

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

О. Х. ТОПУЗЯН

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ
В ЕГИПТЕ
(1805—1952)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1978

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԽԵՆԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՈՎՀ. Խ. ԹՈՓՈՒԶՅԱՆ

ԵՖԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
(1805—1952)

A
—
61587

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1978

Աշխատությունում քննարկվում են Եգիպտոսի հայկական դադուբի պատմության հիմնական հարցերը՝ դադուբի ներքին կյանքի զարգացումը, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրությունը, հայ-եգիպտական հարաբերությունները, եգիպտահայ քաղաքական կազմակերպությունները և նրանց դերը Հայկական հարցում, մշակույթը՝ սերտորեն առնչված Եգիպտոսի պատմության հետ: Օգտագործելով հայ պարբերական մամուլի օրգաններ, արխիվային փաստաթղթեր և մի շարք օտար լեզուներով գրականություն, հեղինակը վերանայում ու ճշտում է բազմաթիվ հարցեր և իր տեսակետները հիմնավորում արժանահավատ փաստերով: Աշխատության վերջում ներկայացված է եգիպտահայ պարբերական մամուլի (1865—1952) ցուցակը:

Ժամանակագրական առումով աշխատությունն ընդգրկում է եգիպտահայ դադուբի բազմադարյան պատմության խիստ ուշագրավ մի հատվածը՝ XIX դ. սկզբներից մինչև 1952 թվականը:

Պատասխանատու խմբագիր
պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Ա. ԳԻՆՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են նրաշխավորել գրախոսներ,
պատմական գիտ. դոկտորներ՝ Լ. Ա. ԽՈՒՐՇՈՒԳՅԱՆԸ և Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԳՅԱՆԸ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գաղութահայության պատմությունը հայ ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասն է: Անհնարին է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը շարագրել առանց ուսումնասիրելու տնտեսական, բազմազան և մշակութային այն արժեքները, որ ստեղծվել են հայկական գաղութներում: Այդ առումով ուրույն նշանակություն է ստանում եզրույթահայ գաղութի պատմության ուսումնասիրությունը:

Եզրույթահայ գաղութի պատմության հարցերը բննարկել են մի շարք սովետական և արտասահմանյան հեղինակներ: Գնահատելով հանդերձ նրանց աշխատությունների արժանիքները, պետք է միաժամանակ նշել, որ դրանք ամբողջական պատկերացում չեն տալիս եզրույթահայ գաղութի մասին:

Եզրույթահայ գաղութի պատմությանը նվիրված առաջին աշխատություն¹ հեղինակը՝ Ն. Մ. Աղազարյանը հիմնականում շարագրել է հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դարի վերջերն եզրույթոսում ծառայած շուրջ մեկ տասնյակ պետական և հասարակական հայ կամ ծագումով հայ գործիչների կենսագրությունը: Այդ առնչությամբ նա անդրադարձել է նաև հայկական գաղութի տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքին, սակայն փաստագրությունից այն կողմ գրեթե չի անցել:

Բազմավաստակ պատմաբան Ա. Ալպոյաձյանը բազմիցս անդրադարձել է եզրույթահայ գաղութի պատմության հարցերին²: Նրա երկարամյա աշխատանքի արդյունքներն ամփոփված են «Արաբական Միացյալ Հանրապետության Եզրույթոսի նահանգը և հայերը» ծավալուն աշխատության մեջ, որն ընդգրկում է գաղութի պատմությունը՝ սկզբից

¹ Ն. Մ. Աղազարյան, Նոթեր Եզրույթոսի հայ գաղութին վրա, Կահիրե, 1911:

² Ա. Ալպոյաձյան, Պատմություն հայ գաղթականության, 1 և 2 հատորներ, Կահիրե, 1941, 1945: Նույնի, Արաբական Միացյալ Հանրապետության Եզրույթոսի նահանգը և հայերը, Կահիրե, 1950:

մինչև մեր ժամանակները: Ալտրյաճյանը կուտակել է բավական հարուստ նյութեր, որոնք հանված են գաղութահայ պարբերական մամուլից, տարբեր լեզուներով հրատարակություններից և եզրպատահայոց ազգային առաջնորդարանի արխիվից: Առանձնապես արժեքավոր են նրա բերած վիճակագրական տվյալները, մի շարք հազվագյուտ փաստաթղթերի պատճենները և այլն: Պետք է սակայն նշել, որ նրա աշխատությունում տեղ են գտել նաև լուրջ թերություններ, որոնք հիմնականում գալիս են հեղինակի ազգային-պահպանողական աշխարհայացքից: Նա անտեսել է եզրպատահայ զաղթավայրում խմորվող սոցիալական շարժումները, սքոդել է ժողովրդի պայքարը ինչպես Ազգային սահմանադրության, այնպես էլ հայ ազատագրական շարժումների օգտին և, որ ամենազլխավորն է, եզրպատահայ գաղութի պատմության կերտողներ է դուրս բերել սոսկ պետական հայ գործիչներին, բարեգործ մեծատուններին, թեմակալ առաջնորդներին:

Հ. Սուֆյանի աշխատությունը³ նվիրված է ֆաթիմյան դինաստիայի ժամանակաշրջանում հռչակված ծագումով հայ մամուլյուկների և էմիրների, իսկ Հ. Նալբանդյանի հոդվածները⁴ պետական հայ գործիչների և մեծատունների կյանքին ու գործունեությանը: Գ. Մսրըլյանը շարագրել է ծագումով հայ միջնադարյան ականավոր պետական և զինվորական գործիչների կենսագրությունը՝ արաբական սկզբնաղբյուրների հիման վրա⁵:

1950-ական թվականներից հայկական գաղթաշխարհը ներդրավ ինչ սովետական պատմաբանների ուսումնասիրությունների ոլորտը: Արդեն լույս են տեսել Ռուսաստանի հայկական գաղութների (Ղրիմ, Նոր Նախիջևան և այլն) պատմությունը նվիրված արժեքավոր մենագրություններ: Որոշակի աշխատանք է կատարվել նաև եզրպատահայ գաղութի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Հայկական գաղութների պատմության համառոտ ուրվագիծը ներկայացնող իր երկհատոր աշխատությունում⁶ Ա. Գ. Աբրահամյանն անդրադարձել է եզրպատահայ

³ Հ. Սուֆյան, *Եզրպատահայ հայ մամուլյուկները և իշխանները ֆաթիմյան շրջանին, Կահիրե, 1928:*

⁴ Հ. Նալբանդյան, «Պատր ալ-Ջամալի» («Արև», 27 և 28 սեպտեմբեր 1931), «Ճիշտվանի Բողոքի, հայագրի անձնական բժիշկ Մոհամմեդ Ալի փաշայի» («Արև», 1 հոկտեմբերի 1932), «Ազա Կարապետ Գալուստ» («Արմավենի» տարեգիրք, 1938) և այլն:

⁵ Գ. Մսրըլյան, *Ականավոր հայեր Եզրպատահայ մեջ, Կահիրե, 1947:*

⁶ Ա. Գ. Աբրահամյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Ա և Բ հատորներ, Երևան, 1964, 1967:*

տաճայ գաղութի պատմությանը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Եգիպտահայ գաղութն ընդհանուր դժերով ներկայացված է Ս. Տ. Գասպարյանի սփյուռքահայ գաղթօջախներին նվիրված աշխատության մեջ⁷: Հեղինակը հակիրճ կերպով բննարկում է եգիպտահայ գաղութի առաջացման ու զարգացման պատմության հետ առնչվող հարցեր, և արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդում ժամանակակից գաղութի հասարակական կյանքի, մշակութային կազմակերպությունների, պարբերական մամուլի, դպրոցների և այլ հիմնարկների մասին:

Եգիպտահայ գաղութի միջնադարյան պատմության տարբեր հարցերին նվիրված հոդվածներ են հրատարակել Հ. Թուրշյանը⁸, Ն. Միքայելյանը և ուրիշներ:

Եգիպտահայ գաղութի պատմության հարցերն այս կամ այն չափով արտացոլում են գտել Մոսկվայի և Լենինգրադի գիտահետազոտական հիմնարկների Եգիպտոսի պատմությանը զբաղվող աշխատակիցների ուսումնասիրություններում: Լ. Ա. Ֆրիդմանը⁹, հետազոտելով Եգիպտոսում կապիտալիզմի զարգացման հարցերը, բնութագրում է նաև այն դերը, որ հայերը կատարել են եգիպտական արդյունաբերության ու առևտրի ասպարեզում: Վ. Բ. Լուցկու¹⁰ և ուրիշների աշխատություններում կան սակավ, բայց արժեքավոր գիտություններ եգիպտահայ առևտրականների, վարկատուների և պետական գործիչների մասին:

Եգիպտահայ գաղութը տարիներ շարունակ զբաղեցրել է նաև մեզ: Հրատարակել ենք հոդվածներ¹¹, իսկ այժմ մեր հետազոտությունների արդյունքները հանրագումարի ենք բերում առաջաբերվող մենագրության մեջ:

⁷ Ս. Գասպարյան, *Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր*, Երևան, 1962:

⁸ Հ. Թուրշյան, «XI և XII դարերի եգիպտահայ գաղութի պատմությունից», «Արևելագիտական ժողովածու», № 2, 1964, էջ 301—317:

⁹ Л. А. Фридман, *Капиталистическое развитие Египта (1882—1939)*, М., 1963

¹⁰ В. Б. Луцкий, *Новая история Арабских стран*, М., 1966.

¹¹ Հ. Խ. Թովուլյան, «Հայ-եգիպտական կապեր», «Սովետական Հայաստան», 1959, № 11, էջ 39—40, Խուլյեի, «Եգիպտահայ պարբերական մամուլի մասին», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 4 (35), 285—293, Խուլյեի, «Եգիպտահայ գաղթմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 4 (35), 285—293, Խուլյեի, «Եգիպտահայ գաղթօջախները XIV—XVIII դդ.», «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 4, էջ 320—323, Օ. Խ. Կոպչյան, «Армянский торгово-ссудный капитал Египта в первой половине XIX в.», сб. «Арабские страны», М., 1974, стр. 190—197 և այլն:

ժամանակագրական առումով աշխատությունն ընդգրկում է եգիպտահայ գաղութի բազմադարյան պատմության մի հատվածը՝ եգիպտոսի նոր պատմության սկզբնավորումից մինչև 1952 թվականի հուլիսի 23-ի հակաիմպերիալիստական-հակաֆեոդալական հեղափոխությունը: Այդ ժամանակահատվածը բաժանել ենք երեք էտապի՝ 1805—1882, 1882—1917 և 1917—1952 թթ., որոնք տնտեսական կյանքի հեղաբեկման, նոր իրավաբաղադրական հարաբերությունների սաղմնավորման ու զարգացման տեսակետից կազմում են ուրույն փուլեր ինչպես եգիպտոսի, այնպես էլ եգիպտահայ գաղութի պատմության մեջ:

Աշխատությունում քննարկվում են եգիպտահայ գաղութի պատմության հիմնական հարցերը՝ գաղութի ներքին կյանքի զարգացումը, եգիպտահայերի վարչակառավարման օրգանները, նրանց սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական դրությունը, հայ-եգիպտական հարաբերությունները, եգիպտահայ քաղաքական կազմակերպությունները և նրանց դերը Հայկական հարցում, եգիպտահայերը և Սովետական Հայաստանը, եգիպտահայ մշակույթը և այլ բազմազան հարցեր, որոնց զգալի մասը համարյա դուրս էր մնացել ուսումնասիրողների տեսադաշտից:

Աշխատությունը շարագրելիս օգտագործել ենք տարբեր լեզուներով հրատարակություններ, զգալի քանակությամբ արխիվային նյութեր, պարբերական մամուլի հաղորդումներ, ինչպես նաև մի շարք նոր հայտնաբերված վավերագրեր, որոնք հնարավորություն են տալիս լրացնել եգիպտահայ գաղութի պատմության որոշ բացերը, ստուգել ու ճշգրտել քաղաքացիության իրավունք ձեռք բերած գնահատականներ և հիմնավորել մեր եզրակացությունները:

Եգիպտահայ գաղութի պատմության վերաբերյալ արժեքավոր փաստաթղթեր կան Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, հատկապես Մ. Իզմիրլյանի, Ա. Ալպոյաճյանի, «Զանազան հեղինակների» և այլ ֆոնդերում: Դրանք կարևոր տեղեկություններ են պարունակում գաղութի իրավական դրության, հասարակական և մշակութային կյանքի, նրա արտաքին կապերի և այլ հարցերի մասին:

Եգիպտահայ գաղութի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի պատմության համար կարևոր են ՀՍՍՀ կենտրոնական պետական պատմական (ԿՊՊ) արխիվի կաթողիկոսական դիվանում (Ֆ. 57), էջմիածնի Սինոդի (Ֆ. 56), «Գերագույն խորհուրդ հայոց էջմիածնի» և այլ ֆոնդերում պահպանվող նյութերը: Օգտագործել ենք համար-

յա կուսական վիճակում գտնվող բազմաթիվ փաստաթղթեր, կապված այն ձեռնարկումների հետ, որ եզրպատահայ գաղութն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին կատարեց Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի կենսագործման ուղղությամբ: Գաղութի ներքին կյանքի վերաբերյալ հարուստ տվյալներ են պարունակում թեմակալ առաջնորդների կողմից տարբեր ժամանակներում էջմիածին ուղարկված տեղեկագրերը:

Բազմաբովանդակ փաստաթղթեր պահվում են նաև ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) տարբեր ֆոնդերում: Թ. Ազատյանի ֆոնդում կան եզրպատասից Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարան ուղարկված տեղեկագրեր, հանրագրություններ, բողոքագրեր, նամակներ և այլ վավերագրեր: Եզրպատահայ գաղութի վերաբերյալ փաստաթղթեր կան նաև Ա. Չոպանյանի, Ա. Սաֆրաստյանի ֆոնդերում: ԳԱԹ-ի թատերական բաժնում պահվում են մի շարք դերասանների հուշերն եզրպատահայ թատրոնի վերաբերյալ:

Աշխատությանը զգալի բանակությանը նյութեր է տվել հայ պարբերական մամուլը՝ անցյալ դարի կեսերից Կ. Պոլսում, Ձմյունիայում, իսկ ավելի ուշ Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և այլ վայրերում լույս տեսած թերթերն ու հանդեսները, որոնցում քննարկված են եզրպատահայ գաղութի քաղաքական, հասարակական, մշակութային կյանքի հարցերը, տարբեր հոսանքների և ազգային կուսակցությունների քաղաքականությունը: Սակայն պարբերական մամուլի հարուստ նյութերը հաճախ իրարամերժ և չափազանցված են, երբեմն բացահայտ սուրյնկտիվության կնիք են կրում, ուստի դրանց ճիշտ օգտագործումը պայմանավորված է համբերատար և բարեխիղճ աշխատանքով:

Մի շարք հեղինակների աշխատություններ պարունակում են նաև եզրպատահայ գաղութի վերաբերյալ ժամանակակից վկայություններ, կամ էլ նյութեր՝ մեզ համար անմատչելի աղբյուրներից: Երուսաղեմի ժամանակագրական պատմությանը նվիրված իր երկհատոր աշխատությունում¹² Ա. Տ. Հովհաննեսյանը, քննարկելով Երուսաղեմի պատրիարքարանի և եզրպատահայ թեմի փոխհարաբերությունների հետ առնչվող հարցեր, քաղվածքներ է բերում վանքի դիվանատան վավերագրերից, որոնք լույս են սփռում եզրպատահայ գաղութի XIX դարասկզբի պատմության վրա:

¹² Ա. Տ. Հովհաննեսյան, ժամանակագրական պատմություն ս. Երուսաղեմի, հ. 2, Երուսաղեմ, 1890:

Երկար տարիներ ապրելով և գործելով Եգիպտոսում, Երվանդ Օտյանը հետաքրքրական փաստեր ու տեղեկություններ է հաղորդում 1897—1908 թթ. եգիպտահայ հասարակական կյանքը փոփոխող կուսակցական պայքարի, հանուն Ազգային սահմանադրության ժողովրդական ելույթների և դեմոկրատական մտավորականության զարթունեության մասին: Օտյանի հաղորդումները նկարագրվող իրադարձություններին ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերած անձի վկայություններ են¹³:

Թ. Եպ. Գուշակյանի¹⁴ և Ա. Շ. Գարտաշյանի¹⁵ աշխատությունները՝ նվիրված Եգիպտոսի հայկական եկեղեցիների և զերեզմանատների պատմությանը, փաստական հարուստ նյութեր են պարունակում եգիպտահայ գաղութի վերաբերյալ: Առանձնապես արժեքավոր են Գուշակյանի հայտնաբերած հայերեն արձանագրությունները Սոհակ բաղարի մերձակա ղպտիական Դեյր ալ-Աբիադ վանքում: Արժեքավոր են նաև Գարտաշյանի աշխատությունում գետեղված տարբեր վավերագրերի, հուշատախտակների ֆոտոպատճենները, եկեղեցիներին նվիրաբերված իրերի հիշատակարանները և զերեզմանատան արձանագրությունները:

Ռամկավար գործիչ է. Բարազյանի հուշերում մի շարք նյութեր նոր լույս են սփռում Եգիպտոսի ռամկավար և դաշնակցական կազմակերպությունների 1930-ական թվականների փոխհարաբերությունների վրա: Լինելով ռամկավար կուսակցության բանագնացներից, նա առանձնապես հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում 1936—1937 թթ. Եգիպտոսում ստեղծված ռամկավար-դաշնակ համագործակցության մասին¹⁶:

Աշխատությանն արժեքավոր նյութեր են մատակարարել մի շարք օտար լեզուներով սկզբնաղբյուրներ: Նապոլեոն Բոնապարտի բանակին առընթեր գործող գիտնականների կողմից Եգիպտոսի համակողմանի նկարագրությանը նվիրված բաշմահատորյակում¹⁷ և Կահիրեի ֆրան-

¹³ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1962:

¹⁴ Թ. Եպ. Գուշակյան, Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները և պատմության շինությունները, Գրիգոր Լուսավորիչ նորաշեն եկեղեցու, Կահիրե, 1927:

¹⁵ Ա. Շ. Գարտաշյան, նյութեր Եգիպտոսի հայոց պատմության համար, Կահիրե, 1943:

¹⁶ Է. Բարազյան, Խրեականագրություն և հուշեր, Կահիրե, 1960:

¹⁷ „Description de l’Egypte“, t. 9e (M. Jomard, Mémoire sur la population de l’Egypte ancienne et moderne, Paris, 1829), t. 17e (M. F. S. Girard, Mémoire sur l’agriculture, l’industrie, et le commerce de l’Egypte, Paris, 1824), t. 18e (M. Jomard, Description de la ville et de la citadelle du Caire, Paris, 1829).

սիական իշխանավորներին ներկայացված զեկուցագրերում¹⁸ կան սուղ, բայց հավաստի տեղեկություններ XIX դարասկզբի եգիպտոսի հայ բնակչության թվաբանակի, տեղաբաշխման, զբաղմունքի տեսակների և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Ալ-Ջաբարտիի ժամանակագրությունը¹⁹ կարևոր աղբյուր է եգիպտահայ գաղութի 1806—1820-ական թվականների պատմության համար: Այնտեղ կուտակված են նյութեր եգիպտահայերի իրավական վիճակի, տնտեսական և բաղաբական կյանքի վերաբերյալ:

Օգտագործել ենք նաև Ա.-Բ. Կլոտի²⁰, Պ. Լ. Համոնի²¹, Կրոմերի²², Մոհամմեդ Սաբրիի²³, Ահմեդ Շաֆիկի²⁴ և ուրիշ բազմաթիվ օտար հեղինակների աշխատությունները, որոնք նյութեր են պարունակում եգիպտահայ գաղութի վերաբերյալ:

Այսպիսով, հենվելով արխիվային նյութերի, պարբերական մամուլի և տարբեր լեզուներով եղած աղբյուրների ու գրականության վրա, փորձել ենք շարադրել եգիպտահայ գաղութի շուրջ հարյուր հիսուն տարվա (1805—1952) պատմությունը: Ամենևին չենք հավակնում, որ սպառիչ պատասխան ենք տվել բոլոր հարցերին:

¹⁸ „Mémoire militaire et politique sur l’Egypte. Note remise en 1798 á M Abancourt“, „Revue d’Egypte“, 1896, t. II.

¹⁹ *Ал-Джабарти*, Египет под властью Мухаммада Али (1805—1821), М., 1963.

²⁰ *A.-B. Clot*, Aperçu général sur l’Egypte, t. I, II, Bruxelles, 1840.

²¹ *P. H. Hamont*, L’Egypte sous Méhémet-Ali, t. I, II, Paris, 1843.

²² *Cromer*, Modern Egypt, vol. I, II, London, 1908.

²³ *M. Sabry*, L’Empire égyptien sous Mohamed-Aly et la Question d’Orient (1811—1849), Paris, 1930; նույնի *L’Empire égyptien sous Ismaïl et l’ingérence anglo-française (1863—1879)*, Paris, 1933.

²⁴ *Ah. Chafik*, L’Egypte moderne et les influences étrangères, le Caire, 1931.

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՎ 1805—1882 ԹԹ.

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

XIX դարի առաջին կեսին եգիպտահայ գաղութը վերելք ապրեց: Աճեց նրա թվաքանակը՝ Արևմտյան Հայաստանից, Քուրբխայից և հարևան արաբական երկրներից գաղթականներ ընդունելով, բարձրացավ նրա տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի մակարդակը: Հայերն ակնառու դեր էին կատարում եգիպտոսի արհեստագործության զարգացման, առևտրական կապերի ընդլայնման և ֆինանսների կազմակերպման գործում: Հայ առևտրականները և վարկատուները (սառաֆները), բավականաչափ հարստություն կուտակելով, մղվում էին դեպի պետական-քաղաքական գործունեության ասպարեզը և, բարձր պաշտոններ գրավելով Մոհամմեդ Ալիի տարբեր դիվաններում, ներգործում էին երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա:

Որոշ հեղինակներ եգիպտահայ գաղութի վերելքը համարում են Մոհամմեդ Ալիի հայերի նկատմամբ ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքի արդյունքը: Ա. Ալպոյաճյանի ասելով, Մոհամմեդ Ալին «միշտ սիրեց հայերը» և «քաջալերեց զանոնք», որովհետև նրանք «անշահախնդիր տարր մըն» էին, «կրնային եվրոպացիներեն ավելի օգտակար պես ծառայել» և «ծանոթ էին իսլամական բարբերուն, ինչպես նաև արևելյան լեզուներու, մանավանդ թուրքերենին, որ Մոհամմեդ Ալիի համար ալ հասկանալի էր»¹: Բացի այդ, Մոհամմեդ Ալին իբր երախտապարտ էր հայերին, որովհետև Կ. Պոլսում հայ վլաճառականի մը

¹ Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄՇ-ի եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 61—62:

պաշտոնյան եղած էր և անկէ հայրական խնամք ու հոգածութիւն տեսած էր», իսկ որպէս «զինվոր Եգիպտոս ոտք զնկնն անմիջապէս ետքը հիվանդացած էր ծանրապէս և հայ բժիշկ մը զինքը փրկած էր...: Մոհամմեդ Ալին շէր մոռցած այս բժիշկը և անոր երախտապարտ զգացած էր ինքզինքը և իր երախտիքը հատուցանելու շէր վարանած, երբ առիթը ներկայացած էր»²: Այդ և այդ կարգի այլ մանրութիւններ հազիվ թէ որեւէ նկատելի դեր կատարեին: Կային ավելի խոր պատճառներ:

Եգիպտահայ գաղութի վերելքը հիմնականում արդյունքն էր այն բարեփոխումների, որ առաջացան Մոհամմեդ Ալիի (1805—1849) իրականացրած վարչական և տնտեսական ռեֆորմներով:

Մինչ այդ հարցին անցնելը համառոտակի անդրադառնանք եգիպտահայ գաղութի բազմադարյան անցյալին:

1. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԳԱԳՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Եգիպտոսի հայկական հնագույն գաղութի մասին պահպանված տեղեկութիւնները վերաբերում են այն զորամասերին, որ II—III դարերում Հայաստանը, ըստ վասալական պարտավորութիւնների, ուղարկում էր Հյուսիսային Աֆրիկա՝ ծառայութիւններ կարատե ժամկետով: Հ. Մանանդյանի կարծիքով, Եգիպտոսի Թերե բաղաբում հայտնաբերված հունարեն արձանագրութիւնը՝ «Խոսքով հայ տեսնալ զարմացայ» վերաբերում է Վաղարշ երկրորդի որդի Հայոց Խոսքով առաջին թագավորին³:

Բյուզանդական կայսրերը, շարունակելով հոմեական ավանդույթը, Եգիպտոսի զորագաղութները համալրում էին Փոքր Հայքի և բուն Հայաստանի բնիկներից: Պրոկոպիոս Կեսարացին պատմում է Հուստինիանոս առաջինի հայ զորավարներ ներսես ներքինու, ներսես Կամսարականի, Հովհաննես Կամսարականի, Հովհաննես Արշակունու և սրա որդիներ՝ Հովհաննես և Արտավան Արշակունիների Եգիպտոսում և Լիբիայում ծառայելու մասին: 538—539 թթ. ներսես Կամսարականը զըլխավորել է գոթերի դեմ Լիբիա ուղարկված բյուզանդական բանակի այն գունդը, որը կազմված էր «պարսից հպատակ հայերից»: 546—547 թթ.

² Նույն տեղում, էջ 65:

³ ՏԵՍ 2. Մանանդյան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հ. 2, մասն Ա, էջ 58:

Հովհաննես և Արտավան Արշակունիների զխավորութեամբ «փոքրաթիվ հայերից բաղկացած զորամասը» կռվել է զօթերի դեմ: Պատերազմում աչքի ընկնելով, Արտավան Արշակունին նշանակվել է «ամբողջ կիբիայի զորավար»⁴:

VII դարի կեսերից Եգիպտոսն ընկավ արաբական տիրապետության տակ: Եգիպտահայ գաղութը, որն այդ ժամանակ «արդեն մեծ թիվ» էր կազմում⁵, ձեռք բերեց զարգացման նոր հնարավորություններ: Արաբ նվաճողները բարձր էին գնահատում այն ծառայությունները, որ «հունական Հայաստանի» հայերից կազմված զունդը մատուցել էր Եգիպտոսի գրավման գործում: Ըստ մի արաբական ավանդության, նորակառույց Ֆոսթաթ քաղաքի շուկան կռվել է ալ-Վարդան՝ այդ գեղի հրամանատար Վարդան ալ-Ռումիի անունով⁶: Սակայն հետագա դարերում նվաճողները կրոնական հալածանք սկսեցին հայերի դեմ, և եգիպտահայ գաղութն աստիճանաբար թուլացավ: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են ծագումով հայ բարձրաստիճան զինվորականներ և պետական գործիչներ:

Ֆաթիմյանների դարաշրջանում (969—1171) եգիպտահայ գաղութը բուն վերելք ապրեց: Քրիստոնյաների նկատմամբ նրանց վարած հանդուրժողական քաղաքականության և քաղաքային կյանքի զարգացման շնորհիվ հայերի հոսք սկսվեց դեպի Եգիպտոս՝ Սիրիայից և Միջագետքից: Մատթեոս Ուռհայեցին հաղորդում է. «Եւ բազումք ժողովեցան հայոց յԵգիպտոս իբրև երեսուն հազարաց»⁷: Նեղոսի հովտում հայտնաբերված «նկ» (981) թվակիր խաչքարը⁸ վկայում է, որ X դարի վերջերին Եգիպտոսում կար հայկական եկեղեցի և, հավանաբար, հայերը կազմակերպված էին որպես եկեղեցական համայնք: 1074—1075 թթ. Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը, այցելելով Եգիպտոս, Ներսես Շնորհալու հորեղբայր Գրիգոր իշխանին «կաթողիկոս» (առաջնորդ) է նշա-

⁴ Հ. Բարբիկյան, Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 214:

⁵ Ա. Ալոյսյանյան, ԱՄՇ Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 9:

⁶ Տե՛ս Գ. Մսրյան, Ականավոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, էջ 12:

⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 211: Նույն թվաբանակն է տալիս նաև հայկական հնագույն մի հիշատակարան. «Եւ էր յայն ժամանակն (XI կամ XII դարում—Հ. Ք.) յազգէն Հայոց յԵգիպտոս 10 (30.000)» (Գ. Հովսեփյանց, Հիշատակարանք, էջ 420):

⁸ Թ. Լպ. Գուշակյան, Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները, էջ 10: Այդ խաչքարը պահվում է Կահիրեի հայոց եկեղեցում:

նակել: 1085 թ. հայերի թվաքանակի աճելու շնորհիվ գաղութը բա-
ժանվել է երկու առաջնորդական թեմի և ընտրվել է ևս մի «կաթողի-
կոս»: Ուսհայեցիին ասում է. «Յայսմ ժամանակիս եղև ազգիս Հայոց
կաթողիկոս վեց, երկու յԾգիպոտոս և շորս յամենայն աշխարհս Հա-
յոց...»⁹:

XI—XII դարերում եզրիպտոսում գործում էին ավելի քան երեսուն
հայկական եկեղեցիներ ու վանքեր: Աբու Սահլի (ժագումով հայ) վկա-
յությամբ XI դարի վերջերին Կահիրեի Դեյր ալ-Խանդեկ թաղի ս. Գե-
որգ եկեղեցին ղպտիններից անցել է հայերին, XII դարի կեսերին հա-
յերը քանդել են Զուեյլայի ս. Անրիժ Տիրամոր եկեղեցին և նրա տեղը
կառուցել մի նոր՝ ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին: Այդ եկեղեցու կա-
ռուցումից հետո հայոց «պատրիարքը» տեղափոխվել է Զուեյլա¹⁰: Կա-
հիրեի մերձակա Դուրա քաղաքում հայերն ունեին երեք եկեղեցի՝ ս.
Գեորգ, ս. Հովհաննես Մկրտիչ և ս. Գրիգոր: Ս. Գեորգի մասին պատ-
միչն ասում է. «Եկեղեցին... հակորիկ ղպտյաց ձեռքն էր, բայց ... տըր-
վեցավ հայոց. ասոնք առին եկեղեցին և փլցուցին, և անոր տեղ մեծ,
ընդարձակ եկեղեցի մի շինեցին՝ շատ զմբեթներով, և կոշեցին հանուն
ս. Գեորգա...»¹¹: Դուրայի հարևան ալ-Բասսաթին գյուղում գործում էր
հայոց ս. Հակոբ եկեղեցին, Գիզեի Սաֆղ-Մայտուն գյուղում կար «եկե-
ղեցի մի հասարակաց երեք սեղանովք», որոնցից մեկը պատկանում էր
հայերին, մյուսները՝ ղպտիններին և մեկքիտներին¹²: Հայկական եկեղե-
ցիներ կային նաև Ասիութում, Իֆթիհում, Գալուսանայում, ալ-Խուսու-
սում և այլ վայրերում: Շինարայում «հայոց քրիստոնեից գաղթակա-
յան մի հաստատված էր, որք յոթը եկեղեցի ունեին շատ բարեկարգ,
քահանաներով ու միաբաններով»¹³: Դրանք, ինչպես վկայում է Ուս-
հայեցիին, գործող եկեղեցիներ էին. «... իւրաքանչիւր ոք առնէին ձեռ-
նադրութիւնս և օժանէին եպիսկոպոսունս և տային օրհնութիւնս սուրբ
ձիթոյն և ի նոցանէ օրհնէին քահանայք և լինէր պատարագ և մկրտու-
թիւն և պսակն կուսանաց»¹⁴:

XI դարի վերջերից հայերին է պատկանել Ասիութից դեպի հարավ,
Սոհակ քաղաքի մոտ գտնվող ղպտիական Դեյր ալ-Աբիաղը կամ Սպի-

⁹ Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 231:

¹⁰ Տե՛ս Աբու-Սահլի, Հայ պատմութիւն եկեղեցեաց, էջ 18—19:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 36—37:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:

¹³ Նույն տեղում, էջ 54—55:

¹⁴ Մատթէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 229—230:

տակ վանքը, որի ավագ խորանում հայտնաբերվել են երեք՝ երկու եղ-
ծանված և մի բավական լավ պահպանված հայերեն արձանագրություն,
որտեղ ասված է¹⁵.

Թէոդորոս
Նկարիչ և գրիչ
ի գաւառէն
Քեսնոյ: Մերձ
ի կամուրջն
Շնջեոյ ի դե
ղջէ, որ կոչի Մախթիլէ:
Եւ հայր իմ Քրիստափ
որ քարագործ: Ած. նմա ողորմեսցի
և ձեզ և մեզ և այց
արասցէ ամենայն
հալոցս որք ևմքս
ի ծառայութեան
յժգիպտոս ի հայ
րապետութեանն
Տն Գրիգորի քեր որ
դույն Գրիգորիսի որ
Վահրամ կոչի:

A
II
81587

Հայ վարպետները զգալի դեր են կատարել եգիպտական ճարտա-
րապետության զարգացման գործում¹⁶: Նրանք են Եգիպտոս ներմուծել
թրծված աղյուսի փոխարեն քարի օգտագործումը, և նրանց ձեռակեր-
տըն է համարվում արաբական ճարտարապետության խոշորագույն
կոթողներից Կահիրեի ալ-Ակմարի մզկիթի քարաշեն ճակատը: Հայ
վարպետներին է վերագրվում նաև Զույուշի մզկիթ-դամբարանի և Կա-

15 Թ. եպ. Գուշկյան, Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները, էջ 16—17:
Այդ արձանագրություններով զբաղվել է նաև Գ. Հովսեփյանցը, տե՛ս, «Կյանք և գիր», Կա-
հիրե, 1948, էջ 9—7: Վարդան պատմիչը հավանաբար ակնարկում է ալ-Ահմար և ալ-
Աբիազ վանքերը, երբ նշում է, որ վկայակերպ «շինեաց վանս հայոց» Եգիպտոսում:

16 Sht'a Ph. Hitti, History of the Arabs, p. 630.

հիրեի հյուսիսային պարսպի երեք ամենագեղեցիկ դռների՝ Բաբ ալ-Յութուհի, Բաբ ալ-Նասրի և Բաբ ալ-Ջավհլայի կառուցումը¹⁷։

Հայերն առավել աչքի էին ընկնում Եգիպտոսի պետական և զինվորական կյանքում։ XI—XII դարերում մի շարք հայ, կամ ծագումով հայ վեզիրներ՝ Բադր ալ-Գամալին (1070—1094), ալ-Աֆգալը (1094—1121), ալ-Ջույուշին (1130—1131), Յանիսը (1132—1134), Բեհրամ ալ-Արմանին կամ Վահրամ Պահլավունին¹⁸ (1135—1137), Թալաի բին Ռուզզիկը (1154—1161), իբն Ռուզզիկ Ադիլը (1161—1163) հռչակված էին Եգիպտոսում։ Հիշատակվում են նաև բազմաթիվ հայ, կամ ծագումով հայ նահանգապետներ ու զինվորականներ։ Վասակ Պահլավունին նշանակված է եղել Կուսի նահանգապետ և նրա անունով էլ ալ-Նասակ է կոչվել մի քաղաք Աթֆիեհում։ Իր «Վիպասանքում» ներսես Շնորհալին գրվատում է Վասակ և Վահրամ Պահլավունիների՝ Եգիպտոսին մատուցած ծառայությունները։

Ակներեորեն, Բադր ալ-Գամալին Հյուսիսային Սիրիայի կամ Միջագետքի հայ զորապետներից էր, որը կրոնափոխ լինելով ծառայության էր մտել Ֆաթիմյանների մոտ։ 1064 թ. նա նշանակվել է Գամասկոսի կայազորի, իսկ հետագայում՝ Ակկայի ծովաբերդի հրամանատար։ 1073—1074 թթ. արձագանքելով ալ-Մուսթանսիր խալիֆայի «օղնության կանչին», Բադր ալ-Գամալին իր «հայրենակից հայերից» կազմված զնդերով ճնշել է թուրքական, նեգրական և նուբիական էմիրների ըմբոստությունը։ Ալ-Գամալին «ի հայոց զորականացն» կազմված զրնդերով կռվել է նաև խաչակիրների դեմ և հաստատել «խաղաղութիւն տանն Մսրայ»։ Ուսհայեցին ասում է. «Եւ զարհուրեցոյց սա (Յշնամին — Ն. Թ.) զամենայն տունն Մսրայ, մինչև յարեաւ ընդդէմ նորա ծառայն Ադիզին՝ թագաւորին Մսրայ ... ի Հայոց ազգէն»¹⁹։

¹⁷ Այդ դռները հողացի և կառուցել են եղեսպացի, հավանաբար հայ, երեք եղբայրներ։ Եգիպտահայ անվանի ճարտարապետ Կ. Պալանը նշել է, որ այդ դռները «...կառուցողական արվեստի զուլգործոցներ են... Մեն մի եղբայր դուստր մը շինութունը հանձն առած է։ Երեք դռները իրարմե բոլորովին տարբեր ձևով շինված են։ Նույնիսկ մանրամասնությունց մեջ իրարմե բոլորովին կտարբերին...։ Հոն բացահայտ կտեսնենք օրրանածև կամարներու երեք հրաշալի տարբերակներ, խիստ հետաքրքրական կերպով կիրարկված։ Որոշ կերպով կերեալ թե անոնց քարակոփները հմուտ հայ վարպետներ եղած են, որոնք այդ կամարները շինելու դժվարին արվեստը ժառանգած են իրենց նախահայրերեն» (Եկյանը և զիր» տարեգիրք, 1948, էջ 156)։

¹⁸ Վահրամ Պահլավունին Գրիգոր Մագիստրոսի թոռն էր և ներսես Շնորհալու եղբայրը։

¹⁹ Մատթէոս Ուտայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 232—233։

1250 թ. Եգիպտոսն ընկավ մամեւլյուկյան տիրապետութեան տակ: Պատերազմելով Կիլիկիայի հայկական պետութեան դեմ, մամեւլյուկ սուլթաններն եգիպտական շուկաները լցնում էին հայ գերիներով: 1266 թ. սուլթան Բեյբարսի զորքերն այրեցին արքայանիստ Սիսը, ավերեցին երկիրը մինչև Բարձր-Բերդ, Ադանա, վերցրին հազարավոր գերիներ, այդ թվում հայոց թագավորի որդուն՝ Լևոնին²¹: 1274—1275 թթ. եգիպտական զորքերը, միանալով Կիլիկիայի սահմանամերձ վայրերում գտնվող թուրքական բռնիքի ցեղերի հետ, կողոպտեցին ու ավերեցին Սսից մինչև Կոռիկոս, գրավեցին Տարսոնը՝ Կիլիկիայի մայրաքաղաքը, և բնակիչներին կոտորեցին կամ գերեվարեցին: 1292 թ. սուլթան Աշրաֆն ավերեց Հուսնիան, բնակիչներին և հայոց կաթողիկոսին գերեվարեց Եգիպտոս: Բազմահազար գերիներ են վերցվել նաև 1297, 1304, 1317—1322 և հետագա տարիների արշավանքների ժամանակ: 1375 թ. Կիլիկիայի հայկական պետութեան կործանումից հետո Եգիպտոս գերի տարվեցին նաև հայոց Լևոն V թագավորը և նրա ավագանին:

Եգիպտոս մեծազանգված գերիներ էին տարվում նաև Կովկասից: Իր «Յիշատակարան աղէտից» շափածո հիշատակարանում Գրիգոր Խլաթեցին ողբում է, որ 1416 թ. թաթարները Հայաստանից և Վրաստանից գերիներ

. առին
 Յատար երկիր վըտարեցին՝
 Բաղզատ ՚ի Սըսըր հասուցին
 ՚ի ի Խորասան Պարսկացտանին,
 Ոչ մին հազար կամ հինգ վեցին,
 Այլ քան ըզրիւրըն էր աւելին...²¹:

Հովհաննես գրչի վկայությամբ, 1440 թ. Զհանշահը Շամշուղե քաղաքից, ուր բնակվում էին հայեր և վրացիներ, գերել է «աւելի քան զԺՌ (10.000) հոգի» և ցրել «յամենայն կողմանս Տաճկաստանեաց՝ ի Մսր և ի Խորասան»²²:

²⁰ Տե՛ս Չերում պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 84:

²¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 281:

²² Նույն տեղում, էջ 508:

Եգիպտոսի տարբեր քաղաքներում և շրջաններում բազմահազար հայ գերիները մեծ մասամբ օգտագործվում էին գյուղատնտեսության և արհեստագործության մեջ: Ասիութ քաղաքում կային հայ շուհահաներ, որոնց ձեռքի արտադրանքը, տարբերվելով սովորական գործվածքներից, կոչվում էր «հայկական կտավ»²³: Աշմունեյն քաղաքում պատրաստում էին հայկական որդան կարմիրի նման կարմիր գույնի գործվածքներ²⁴:

Հայ գերիների երեխաներին համախմբում էին զինվորական ճամբարներում, դաստիարակում մուսուլմանական ոգով և ծառայության դնում բանակում: 1290 թ. սուլթանական 10.000 մամելյուկներից 3700-ը մայրենի լեզուն և ազգային ծագումը մոռացած հայեր և շերքեզներ էին²⁵: Հայոց Լեոն V թագավորի խոստովանահայրը՝ Հովհաննես Դարգելին Կահիրեում հանդիպել է մուսուլմանություն ընդունած բազմաթիվ հայերի, որոնք ծառայում էին եգիպտական բանակում և արքունիքում:

Եգիպտահայերի վիճակը որոշ չափով բարելավվեց XIV դարի սկզբներին, երբ մամելյուկ սուլթանները սկսեցին հովանավորել հայ եկեղեցու ծոցում առաջացած հակալատինական հոսանքը: 1311 թ. Երուսաղեմի հայոց վանքը հռչակվեց պատրիարքություն այն բանի շնորհիվ, որ միաբանությունը բացասական վերաբերմունք էր ցուցաբերել 1307 թ. Սսում և Ադանայում գումարված հայ եկեղեցական ժողովների պրոլատինական որոշումներին: Եգիպտահայերի վիճակն ավելի բարելավվեց 1322—1323 թթ., երբ հաշտություն կայացավ Կիլիկիայի և Եգիպտոսի միջև: 1325 թ. Կոստանդին կաթողիկոս Դրազարկցին այցելել է Կահիրե՝ կարգավորելու հայ-եգիպտական հարաբերությունները: «Վասն հանգստեան քրիստոնեից» Կահիրե է գնացել նաև Կիլիկիայի հայ իշխաններից Հեթում Նդրեցին: 1469 թ. Կիլիկիայի Կարպետ կաթողիկոսը «... գնացեալ էջ յԵգիպտոս առ սուլտանն Տահիրն, և մեծարեալ պատուեցաւ ի նմանէ. և առեալ խիլայս մեծագինս և պարգևս մեծամեծս, որպես օրէն է թագաւորաց տալ պարգևս մեծամեծաց՝ ըստ արժանեացն»²⁶:

23 Հ. Նալբանդյան, Արարական աղբյուրները, էջ 28:

24 Տե՛ս Makrizi, Description Topographique... de l'Égypte, p. 410.

25 Տե՛ս Makrizi, Histoire des Sultans Mamlouks, t. I, p. 386.

26 Լ. Ս. Խաչիկյան, Ժն գարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ,

Եգիպտահայերը օգտվում էին մամելյուկ սուլթանների հանդուրժողութունից: Կահիրեի մոտ հայերի բնակավայր Գոմ ալ-Արմանում գործում էր ս. Մինաս եկեղեցին, որի ավերակները պահպանվել են մինչև XIX դարի սկզբները: 1384 թ. իտալացի ճանապարհորդ Ֆրեսկոբալդին Կահիրեում տեսել է, որ «հայ բրիստոնյաների համար պաշտամունք» էր կատարվում ս. Մարտինոս եկեղեցում: Հիշատակվում են մի շարք հայ եկեղեցականներ, որոնք XIV դարի սկզբներից որպես առաջնորդ կամ տեսուչ պաշտոնավարել են Կահիրեում: Ակներևոր են, հայկական համայնքի ղեկավարներն էին Հովհ. Գարգելու հիշատակած հայ «մեծամեծներն ու պատվավորները», որոնք «ի վաղուց հետէ բնակեին ի Քահիրէ և էին ստրուկք սուլթանին»²⁷: Նրանց երաշխավորութամբ սուլթանն ազատ բնակութեան իրավունք տվեց ևեռն V թագավորին և «հրամայեաց տալ նմա վասն ուտեստի վաթսուն դրամս արծաթոյ զօր հանապազ»²⁸: Հովհ. Գարգելին պատմում է նաև, որ երբ հայոց կաթողիկոսը «հրամայեաց բահանայիցն հայոց բնակեւոց ի Քահիրէ և ի Հայաստան, սպանալեօք բանագրանաց, զի մի այլևս ազօթեացեն ի պատարագի վասն ևեռն թագաւորի ոմանք ի հայոց որք բնակէին ի Քահիրէ» առարկել են այդ հրամանի դեմ²⁹:

Մամելյուկ սուլթանների հանդուրժողութունը նպաստում էր նաև Եգիպտոսում հայ անապատական կյանքի ծաղկմանը և գրչութեան օջախների ստեղծմանը: Հայ վանականներ ապրում և գործում էին Նեղրայի, Սկիտեի և «Հայոց վանք» կոչված անապատներում, ուր XIV դարում գրվել են մի շարք հայերեն ձեռագրեր³⁰:

1517 թ. Եգիպտոսն ընկավ օսմանյան ուղմաֆեոզալական բռնակալութեան լծի տակ: Կառավարիչ-փաշաները կամ վալիները, սուլթանից կապալով զնելով իրենց պաշտոնը, կեղեքում և կողոպտում էին բնակչութեանը: Մամելյուկների ներքին հակամարտութեաններին, որպէս կանոն, ուղեկցում էին բրիստոնյաների կոտորածը, թալանը, կանանց առևանգումը և այլն: Այդ պայմաններում եգիպտահայերից շատերը գաղթել են, մի մասն էլ կրոնաւիժիս է դարձել հալածանքներից

²⁷ Տովհ. Գարգելի, Ժամանակագրութիւն, էջ 153:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Բացի այդ, Մանուկ գրիչը գրել է մի ձեռագիր՝ «ի բազարիս Մարը կոչեցեւոց», Քաղեսո Մարիավազը մի ավետարան է նվիրարեւել իր «Հոգևոր սրբոյն և աշակերտին ... տէր Արքահամ զեռարուսիկ բահանային Մարբրցոց»:

խուսափելու համար: Գրիգոր Դարանաղցին գրում է. «Մըսըր առաջին զնալոյս, որ թուին ՌՄԴ (1605 թ.) էր, բազում Զուղայեցիք էին տաճկեցիք... որ խպտի երէջ մի նախատեաց՝ զմեզ վասն նոցա»³¹.

XVII դարի սկզբներին վերստին հայերի հոսք սկսվեց դեպի Արևմտոս: Սիմեոն Լեհացու պատմելով, 1615 թ. Կահիրեում կային ավելի քան 200 տուն հայեր՝ «ամենն ճելալոց փախուցնալ»: Նրանք համախումբ ապրում էին «Հայոց թաղում», ունեին մի եկեղեցի՝ ս. Սարգիսը, մի մատուռ՝ մար Մինան կամ ս. Մինասը, որի շուրջը հայկական դերեզմանատունն էր: Կահիրեի հռչակավոր Խան ալ-Խալիլ շուկայում գործում էին Կ. Պոլսից, Տիգրանահերտից և Հալեպից գաղթած հայ սուկերիչներ, զինագործներ և այլ արհեստավորներ: Ոսկերիչների «զուլումճի պաշին» հայ էր՝ տիգրանահերտցի Խոջա Իպրահիմշան³²: Խան ալ-Խալիլում, Հինախանում և այլ շուկաներում հայ առևտրականները զբաղվում էին տարբեր գործվածքների մեծածախ և մանրածախ առևտրով: Կային, թեև ոչ մեծ թվով, ջուղայեցի առևտրականներ, որոնք կապեր էին պահպանում Հնդկաստանի, Արաբիայի, Եթովպիայի շուկաների հետ: Եվրոպացի ճանապարհորդ Գեորգ Սանգիսը, որը 1610 թ. եղել է Կահիրեում, բարձր է գնահատում հայերին: Նա ասում է. «Նրանք աշխատում են շարքաշ և ապրում պարկեշտ»³³:

XVIII դարում եգիպտահայ գաղութն ավելի աշխուժացավ շնորհիվ միջազգային առևտրական հարաբերություններում եգիպտական բազարների նշանակության բարձրացման: Արևմուտքը Հեռավոր Արևելքի հետ կապող Բենգալ—Բասրա—Հալեպ—Պոլիս ճանապարհը փոխարինվեց Սուեզ—Կարմիր ծով ճանապարհով, և Կահիրեն, Ռոզետը կամ Ռաշիտը, Դամիետը, ավելի ուշ նաև Ալեքսանդրիան դարձան միջազգային տարանցիկ առևտրի և ապրանքափոխանակության խոշոր հանգույցներ, որտեղ եվրոպացի վաճառականներն օգտվում էին «ըզալի թվով» հայ, հույն, սիրիացի միջնորդ առևտրականների ծառայություններից³⁴: 1749 թ. Կահիրեի ս. Սարգիս եկեղեցին «նորակերտեալ ի հիմանէ» վերանորոգվել է զրամահատարանի սառաֆ Ալվաղի կամ Վահանի

³¹ Գրիգոր Դարանաղցի. *Ժամանակագրություն*, էջ 462:

³² Տե՛ս «Սիմեոն զպրի լեհացոյ ողևորութիւն», էջ 216:

³³ G. Sartyz, *Relation of a Journey*, vol. II, p. 122.

³⁴ Տե՛ս «Lettres édifiantes et curieuses...», t. 4, p. 92. և B. E. Лувкей, Новая история Арабских стран, стр. 16.

«արդեամբք եւ ջանիւք... ի յօգուտ հաւատացելոց»։ 1791—1798 թթ. անգլիական կապիտալի հետ կապված զմյուռնիացի հայ առևտրականները կապալով շահագործում էին Ռուսերի մաքսատունը։

Արաբական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են ծագումով հայ բազմաթիվ պետական և զինվորական գործիչներ՝ Յազուբը կամ Հակոբը, Օսման Չելեբին, Ալի ալ-Արմանին, Սյուլեյման Բարեմ Զելուն, Մուստաֆա Զեբերջին, Նիկոլան կամ Նիկողայոսը և ուրիշներ, որոնք կարևոր դեր էին կատարում մամելուկյան եզրիպտոսում։ 1771 թ. եգիպտոսի կառավարիչ Ալի բեյը, ձգտելով Ռուսաստանի օգնությամբ թոթափել օսմանյան լուծը, երկու բանագնաց է ուղարկել իշխան Օրբալի մոտ, նրան առաջարկելով բարեկամության և զինակցության դաշինք կնքել Ռուրբիայի դեմ։ Բանագնացները, որոնցից մեկը Յազուբը կամ Հակոբն էր, հաջողությամբ են կատարել իրենց առաքելությունը, և Եզրիպտոսը Ռուսաստանից ստացել է քննադատներ, զինամթերք և այլն։ Ալ-Ջաբարտին հաղորդում է, որ 1798 թ. ֆրանսիական նվաճողները դեմ կուվոզ եզրիպտական զորքի հրամանատարներից ոմանը հայեր էին։ Դրանցից էր, օրինակ, «Մոալլեմ Նիկոլա հայը, Մուրադ բեյի կուռուցել տված պատերազմական նավի պետը», որը գերի է ընկել ֆրանսիացիների ձեռքը և միառժամանակ բանտարկվել Միջնաբերդի բանտում³⁵։ Բացի այդ, Հայաստանում և Վրաստանում ծնված բազմաթիվ նայազգի մամելուկներ աչքի են ընկել ներխուժողների դեմ մղված մարտերում։ Հետագայում նրանցից ոմանը, ծառայության մտնելով Նապոլեոն Բոնապարտի բանակում, մեկնել են Ֆրանսիա։

Ֆրանսիական զորքի ներխուժումը խիստ բացասաբար անդրադարձավ եզրիպտահայ գաղութի վրա։ Հենվելով ղպտիների վրա, ֆրանսիական նվաճողները շեղյալ հայտարարեցին հայ առևտրականների մենաշնորհները։ Մյուս կողմից մոլեռանդ մուսուլմանները, բրիտոնյաներին համարելով ներխուժողներին դաշնակից, թշնամանք էին անուցում նաև հայերի նկատմամբ, և հակաֆրանսիական շարժումների ժամանակ հարձակման թիրախ էին դառնում նաև հայաբնակ թաղերը։ 1800 թվակիր ֆրանսիական մի վավերագրում ասված է. «Հարթ Զուելլա թաղը հարձակման ենթարկվեց առաջինը. թալանչիներն այնտեղ դիմեցին ամենից ավելի կատաղությամբ, բայց ետ մղվեցին այն պաշտպանող հայերի կողմից, որոնցից մի քանիսը Բարձրագույն դռան գինյուրներ

³⁵ *Տե՛ս Ալ-Ջաբարտի*, *Египет в период экспедиции Бонапарта*, стр. 171.

էին...»³⁶: Նվաճողների հեռանալուց հետո՝ 1801—1804 թթ.՝ մամելուկ բեյերի ստեղծած անիշխանութիւնն քառսում եգիպտահայ գաղութն առավել ևս հյուծվեց և դժգունեց: Նրան սպառնում էր վերացման վտանգը:

1805 թ. Մոհամմեդ Ալին, Եգիպտոսի կուսակալ նշանակվելով, վերջ տվեց մամելուկ ֆեոդալների արշունահեղ հակամարտութիւններին: Նրա իրականացրած վարչական և տնտեսական ռեֆորմները զգալի շահով նպաստեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական և բաղաբական զարգացմանը:

Դրանով զարգացման նոր էտապ բացվեց նաև եգիպտահայ գաղութի պատմութիւնն մեջ:

2. ԵԳԻՊՏԱԸԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ: ՀԱՅԵՐԻ ՀՈՍՔԸ ԵԳԻՊՏՈՍ

Կարլ Մարքսը բարձր գնահատելով Մոհամմեդ Ալիի ռեֆորմատորական գործունեութիւնը, նրան բնութագրել է որպէս «հազվագյուտ մարդ», որը կարողացավ հասնել այն բանին, որպէսզի «տոնական շալմալին» փոխարինի «խսկական դուխը»¹: Մարքսը Եգիպտոսը համարում էր օսմանյան կայսրութիւնն այն ժամանակվա «միակ կենսունակ մասը»²:

Մոհամմեդ Ալին իշխանութիւնն զուխ բարձրացավ հենվելով մամելուկյան բռնակալութիւնից դժգոհ ֆեոդալների մի մասի և խոշոր առևտրականների վրա, որոնք շահագրգռված էին Եգիպտոսը տեսնել կենտրոնացած ուժեղ պետութիւն: Այդ նպատակին էին ուղղված նրա վարչական և տնտեսական ռեֆորմները: Մամելուկների վարչակառավարման ապակենտրոնացված սիստեմը վերացվեց, ստեղծվեց կենտրոնական իշխանութիւն՝ կառավարութիւն, կառավարման ֆունկցիաների պարզ բաժանմամբ՝ բազմաթիվ դիվաններ և ցամաքային ու ծովային ուժեղ բանակ: Պետական կյանքում խաղացած դերի կարևորութիւնը աչքի էին ընկնում Եվրոպական գործերի և եգիպտական վաճառականութիւն, Քաղաքացիական գործերի, Պետական դանձի, Պատերազմական, Ծովուծի, Արդյունաբերութիւն կամ գործարանների և Լուսավո-

³⁶ „Revue d’Egypte“, 1895. t. II, p. 203.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. 2, т. 9, стр. 202.

² Նույն տեղում, էջ 210:

րության գիւլանները: Թեև Մոհամմեդ Ալին համարվում էր օսմանյան սուլթանի վասալը, սակայն Բարձրագույն դռան օրենքներն ու կարգադրութիւնները համարյա չէին գործում Եգիպտոսում³:

Մոհամմեդ Ալիի տնտեսական բաղաբաղանդության անկյունարարը կազմում էին պետական մոնոպոլիաները, որոնց միջոցով կառավարութիւնը վերահսկում և կարգավորում էր գյուղատնտեսութիւնը, արդյունաբերութիւնը և առևտուրը:

Հողատիրության իլթիգամական ձևը վերացվեց և ֆելլահները, ազատվելով մամիլուկ ֆեոդալների լծից, անմիջական կախման մեջ մտան ֆեոդալական պետութիւնից: Իշխանութիւնները հոգում էին ոռոգման միջոցների մասին, հալթալթում սերմացուն, հողամշակման գործիքները, սահմանում յուրաքանչյուր կուլտուրայի հատկացվելիք ցանքատարածութիւնը, ընդ որում խրախուսում էին ապրանքային կուլտուրաների արտադրութիւնը: 1821—1833 թթ. ցանքատարածութիւնները 2 միլիոնից անցին 3,1 միլիոն ֆեդզանի⁴:

Առավել նշանակալից հաջողութիւններ ձեռք բերվեցին արդյունաբերութիւնի զարգացման բնագավառում: 1818—1829 թթ. Վերին և Ստորին Եգիպտոսում կառուցվեցին բամբակե, վուշե, մետաքսյա, բրդյա գործվածքներ արտադրող բազմաթիվ մանուֆակտուրաներ և գործարաններ, որոնց արտադրութիւնը ոչ միայն բավարարում էր տեղական կարիքները, այլև արտահանվում տարբեր երկրներ: Ռոզետի, Բուլակի, ալ-Ռոզայի, ալ-Մարսուդի մետաղագործական ձեռնարկութիւններն արտադրում էին զենքեր, կենցաղային օգտագործման իրեր և այլն: Պատմելով Բուլակի ձուլարանի մասին, Մասկոն վկայում է, որ դրանից ավելի լավը չկար անգամ Անգլիայում⁵: Բավարար արդյունքներ ձեռք բերվեցին նաև շաբարի, սպականի, կաշվի, թղթի և քիմիական նյութերի արտադրութիւնի ասպարեզում: 1829—1830 թթ. մի շարք ձեռնարկութիւններ արդեն աշխատում էին շոգեուժով, այն դեպքում, երբ նվրոպայում անգամ բլերն էին օգտվում ժամանակի գիտութիւնի այդ վերջին խոսքից⁶:

³ Տե՛ս M. Sabry, L'Empire égyptien sous Mohamed-Aly, p. 32.

⁴ Տե՛ս B. Б. Лущкий, Новая история Арабских стран, стр. 50—51.

⁵ P. Maskau, Egypt under Mohamed-Ali, p. 220.

⁶ Անգլիական արդյունաբերութիւնի մեջ շոգեուժի օգտագործումը սկսվել է 1770 թ., ֆրանսիական՝ 1830, իսկ Գերմանիայում մինչև 1845 թվականը մեքենաների շարժի ուժ էին մարդկային ձեռքը, կենդանիները և ջուրը:

Եգիպտական արտադրանքները բավական հաջող մրցում էին բրոնզում արտաքին շուկայում: Հյուսիսային և Կենտրոնական Աֆրիկայի երկրներն էին արտահանվում բամբակյա և մետաքսյա դործվածքներ, ապակեղեն, մետաղյա իրեր և այլ ապրանքներ: Եգիպտական դործվածքները լայն սպառում ունեին նաև Սիրիայում, Թուրքիայում, Արաբիայում, Տրիեստում և Տոսկանայում⁷: Փոխադարձաբար, այդ շուկաներից ներմուծվում էին մեքենաներ, դործիքներ, երկաթ, անտառանյութ, հանքածուխ, դեղորայք և այլն:

Տնտեսական կյանքի զարգացումը ձանապարհ էր հարթում դեպի նոր մշակույթ, նոր զաղափարներ: Ստեղծվեցին բարձրագույն, միջնակարգ և մասնագիտական դպրոցներ (բժշկական, տեխնիկական և զինվորական), և ուսանողներ էին ուղարկվում Եվրոպա՝ տարբեր մասնագիտությունների գծով: 1821 թ. Բուլակում բացվեց եգիպտական առաջին տպարանը, որտեղ տպագրվում էր թուրքերեն, արաբերեն և պարսկերեն լեզվով հրատարակություններ: Թարգմանվեցին մոտ երկու հազար անուն գրքեր, այդ թվում նապոլեոն Բոնապարտի կողքքսը և ֆրանսիական ռազմական կանոնադրությունը: Թարգմանվեցին և որոշ գեպքերում վերստին կազմվեցին բազմաթիվ դասագրքեր: 1828 թ. Կահիրեում լույս տեսավ «Ալ-վալահա ալ-Մսրիե» («Եգիպտական անցուդարձեր») լրագիրը՝ արաբերեն և թուրքերեն բաժիններով⁸:

Այսպիսով, պետական մոնոպոլիաները, պատվար կանգնելով օսմանյան կապիտուլյացիաների ավերիչ ներգործության դեմ, նպաստեցին Եգիպտոսի զարգացմանը: Պատմականորեն կարճ ժամանակաշրջանում Եգիպտոսը դարձավ արտահանող երկիր, առևտրական կապեր հաստատեց Արևելքի և Արևմուտքի շուկաների հետ:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների և ոռոգման սիստեմների կառուցումը, մոնոպոլիաների կազմակերպումը, կանոնավոր բանակի, նավատորմի և պետական ապարատի ստեղծումը մասնագետների և կապիտալների սուր պահանջ էին առաջացնում: Սակայն այդ պահանջները չէին կարող բավարարվել Եգիպտոսի ֆեոդալական միջավայրում: «Ժողովուրդը ոչ միայն չէր օգնում ռեֆորմների անցկացմանը, այլև ամեն կերպ դեմ էր կանգնում դրան,— գրել է Կլոտը: Եվրոպական մշա-

⁷ Տե՛ս M. F. Mengin, Histoire sommaire de l'Egypte, p. 22.

⁸ 1798—1800 թթ. ֆրանսիական նվաճողները Կահիրեում լույս են բնծայել շորս լրագիր, երկուսը՝ ֆրանսերեն, երկուսը՝ արաբերեն լեզվով:

կուլթը խորթ էր ժողովրդին, որը տակավին չէր մոռացել ֆրանսիական արշավանքը⁹: Արևմտյան բաղաբակրթության կողմնակիցները կամ «արևմտականները» փոքրաթիվ էին, և դեռ երկար ժամանակ չէին կարող հաղթանակ հուսալ այն պայքարում, որ մղվում էր Եղիպտոսի «ելլ-բոպականացման» համար:

Մասնագետների հարցում Մոհամմեդ Ալին հիմնականում ազավիինում էր օտարերկրացիների օգնությունը: 1830-ական թվականներին Եղիպտոսում ծառայում էին տարբեր բնագավառի շուրջ հազար եվրոպացի մասնագետներ: Դպրոցներում դասավանդում էին ֆրանսիացի, իտալացի, անգլիացի ուսուցիչներ, բանակը մարզում էին ֆրանսիացի հրահանգիչներ, արդյունաբերական ձեռնարկությունները մեծ մասամբ ղեկավարում էին դարձյալ ֆրանսիացի մասնագետներ: Գալով կապիտալներ հայթայթելուն, Մոհամմեդ Ալին գերադասում էր գործ ունենալ ոչ թե եվրոպական բանկիրների, այլ ույա սառաֆների հետ: Արդարև, եվրոպական կապիտալիստներին տրված յուրաքանչյուր կապալ կամ մենաշնորհ կարող էր մերժելու պարագայում կցվել օսմանյան համապատասխան կապիտուլյացիոն պայմանագրին և միջամտության գործիք դառնալ երկրի ներքին գործերին: 1832 թ. Սիրիա արշավելու օրերին, դրամական միջոցների հրատապ կարիք ունենալով հանդերձ, Մոհամմեդ Ալին մերժեց Ռոտշիլդի և մյուս եվրոպական բանկիրների փոխառվության առաջարկը¹⁰:

Այդ պայմաններում ոչ միայն Ղալաթիայում, այլև հարևան արաբական երկրներում գործող հայ, հույն, հրեա խոշոր սառաֆներն ու առևտրականները հազար ու մի թելերով կապվեցին պետական մոնոպոլիաների հետ: Մեծ մասամբ դամասկոսցի կամ հալեպցի հայեր էին կահիրեում և Ալեքսանդրիայում հաստատված Ալվազ, Պուլոս, Ֆաթալա, Հինդի, Յուսուֆ, Իլիաս, Սապպազ, Խայաթի և այլ արաբական անուններ կրող առևտրականներն ու վարկատուները:

Ապահովելու համար առևտրավարկային կապիտալի աբզոլյունավետ շահարկումը, Մոհամմեդ Ալին ձեռնարկեց արմատական միջոցներով: Բարեփոխվեց մաքսային սիստեմը, բարվոքվեց զեռային և ծովային տրանսպորտը և, որ ամենակարևորն է, բանակից անկախ ստեղծվեցին զինված չոկատներ, որոնք պահպանում էին կարգն ու ան-

⁹ A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Égypte, t. II, p. 142.

¹⁰ St.-A. M. Sabry, L'Empire égyptien sous Mohamed-Aly, p. 563.

գորրը¹¹, ապահովում ապրանքաշրջանառության անվտանգությունը մինչև անգամ երկրի ամենահեռավոր խորշերում: Բարեկարգվեց նաև գատական գործը: Հաստատվեցին եզիպտա-եվրոպական խառն անձնակազմով դատարաններ, որոնք քննում էին օտարերկրյա և տեղական առևտրականների միջև ծագած վեճերը: 1837 թ. անգլիական պառլամենտում զեկուցելով Եգիպտոս կատարած այցելության մասին, Բաուրինգը նշել է. «Եգիպտոսում արգարությունն ավելի համարձակ և նվազ քմայքոտ է, քան մուսուլմանական շատ երկրներում»¹²:

Կահիրեում տակավին ոչ-հեռավոր անցյալում, ինչպես նշել է Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Վոլնեյը, կարելի էր ամեն բույն հանդիպել քաղաքացիական հուզումների, հափշտակումների, խոշտանգումների և սպանությունների: Նա ասում է. «Վաչ նրան, ում կասկածում են, որ փող ունի...»¹³: Այժմ դրությունը հիմնովին փոխվել էր: Հունաստանի ապստամբության օրերին, երբ Կ. Պոլսում, Ջմյուռնիայում, Սիրիայում, Կիպրոսում և Արշիպելագի կղզիներում մուլեռանդների ամբոխը ջարդում էր հույներին, Եգիպտոսում նրանք «վաչելում էին Մոհամմեդ Ալիի բարեխնամ պաշտպանությունը: Նրանց առևտուրն ամենաաննշան չափով անդամ շտուժեց...»: Զարդերից փախած և Եգիպտոսում ապաստանած հույները վաչելում էին նրա «վեհանձն ասպնջականությունը»¹⁴:

Բացի այդ, Մոհամմեդ Ալին առևտրական կապիտալի խոշոր ներկայացուցիչների առաջ բացեց իշխանության ճանապարհը: Նրա կարիներում և տարբեր դիվաններում ծառայող խորհրդականները, թարգմանները և քարտուղարները մեծ մասամբ եվրոպացիներ, հույներ և հայեր էին: Համոնը գրել է. «Հայերը մուտք են գործել ամեն տեղ: Նրանցից շատերն ամենաբարձր պաշտոններ են զբաղեցնում փոխարքայի կարիներում և դիվաններում»¹⁵: Հայերն առանձնապես կարևոր պաշտոններ էին վարում Եվրոպական գործերի և եզիպտական վաճառականության դիվանում, որն արտաքին գործերի և առևտրի բարձրագույն օրգանն էր: Այդ դիվանի հաջորդական երեք նազիրներն եղել են հայեր՝ Պողոս Յուսուֆյանը (մինչև 1844), Արթին Չրաքյանը (1844.—

¹¹ Տե՛ս G. Hanotaux, Histoire de la Nation Egyptienne, t. VI, p. 56.

¹² Տե՛ս J. Bowring, Report on Egypt and Candia, p. 75.

¹³ C.-F. Volney, Voyage en Syrie et en Egypte, t. I, p. 164.

¹⁴ M. F. Mengin, Histoire de l'Egypte, t. II, p. 239.

¹⁵ P. H. Hamont, L'Egypte sous Méhémet-Ali, t. I, p. 425.

1850) և Առաքել Նուբարյանը (1850—1853): Ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին նաև նրա տարբեր բաժանմունքների վարիչները և արտասահմանի ներկայացուցիչները: Օտարներն այդ դիվանը զիպուկ կերպով անվանում էին «պալե արմենիեն» (հայկական պալատ): Բազմաթիվ հայ գործիչներ ընդգրկված էին նաև լուսավորության դիվանում: Ակնարկելով պետական հայ գործիչների բարձր հեղինակությունը, Համոնը նշել է. «Հայկական համայնքը ամենազոր է փոխարքայի արքունիքում»¹⁶:

Մոհամմեդ Ալիի ներքին քաղաքականությանը բնորոշ էր կրոնական հանդուրժողությունը¹⁷: Եգիպտոսի հնակառույց գետնափոր եկեղեցիները ցայտուն վկայություն են քրիստոնյաների սոցիալ-իրավական տաժանելի դրություն: Նրանց «արգիլված էր եկեղեցվո շենքը գետնի մակերևութեն վեր բարձրացունել»¹⁸, եկեղեցու կոշնակ հնշեցնել, ձի նստել, զենք կրել, շքեղ հագնվել, վկայություն տալ դատարանում և այլն: Ուլեմաները պարբերաբար հակաքրիստոնեական ելույթի էին մղում մոլեռանդներին և ... ամբոխը հափշտակում էր ռայանների ունեցվածքը, ծաղրածանակի ենթարկում եվրոպացիներին¹⁹: Այժմ Եգիպտոսում, ինչպես նշել է Բաուրինզը, «ոչ ոքի՛ անգամ նվազազույն չափով» չէին անհանգստացնում կրոնական համոզմունքների համար²⁰: 1825 թ.

¹⁶ Նույն տեղում, հ. II, էջ 280:

¹⁷ Ա. Ալպոյաճյանը փորձում է հիմնավորել այն միտքը, որ իբր Մոհամմեդ Ալին կրոնական հանդուրժողություն էր ցուցաբերում, հետևելով օսմանյան սուլթան Մահմուդի (1808—1839) «սկզբունքին» («ԱՄՇ-ի Եգիպտոսի նահանգը և հայերը», էջ 61): Հազիվ թե ընդունելի համարվի այդ կարծիքը, բանի որ Մոհամմեդ Ալին Գյուլհանեի հաթթը-շերիֆ կոչված թանգիմաթից (1839) շատ առաջ սկսել էր ռեֆորմներ իրականացնել: Բացի այդ, բազմավաստակ պատմաբանը թյուրիմացության մեջ է ընկնում, երբ այդ կարծիքը հաստատելու համար վկայակոչում է 1856 թ. Փարիզի Մուրադյան վարժարանում իբր Մոհամմեդ Ալիի արտասանած ճառը: Ալպոյաճյանի ասելով Եգիպտոսի փոխարքան հայտարարել է. «Պետք է որ միտքերենս չհանենք ամենեկին Մեծին Մահմուտայ այն խոսքը, որ կըսէր թե մահմետականն ու քրիստոնյան միայն մըզկիթի ու եկեղեցիաց մեջը կճանչնամ. անկե զուրս ամենքն ալ մեկ եղբայրք են»: Մոհամմեդ Ալին 1856 թ. Փարիզում չի եղել, չէր էլ կարող լինել, բանի որ 1849 թ. արդեն վախճանվել էր...: Ա. Ալպոյաճյանի կողմից վկայակոչված «Բազմավկալի» համարում (1856 թ., էջ 154) հատվածներ են բերված ոչ թե Եգիպտոսի Մոհամմեդ Ալիի, այլ Թուրքիայի համանուն պետական գործչի ճառից:

¹⁸ Ն. Մ. Աղազարմ, Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, էջ 80:

¹⁹ *Sch'ur Thédénat-Duvaut, L'Egypte sous Mohamed Ali, vol. I, p. 83.*

²⁰ *J. Bowring, Report on Egypt and Candia, p. 67.*

Կահիրեում քրիստոնյաներին և հրեաներին թուլատրվեց աղոթատեղիներ կառուցել և ազատ պաշտամունք կատարել: Կրոնական ազատությունն այնպիսի շահեր էր ընդունել, որ նախկինում «թուրքացյալ» ուսանեցող վերագրանում էին «ի հավատ Մեսիային»²¹:

Ռեֆորմները, խախտելով հին սովորությունները և բախվելով արմատավորված նախապաշարունակներին, առաջացնում էին մոլեռանդ մուսուլմանների զժգոհությունը: Ալ-Ջաբարտիի ժամանակագրությունում պահպանվել են բազմաթիվ վկայություններ այն փորձերի մասին, որ կատարվում էին քրիստոնյաներին նախկին վիճակին վերագրանելու համար: 1817 թ. իրադարձություններում ժամանակագիրը նշում է. «Մուհամմադի²² ուժեղացրեց ճնշումը...: Նա մունևտիկ ուղարկեց հին Կահիրե, քրիստոնյաներին՝ հայերին, հույներին, սիրիացիներին ազդարարելու, որ հազնվեն այնպես, ինչպես առաջ էին հազնվում, չհեծնեն ձի կամ ջորի, չվարձեն վարգաձիեր, ծառայության չվերցնեն մուսուլմանների: Բարձրաստիճան քրիստոնյաները բողոքեցին փաշային (Մուհամմեդ Ալիին—Ն. Ք.): Փաշան անցավ նրանց կողմը, որովհետև նրանք պետական հարգելի աստիճանավորներ են և նրա խորհրդատուները»²³: Սակայն այդ կարգի ելույթներն անզոր էին: Մուհամմեդ Ալին, «օգնության հրատապ կարիք» ունենալով, բարելավում էր ոչ-մուսուլմանների վիճակը, և ավելի ու ավելի շատ օգտվում նրանց ծառայություններից²⁴:

Մուհամմեդ Ալիի ռեֆորմներով ստեղծված նոր պայմանները ղեպի ծգիպտոս էին ձգում ամենատարբեր երկրներից ամենատարբեր զբաղմունքի մարդկանց:

Հայ ժողովրդական պանդխտության երգերում Կ. Պոլսի հետ միասին հաճախ հիշատակվում է նաև Սքյանդարը կամ Ալեքսանդրիան.

Քեամբախ Ստամբուլ, աւեր Սքեանտար,

Տարաւ իմ կարիպ, շիրէ հայ խապար...²⁵:

Խույս տալով ազգային ու սոցիալական ճնշումից, ծանր հարկերից և սովից, աշխատանքի ընդունակ տարրերը հաճախ միայնակ, երբեմն ընտանիքով հայրենի բնաշխարհից չվում էին Կ. Պոլիս, Զմյուռնիա, Ալեքսանդրիա և այլ նավահանգստային քաղաքներ:

²¹ «Ազդասեր», 1845, էջ 207:

²² Բառացի նշանակում է հաշվառու: Նրա պարտականությունն էր շուկայում հետեւել ապրանքների գներին, չափ ու կշռի հշտությունը:

²³ *Al-Dжабартау*, Египет под властью Мухаммада Али, стр. 616.

²⁴ *Sh' u Ch. Issawi*, Egypt, p. 171.

²⁵ Մ. Մկրտչյան, Հայ ժողովրդական պանդխտության երգեր, էջ 145:

Գաղթականները վերջնականապես կտրվում էին իրենց հայրենիքից կամ ծննդավայրից և մշտական բնակություն հաստատում Եգիպտոսում: Պանդուխտները գաղթում էին ժամանակավորապես, կապված էին մնում հայրենիքի հետ և շնչում վերադարձի հույսով: Կահիրեում վախճանված ոմն տիգրանակերտցի պանդուխտի տապանադրում սոված է.

...ելեալ ի հայրենեաց
Եկի հասի այս քաղաք
Ի շնչել զօդ եւ շահիլ եւս
Զարդինս կենաց տարաբնակ:
Բարէ բախսն իմ կուրովեան
Որ շարար զիս արժանի
Կատարելով զփափաք սրտիս
Գառնալ չիմ տուն հայրենի...²⁶:

Մինչև XIX դարի սկզբները պանդուխտները թվական զգալի գերակշռություն ունեին «տեղացի» հայերի կամ գաղթականների նկատմամբ: Նրանք Եգիպտոս էին գնում «սակս վաճառականութեան կամ գործելոյ արհեստս»²⁷: 1798 թվակիր արևիվային մի վավերագրում սոված է, որ Եգիպտոսի «հայերի մեծամասնությունը» կազմում են նրանք, ովքեր մի քիչ փող աշխատելուց հետո վերադառնում են հայրենիք²⁸: Այժմ ղեպի Եգիպտոս էին գնում մեծ մասամբ գաղթականներ Կ. Պոլսից, Զմյուռնիայից, Ակնից, Արաբկիրից, Եվզոկիայից, Տիզրանակերտից, Կեսարիայից, Զմշկաձագից, Սեբաստիայից, Հալեպից, Դամասկոսից, Երուսաղեմից և այլ վայրերից: 1816 թվականի իրադարձություններում ալ-Ջարարտին նշել է. «Ինչ վերաբերում է հայ քրիստոնյաներին, ապա նրանք տներ, ապարանքներ և այգիներ են կառուցում հին Կահիրեում, որպեսզի հիմնավորվեն այնտեղ»²⁹:

1828 թ. Կահիրեում կառուցվեց դպրատունը, հոգետունը, հիվանդանոցը և հյուրանոցը: Դպրատունը կարևոր դեր էր կատարելու մատաղ սերնդի դաստիարակության գործում: Հիվանդանոցը սպասարկում էր «աղքատ հիվանդաց ազգիս հայոց»: Հյուրանոցը պանդոկ չէր, ինչպես կարծում են ոմանք, այլ համայնքային հավաքատեղի, որտեղ գումարվում էր սովազածողներ: Հոգետունը օթևան էր տալիս հարևան

²⁶ Ա. Հ. Գարուաչյան, Նյութեր Եգիպտոսի հայոց պատմության, էջ 32:

²⁷ Ս. Ազոնց Գիվեր, Աշխարհագրութիւն (Ափրիկէ), էջ 54:

²⁸ Տե՛ս „Revue d’Egypte“, 1896, t. 1, p. 712.

²⁹ Ал-Джабарти, Египет под властью Мухаммада Али, стр. 560

երկրներինց Երուսաղեմ ուխտագնացներին, երբեմն էլ հյուրընկալում թուրքիայից, Հնդկաստանից և այլ երկրներից Եգիպտոս ժամանող հայ առևտրականներին:

1837—1839 թթ. Կահիրեում կառուցվեց ս. Աստվածածին եկեղեցին «արդեամբ լուսավորչագլուխ անհասարակ ազգիս հայոց որ յնգիպտոս...»: 1840 թ. ապրիլի 10-ին, այսինքն ս. Աստվածածինը ավարտելուց (1839 թ. դեկտեմբերի 17) ընդամենը շորս ամիս հետո, լուսավորչական հայերը ձեռնարկեցին ս. Մինասի կառուցմանը, որն ավարտվեց 1843 թ.: Այդ եկեղեցիները անդործության շմատնեցին ս. Սարգիսը («ի խորշս խստի վանաց») և հնօրյա ս. Մինասը, դրանցում էլ «կանոնավորապես եկեղեցական պաշտամունք տեղի կունենար» մինչև դարի կեսերը³⁰: Կահիրեում եկեղեցիներ կառուցեցին նաև հայ կաթոլիկները: 1832—1833 թթ. մեծատուն Միքայել Ալվազի նվիրաբերությամբ կառուցվեց նրանց առաջին աղոթատեղին՝ Տիրամայր ս. Կույսի մատուռը, և ձեռք բերվեց մի ընդարձակ կալված, որի մի մասը հատկացվեց գերեզմանատանը, մյուսը՝ քահանաների բնակելի շենքի կառուցմանը: Սակայն այդ մատուռը չէր կարող բավարարել նոր գաղթականներով ստվարացող հայ կաթոլիկ համայնքի կարիքները: 1837—1841 թթ. Դարբ ալ-Գինինեում կառուցվեց ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին՝ «ծախիւք ազգին հայոց ուղղափառ յԵգիպտոսի»³¹:

Այսպիսով, Մոհամմեդ Ալիի ներքին քաղաքականությունը նպաստում էր նաև եգիպտահայ գաղութի զարգացմանը: Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նոր պայմաններում աճեց եգիպտահայերի թվաքանակը, բարձրացավ նրանց դերն Եգիպտոսի տնտեսության և պետական ծառայության տարբեր բնագավառներում: Մյուս կողմից նորեկ գաղթականներն ու պանդուխտները գաղութ էին բերում տոհմիկ բարբեր ու սովորույթներ, ընդլայնում նրա կապերը ինչպես բնաշխարհի, այնպես էլ տարբեր գաղթավայրերի հայության հետ:

* * *

Եգիպտոսի ինքնուրույնության ձգտումներին խոչընդոտում էին անգլիացիները: Զգտելով «քանդել փոխարքայի տնտեսական հենարան-

³⁰ Ա. Հ. Գաբուշյան, Նյութեր Եգիպտոսի հայոց պատմության, էջ 16:

³¹ Նույն տեղում, էջ 259: Եգիպտահայ կաթոլիկները և ավետարանականները էոր էին կազմակերպվում որպես համայնք: Նրանց մասին կիսովի երկրորդ բաժնում:

ները, որոնց վրա բարձրանում էր Եգիպտոսի հզորութունը»³², բրիտանական զիվանագետներն անհաշտ պայքար էին մղում մոնոպոլիաների դեմ: Դոգմելը գրում է. «Այդ բաղաբաղկանությունը (ակնարկում է մոնոպոլիաները—*Լ. Ք.*) չէր կարող բրիտանական կառավարությանը զայրույթ չպատճառել...: Տակավին օսմանյան կայսրության մաս կազմելով, Եգիպտոսը պարտավոր էր հարգել թուրքական կապիտուլյացիաները»³³, 1838 թ. անգլո-թուրքական առևտրական պայմանագիրը «ստորագրվեց ավելի շուտ փաշայի եկամուտները նվազեցնելու միջոցով նրա մոնոպոլիաները վերացնելու, քան թե բրիտանական առևտրի շահերը պաշտպանելու համար»³⁴:

Անգլիական զիվանագիտությանը հաջողվեց առավելագույն չափով օգտվել եգիպտոսօսմանյան զինաբախումից, որն ավարտվեց Մոհամմեդ Ալիի կապիտուլյացիայով: 1841 թ. ընդունելով սուլթանի վերջնագիրը, Մոհամմեդ Ալին պարտավորվեց՝ հրաժարվել բոլոր զբաղած տերիտորիաներից, խիստ կրճատել բանակը, ռազմանավեր չկառուցել առանց սուլթանի հավանության, հարգել Բարձրագույն դռան և բրիտանական կառավարության միջև առկա պայմանագրերը և այլն: Եգիպտական զիվանագետների ջանքերի արդյունքն եղավ այն, որ ժառանգական իշխանության իրավունք տրվեց Մոհամմեդ Ալիին, ինչ վերաբերում է պետական մոնոպոլիաներին, ապա հնարավոր չեղավ որևէ զիջում ձեռք բերել:

Մոնոպոլիաների վերացումից հետո անգլիական կապիտալիստները ձեռք բերեցին երկաթուղիների, իսկ ֆրանսիացիները՝ Սուեզի ջրանցքի կառուցման կոնցեսիան: Եգիպտոսը պարտավորվեց Սուեզի ջրանցքի ընկերությանն անվճար տրամադրել ընդարձակ հողեր, մաքսից ազատել նրա ներմուծումները և սեփական միջոցներով հայթայթել անհրաժեշտ աշխատուժի 80 տոկոսը: 1863 թ. կոնցեսիայի պայմանների վերանայման կապակցությամբ, եգիպտական կառավարությունը պարտավորվեց 84 միլիոն ֆրանկ վնասների հատուցում տալ Սուեզի ջրանցքի ընկերությանը: Այդ պայմաններում խզիվ Իսմայիլը (1863—1879) կնքեց առաջին փոխառությունը, որով և ծնվեց Եգիպտոսի պետական պարտքը: Այնուհետև մեկ փոխառությունը հաջորդեց մյուսը: Փոխա-

³² M. Sabry, L'Empire égyptien sous Mohamed-Aly, p. 557.

³³ H. Dodwelle, The Founder of Modern Egypt, p. 220.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 222:

առաջնությունների մարումը և տոկոսների վճարումը կատարվում էր նորանոր փոխառությունների հաշվին: Խզիվին պարտք էին տալիս եվրոպական բանկիրները, բորսայի գործակալները և սպեկուլյանտները՝ վախառուական տոկոսով: Այն դեպքում, երբ եվրոպայում հաշվառքային տոկոսը կազմում էր 3.88—4.77, խզիվը վճարում էր 7—18 տոկոս: 1874 թ. եգիպտական պարտքը հասավ 68.000.000, 1880 թ.՝ ավելի քան 98.000.000 ֆունտ ստեռլինգի:

Եվրոպական կապիտալից եգիպտոսի կախվածությունը օտարերկրացիների համար ստեղծեց առանձնաշնորհյալ դրույթուն, որն իրավաբանական հիմնավորում գտավ կապիտուլյացիաների ուժիմում: Նրանք ազատված էին ուղղակի հարկերից (բացի հողային հարկից) և ենթարկվում էին ոչ թե եգիպտական, այլ համապատասխան երկրի հյուպատոսի վարչական, ոստիկանական և դատական իշխանությանը: Հյուպատոսական դատարաններն արդարությունը ծաղրող վճիռներ էին արձակում, բայց խզիվը և նրա մինիստրներն անզոր էին դրա դեմ: Անգլիական «Պեյ-Մեյլ գաղետը» գրել է. «Եգիպտոսում մի ֆրանսիացի կամ մի անգլիացի կարող է կես դյուժին եգիպտացի սպանել, բայց եգիպտական կառավարությունն իրավունք չունի այդ հարցով զբաղվելու: Գործը հանձնարարվում է անգլիական կամ ֆրանսիական հյուպատոսին ... եթե վերջինիս դուր է գալիս, որ ֆրանսիացիները կամ անգլիացիներն եգիպտացիներ սպանեն, ապա այլևս ոչինչ չի մնում անել»³⁵: Վատթարացավ նաև տնտեսական վիճակը:

Եվրոպական ապրանքների ճնշման ներքո եգիպտական արդյունաբերությունը քայքայվեց, իսկ առևտուրը, ինչպես նշել է Մ. Թադիագյանը «ապականեալ էր ի մեջ բնիկ վաճառականաց», շատեր «ի նոցանե անկան», ուրիշներ «հետևելոց» էին «կործանման նոցա»³⁶: Մյուս կողմից, գյուղում ապրանքադրամային հարաբերությունների զարգացումը գնալով մեծացնում էր սեփականազրկված գյուղացիների բազմությունը: Աշխատավորները ճարահատ «օտար երկիր» էին գաղթում իրենց «կենաց պարենը դյուրությամբ և հանգստությամբ ճարելու»: 1845 թ. «աղքատ բնակչաց պանդխտանալը» այնպիսի ծավալ էր ընդունել, որ եգիպտական կառավարությունը փորձեց, թեև ապարդյուն, միջոցներ ձեռք առնել այն արգելելու³⁷:

³⁵ Ըստ M. Sabry-ի, L'Empire égyptien sous Ismaïl, p. 239.

³⁶ «Աղգտեր», 1847, էջ 197:

³⁷ Տե՛ս «Արշալույս Արարատյան», 5 հոկտեմբերի 1845:

Արտագաղթն ավելի խոշոր շափեր ընդունեց հետագա տարիներին, երբ Մոհամմեդ Ալիի հաջորդ Աբբասը (1849—1854) կաշկանդիչ միջոցներ ձեռք առավ օտարերկրացիների նկատմամբ: Եվրոպացիներին, ներառյալ հուններին, հայերին, սիրիացիներին արգելվեց կահիրեից և Ալեքսանդրիայից դուրս դալը, երկրի խորքերը գնալը և այլն: Եգիպտոսից արտաքսվեցին բազմաթիվ ֆրանսիացիներ, որոնք անտեսել էին այդ կարգադրությունը³⁸: Աբբասի հարվածի տակ ընկան նաև բազմահազար բեդվիններ: Եգիպտոսից նրանց մեկնումը «զանգվածային արտագաղթի» բնույթ է ստացել. «24 ժամվա ընթացքում ավելի քան 20.000 շունչ՝ տղամարդ, կին և երեխա» գաղթել էն, տանելով այն ամենը, ինչ հնարավոր էր տեղափոխել ուղտերով: Բեդվիններից հետո Եգիպտոսից ստիպվեցին հեռանալ նաև լիբանանցի արհեստավորներն ու առևտրականները³⁹:

Քացի այդ, հալածանք սկսվեց պետական այն գործիչների դեմ, որոնք, հավատարիմ մնալով Մոհամմեդ Ալիի ավանդներին, չէին հաշտվում Աբբասի քաղաքական վարքագծի հետ: Մոհամմեդ Սաբրին նշում է, որ Արթին բեյը, Սամի փաշան և մյուս եգիպտական բարձրաստիճան գործիչները, որոնք «պայքարում էին Աբբասի բռնապետական և հետադիմական քաղաքականության դեմ», պաշտոնառեց արվեցին⁴⁰: 1850 թ., կարճատև արգելափակումից հետո, Արթին Չրաքյանն արտասահման անցավ՝ մի խումբ բախտակից արաբ գործիչների հետ: Պաշտոնանկ արվեց նաև Ստեփան Դեմիրջյանը՝ Եգիպտոսի արտաքին գործերի մինիստրը (1850—1853): Համարյա հայեր չմնացին պալատում: Ակնարկելով հայ գործիչներին, Սենիորը գրել է. «Ատելով իր պապի բարեկամներին, Աբբաս փաշան պաշտոնանկ արեց նրանց»⁴¹:

Խրախուսվելով Աբբասի քաղաքականությանից, մուսուլմանները փորձեցին բրիտանացիներին զրկել պաշտամունքի զգալուն թյունից, և մինչև անգամ ձեռք երկարեցին համայնքապատկան կալվածներին: 1850 մարտի 14 թվակիր արխիվային մի վավերագրում բերված է այդ տեսակետից բնորոշ մի փաստ: Եգիպտահայերի առաջնորդ Գաբրիել Մարաշյին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին հաղորդում է,

³⁸ Տե՛ս M. Sabry, L'Empire égyptien sous Ismaïl, p. 17.

³⁹ Տե՛ս Y. Artine, Essai sur les causes..., pp. 71—72.

⁴⁰ M. Sabry, L'Empire égyptien sous Ismaïl, p. 23.

⁴¹ N. W. Senior, Conversations and Journal, vol. 1, p. 132.

որ մուսուլմանները փորձում են դրավել ազգապատկան մեծարժեք կալվածներից մեկը, որը «հեռճճեթի շերիով»⁴² ավելի քան քսան տարուց ի վեր ճանաչված էր ս. Աստվածածին եկեղեցու «տնանկ աղբատաց» սեփականություն: Խնդրելով պատրիարքի միջնորդությունը Բարձրագույն դռան առաջ, Մարաշցիին ասում է. «Հաքարացիք մահմետականք խուռն բազմութեամբ զնացեալ ի դիւանի իշխանութեան ազերսազիր մատուցանեն զի իջեցուցեալ քննիչք եւ սուտ վկայք պատրաստեալ կամեն ի ձեռաց մերոց հափշտակել, ու այժմ ոչ ոք կայ իշխանաց, զի շեղեալսն պատմիսցէ փոխարքային, զուցէ ու նա չի լսէ այժմ զպաղատանս մեր ըստ բերման ժամանակին... ու մեր ոչ կարիմք այժմ բազմախուռն խաժամուժ ազգին տալ պատասխանի, եւ իրաւունս մեր ի յայտ բերել...»⁴³:

1860-ական թվականներից Եգիպտոսն ընկավ օսմանյան կապիտուլյացիաների ցանցի մեջ: Դրանով խզվեցին պալատում Աբբասի իշխանության տարիների քսենոֆոբիան փոխարինվեց եվրոպացիների և առհասարակ քրիստոնյաների նկատմամբ ստորակայությունը: Վերացվեց եկեղեցիներ կառուցելու վերաբերյալ Աբբասի դրած արգելքը, արտոնություններ շնորհվեցին քրիստոնյա միսիոներական հաստատություններին և այլն: Բարեկամվեցին նաև հայկական գաղութի պայմանները: Հայերի առաջ վերստին բացվեց պետական գործունեություն ասպարեզը: Վտարանդի դարձած եգիպտական գործիչները, այդ թվում Զրաբյանը, վերադարձան և ընդգրկվեցին բարձր պաշտոններում: Սուդանի կառավարիչ նշանակվեց մի հայ՝ Առաքելը: 1857 թ. երկաթուղու և տրանսպորտի վարչություն պետ նշանակվեց Նուբարը՝ ասպզա նշանավոր Նուբար փաշան:

Սուեզի ջրանցքի կառուցումը և միջազգային շուկայում եգիպտական բամբակի ու շաքարի պահանջարկի մեծացումը՝ կապված Ամերիկայի բաղաքացիական պատերազմի (1861—1865) հետ, տնտեսական զգալի աշխուժություն առաջացրին Եգիպտոսում: Ընդարձակվեցին բամբակի և շաքարի պլանտացիաները, բարվոքվեցին հաղորդակցության միջոցները, ընդլայնվեց բանկերի և այլ վարկային հաստատությունների ցանցը: Այդ բոլորը, աշխատող ձեռքերի պահանջ առաջաց-

⁴² Կրոնական դատարանի կողմից տրված սեփականատիրության վկայագիր:

⁴³ ՀՄՍՀ կուլտուրայի մինիստրության գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 713: Հետաշուտ ԳԱՔ արխիվ:

նելով, տարբեր երկրներից դեպի Եգիպտոս էին ձգում զանազան մաս-
նազիտությունների մարդկանց: Վերսկսվեց նաև հայերի հոսքը դեպի
Եգիպտոս, տանելով, սակայն, առավելապես սև աշխատանքի ընդունակ
պանդուխտների: Եգիպտոսի շուկաները, նավահանգիստները լցվեցին
վանեցի, բաղեշցի, մշեցի, սղերդցի, սասունցի տարաբախտ գյուղացի-
ներով, որոնք մի պատառ հացի համար լծվում էին ամենածանր, ամե-
նասև աշխատանքի: Նրանց մասին Բաֆֆին ասում է. «Այդ ժողովուրդն
է (պանդուխտները—Ն. Թ.), որին հանդիպում ես Տաճկաստանի և
Եգիպտոսի (որտեղ չկան նրանք...) բոլոր ծովեզրյա բազաքներում, ուր
նոցա գործն է շոփշիություն, թուլումբաջիություն և այլ այսպիսի ստոր
պարսպմունքներ»⁴⁴: Տիմ. Սափրիչյանը հաղորդում է, որ 1867 թ.
«Սուէիշի մեջ հարյուրի չափ պանդուխտ հայեր կային, որոնք ջրտնցքի
բացման համար աշխատելու եկած էին. անոնցմե 65 հոգին մշեցիք
էին»: Շառլուֆայում կային «30-ի չափ հայ տկար ու աշխատափնեն
հոգնած» պանդուխտներ⁴⁵:

Ամերիկայի բազաքացիական պատերազմի ավարտից հետո, երբ
բամբակի և շաբարի պահանջարկը նվազեց, աշխատանքի հարցը խիստ
դժվարացավ: Ասպարեզ չկար մասնագիտություն չունեցողների և արա-
բերեն չիմացող մասնագետների համար: Մինչև անգամ Կահիրեի հա-
յոց առաջնորդարանը հատուկ հայտարարություն հրատարակեց մամու-
լում, թելադրելով «ամերիկացի ամենեցուն, որ Եգիպտոս յգան: Վանդի
Եգիպտոսի մեջ շահավետ պաշտոն մը գտնելու համար միայն անդիա-
կան լեզվին տեղեկությունը բավական չէ, այլ պետք է որ մեքենական
արհեստը, մանավանդ արաբերեն լեզուն գիտնան և պարկեշտություն
ունենան: Ի վերայ այսր ամենայնի դարձյալ գյուրին չէ շուտով ար-
դյունաբեր պաշտոն մը գտնել»⁴⁶:

Եգիպտահայ գաղութի զարգացումը վերստին ընդհատվեց Արաբիի
ապստամբությունից հետևանքով: Ապստամբները դատաստան էին տես-
նում ոչ միայն եվրոպացիների, այլև հույների, հրեաների և հայերի
հետ: Թանթայում, Բենետում և Քաֆր Զիարեթում սպանվեցին 11, վի-
րավորվեցին՝ 2 հայեր: Այդ վայրերում «ուրիշ ազգերե սպանելոց թիվը
մինչև 250-ի» էր հասնում⁴⁷: Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում «բնավ

⁴⁴ Բաֆֆի, Երկրի լիակատար ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1959, էջ 196:

⁴⁵ Տ. Սափրիչյան, Երկամյա պանդուխտություն ի Հապեշտան, էջ 8:

⁴⁶ «Արշալույս Արարատյան», 19 փետրվարի 1866:

⁴⁷ «Մասիս», 17 օգոստոսի 1882:

մի հայու արյուն շթափեցալ, սակայն վնասն հույժ մեծ» էր: Այդ բաղաբներում հայոց առաջնորդարանը դրամ և սննդամթերք էր բաշխում «կարոտելոց»: Ալեքսանդրիայում նպաստ էին ստանում 50 հայեր, Կահիրեում նրանց թիվն ավելի մեծ էր⁴⁸: Սակայն միջոցները բավարար չէին, ինչպես երևում է տեղապահ Սարգսյանի մի նամակից, որտեղ ասված է. «Աղբատները զլիսուս ժողվլած են. ասոնք ուտելիք կուղեն, ուսկից պիտի գտնեմ, և ոչ իսկ շարաթ մը կերակրելու պատրաստություն չունիմ»⁴⁹:

Այսպիսով, 1840—1850-ական թվականներին օտարերկրյա ներթափանցման հետևանքով առաջացած սոցիալ-տնտեսական և բաղաբական պայմաններում եղիպտահայ զաղութը զգալի շարժումներ ապրեց նրա թվաքանակը, խիստ նոսրացավ պետական հայ գործիչների փաղանգը: 1860-ական թվականներից զաղութի պայմանները որոշ շարժում բարելավեցին, և վերստին հայերի հոսք սկսվեց դեպի Եգիպտոս, սակայն Արաբիի ապստամբությունը խանդարեց նրա զարգացմանը:

* * *

Եգիպտահայերի թվաքանակի վերաբերյալ ստույգ և ամբողջական տվյալներ չկան: XIX դարում իսկական մարդահամարներ չեն կղել, ոչ էլ այնպիսի ցուցակագրումներ, որոնք ընդգրկեին երկսեռ հասարակության բոլոր տարիքները: Այդ պատճառով, եգիպտահայ զաղութի պատմությունը նվիրված աշխատություններում բերվում են այնպիսի թվեր, որոնց հավաստիությունն ակներևորեն կասկածելի է: Ն. Մ. Ազազարմի ասելով XIX դարի սկզբից մինչև 1895 թվականն եգիպտահայերի թվաքանակը «հազիվ երկու հազարի կհասնեն»⁵⁰: Ըստ Հ. Նալբանդյանի XIX դարի առաջին կեսին «շուրջ 2000» հայեր կային Եգիպտոսում⁵¹: Ա. Ալպոյաճյանը 1828, 1845—1847 և 1865 թվականներին Եգիպտոսում հաշվում է «հազիվ 200 տուն», այսինքն շուրջ 2000 հայեր⁵²: Այդ թվերն առհասարակ չեն կարող ուշադրության արժանանալ, քանի որ տրվում են առանց փաստի և սկզբնաղբյուրի:

XVIII դարի վերջերին և XIX դարամուտին Կահիրեում ապրող հայերի թվաքանակի վերաբերյալ արժանահավատ վկայություն են հաղոր-

48 Նույն տեղում:

49 Ըստ «Արձագանքի», 1882, էջ 375:

50 Ն. Մ. Ազազարմ, նոթեր Եգիպտոսի հայ զաղութին վրա, էջ 75:

51 «Արմավենի» տարեկրթ, 1938, էջ 8:

52 Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄՀ-ի Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 81, 292 և 295:

րիեի, Եգիպտոսում մնացել էին 3000—4000 հայեր⁵⁶; 1860—1865 թվականներից նրանց թվաքանակն աստիճանաբար աճել է և 1879 թ. հասել 8000-ի⁵⁷, սակայն վերստին նվազել է վերահաս ապստամբության հետևանքով:

Մինչև XIX դարի կեսերը հայերը հիմնականում տեղաբաշխված էին Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում: Կահիրեում հայերի հինավուրց բնակավայրն էր ս. Մինաս կամ մար Մինա մատուռի շրջակայքը, Բաբելոնի կամ Ֆոսթաթի ավերակներից ոչ հեռու, ստորոտը «Նողարլոյն կոչեցեալ Գոմ էլ էրմեն, ուր բնակեալ են յառաջագոյն զերեալին հայոց»⁵⁸: Մինչև 1829 թվականը, ինչպես վկայում են այդ մատուռի կողմից փրկված իրերի հիշատակարանները, այնտեղ ապրում էին Հայաստանի և Թուրքիայի ամենատարբեր զավառներից եկած գաղթականներ ու պանդուխտներ⁵⁹: Հայեր բնակվում էին նաև Հարթ ալ-Ջուեյլա, Բեյն ալ-Սուրեյն և Դարբ ալ-Գենինե թաղերում:

Կահիրեից հետո զալիս էր Ալեքսանդրիայի հայկական գաղութը: Ա. Գարտաշյանի ասելով Ալեքսանդրիայի հայկական գաղութը սաղմնավորվել է ֆրանսիացիների ներխուժման տարիներին⁶⁰: Այդ կարծիքը ճիշտ չէ: Անգլիացի ճանապարհորդ Վ. Գ. Բրաունը հաղորդում է, որ 1792 թ. Ալեքսանդրիայում բացի մուսուլմաններից կային նաև հույներ, հայեր և հրեաներ, որոնք ունեին իրենց աղոթատեղիները: Նա ասում է. «Հայերը նույնպես մի եկեղեցի ունեն...» և այլն⁶¹: Դա նշանակում է, որ Ալեքսանդրիայի հայկական գաղութը կազմավորվել էր Բրաունի այցելությունից առնվազն մեկ կամ երկու տասնամյակ առաջ:

Ալեքսանդրիայի զարգացմանը զուգընթաց աճում էր նաև հայերի թվաքանակը: 1830-ական թվականներին Ալեքսանդրիայի հայկական գաղութն օժտվեց նոր եկեղեցիով: Պողոս Յուսուֆյանը հայկական համայնքին է նվիրաբերել Աբու Դադար թաղի սեփական կալվածքը՝ հանդերձ երկհարկանի շենքով, որի մի հարկը վերածվել է եկեղեցու՝ ս. Պողոս-Պետրոս անունով, իսկ մյուսը հատկացվել է եկեղեցականների բնակությունը:

⁵⁶ Տե՛ս «Revue des deux Mondes», 1854, p. 228.

⁵⁷ Տե՛ս ЦГИА СССР в Ленинграде, ф. 821, оп. 138, д. 62, л. 21.

⁵⁸ Ա. Տ. Հովհաննեսյան, Ժամանակագրական պատմություն, հ. 2, էջ 506:

⁵⁹ Տե՛ս Ա. Հ. Գարտաշյան, Նյութեր Եգիպտոսի հայոց պատմության, էջ 24—25 և 26:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում. էջ 115:

⁶¹ W. G. Brown, Travels in Africa, p. 7.

Փոքրաթիվ հայեր էին ապրում Ռուսաստան և Գամիետում:

XIX դարի կեսերից հայերի շարժում է նկատվում դեպի Զաղազիզ, Բանթա, Ասիութ և ներքին այլ քաղաքներ, որոնցում, սակայն, դաղութներ ձևավորվեցին միայն դարի վերջերին:

Եգիպտահայերը չէին ապրում ինքնամիտք, մեկուսացված համայնքի կյանքով: Մասնակցելով Եգիպտոսի սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական կյանքի զարգացմանը, նրանք կերտել են ուշադրավ արժեքներ:

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ԱՐՇԵՍԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եզդիպտոսում կային հումքի մի շարք տեսակներ, որոնք կայուն հիմք էին ծառայում արհեստագործության զարգացման համար: Նեղոսի հովիտը տալիս էր մեծ քանակությամբ բամբակ, կանեփ, վուշ, արմավ, բնական ներկանյութեր: Կային նաև շինանյութեր, խեժ և մի շարք հանածոներ: Բացի տեղական հումքից, Եզդիպտոսում մշակվում էին տարբեր երկրներից ներմուծվող մորթիներ, կաշի, բուրդ, անտառանյութ, երկաթ, պղինձ, ազնիվ մետաղներ, թանկարժեք քարեր և այլըն:

Եզդիպտոսի արհեստագործության խոշորագույն կենտրոնը Կահիրեն էր: Կահիրեում էին փոխարքայի, փաշաների, բարձրաստիճան զինվորականների, պետական պաշտոնյաների, տարբեր պետությունների հյուպատոսների ապարանքները, ինչպես և երկու հարյուր հազարից ավելի բնակիչներ, որոնք ունեին արհեստագործական արտադրանքի իրենց համապատասխան պահանջմունքները: Արհեստավորներն աշխատում էին ոչ միայն տեղական պատվիրատուների, այլև արտահանման համար, մանավանդ, երբ եզդիպտական բանակը գրավեց Արաբիան, Սուդանը, Սիրիան և այլ երկրներ:

XIX դարի առաջին կեսին Կահիրեում կային ավելի քան հարյուր հիսուն տեսակ արհեստներ¹, որոնք կարելի է բաժանել հինգ խմբի. առաջին, սննդի հետ կապված արհեստներ՝ հացագործություն, մսագործություն, սրճագործություն, հրուշակագործություն և այլն: Երկրորդ

¹ Ըստ արևելագետ Ա. Ռայմոնտի հայտնաբերած 1801 թվակիր արխիվային ցուցակի, Կահիրեում կային 177 տեսակի արհեստներ կամ արհեստ համարվող զբաղմունքներ («Arabica», 1957, Paris, IV. pp. 150—158): Բաուրիչնդը հազորդում է, որ 1838 թ. զրանց թիվը 164 էր:

խմբի մեջ էին մտնում հազուստ և կոշկեղեն արտադրող և դրա հետ կապված արհեստները՝ կաշեգործություն, կոշկակարություն, գերծակություն, ասեղնագործություն, մուշտակագործություն և այլն: Երրորդ խումբը կենցաղային պահանջմունքներ բավարարող և կենցաղային գործածության իրեր պատրաստող արհեստներն էին, որոնց պատկանում էին ոսկերիչները, դարբինները, պղնձագործները, փականագործները, խառատները, բրուտները, որմնադիրները, աղյուսագործները, քարակոփները, թաղիքագործները և այլն: Զորրորդ խումբն ընդգրկում էր կարավանային, տարանցիկ և ներքին առևտրին սպասարկող արհեստներ՝ պարանագործություն, թամբագործություն և այլն: Կային նաև մի շարք ուրիշ արհեստներ, ինչպես զինագործությունը, ապակեգործությունը, մետաքսագործությունը, ջուլհակությունը և այլն, որոնք պետական մոնոպոլիայի պայմաններում բարձրացան մանուֆակտուրային արդյունաբերության մակարդակի:

Արևելքում տարածված սովորության համաձայն, Կահիրեում արհեստանոցները տեղաբաշխված էին ըստ բնույթի: Միատեսակ արհեստանոցները տեղադրված էին միևնույն թաղում կամ փողոցում՝ իրար մոտ, միևնույն շարքում: Կլոտը նշել է. «Բոլոր նրանք, ովքեր միևնույն արհեստով են զբաղվում, համախմբված են քաղաքի միևնույն մասում»²:

Արհեստների ներսում բավական ուժեղ էր արտահայտված մասնագիտացումը՝ աշխատանքի բաժանումը: Ոչ քիչ թվով արհեստների քաղկացուցիչ մասերը դարձել էին ինքնուրույն ճյուղեր: Ատաղձագործությունը, օրինակ, բաժանված էր մի քանի ճյուղերի. դուռ և լուսամուտ պատրաստելը, տանիք կապելը, փայտե փականք սարքելը և այլն ինքնուրույն արհեստներ էին³: Այդ կարգի բաժանման էին ենթարկված ոսկերչությունը, գերծակությունը, կոշկակարությունը և այլ արհեստներ:

Արտադրանքի շափի, որակի և, հետևաբար, նյութական ապահովվածության տեսակետից եզրիպտահայ արհեստավորների որոշ խմբեր գտնվում էին բավական բարձր աստիճանի վրա: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ եկեղեցիներին ոսկյա անոթներ, ոսկեթել վարագույրներ և այլ թանկարժեք իրեր նվիրաբերող սառաֆներին ու առև-

² A.-B. Clot. Aperçu général sur l'Égypte, t. II, p. 301.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 293—294:

տրբականների թվում երևում են նաև հայ արհեստավորների անուններ⁴:

Եգիպտահայերը հռչակված էին՝ ոսկերչության, դերձակության, ասեղնագործության, կոշկակարության, մուշտակագործության մեջ և մի շարք շինարարական արհեստներում: Սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են նաև հայ վառողագործներ (պարութճի), ձուլագործներ (տեղթմեճի), երկաթագործներ (տեմիրճի), պղնձագործներ (ղազանճի), կաշեգործներ (զարաղ), հացագործներ (էբմեքճի), արդուիչներ (իւթիւճի) և այլ արհեստավորներ⁵:

Ոսկերչությունը, ներառյալ արծաթագործությունն ու ակնագործությունը, եգիպտահայերի հնազույն արհեստներից էր և զարգանում էր Կ. Պոլսի ոսկերչական հռչակավոր շուկայի հետ սերտ կապ պահպանելով: Կահիրեի հայ ոսկերիչները համախմբված էին իսան ալ-հալիլ շուկայում: XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Կահիրեի հայ «արծաթագործը», ինչպես նշել է Ազոնցը, մեծ մասամբ պոլսեցիներ էին: Իսան ալ-հալիլի հայ ոսկերիչների մասին ուշագրավ վկայություն ունի ֆրանսիական բանակի զինականներից Ժոմառը. «Ոսկերիչները, ակնագործները և գոհարավաճառներն իրենց արհեստանոցներն ունեն մի հատուկ թաղում...: Այդ աշխատավորները, որոնց արհեստը ... գործնականում պահանջում է առավել զիտելիքներ և վարպետություն, համարյա բոլորը սիրիացի քրիստոնյաներ և հայեր են»⁶: Ոսկերչության մեջ բավական խորն էր արտահայտված աշխատանքի ներքին բաժանումը: Արծաթագործությունը, ոսկերչությունից անջատվելով, դարձել էր ինքնուրույն արհեստ, իսկ ոսկերչությունը բաժանված էր երկու հիմնական մասնագիտացված ճյուղի՝ սատեքյարության և միլայիջիության: Սատեքյարները ձուլլ ոսկուն տալիս էին պահանջված ձևը, իսկ միլայիջիները կամ ազուցողները հղկում և ազուցում էին թանկագին քարերը: Կլոտը գրում է. «Ակնագործները, որոնք մեծ թիվ են կազմում Կահիրեում, հայեր և պոլսեցիներ են: Նրանք հիանալի կերպով ազուցում են թանկագին քարերը, որ նրանց վստահում են թուրքական

⁴ Տե՛ս Ա. Հ. Քարտաշյան, Նյութեր եգիպտոսի հայոց պատմության, էջ 18, 20, 22 և 69—70:

⁵ Տե՛ս Մատենագրան, Զանազան հեղինակների ֆոնդ, Բ. 68ր, վ. 149:

⁶ Տե՛ս M. Jomard, Description de l'Égypte, t. 18, p. 256.

մեծ իշխանները»⁷: Մոհամմեդ Ալիի արքունիքին սպասարկում էին հայ ոսկերիչներն ու գոհարավաճառները⁸:

XIX դարի կեսերին հայ ոսկերիչները տակավին համարվում էին որակավոր վարպետներ, սակայն այլևս ի վիճակի չէին եզրույթական ավագանու պահանջմունքները բավարարել, և խղիվական պալատի ոսկերչական պատվերները հանձնարարվում էին Կ. Պոլսի հայ վարպետներին⁹:

Գերձակուրյունը ոսկերչությունից հետո եզրույթահայերի ամենագլխավոր արհեստն էր: Օտար հեղինակները հայ և հույն դերձակներին տեղացի արհեստակիցներից ավելի բարձր են դասում: Կլոտն ասում է. «Կահիրեում կան բավական մեծ թվով եզրույթացի դերձակներ, որոնք պատրաստում են տեղացիների զգեստները: Կան նաև հույն և հայ դերձակներ, որոնք սպասարկում են բարձր դասի մարդկանց, մասնավորապես օսմանցիներին»¹⁰: Հասարակ մարդկանց համար եզրույթացի դերձակները պատրաստում էին մի քանի տեսակ պարզ և անպաճույճ զգեստներ՝ երկար և լայն շապիկ, մինչև ծնկները հասնող շալվար, բաձկոնակ և կաֆտան: Իսկ մեծատունները կրում էին բարդ ու փարթամ զգեստներ, որոնց պատրաստումը պահանջում էր առավել վարպետություն և նուրբ ճաշակ: Բացի այդ, մինչև տեղացի դերձակները միաժամանակ կարում էին թև տղամարդկանց, թև կանանց զգեստներ, հայերի և հույների մոտ դրանք կազմում էին դերձակության երկու ինքնուրույն, մասնագիտացված ճյուղեր:

Ասեղնագործությունը, ելնելով այն ժամանակվա զգեստների արդիականության պահանջմունքներից, համարվում էր դերձակության օժանդակ ճյուղերից: Ամենաընտիր վարպետները հայեր և հույներ էին: Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում նրանք ունեին արհեստանոցներ և հրաշակված էին իրենց «անթերի աշխատանքով, շքեղ ու նրբաճաշակ բանվածքներով»¹¹: Ամենաճարտարները ոսկու և արծաթի թելերով նախշեր էին բանում ոչ միայն կերպասի, այլև մարդկենի և այլ տեսակի կաշիների վրա: Կլոտն ասում է. «Նրանք շատ ճարտար են մանավանդ

⁷ A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Égypte, t. II, p. 297.

⁸ Տե՛ս ն. Մ. Աղազում, Նոթեր եզրույթացի հայ գաղութին վրա, էջ 73:

⁹ Տե՛ս ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 3, դ. 86, թ. 5: Այդ վավերագրում հիշատակվում են խղիվական պալատի Կ. Պոլսի գործակալը, ինչպես և այն վարպետները, որոնք պատրաստում էին «եզրույթացի վերաբերյալ ոսկերչական գործերը»:

¹⁰ A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Égypte, t. II, p. 290.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 289:

զգեստների վրա մետաքսյա և ոսկյա երիզների զետեղումով շնորհալի բանվածքներ և զարդեր ստեղծելու արվեստում: Եվրոպայում քիչ վարպետներ կարող են նրանց զերազանցել...»¹²: Չնայած ասեղնագործության մեջ մեքենայի գնալով ավելի ու ավելի լայն օգտագործմանը, հայ վարպետները պահպանել են իրենց նշանակությունը և միշտ էլ բարձր են գնահատվել նրանց օյալի և սլրմալի նրբարվեստ ասեղնագործությունները:

XIX դարի երկրորդ կեսում ասեղնագործությունը հիմնականում մնում էր հայերի ձեռքում, սակայն իշխանական պատվերները կատարում էին Կ. Պոլսից հրավիրված վարպետները: Այսպես, 1848—1865 թթ. Սրբուհի Գալֆայանը, որը կանանց զգեստների և ասեղնագործության արհեստանոց ուներ Կ. Պոլսի հայաբնակ Խասդուղ արվարձանում, վեց անգամ Կահիրե է հրավիրվել՝ եգիպտական իշխանուհիների հարսանեկան օժիտը պատրաստելու համար:

Մուշտակագործությունը քիչ տարածված արհեստներից էր: Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում կային տարբեր մորթիներ վերամշակող արհեստանոցներ, որոնցում ընդգրկված վարպետները, ինչպես վկայում է Կլոտը, «առհասարակ հույներ և հայեր» էին¹³: Նրանց թիվը շատ մեծ չէր, քանի որ մուշտակ կրում էին միայն մեծ իշխանները և հոգեվորականները:

Կոշկակարությունը, ըստ Ա. Ալպոյաճյանի, «հայերը տարածած են» Եգիպտոսում¹⁴: Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և մյուս քաղաքներում կային զգալի թվով հայ կոշկակարներ, որոնց պատրաստած արևելյան (եմենի, փոստալ, բաբուշ և այլն) և եվրոպական (տղամարդկանց և կանանց չիզմե, բոտին, սկարպին և այլն) կոշիկներն իրենց տոկունություններ և վայելչություններ չէին զիջում Եվրոպայից ներմուծված ասորանքներին: Կահիրեի հայ կոշկակարները համախմբված էին Զիհագիեում:

Շինարարական արհեստները գտնվում էին զարգացման ցածր աստիճանի վրա: Խոսելով տեղական արհեստավորների մասին, Կլոտը նշում է. «Որմնագիրներն օգտագործում են շատ անկատար, նախնական գործիքներ..., նրանց հյուսած պատերը հաճախ ուղղահայաց չեն

¹² Նույն տեղում, էջ 290:

¹³ Նույն տեղում, էջ 290—291:

¹⁴ Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄՇ-ի Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 202:

և փլշում են...: Շատ քիչ անգամ դռներն ու լուսամուտները ուղղանկյուն-քառանկյուն ձև ունեն և ծոված շեն մի կողմի վրա: Նրանց կառուցումները, գրեթե, որպես կանոն, կատարվում են առանց նախօրոք պատրաստված պլանի»¹⁵: Փականագործները գիտեին միայն փայտե կողպեքներ պատրաստել, անգամ Կահիրեում հազվադեպ էին օգտագործում երկաթե կողպեքներ¹⁶: Այդ պատճառով, Մոհամմեդ Ալին հայ և հույն որմնագիրներ, զարբիներ, քարտաշներ, ատաղձագործներ և այլ արհեստավորներ էր հավաքագրում Թուրքիայում¹⁷, և նրանք էին կրում արդիական բնակարաններ, գործարաններ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, զորանոցներ կառուցելու աշխատանքի հիմնական ծանրությունը: Այդ է վկայում նաև Կլոտի հետևյալ հաղորդումը. «Մի քանի տարիներ վեր ճարտարապետությունը շատ փոխվեց: Որդեգրվեց պոլսական ոճը, որը խառնածին ժանր է, առաջացած է հունական և արաբական ոճերի անձաշակ միաձուլումով: Կառուցվեցին փայտաշեն շատ շենքեր, որոնցում կամարաձև լուսամուտները փոխարինված են ուղղանկյուն-քառանկյան խոշոր փեղկերով, իսկ արաբեքսի պերճանքը՝ մակերեսների միալար հարթությունը»¹⁸:

XIX դարի կեսերից զգալի փոփոխություններ առաջացան արհեստագործության մեջ: Բազմաթիվ արհեստներ, որոնք արտադրում էին տնային տնտեսության և նորաձևության առարկաներ, զարդեղեններ, գործվածքներ, մուշտակներ և այլն, ծանր հարված ստանալով եվրոպական էթան և բարձրորակ ապրանքներից, կամ նշանակությունից զրկվեցին, կամ էլ իսպառ վերացան: Իսկ ոսկերչությունը, դերձակությունը, կոշկակարությունը, պղնձագործությունը, որմնագործությունը, քարտաշությունը և այլ արհեստներ, որոնք բավարարում էին տեղական բնակչության կենցաղային-տնտեսական առանձնահատուկ պահանջմունքները, պահպանեցին իրենց գոյությունը: Բացի այդ, տեղական նոր պահանջմունքների հիման վրա առաջացան նոր արհեստներ՝ հեռախոսագծերի, տարբեր ապարատների, էլեկտրազանգերի, ժամացույցների վերանորոգում, էլեկտրաշարժիչների, դինամոմեքենաների կարգավորում և այլն:

¹⁵ A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Égypte, t. II, p. 292.

¹⁶ *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 293—294:*

¹⁷ *Տե՛ս Ալ-Ճաբարտի, Египет под властью Мухаммада Али, стр. 610.*

¹⁸ A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Égypte, t. I, p. 254.

Համբարությունները: Եզդիպտոսի համբարությունների մասին պահպանվել են սուղ տեղեկություններ: Կլոտը հաղորդում է, որ միևնույն մասնագիտությամբ զբաղվողները՝ արհեստավորները, առևտրականները, անգամ երգիչները, տաղասացները, պարողները, դերասանները, լարախաղացները ունեին իրենց համբարությունները: Առավել բազմամարդ էին հացագործների, ջուլհակների, ներկարարների, կաշեգործների, դերձակների, ոսկերիչների, ասեղնագործների, սառաֆների համբարությունները¹⁹: Միևնույն զբաղմունքի տեր մարդկանց միմյանց կապողը տնտեսական, կրոնաբարոյական, վարչազատական ու հասարակական շահերի գիտակցությունը և փոխադարձ օգնության գաղափարն էր: Համբարության անդամները մասնակցում էին միմյանց առօրյա կյանքին, զժբախտությանը և ուրախությանը:

Ներքին կյանքում որոշ ինքնուրույնություն ունենալով հանդերձ, համբարություններն ենթարկվում էին քաղաքային իշխանություններին: Համբարության ղեկավարը, որին արարները կոչում էին շեյխ, իսկ հայերը՝ բաշ (զուլս կամ զլխավոր), նշանակվում էր տվյալ քաղաքի կառավարչի կողմից: Իր հերթին շեյխը կամ բաշը նշանակում էր իր տեղակալներին՝ նակիրներին: Շեյխի կամ բաշի և նրա նակիրների պարտականությունն էր վերահսկել համբարական կանոնների զործադրությունը, կատարել պետական հարկերի և տուրքերի բաշխումը համբարության անդամների վրա, վարպետի աստիճան տալ և այլն²⁰,

Տնտեսական և իրավական առումով համբարության անդամները բաժանվում էին երկու խմբի՝ ինքնուրույն վարպետների և աշակերտների, ենթավարպետների: Վարպետները համարվում էին համբարության լիիրավ անդամներ, աշակերտներն ու ենթավարպետները գտնվում էին նրանց իշխանության ներքո: Վարպետներից էին նշանակվում շեյխի կամ բաշի նակիրները և նրանք առավել շահով էին օգտվում համբարության շրջանակում թույլատրված արտոնություններից: Նրանց առաջարկով էր միայն շեյխը կամ բաշը վարպետի աստիճան տալիս ենթավարպետին:

Վարպետներն առհասարակ սահմանափակ թվով աշակերտներ էին պահում, այդ պատճառով էլ որոշ արհեստներ դարձել էին այս կամ այն ընտանիքի արտոնությունը՝ ժառանգական կարգով: Աշակերտներին ու ենթավարպետներին չէր թույլատրվում առանց շեյխի կամ բա-

¹⁹ Տե՛ս A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Égypte, t. II, p. 282.

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

շի հավանութիւնն վարպետ կամ արհեստանոց փոխել և այլն: Երբ աշակերտը ձեռք էր բերում այնքան հմտութիւն, որ արդէն կարող էր ինքնուրույն աշխատանք կատարել, Երտն շնորհւում էր ենթավարպետի աստիճան: Ենթավարպետին վարպետի աստիճան շնորհելու արարողութիւնը կատարվում էր հանդիսավոր ծիսակատարութեամբ²¹:

Կապիտալիստական արտադրանքանակի ձեւավորմանը զուգընթաց համբարութիւններն աստիճանաբար դադարում էին արտադրական միավոր լինելուց, վերածվում էին վարչաֆինանսական միավորի, որոնց ֆունկցիաները սահմանափակվում էին հարկային գործերով: Այժմ Եգիպտոսի յուրաքանչյուր բնակիչ կարող էր ցանկացած արհեստով զբաղվել, եթէ ձեռք էր բերում պատենտ՝ պաշտոնական թուղթովութիւն: Օսմանյան հպատակները պատենտը ստանում էին տեղական իշխանութիւններից, իսկ օտարահպատակները՝ համապատասխան հյուպատոսից: Նրանց միջև ծագած վեճերն ենթակա էին հյուպատոսական դատարանների իրավասութեանը: Վերջիններս, որպէս կանոն, պաշտպանելով եվրոպացիներին և արդարացնելով մինչև անգամ նրանց հանցադործ արարքները, ծանր հարված էին հասցնում արհեստներին²²:

Այսպիսով, քննարկվող ժամանակաշրջանում հայերը կարևոր տեղ էին զբաղում Եգիպտոսի արհեստագործութեան մեջ: Հայ վարպետներն առանձնապէս աչքի էին ընկնում ոսկերչութեան, մուշտակագործութեան, դերձակութեան, ասեղնագործութեան և մի շարք այլ արհեստներում: Եվրոպական ապրանքների ներխուժման պայմաններում զգալի շափով նվազեց նրանց նշանակութիւնը, սակայն հետագա տարիներին նրանք, հարմարվելով նոր պայմաններին, աշխույժ մասնակցութիւն էին բերում տարբեր արհեստների զարգացմանը:

* * *

XIX դարի առաջին կեսին եգիպտական արդյունաբերութիւնը, լինելով պետութեան մոնոպոլիան, մասնավոր նախաձեռնութեան ուղղակի ասպարեզ չէր: Այդ պատճառով, հայերը արդյունաբերութեան տարբեր բնագավառներում հանդես էին գալիս հիմնականում որպէս մասնագետներ և վարպետներ:

1818 թ. խորոնֆիշում հաստատվեց առաջին մետաքսագործարանը, որը, սակայն, չտվեց ակնկալված արդյունքը: Մանժենը հաղորդում է,

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²² Տե՛ս J. Ninet, Le Commerce européen, pp. 11—12.

որ Թուրքիայից բերվեցին մետաքսագործ հայ վարպետներ, որոնցից պահանջվում էր՝ կազմակերպել արտադրությունը և տեղացիներին սովորեցնել «մետաքսը մշակել այնպես, ինչպես մշակում են Կոստանդնուպոլսում և Հնդկաստանում»²³: Հայ վարպետների առաջարկով գործարանը տեղափոխվեց Դարբ ալ-Կամամիզ, որտեղ նպաստավոր պայմաններ կային մետաքսագործության համար: Կլոտը վկայում է, որ արդյունքը գոհացուցիչ էր, գործարանն արտադրում էր «ընտիր գործվածքներ՝ որոշ աստիճանի նրբաճաշակ նախշերով»²⁴:

Պոլսահայ վարպետների անվան հետ է կապված վարչամակի կամ յազմայի արտադրությունը: Սկզբում յազման ներմուծվում էր Կ. Պոլսից, որտեղ «յազմաճի» կամ «թյուլպինտճի» ամենաորակավոր վարպետները հայեր էին: Նրանք որոշում են, ինչպես նշում է Ա. Ալպոյաճյանը, «փոխանակ Պոլսո մեջ պատրաստված յազման» նզդիպտոս ուղարկելու, «տեղվույն վրա պատրաստել զայն»²⁵: Վարչամակի արտադրությունը պետական մոնոպոլիայի առավել շահութաբեր ճյուղերից մեկն էր, որովհետև այն ժամանակ կանայք անխտիր, քրիստոնյա թե մուսուլման, յազմա էին օգտագործում:

Հայերը որոշ դեր էին կատարում նաև մի շարք տեխնիկական կուլտուրաների մշակութային բնագավառում: Դրանցից առանձնապես պետք է հիշատակել օպիումը, որն օգտագործվում էր տարբեր դեղատեսակների պատրաստելու մեջ: Մանժենի պատմելով Մոհամմեդ Ալին «Թուրքիայից բերել ավելց հայեր, որոնք վարժ էին օպիում մշակելու մեջ»²⁶: Հայերի մշակած օպիումի նմուշները եվրոպայում համարվել են բարձրորակ, մինչև անգամ ավելի ընտիր, քան Թուրքիայի օպիումը:

Մոհամմեդ Ալիի կապիտուլյացիայից հետո եզիպտական արդյունաբերությունը, չգիմանալով ներխուժող եվրոպական ապրանքների մրցակցությանը, անկում ապրեց: 1860-ական թվականների կեսերից տեղական կապիտալիստները լրջորեն ձգտում էին Ամերիկայի քաղաքացիական պատերազմից հետո գնորդ շունենալու հետևանքով կուտակված քամբակը, վուլը և հումքի այլ տեսակները տեղում մշակել: Այդ պայմաններում եզիպտական արդյունաբերության որոշ ճյուղեր

²³ M. F. Mengin, Histoire sommaire de l'Egypte, p. 204.

²⁴ A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Egypte, t. II, p. 273.

²⁵ Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄՆ-ի եզիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 202:

²⁶ M. F. Mengin, Histoire sommaire de l'Egypte, p. 25.

վերելք ապրեցին: 1870-ական թվականներին Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, Սուեզում, Դամիետում և այլ վայրերում հիմնադրվեցին տեքստիլի, շաբարի, թղթի, կաշվործական և այլ ձևոնարկություններ, որոնք, թեև գործում էին պետական պիտակի ներքո, սակայն իրականում պատկանում էին ակցիոներական ընկերությունների: Բաժնետոմսերի մեծագույն մասը գտնվում էր խզիվի, նրա ընտանիքի անդամների և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների ձեռքում: Կահիրեի ջրի հայթայթման ընկերության, ինչպես և սառույցի գործարանի զբխավոր ակցիոներներից էին Նուբար փաշան և նրա ընտանիքի անդամները²⁷: Նրանք շահերով կապված էին նաև տեքստիլի և թղթի գործարանների հետ: Գործարանաշինական հանդուզն ծրագրով աչքի է ընկել Տիգրան փաշան, բայց անգլիացիները խանգարել են նրա ձևոնարկումները: Կրոմերը գրում է. «Անցյալի փորձից պատշաճ հետևություն չանելով, նա սկսեց կառուցել մի շարք գործարաններ, որոնք նույնպես անհետ կորան բրիտանական դիվանագիտության եղջերափողի առաջին մեղմ շնչից»²⁸:

1880-ական թվականներից գնալով բարձրացավ հայերի դերը եգիպտական արդյունաբերության զարգացման գործում: Նրանք դրամական խոշոր միջոցներ ներդրեցին արդյունաբերության այն ձյուղերում, որոնց դեմ անզոր էր եվրոպական ապրանքների մրցակցությունը: Ստեղծվեցին տեղական յուրահատուկ պահանջմունքներին համապատասխանող տարբեր տեսակի իրեր արտագրող բազմաթիվ ձևոնարկություններ, որոնց մասին կխոսվի հաջորդ բաժնում:

2. ԱՌԵՎՏՐՈՒՐԸ: ՀԱՅ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌԵՎՏՐԱՎԱՐԿԱՏՈՒՆԵՐԸ

XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբին եվրոպական պետություններից անբավական հայ մեծատուն-վաճառականների համար երանավետ վայրեր էին Ասիայի և Աֆրիկայի տարբեր երկրները, որտեղ տակավին չէր սրվել տնտեսական մրցակցությունը: Այդ պայմաններում հայ վաճառականական կապիտալը և նրան զուգահեռ վարկային կապիտալը բավական ամուր կովաններ ստեղծեցին եգիպտական ասպարեզում:

²⁷ Տե՛ս «Նեղոս», Ալեքսանդրիա, 8 փետրվարի 1889:

²⁸ Cromer, Modern Egypt, vol. II, p. 225.

Պետական մոնոպոլիաների հաստատումից հետո խիստ սահմանափակվեց վաճառականական կապիտալի շրջանառության ոլորտը, ընդհակառակը, լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին վարկային կապիտալի զարգացման համար:

Մինչև XIX դարի սկզբները ղպտի սառաֆներն էին տիրում եգիպտական շուկայում: 1817—1818 թթ., երբ Բոսֆորի հայ սառաֆները սկսեցին գործարքի մեջ մտնել Մոհամմեդ Ալիի հետ, առևտրավարկային գործերի լծակն անցավ ոչ միայն ղպտի, այլև հայ, մասամբ էլ հույն սառաֆների ձեռքը²⁹: 1824—1826 թթ. եգիպտահունական պատերազմական գործողությունների հետևանքով հույն սառաֆները հեռացան ասպարեզից: Հայ և ղպտի սառաֆների միջև գերակայության պայքարի ելքը վճռվեց 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին, երբ քաղաքական հալածանքների հետևանքով ուժեղացավ Թուրքիայի հայ առևտրավարկային կապիտալի հոսքը դեպի Եգիպտոս: 1837 թ. հասնելով իրենց հզորության բարձրակետին, հայ սառաֆները Կահիրեում հիմնեցին Եգիպտոսի առաջին բանկը:

Եգիպտոսում սառաֆները ունեին իրենց համբարությունը: Նրա գլուխ կանգնած էր սառաֆբաշին կամ գլխավոր սառաֆը, որը նշանակվում էր փոխարքայի կամ կառավարության կողմից և համարվում էր խոշոր հեղինակություն պետական ֆինանսների ոլորտում: Նա վերահսկում էր յուրաքանչյուր սառաֆի գործունեությունը, միջոցներ ձեռնարկում, որ պատահական կամ համբարությունից դուրս գտնվող անձինք չզբաղվեն սառաֆությունը և, որ ամենագլխավորն է, հանդես էր գալիս որպես պետական գանձարանի վերատեսուչ, ստուգում և հաստատում գանձարան մուծված միջոցների ճշտությունը և այլն: Միայն նրա նշանակած սառաֆները իրավունք ունեին վարկավորելու պետական բյուջեով նախատեսված տարբեր օբյեկտները, ինչպես և զբաղվելու պետության կամ մասնավոր անձանց տոկոսով փող տալու գործով: Թվով և կապիտալով գերակշիռ դիրք ունենալով համբարության կազմում, հայ սառաֆներն իրենց ձեռքում էին պահում գլխավոր սառաֆի պաշտոնը: Մինչև 1827 թվականը Մոհամմեդ Ալիի սառաֆբաշին էր ակնցի Եղիազար ամիրա Պետրոսյանը, 1828—1847 թթ.³⁰ Ալեքսան Միսաբյանը³⁰:

²⁹ Տե՛ս *M. le Cte de Forbin, Voyage dans le Levant*, p. 209.

³⁰ Տե՛ս «Աղղասեր», 1847, էջ 166:

Հայ սառաֆներին ձեռքում էր նաև դրամահատարանի կամ զարբհանեի սառաֆբաշիի պաշտոնը, որը, ըստ սովորության, զբաղեցնում էր Մոհամմեդ Ալիի գլխավոր սառաֆի առաջին տեղակալը: Պահպանվել են բազմաթիվ հրամանագրեր, որոնցով տարբեր ժամանակներում դրամահատելու մենաշնորհ իրավունք է տրվել զարբհանեի սառաֆբաշի կվդոկիացի Գեորգին (1832), Հակոբին (1834), Համբարձում ամիրա Գրիգորյանին (1835—1840), Միհրանին և Կարապետին (1847) և այլոց³¹:

Եվ, վերջապես, հայ առևտրավարկային կապիտալն ամուր դիրքեր էր գրավել վաճառականության դիվանում³², որի հաջորդական երեք նազիրները, ինչպես նշվեց, հայեր էին: Տարբեր ժամանակներում վաճառականության դիվանի ներկայացուցչի պաշտոնով Զմյուռնիայում գործել է Առաքել Ապրոյանը, Փարիզում՝ Մկրտիչ Նուբարյանը, Ամստերդամում՝ Ապրոյանը, Տրինտում՝ Պետրոս Յուսուֆյանը և ուրիշներ: Նրանք վաճառում էին եգիպտական արգելումաբերության արտագրանքները, անմշակ կամ կիսամշակ հումքը և գնումներ կատարում ներքին շուկայի, գործարանների և բանակի համար³³: Ընդ որում նրանք բավական աշխույժ առևտուր էին կատարում: Պատմելով Պետրոս Յուսուֆյանի մասին, «Արմավենի» լրագիրը հաղորդում է. «Այստեղ մեջ նա այնպիսի ճոխ համբավ մը ուներ որ օր մը վաճառականության գործատեղին (պորտա) չի գացած ատենը՝ այն օրը գործերը դուր և դադար կմնային»³⁴:

Այդ պաշտոններն իրենց ձեռքում պահելով, հայ սառաֆներն անարգել ներթափանցում էին ամեն տեղ, անբաժան ուղեկցում էին գլուզատնտեսությանը, արգելումաբերությանը և առևտրին:

Արտագրության մինչև կապիտալիստական եղանակի պայմաններում սառաֆությունը տոկոսաբեր կապիտալի բնորոշ ձև էր: Նրա զարգացումը զուգակցվում էր վաճառականական կապիտալի զարգացման և ամեն տեսակ կապալային գործարքների բարգավաճման հետ, որոնք առաջ էին բերում որոշակի ժամկետում հատուցելի դրամական պարտավո-

31 Տե՛ս J. Deny, *Sommaire des Archives Turques du Caire*, p. 218, 259.

32 Նկատի ունենալով, որ այս բաժնում խոսքը գնում է առևտրի մասին, եվրոպական գործերի և եգիպտական վաճառականության դիվանի փոխարեն պայմանականորեն գործ ենք ածում վաճառականության դիվան տերմինը:

33 Տե՛ս Ն. Մ. Աղազարմ, *Նոթեր եգիպտոսի հայ զաղույթին վրա*, էջ 61:

34 «Արմավենի», Կահիրե, 16 ապրիլի 1865:

րություն: Սառաֆության դասական ձևն էր շոալոդ փաշաներին, խոշոր կալվածատերերին, ինչպես նաև իրենց աշխատանքի սեփական պայմանների տեր մանր արտադրողներին դրամական փոխտվությունը: Սակայն, հարմարվելով պետական մոնոպոլիաներին, սառաֆությունը ձեռք բերեց գոյության առանձնահատուկ ձևեր, որոնք և հանդիսանում էին մաքուր վաշխառությունից նրան տարբերակող հատկանիշները:

Կապալով էր տրվում պետական հարկերի և տուրքերի հավաքման, արդյունաբերական ձեռնարկությունների ֆինանսավորման, տարբեր ապրանքների գնման ու վաճառման, ինչպես և մաքսատների և այլ օբյեկտների շահագործման մենաշնորհը: Սառաֆները ոչ միայն տուրքով դրամ էին տալիս ամեն կարգի կապալառուների, այլև հաճախ իրենք էին հանդես գալիս որպես կապալառու: Սակայն այդ հանգամանքը չէր փոխում սառաֆության բնույթը: Հարկերի հավաքումով, մաքսատան կամ տրանսպորտի շահագործմամբ զբաղվելով հանդերձ, սառաֆը միշտ էլ մնում էր միևնույն սառաֆը, քանի որ ձեռք բերված կապալը ոչ ավել, ոչ պակաս, հանդիսանում էր պետութանը տրված վարկի դրավտկանը, տոկոսներով միասին այն ետ ստանալու երաշխիքը:

Մոհամմեդ Ալիի իրականացրած ագրարային ռեֆորմը, նպաստելով արտադրամիջոցների մանրատմանը, սառաֆական գործարքների բեղուն ասպարեզ դարձրեց գյուղատնտեսությունը: Համոնը հազորդում է, որ յուրաքանչյուր նահանգի, շրջանի և գյուղի կցված էր մի սառաֆ³⁵: Օգտագործման իրավունքով հողաբաժին ձեռք բերող գյուղացիները ռենտա-հարկը վճարում էին պետութանը, ընդ որում, հին սուլտութի համաձայն, ոչ թե դրամով, այլ գյուղատնտեսական արտադրանքով: Ռենտա-հարկի հավաքը կատարվում էր փոխարքայի գլխավոր սառաֆի կամ պետական զանձարանի վարչության կողմից նշանակված սառաֆի վերահսկողությամբ:

Հարկահան սառաֆների պարտավորությունների մեջ էր մտնում պետութանը հատուցվող բնապարտութիւնները դրամական ռենտայի և դրամական հարկի փոխարկելը, որը և նրանց հնարավորություն էր տալիս սպեկուլյացիայի առարկա դարձնելու որպես ռենտա-հարկ հանձնված արտադրանքը: Մթերակայան մուծված արտադրանքները տեղերում վաճառվում էին աճուրդով, որը, որպես կանոն, ձեռք էր բերում համապատասխան գյուղի, շրջանի կամ նահանգի սառաֆը: Ապա

³⁵ Տե՛ս P. H. Hamont, L'Égypte sous Méhémet-Ali, t. I, p. 51.

մի ավելի խոշոր սառաֆ պետութիւնից կապալով էր վերցնում այդ արտադրանքները Կահիրեում կամ մի այլ քաղաքում վաճառելու մենաշնորհը: Ժամանակագիրը ալ-Ջաբարտին հիշատակում է այդ կարգի բազմաթիվ գործարքներ, որոնց հեղինակները, ի դեպ, մեծ մասամբ հայ սառաֆներ էին³⁶:

Մինչև 1816—1818 թվականները՝ արդյունաբերութեան վերածումը պետական մոնոպոլիայի և մանուֆակտուրային արտադրութեան դարգացումը, սառաֆները յուրացնում էին մանր արտադրողներին՝ արհեստավորների ստեղծած գրեթե ամբողջ հավելյալ արտադրանքը: Թեև, պետական մոնոպոլիայի հետևանքով, արհեստավորները, մեծ մասամբ զրկվելով արտադրամիջոցներից, դարձան վարձու բանվոր փոխարքայի մանուֆակտուրաներում, սակայն սառաֆների առաջ շփակվեց սուսպրեզը, նրանք շարունակեցին ապրել արտադրութեան «ծակոտիններում»: Ինչպես գլուղատնտեսութեան մեջ, յուրաքանչյուր արդյունաբերական ձեռնարկութեան կից գործում էր պետական դանձարանի վարչութեան կողմից նշանակված սառաֆը³⁷, որը փոխատուութեան կամ ավանսի ձևով արտադրութիւնն ապահովում էր շրջանառու կապիտալով: Պատահում էր նաև, որ սառաֆները կապալով էին վերցնում այս կամ այն մանուֆակտուրայի շահագործման մենաշնորհը:

Առևտրավարկային կապիտալի համար պատրաստ ենթահող էր նաև կապիտուլյացիաների դեմ պայքարի պայմաններում կատարվող առևտուրը:

Վաճառականութեան դիվանի հետ գործարք կատարող առևտրականները բաժանվում էին երկու խմբի: Առաջինի մեջ մտնում էին կապիտուլյացիաներից ուղղակի կամ անուղղակի օգտվելու իրավունք ունեցող երկրների հպատակ առևտրականները: 1836 թ. Ալեքսանդրիայում գործում էին այդ կարգի 44 (Ֆրանսիական՝ 13, ավստրիական՝ 9, տոսկանական՝ 8, անգլիական՝ 7, սարդինական՝ 2, շվեդական՝ 1, դանիական՝ 1, հոլանդական՝ 1, պրուսական՝ 1, հունական՝ 1) առևտրական գործակալութիւններ, որոնք բաժանմունքներ ունեին Կահիրեում: Բացի այդ, բացառութեամբ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Ավստրիայի գլխավոր հյուպատոսների, մյուս բոլոր երկրների հյուպատոսները զբաղվում էին առևտրով: Երկրորդ խմբի մեջ մտնում էին

³⁶ Տե՛ս *Ал-Джабарти*, Египет под властью Мухаммада Али, стр. 493.

³⁷ Տե՛ս *P. et H.*, L'Egypte sous la domination de Méhémet-Ali, p. 161.

օսմանյան տերության հպատակ և, հետևաբար, կապիտուլյացիաներից օգտվելու իրավունք շունեցող զպտի, հայ, հույն, արաբ, հրեա առևտրականները: 1830-ական թվականներին Կահիրեում կային այդ կարգի 73, Գամիեաում՝ 7, Ալեքսանդրիայում՝ 6 առևտրական հիմնարկներ, որոնք մասնաճյուղեր էին հաստատել Թուրքիայում, Սուդանում և այլ երկրներում:

Եգիպտահայ խոշոր առևտրականները (Ալեքսանդր Մոզյանը, Ստեփան Սեղբոսյանը, Քերոբե Քեքիբզազեն, Միրայել Խաչատուրյանը, Գևորգ Ռափայելյանը, Ապրոյանները և բազմաթիվ ուրիշներ) իրար շաղկապված առևտրական հիմնարկներ ունեին Զմյուռնիայում, Կ. Պոլսում և եգիպտական քաղաքներում: Եվրոպացի ճանապարհորդների պատմելով, նրանց պահեստները միշտ լիքն էին և վաճառատները փայլում էին ապրանքատեսակների ճոխությամբ: Նրանք զբաղվում էին գորգերի, մուշտակի, գոհարեղենի, ոսկեղենի, սաթի, անտառանյութի, գործվածքների և այլ ապրանքների առևտրով: Բացի հնօրյա Խան ալ-Խալիլից, հայ առևտրականները հանդես էին գալիս նաև նորակառույց շուկաներում: Ալ-Ջաբարտին, նշելով, որ նրանք վաճառատները վարձում էին նախքան շինարարության ավարտվելը, ասում է. «Խանութների վարձակալության վճարը գերազանցում է ամսական երեսուն դրուշից, մինչդեռ սովորաբար... երեսուն փարա էր: Զարմանալի է, որ այս մարդիկ (հայ և հույն առևտրականները—Ն. Ք.) ընդառաջում են...: Բայց նրանք այդ բարձր վճարը նույն ձևով կհանեն զնորդների մտից և ոսկորից»³⁸:

Վաճառականության դիվանը, խուսափելով գործարքի մեջ մտնել օսմանյան կապիտուլյացիաներից ուղղակի կամ անուղղակի կերպով օգտվող երկրների հպատակների հետ, պետական պահեստներում կուտակված ապրանքները վաճառում էր աճուրդով, իսկ աճուրդները, ինչպես նշել է Բրեժիեն, կրում էին ձևական բնույթ, ապրանքը հասնում էր նրան, ում նպատակահարմար էր գտնում վաճառականության դիվանը³⁹: Վերջին հաշվով, ռայա առևտրականները և սառաֆները կատարում էին միջանկյալ օղակի կամ միջնորդի դեր՝ վաճառականության դիվանի և օտարերկրյա առևտրական գործակալությունների միջև: Այդ է ակնարկում, անկասկած, ալ-Ջաբարտին, երբ գրում է. «Հայերը և

³⁸ *Ал-Джабарти*. Египет под властью Мухаммада Али, стр. 376.

³⁹ *St'ua L. Bréhier*, L'Egypte de 1798 á 1900, p. 111.

նրանց նմանները... նրա (Մոհամմեդ Ալիի—Հ. Ք.) բաժնեկիցներն են առևտրի բոլոր բնագավառներում»⁴⁰:

Հայ առևտրականների և սառաֆների շահախնդրության կենտրոնում էին գտնվում Ալեքսանդրիայի և Կահիրեի մաքսատները: Սկզբում մաքսատները կապալով էին տրվում տիտղոսավոր մեծամեծներին, որոնք, ընկնելով սառաֆների ճանկը, նրանց էին թողնում կապալի փաստական շահագործումը: Այդ տեսակետից բնութագրական է ալ-Ջարարտիի հաղորդումը սառաֆ Կարապետի մասին: Ի դեմս ոմն շուայլ Քահեր փաշայի, կառավարելով Բուլակի մաքսատունը, Կարապետը վալելում էր լայն արտոնություններ, շրջապատված էր «ազդակից» զինված ծառաներով և մինչև անգամ պատիժներ էր սահմանում մուսուլմանների նկատմամբ⁴¹: Հետագայում, սակայն, արտաքին առևտրի զարգացմանը զուգընթաց, հայ և ղպտի սառաֆները ուղղակի հանդես էին գալիս որպես մաքսատների կապալառու, ընդ որում նրանք կազմում էին մի ընկերություն, որը և ձեռնամուխ էր լինում կապալի շահագործմանը⁴²:

Հայ սառաֆները կարևոր դիրքեր ունեին գետային տրանսպորտի բնագավառում: Միջբաղաքային հաղորդակցության բարվոր ճանապարհների բացահայտության պայմաններում, ապրանքաշրջանառության համար խոշոր նշանակություն ունեին Նեղոսը և նրա նավարկելի ջրանցքները: Բուլակը, որպես գետային նավահանգիստ, զլխավոր հանգույցն էր այն առևտրական կապերի, որ Կահիրեն պահպանում էր տարբեր բաղաքների հետ: Ավելի քան երեք հազար առաջատանավերից և մակույկներից միայն ութ հարյուրն էր պետությանը, մնացածը պատկանում էր ապրանքային տրանսպորտի կապալառուներին, որոնց թվում առաջնակարգ տեղ էին զբաղում սառաֆներ Գալուստը, Գրիգոր և Մկրտիչ Ռեյխայանները:

Տարբեր ժամանակներում հայ սառաֆներին է պատկանել Կահիրեի բաղնիքների, Մաթարիայի աղահանրերի, Գամիլեթի ձկան շուկայի և այլ օբյեկտների կապալային շահագործման մենաշնորհը: Համոնը դիպուկ կերպով նշել է, որ «հայերին մնում էր միայն կապալով վերցնել Նեղոսի ջուրը...»⁴³:

⁴⁰ *Al-Djehabarti*, Égypte sous le règne de Méhémet Ali, стр. 595.

⁴¹ *Sht'u* նույն տեղում, էջ 360—361:

⁴² *Sht'u* A.-B. *Clois*, Aperçu général sur l'Égypte, t. II, pp. 192—193.

⁴³ *P. H. Famont*, L'Égypte sous Méhémet-Ali, t. II, p. 346.

Հայ սառաֆներին խոշորագույն ձեռնարկումը վարկային գործի կազմակերպումն էր բանկային հիմունքներով: Նրանք, ինչպես նշվեց, Կահիրեում հիմնեցին Եգիպտոսի առաջին բանկը, որը սակայն երկար կյանք չունեցավ, փակվեց 1841 թ., շտկայով ներխուժող օտարերկրյա կապիտալի ճնշմանը:

Ի դեպ, անգլիական հեղինակները փորձում են ժխտել այդ բանկի գոյությունը: Օգտագործելով Բաուրինգի մի անորոշ հաղորդումը, տրնտեսագետ Ա. Քրուչլին պնդում է, որ 1837 թ. Կահիրեում բանկ հիմնելու ծրագիր եղել է, բայց այն որպես ծրագիր էլ մնացել է, ուստի, Եգիպտոսի առաջին բանկը Լոնդոնի կապիտալիստների 1856 թ. Կահիրեում հիմնած «Բենկ ով Իջիպտն» է⁴⁴: Ա. Քրուչլին սխալվում է: Հայերի հիմնած բանկի մասին պահպանվել են սակավ, բայց հավաստի տեղեկություններ: Այդ տարիներին Կահիրեում եղած ֆրանսիացի հեղինակ Համոնը վկայում է, որ բանկը հիմնվել է, նրա տնօրենը հայ էր և ավանդներն ընդունվում էին ամսական հարյուրին մեկ տոկոս վճարելու պայմանով: Ավանդատիրոջը տրվում էր համապատասխան ստացական և այն ներկայացնողը կարող էր ցանկացած ժամանակ ետ վերցնել ավանդը: Նա հաղորդում է նաև, որ բանկի կապիտալի մի մասը պատկանում էր Մոհամմեդ Ալիի ընտանիքի անդամներին և պալատական երեւելի անձանց⁴⁵: Այդ բանկի մասին հանդամանորեն խոսվում է նաև 1841 թվակիր արխիվային մի վավերագրում, որտեղ որպես նրա կործանման զլխավոր պատճառ նշվում է պետական մոնոպոլիաների վերացման հետևանքով առաջացած տնտեսական ճգնաժամը⁴⁶:

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ եգիպտահայ առևտրավարկատուների մոտ բավական բարձր աստիճանի էր հասել կապիտալի նախասկզբնական կուտակումը: 1830-ական թվականներին նրանք արդեն նոր ոլորտ էին որոնում իրենց ձեռքում կուտակված դրամական խոշոր միջոցները ներդնելու համար: Խոսելով վաշխառուական կապիտալի դերի մասին, Կարլ Մարքսը գրել է. «Վաշխառությունը երկու դեր է կատարում. առաջին՝ ընդհանրապես, վաճառականական կապիտալին զուգահեռ ստեղծում է ինքնակա փողային գույք. երկրորդ՝ յուրացնում է աշխա-

⁴⁴ Տե՛ս A. E. Crouchley, „The charter of the Bank of Egypt“, տե՛ս, „Bulletin de l'Institut d'Egypte“, 1938—1939, t. XXI, pp. 31—32.

⁴⁵ Տե՛ս P. H. Hamont, L'Egypte sous Méhémet-Ali, t. II, pp. 364—365.

⁴⁶ Տե՛ս R. Cattani, Le Règne de Mohamed-A'y ..., t. III, p. 546. 1843 թ. Ալեքսանդրիայում հիմնվեց Եգիպտոսի երկրորդ բանկը, որի թիկունքում կանգնած էին հույն և հրեա սառաֆները: Այդ բանկը նույնպես երկար չգործեց, շրջանալով եվրոպական կապիտալի ճնշմանը:

տանրի պայմանները, այսինքն՝ աշխատանքի հին պայմանների տերե-
րին կործանում. այս դերը կատարելով՝ նա մի հզոր լծակ է հանդիսա-
նում արդյունաբերական կապիտալի նախադրյալներ ստեղծելու գոր-
ծում»⁴⁷: Հայ առևտրավարկային կապիտալը, կործանելով մանր ար-
տադրությունը, նպաստում էր արտադրության մինչկապիտալիստական
եղանակի բայրյամանը, կապիտալիստական արտադրանքանակին
անցնելու պրոցեսի արագացմանը:

XIX դարի կեսերից ղեակով բարձրացավ Եգիպտոսի նշանակու-
թյունը միջազգային առևտրական հարաբերություններում: 1854 թ. հե-
ռագրական կապ հաստատվեց Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի, իսկ 1862 թ.
Եգիպտոսի և Եվրոպայի միջև, 1856—1858 թթ. ավարտվեց նախ Կահի-
րե—Ալեքսանդրիա, ապա՝ Կահիրե—Սուեզ երկաթուղու կառուցումը,
1870-ական թվականներին երկաթուղու ցանցը հասցվեց մինչև երկրի
հեռավոր շրջանները: Ընդարձակվեցին Ալեքսանդրիայի և Սուեզի նա-
վահանգիստները, վերանորոգվեցին նավարկելի ջրանցքները և, վերջա-
պես, կառուցվեց Սուեզի ջրանցքը: Կապի և փոխադրության արդիական
միջոցների շնորհիվ ուժեղացավ եգիպտական հումքի արտահանումը,
Եվրոպական ապրանքների ներհոսք, դարգացավ տարանցիկ առևտուրը:

Անգլիան Եգիպտոսի հումքի ղլխավոր գնորդն էր և նրա արդյունա-
բերական ապրանքների խոշորագույն մատակարարը: 1848—1860 թթ.
Անգլիայից ապրանք գնող երկրների շարքում Եգիպտոսը բանվեցերորդ
տեղից անցավ տասներկուերորդ տեղը, իսկ անգլիական արդյունաբե-
րությունը հումքի տեսակներ մատակարարող երկրների շարքում տաս-
ներերերորդից՝ վեցերորդ տեղը: 1854—1865 թթ. դրամական արժեքով
շուրջ ութ անգամ աճեց Անգլիա արտահանվող եգիպտական հումքի
ծավալը⁴⁸: Եգիպտոսը կարևոր տեղ էր գրավում նաև Ֆրանսիայի առև-
տրական բալանսում: 1847—1856 թթ. Ֆրանսիա արտահանվող եգիպ-
տական հումքի տարեկան միջինը 13.100.000 ֆրանկից բարձրացել էր
41.900.000-ի, 1857—1866 թթ. Եգիպտոս ներմուծվող ֆրանսիական
արտադրանքի տարեկան միջինը 6.400.000-ից հասել էր 28.600.000
ֆրանկի⁴⁹: Հետագա տարիներին անգլո-եգիպտական և ֆրանկո-եգիպ-
տական առևտրի հարաբերակցությունը հաճախ փոխվել է, սակայն

⁴⁷ Կ. Մարխ, Կապիտալ, հ. 3, Երևան, 1949, էջ 153:

⁴⁸ Տե՛ս D. S. Landes, Bankers and Pashas, p. 56.

⁴⁹ Տե՛ս M. Block, Statistique de la France, vol. II, pp. 291—292.

միշտ էլ գերակշռութիւնն եղել է Անգլիայի կողմը: 1880 թ. եգիպտական արտաքին առևտրի 64 տոկոսը կատարվում էր Անգլիայի, 11 տոկոսը՝ Ֆրանսիայի հետ⁵⁰:

Արտաքին առևտրական կապերի զարգացումը փոփոխութիւններ առաջացրեց եգիպտական շուկայում: Առևտրի հին, արեւելյան սովորութիւնները՝ բանավոր համաձայնելը, պատվո խոսքով երաշխավորելը և այլն, որոնցով դարեր շարունակ ղեկավարվել էր եգիպտական առևտուրը, փոխարինվեցին բանկային օպերացիաներով, կրկնատոմար հաշվապահութիւնով, խստապահանջ ժամկետով մուրհակներով: Նինևոր նշում է, որ եգիպտական շուկայում առաջ «գործերը ուրիշ կերպ էին ընթանում... Շուկայում բանավոր խոստումը մուրհակ արժեր: Կարիք չկար ոչ աւորանքը ստանալու հաշվեցույց, ոչ էլ պարտքը հաստատող փաստաթուղթ ստորագրելու: Ամեն շաբաթ օր պարտքի դիմաց վճարվող դումարները արձանագրվում էին պարտամուրհակի վրա, և գործարքները վերսկսվում էին, պարտքերը մարվում էին բնական եղանակով, առանց որևէ պաշտոնական ձևականութեան»⁵¹:

Եգիպտական շուկայում առևտրի կազմակերպման եվրոպական ձևերի արմատավորումով հետին պլան մղվեցին առևտրավարկատուները՝ սառաֆները: Արտահանող, ներմուծող և տարանցող առևտուրը վարկավորելու գործում նրանց տեղը զբաղեցին անգլո-եգիպտական, ֆրանկո-եգիպտական և ուրիշ բազմաթիվ բանկեր: Այդ պատճառով, 1870 թ. Ալեքսանդրիայում գործում էին միայն 7 սառաֆներ⁵², Կահիրեում նրանք այնքան աննշան էին դարձել, որ մինչև անգամ սառաֆութիւնը իբրև ուրույն զբաղմունք չի էլ հիշատակվում առևտրական վիճակագրութիւններում:

Օգտվելով կապիտուլյացիաների ռեժիմի ընձեռած հարկային, մարսային և այլ արտոնութիւններից, օտարերկրյա առևտրականները տիրապետող դիրքեր զբաղեցին եգիպտական շուկայում: Ընդհակառակն, օսմանյան հպատակները, անզոր գտնվելով հյուպատոսական դատարանների կամայականութիւնների գեմ, չէին կարող առանց կործանման վտանգի զբաղվել առևտրով: Եվրոպացիները և եվրոպական հպատակ հույներն ու հրեաները, ինչպես հաղորդում է «Արմավենի» լրագիրը, «խուռն բազմութիւնով եգիպտոսի մեջ լեցվելով ամբավ հարստութեան»

⁵⁰ Տե՛ս «La Pensée», Paris, 1961, № 100, p. 60.

⁵¹ J. Ninet, Le Commerce européen, p. 9.

⁵² Տե՛ս E. de Regny, Statistique de l'Égypte, p. 72.

տիրացան, իսկ օսմանյան հսկողական ղարտիները, հայերը, հույները, հրեաները դուրս էին մղվում եգիպտական շուկայից⁵³:

Եվ սկսվեց օտարահպատակություն ձևեր բերելու արշավ, որը լայն ծավալ ընդունեց նաև հայ առևտրականների շրջանում: Այդ տեսակետից արժեքավոր վավերագիր է 1864 թ. Ալեքսանդրիայում կատարված լուսավորչական հայերի մարդահամարը, որի համաձայն դադուխում ղզալի թիվ էին կազմում ուսահպատակ, պարսկահպատակ, իտալահպատակ, իսպանահպատակ, ավստրիահպատակ, գերմանահպատակ հայերը⁵⁴: Կահիրեում էլ «շատ հայեր օտար տերություն հպատակ» էին⁵⁵: Ճիշտ է, օտարահպատակությունը նրանց հնարավորություն էր տալիս կապիտուլյացիաներից օգտվելու և, որ ամենակարևորն է, պաշտպանվելու հյուպատոսական ոտնձգություններից, սակայն այն չէր կարող վճռական դեր կատարել եգիպտահայ վաճառականության քայքայման առաջն առնելու գործում: 1865 թ. արդեն երբեմնի խոշոր հայ առևտրականներից բշերն էին մնացել ասպարեզում: «Արմավենի» լրագիրը հաղորդում է. «Այս օրվա օրս եգիպտոսի մեջ աշվրնիս դարձնելու ըլլանք հայ վաճառական համրելու համար, մեկ հատ գտանք նէ երկրորդին համար բավական ժամանակ կմտածենք գտնելու: ... Հայերը որ ամենեն հառաջ կրնային երթալ, ամենեն ետ մնացեր են»⁵⁶:

Եգիպտահայ վաճառականության քայքայումը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Օտարերկրյա կապիտալի դեմ անհավասար պայքարը հանգեցրեց նրան, որ եգիպտահայ առևտրականները հույների և հրեաների նման դարձան «ձեռներեց միջնորդներ» եվրոպական ձեռնարկությունների և եգիպտական շուկայի միջև⁵⁷: Իրավացիորեն «Արձագանքը» գրում էր. «Եգիպտոսում հայք անկարող էին մրցիլ ֆրանսիացի կամ անգլիացի մեծագումար առևտրական տների հետ, և ահա թե՛ հայոց և թե՛ հունաց մնում էր դառնալ միջնորդ եվրոպացվոց և

⁵³ Տե՛ս «Արմավենի», 16 ապրիլի 1865:

⁵⁴ Տե՛ս Ա. Հ. Գաբաշյան, Նյութեր եգիպտոսի հայոց պատմության, էջ 124—125: Գաբաշյանը բերում է այդ մարդահամարի ցուցակի մի էջը, որտեղ գրանցված 44 ահուտներից միայն 18-ը օսմանյան հպատակ են: Արխիվային մի վավերագրում ասված է, որ Նուբար փաշան գերմանահպատակ էր (ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, Բ. 12, վ. 9463):

⁵⁵ Տե՛ս «Արմավենի», 1 մայիսի 1865:

⁵⁶ «Արմավենի», 16 ապրիլի 1865:

⁵⁷ Տե՛ս Ch. Issawi, Egypt, p. 17.

տեղացւոց մեջ»⁵⁸: նրանք հիմնականում զբաղված էին ներմուծվող, մասամբ էլ արտահանվող ապրանքների առևտրով:

Արտահանվող հումքից ամենակարևորը բամբակն էր, որը, սակայն, մասնակի նշանակութուն ուներ հայ միջնորդների համար: Հույների, հրեաների, սիրիացիների համեմատութեամբ, նրանց գործարքներն անշափ համեստ էին. նրանք բամբակը գնում և առաքում էին պատվիրատուի հաշվին, բավարարվելով տոկոսային միջնորդչեքով: Այդ պատճառով, 1866—1867 թթ., երբ բամբակի գինն ընկավ, հայ միջնորդները համարյա չվնասվեցին, մինչդեռ հույն, հրեա, սիրիացի շատ առևտրականներ և վարկային հիմնարկներ սնանկացան:

Եգիպտահայ առևտրականները մեծ մասամբ զբաղվում էին եվրոպական, առաջին հերթին անգլիական ապրանքների մեծածախ և մանրածախ առևտրով: Ապրանքների մանրածախ վաճառքը կատարվում էր վաճառատանը, իսկ մեծածախը՝ խաներում, որտեղ կուտակվում էին ներմուծված ապրանքները: Բացի զլխավոր քաղաքներից, նրանք մասնաճյուղեր կամ ենթագործակալներ ունեին հեռավոր գյուղերում և ավաններում:

Եգիպտահայ առևտրականները կարևոր դեր էին կատարում եվրոպական ապրանքները Եթովպիա ներմուծելու գործում: 1879 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է, որ Եթովպիայի «թագավորն եվրոպացի չի խոթեր իր երկրին մեջ, և ասոնց (հայ առևտրականների— Հ. Թ.) վրա վստահություն ունենալով (նրանք) կարող են մեծ առևտրական տուներ բանալ» Եթովպիայում⁵⁹: Անգլիական և ֆրանսիական գործարանների եգիպտահայ գործակալները հաճախ էին լինում Ադիս-Աբեբայում: Կահիրեում կային հայ առևտրականներ, որոնց «մեծ հույսը Հապեշեն» էր միայն, և նրանցից ոմանք վայելում էին Յոհաննես թագավորի «շնորհները»⁶⁰:

Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և մյուս քաղաքներում գործում էին հայ «փոքր վաճառականներ» կամ «անկախ խանութպաններ»⁶¹, որոնք ներմուծված ապրանքները հասցնում էին սպառողների լայն զանգվա-

⁵⁸ «Արձագանք», 1882, էջ 306: 1863 թ. Մանչեստրում և Լիվերպուլում գործում էին շուրջ 30 պոլսեցի, զմյուսնացի և կեսարացի հայերի առևտրական հիմնարկներ, որոնց մի մասը կապված էր նաև եգիպտական շուկայի հետ (տե՛ս Հ. Գ. Մրմրցյան, Թուրքահայոց հին վաճառականությունը, էջ 49):

⁵⁹ Գ.Ա.Թ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ք. 11, վ. 89:

⁶⁰ Նույն տեղում:

⁶¹ «Արմենիա», 17 նոյեմբերի 1894:

ծին: նրանք այնքան շատ էին, որ Կրոմերն առանց վարանելու գրում էր. «Եգիպտոսի հայկական համայնքը կազմված է մեծ մասամբ խանութպաններից»⁶²:

Այսպիսով, պետական մոնոպոլիաների վերացման և եվրոպական ներթափանցման («առևտրի ազատություն», կապիտուլյացիաներ, բանկեր, պետական պարտքեր և այլն) հետևանքով մարեց Եգիպտոսի հայ առևտրավարկային կապիտալի հզորությունը: Եվրոպական ապրանքներով և կապիտալներով ողողված եգիպտական շուկայում գնալով կատաղի բնույթ էր ընդունում մրցակցությունը, խիստ սահմանափակելով առևտրական արագ շրջանառություններից խոշոր շահույթներ ակնկալող հայ մեծատուն-վաճառականների ասպարեզը: Այդ պայմաններում դրամական միջոցներ կուտակած հայ առևտրականները պետք է դառնային եվրոպական առևտրին սպասարկող միջնորդներ:

* * *

Հողատիրության ձևերում կատարվող փոփոխությունները նպաստում էին հայ կալվածատերերի երևան գալուն: Մոհամմեդ Ալին վերացնելով իլթիզամական սիստեմը, բռնագրքովեց հին ազնվականության տիրույթները, և դրանց զգալի մասը բաժանեց մասնավոր անձանց: Ֆեոդալ-կալվածատիրական նոր դասը կազմում էին հիմնականում ալբանական, շերքեզական, քրդական, թուրքական աստիճանավորները, ինչպես նաև Մոհամմեդ Ալիի վստահությանն արժանացած առևտրականները, վարկատուները, պետական պաշտոնյաները՝ առանց ազգության և կրոնի խտրության: Բազմաթիվ հայ մեծատուներ (Պողոս Յուսուֆյան, Կարապետ Գալուստ և ուրիշներ), օգտվելով Մոհամմեդ Ալիի շնորհներից, ձեռք բերեցին ընդարձակ կալվածներ:

Հողերը տրվում էին վարձակալական իրավունքով: Բարձրորակ հողերի յուրաքանչյուր ֆեդդանից գանձվում էր 56—64, ցածրորակից՝ 24—32 դր. կալվածահարկ⁶³: Խոսքն համարվող հողերը տրվում էին տակսիտով, այսինքն «բարեկալիքի, մշակելի դարձնելու և որոշ շրջանն մը հետո տուրք (կալվածահարկ—ձ. Թ.) վճարելու պայմանով»⁶⁴: Մանժենը գրել է. «Այսպես կոչված կալվածատերը միայն օգտագործման իրավունք ունի, չի կարող այն վաճառել, ոչ էլ վարձու տալ: Կա-

⁶² Cromer, Modern Egypt, vol. II, p. 219.

⁶³ Sh'ua A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Égypte, t. II, p. 191:

⁶⁴ «Եգիպտահայ տարեցույց», 1926, էջ 47:

ռավարութիւնը միայն լիակատար իրավունք ունի հողերի վրա»⁶⁵: Կալվածատերը զրկվում էր կալվածից, եթէ հարկերը չվճարեր կամ թերանար պետական պարտավորութիւնների կատարման մեջ:

Պետական մոնոպոլիաների վերացումից հետո, ինչպես վկայում է Համոնը, օգտագործման իրավունքով հողեր զբաղեցնող հայերն ու հույները պահանջել են լիիրավ սեփականութիւն իրավունք և, որպեսզի ուժ տան իրենց պահանջին, մերժել են մուծել վարձակալութիւն վճարը⁶⁶: 1846 թ. այդ հողերն ամրացվեցին օգտագործողներին, թեև ոչ լիիրավ սեփականատիրութիւն իրավունքով: 1867 թ. անշարժ գույք ունենալու իրավունք ձեռք բերեցին նաև օտարերկրացիները: Սակայն լիարժեք մասնավոր հողատիրութիւն հարցը լուծվեց 1876—1880 թվականներին՝ մուկաբալայի օրենքով: Այդ օրենքով վեց տարվա կալվածահարկը կանխիկ վճարող կալվածատերը համարվում էր լիիրավ սեփականատեր, կալվածք վարձով տալու, գրավ դնելու, վաճառելու և ժառանգելու իրավունքով:

Մասնավոր հողատիրութիւն զարգացման զուգընթաց մեծանում էր նաև եգիպտահայ կալվածատերերի դասը: Վերին և ստորին Նզիպտոսում նրանք ստեղծեցին բամբակի ընդարձակ պլանտացիաներ, որոնք բուռն զարգացում ապրեցին հետագա տասնամյակների ընթացքում:

3. ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ: ՍԱՀՄԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅԲՈՐԸ

Եգիպտոսի բնակչութիւնն նման՝ եգիպտահայ հասարակայնութիւնը բաժանված էր երկու հակադիր բեռնների՝ շահագործողների և շահագործվողների, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին մասնատված էր սոցիալական և տնտեսական տարբեր դրութիւն ունեցող խմբերի: Շահագործող, արտոնյալ էին ազնվականութիւնը և հոգևորականութիւնը: Ազնվականութիւնն հիերարխիայի սանդղաթի բարձրագույն աստիճանները տիրոջնալորված առևտրականները, վարկատուները, պետական պաշտոնյաները, բարձրաստիճան զինվորականներն էին: Ստորակարգված էր նաև մուսուլման ու քրիստոնյա հոգևորականութիւնը, որը ուներ հոգևոր ու դատական (ամուսնական, ժառանգական և այլն) լայն իրավունքներ: Շահագործվող, հարկատու բնակիչներ էին գյուղացիները,

⁶⁵ M. F. Mengin, Histoire sommaire de l'Egypte, p. 452.

⁶⁶ Sh' u P. H. Hamont, L'Egypte sous Méhémet-Ali, t. I, p. 188.

բանվորները, արհեստավորները, մանր առևտրականները, ծառայողները և այլն:

Շահագործողներն ու շահագործվողները ունենին կյանքի հակադիր պայմաններ: Պատմելով Կահիրեի արաբ մեծատունների մասին, Կլոտն ասում է. «Հարուստ դասի մարդը... ոչ մի ակտիվություն չի ցուցաբերում, ապրում է բացարձակ անգործության մեջ»⁶⁷: Նրան սպասարկում էին բազմաթիվ ծառաներ. ֆառաշը հոգում էր նրա բնակարանի կարգուսարքի մասին. սակկան ջրհորից նրա ջուրն էր բերում, տարարան նրա ճաշն էր պատրաստում, շիրուխջին՝ նրա ծխամորձը, կահուեջին՝ նրա սուրձը, սևիսը՝ նրա ձին և այլն⁶⁸: Արևելյան շուայլությունը ապրում էին նաև հայ մեծատունները: Ալ-Ջաբարտին գրում է. «Նրանք (հայ և հույն մեծատունները—Հ. Թ.) ներկայումս պատկանում են ազնւրվականության բարձր դասին, նշանակվում են բարձր պաշտոններում, հագնվում են բարձրատիճան մարդկանց նման շքեղ զգեստներ, անցուդարձ են անում ազնւացեղ ձիերով և ջորիներով, նրանց առջևից ու հետևից գնում են գերիներն ու ծառաները, որոնք գավազաններ ճոճելով ցրում են ամբոխը և ճանապարհ բացում...: Նրանք ապրում են ամենաթանկ գներով ձեռք բերված բարձր ու գեղեցիկ տներում: Կան այնպիսիները, որ տուն ունեն ոչ միայն բազարում, այլև Նեղոսի ափին...: Կան այնպիսիներն էլ, որոնց կառուցած տներն արժեն հազարավոր քսակ (մի քսակը հինգ միավոր—Հ. Թ.) ոսկի...»⁶⁹:

Ճանապարհորդ Ֆորբենը նշում է, որ մեծատունները «ընչաքաղցորեն» շահագործում էին աշխատավոր մարդկանց, հաիշտակում նրանց «բրտինքի վաստակը»⁷⁰:

Հարկային լծի համարյա ողջ ծանրությունը կրում էին շահագործվող բնակիչները: Եգիպտոսում կային ավելի քան տասն տեսակ ուղղակի և բազմաթիվ անուղղակի հարկեր, որոնք ծածկում էին պետական ընդհանուր ծախսերի առնվազն կեսը: Ըստ 1833 թվականի պետական բյուջեի տվյալների կազմված հետևյալ ցուցակը⁷¹ կարող է պատկերացում տալ Եգիպտոսի հարկային լծի մասին.

1. Միրյե կամ կալվածահարկ	112.000 հազար զրշ.
2. Ֆիրդեստ ալ-ոաս կամ զլխահարկ	35.000 »

⁶⁷ A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Egypte, t. I, p. 379.

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 385:

⁶⁹ *Ал-Джабарти*. Египет под властью Мухаммад Али, стр. 405

⁷⁰ M. le Cte de Forbin, Voyage dans le Levant, p. 209.

⁷¹ Տե՛ս A.-B. Clot, Aperçu général sur l'Egypte, t. II, p. 195.

քան Մոհամմեդ Ալիի ժամանակ, և ենթարկվում էին քստմենլի պատիժների հարկը չվճարելու դեպքում⁷⁶։ Մյուս կողմից հողային նոր օրենքը, որով իրավունք տրվեց պարտքի դիմաց կալվածներն օտարելու, անընդհատ մեծացնում էր սեփականազրկված գյուղացիների զանգվածը։ Թե որքան անմխիթար էր աշխատավոր գյուղացիության դրուսթյունը, երևում է Աբբասի (1849—1854) «երկրագործաց դասուն վիճակը լավացնելու» ուղղությամբ ձևաբ առած միջոցառումներից։ Արգելվեց «... ծանր աշխատանքի տակ դնել, այսինքն ջրանցք փորելու, ծովու և գետո թումբ շինելու և ուրիշ վտանգավոր գործոց աշխատեցնել ծերունի անձինքը, որոց տարին յոթնասունննն ավելի է, և նորահաս տղաքը, որոնք ութը տարին չեն լմնցուցած, նմանապես հղի կանայք և անոնք որ կաթնակեր երեխայք ունին»⁷⁷։

Ծանրացավ նաև քաղաքի աշխատավորների վիճակը։ Տակավին համառորեն գործող մի քանի մանուֆակտուրաները մինչև անգամ ի վիճակի չէին բանվորների աշխատավարձը վճարել։ «Ազգասեր» հանդեսին եզրիպտոսից հղված մի հաղորդումում ասված է. «(Կահիրեում) ի փողոցին Փրանկաց կոչեցեալ, ետես զինուորս երկուս բուռն հարկանել փողոցին միողէ, որ փախուցեալ էր ի գործարանէ բարձրագույն փոխարքային, և ստիպել զնա ի դարձ։ Այրն պատասխանի ետ ասէ, թէ զամիսս հինգ վաստակեցայ և զվարձ ոչ գտի, մինչ կին իմ սովամահ մեռաւ։ Վարձն բարձրագույն փոխարքային լիցի, բայց ես ոչ դառնամ»⁷⁸։

Գնալով բազմանում էին ազգային իշխանության և մեծատունների նպաստով գոյութունը քարշ տվող հայ աշխատավորները՝ «տնանկ աղբատները»։ 1855—1856 թթ. նրանց օգնության հարցն այնպիսի հրատապ բնույթ էր ընդունել, որ թեմակալ առաջնորդ Գաբրիել Մարաշցին մինչև անգամ օգնություն է խնդրել եգիպտական իշխանություններից։ Ընդառաջելով առաջնորդի դիմումին, խզիվ Սաիդը (1854—1863) բավական ընդարձակ մի կալված է նվիրել հայկական համայնքին, որպեսզի նրա եկամուտները հատկացվեն նպաստակարոտ աղբատներին⁷⁹։

Օգնության կարիք ունեցող եգիպտահայերի մասին խոսվում է նաև հետագա տարիների հաղորդումներում։ 1880 թվակիր արխիվային մի

⁷⁶ Տե՛ս L. Bréhier, L'Egypte de 1798 à 1900, pp. 107—108.

⁷⁷ «Արշալույս Արարտյան», 16 մարտի 1851։

⁷⁸ «Ազգասեր», 1847, էջ 197—198։

⁷⁹ Տե՛ս Ա. Ն. Գառաշյան, Նյութեր եգիպտոսի հայոց պատմության, էջ 181։

վավերագրում՝ ազգային առաջնորդարանի դեմ բացված մի դատի կապակցությամբ, ասված է. «Ազգին բոլոր եկամուտները սեկրեստրո (կաշանք) եղած է թրիպունալի միջոցով. ազբասները շատ նեղություն մեջ են իրենց հատկացյալ ամսականները շվճարվելուն համար»⁸⁰:

Անմխիթար էր եզիպտահայ աշխատավորների նաև սոցիալական վիճակը: Նրանք ենթարկվում էին մի կողմից պետական զանազան ատիճանավորների կամայականություններին, մյուս կողմից այն հարաբերությունների ճնշմանը, որ տիրում էր հայկական դաղութի ներքին կյանքում: Այնտեղ թագավորում էին ամիրայական բուսություններն ու կամայականությունները: Մյուսի կողմից էր նրանց կողմից նշանակված երեսփոխանները կաշկանդում էին ժողովրդի ազատությունը, հալածում համարձակ մարդկանց⁸¹: Մի խումբ եզիպտահայերի կ. Պուլի հայոց պատրիարքին ուղղված դիմումում ասված է. «Միտպետական նենգավոր գրություն մը լուծին տակ կճնշվինք: Ավելի ցավալին այն է, որ այս գրության ողվույն հակառակ արգարություն և իրավունք պահանջելու համար ձայն չի կրնար հանել (որևէ) մեկը, վասնզի արսորանաց և գավազրության սպառնալիքներ կարկտորեն կտեղան այդպիսովույն գրվախույն: Ասկից կվախնան զրեթե խիստ շատերը, որք արդեն ուրիշներուն վրա գործադրվելուն ականատես եղած են: Տար երկինք, որ այս գրվախու օրերն առանց ծանր վնասներու անցունելով դարուս մեջ ազատ ապրողներու կարգն անցնեինք»⁸²:

Ամեն բայափոխում բախվում էին եզիպտահայ հասարակության երկու բևեռների՝ շահագործողների և շահագործվողների շահերը: Սակայն դասակարգային շահերի բարձր գիտակցությամբ տողորված աշխատավորական առաջավոր խավերի բացակայության պայմաններում դասակարգային պայքարն էլ դրսևորվում էր թույլ կամ զարտուղի ձևերով: Դասակարգային պայքարի արտահայտություն էին աշխատավորների ելույթները սկզբում Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի, հետագայում կղերափաշայական վերնախավի՝ համայնքային գործերի կառավարման մենաշնորհի դեմ:

⁸⁰ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, Բ. 12, վ. 5746:

⁸¹ Տե՛ս «Սիոն», 1870, էջ 174: Բնութագրելով Ալեքսանդրիայի հայկական համայնքի երեսփոխան Թադևոս Զակարյանին, «Սիոնը» գրում էր, որ նա մարդկանց հրամայում էր այնպես, ինչպես «կհրամայեն ավրիկեցիք յուրյանց կանանց...»:

⁸² «Մասի», 21 հոկտեմբերի 1867:

Եզրիպտահայ զաղութը դարեր ի վեր գտնվում էր Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի իրավասութիւնի ներքո: Պատրիարքի կողմից նշանակված տեսուչ կամ վեբիլ վարդապետները միանձնյա իշխանութիւններ տնօրինում էին համայնքային գործերը, ազգապատկան կալվածները, և հաշվետու էին միայն պատրիարքարանի տնօրեն խորհրդի առաջ: Այդ վիճակից դժգոհ էին նախ և առաջ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների և ամիրանների զեմ պայքարի դպրոց անցած արհեստավորները և օրամշակ բանվորները, որոնց թվաքանակը զնալով մեծանում էր Կահիրեում: Դժգոհ էին նաև պետական բարձր պաշտոնյաները և առևտրականները... և եզրիպտահայ զաղութը պարբերաբար փոթորկվում էր բողոքի ելույթներով: Ա. Ալպոյանցւանն այդ ելույթները բնութագրել է որպես կալվածական վեճ Երուսաղեմի պատրիարքարանի և եզրիպտահայերի միջև: Նրա ասելով «ժողովուրդը կայդեր թե կալվածները գնված էին Եզրիպտոսի ժողովուրդին զրամով հօգուտ իրենց եկեղեցիին, և ապահովութիւն համար Երուսաղեմի վանքին անունով արձանագրւած, իսկ Երուսաղեմ կմերժեր այս տեսութիւնը» և այլն⁸⁵: Դա, իհարկե, ճիշտ չէ: Եզրիպտահայերի հակաերուսաղեմական պայքարն երբեմն ստանում էր կալվածական վեճի ձև, սակայն նրա հիմքում կային, ինչպես կնշվի, ավելի բարդ խնդիրներ:

Պայքարելով Երուսաղեմի իրավասութիւնի զեմ, եզրիպտահայերը շէին բնորոշում տեսուչ վարդապետների հողեր ծառայութիւնները, հրաժարվում էին Երուսաղեմ ուղարկել ազգապատկան կալվածների եկամուտները և այլն: Հակաերուսաղեմական ելույթները ուժեղ թափ ստացան մանավանդ այն բանից հետո, երբ սուլթանական կառավարութիւնը դաժան հաշվեհարդար տեսավ ամիրանների զրամ Պողոս պատրիարքի զեմ կազմակերպված ցույցի ղեկավարների հետ: 1820 թ. օգոստոսի 18-ին Կ. Պոլսում հրապարակով մահապատժի ենթարկվեցին կեսաբացի Հակոբ և Գրիգոր Սաբայանները, առանց դատական վճռի կառավարան առաջնորդվեցին Գելլի Բաղդասարը, Կարապետ սարկավազը և մի պա-

⁸⁵ Ա. Ալպոյանցւան. ԱՄԷ-ի Եզրիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 255: Եզրիպտոսի ազգապատկան կալվածները «տունը իբր 38» ներկայացնում էին զգալի հարստութիւն. «եթե վաճառեցնես նորա վագֆի օրինօք բերել 200 բակա զրամոց», այսինքն հազար ոսկի: 1825—1826 թթ. Երուսաղեմի վանքը «յարգեանց կալուածոց» ստացել էր 4.000 ոսկի «ոսկի» (Ա. Տ. Հովհաննեսյան. Ժամանակագրական պատմութիւն ս. Երուսաղեմի, Հ. 2, Երուսաղեմ, 1890, էջ 390):

տանի՝ Ազարիան, ոմանք էլ արսորվեցին: Շատ ցուցարարներ, ճողոպրելով թուրքական ոստիկանությունից ձեռքից, ապաստան դտան հարևան արաբական երկրներում, այդ թվում Եգիպտոսում:

1821 թ. Կահիրեում հակաերուսաղեմական ելույթներն այնպիսի սուր բնույթ էին ընդունել, որ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքը ստիպվեց «յորդորական բանի» կոնդակ գրել «առ ժողովուրդս Եգիպտոսի եւ առաքեաց ի ձեռն Յակոբ վարդապետի, յորում պատուիրէք հայրական խրատիւք հնազանդիլ առաջնորդի իրեանց Սահակ վարդապետի իբրեւ իւրոյ փոխանորդի եւ յանձն առնել նմա զհասույթս եկեղեցւոյ եւ զայլ իրաւունս առաջնորդի, եւ տալ առատ նուէրս եւ զողորմութիւնս Յակոբ վարդապետին իբրեւ օգնութիւն ի նեղութեան Աթոռչն. չպահել առ իւրեանց զպանդուխտ բահանայս, զի զբովանդակ հոգեւոր պէտս նոցին խոստանայր լնուլ յԱթոռոյն»⁸⁴: Այդ հորդորները ոչ մի չափով չներգործեցին ոչ աշխատավորության, ոչ էլ մեծատունների վրա: Վերջիններս մինչև անգամ Երուսաղեմի պատրիարքին առաջարկեցին կալվածների փոխարժեքը վճարել, պայմանով, որ նրա իրավասութունից դուրս բերվեր Եգիպտահայ թեմը⁸⁵:

Զհրաժարվելով կալվածներից, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքը ստիպված կատարեց մի շարք զիջումներ: 1825 թ տեսչական իրավունքները վերացվեցին, Եգիպտոսը հռչակվեց առաջնորդական թեմ եւ, որ առավել կարևոր է, աշխարհականներն իրավունք ստացան մասնակցելու համայնքային գործերի կառավարմանը: Թեմակալ առաջնորդ նշանակված Կիրակոս Երուսաղեմցին, հասնելով «յԵգիպտոսի վիճակ իւր, առ ի անբասիր կացուցանելոյ զանձն յամենայնի ըստ օրինադրութեան Պողոս եպիսկոպոսի... եւ կամեցողութեամբ ազգապետաց, ձեռն արկ բարեկարգ տնտեսութեամբ կառավարել զեկեղեցին, ընտրեաց զերիս անձինս յերեւելեաց բազարին խորհրդական եւ հոգաբարձու առաջնորդական գործոց»⁸⁶: Բացի այդ, նա «սահմանեաց արկղ արդեանց եւ տումար ելից եւ մտից... զարկղն եւ զտումարն պահեաց առ իւր եւ զբանալին ետ զփոխանորդ իւր»՝ մի ուրիշ Երուսաղեմական վարդապետի՝ Պողոս Արեւելցուն⁸⁷: Եգիպտահայերին իրավունք տրվեց նաև կալվա-

⁸⁴ Ա. Տ. Հովհաննեսյան. Ժամանակագրական պատմություն, հ. 2, էջ 371:

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 390:

⁸⁶ նույն տեղում, էջ 404:

⁸⁷ նույն տեղում:

ծական եկամտաներից «չառաքել ինչ յերուսաղէմ, մինչև արգեամբբ բազմասցին կալուածք Աթոռոյն»⁸⁸։

Այժմ եգիպտահայ թեմի բարձրագույն իշխանութիւնը կազմում էին թեմակալ առաջնորդը և եռանդամ ավագածողովը։ Առաջնորդը նշանակվում էր Երուսաղեմի պատրիարքի կողմից և նրա պաշտոնը հաստատվում էր Բ. դռան «բերաթով»։ Առաջնորդը նշանակում էր ավագածողովի անդամներին, որոնք եգիպտական իշխանութիւնների կողմից նշանակվում էին որպէս լուսավորչական համայնքի պաշտոնական ներկայացուցիչ։ Չկար որևէ կանոնադրութիւն, որով ճշտվեր առաջնորդի և ավագածողովի անդամների նշանակման կարգը, որովհետև նրանց պարտականութիւններն ու իրավասութիւնները⁸⁹։ Ավագածողովը հաշվետու չէր եգիպտահայերի առաջ, և նրանց մեծամասնութիւնը կազմող աշխատավորութիւնը զրկված էր պաղտիթի ներքին գործերը անօրինող առաջնորդարանում ձայն ունենալու իրավունքից։ Զբաղարարվեցին նաև մեծատունները։

1830-ական թվականների կեսերից, երբ եգիպտական բանակը նվաճել էր Պաղեստինը և Սիրիան, եգիպտահայ մեծատունները լրջորեն ձգտում էին Կահիրեն դարձնել զբաղված հրկրների հայութիւն հոգևոր և վարչական կենտրոն։ Եվ վերստին հրատապ բնույթ ընդունեց Երուսաղեմից անկախ թեմ օտեղծելու խնդիրը։ 1835 թ. Պոպոս Յուսուֆյանի ճնշման ներքո Երուսաղեմի պատրիարքն ընդառաջեց եգիպտահայ մեծատունների ցանկութիւնը։ Կիրակոս Երուսաղեմցու փոխարեն թեմակալ առաջնորդ նշանակվեց մի երիտասարդ վարդապետ՝ Գաբրիել Մարաշցին, որը, Երուսաղեմի միաբան լինելով հանդերձ, «թեմադիր լինեք ժողովրդոց և յորդորէր իսկ յեսս կալ ի խնամոց Աթոռոյն, գրաւել զկալուածս առ ի պէտս կեկեցեոյց և առաջնորդարանի տեղւոյն»⁹⁰։ Մարաշցին Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանից ստացած 190.000 դրուշը հատկացրեց ոչ թե «սակս նորոգելոյ վհրդեհեալ տունս», ինչպէս կարգադրել էր միաբանութիւնը, այլ նոր կալվածներ գնելու և, պատրիարքի կամրի հակառակ, գրանք «գրեցու յանուն ազբատաց,

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 415։

⁸⁹ Ն. Մ. Աղազարմ, նոթեր եգիպտոսի հայ պաղտիթին վրա, էջ 93—100։ Ըստ Աղազարմի, 1853—1854 թթ. է միայն բնդունվել առաջին եգիպտահայ կանոնադրութիւնը, որով ավագածողովը ղեկավարվում էր դպրոցի, կեկեցու, առաջնորդարանի, կալվածների վերաբերյալ հարցեր յուճելիս։

⁹⁰ Ա. Տ. Հովհաննեսյան, Փամանակագրական պատմութիւն, հ. 2, էջ 594։

կտակեալ շերիի օրինօք անփոփոխելի և անվաճառելի»⁹¹: Բացի այդ, ձեռնարկելով ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցմանը, նա «ընդ նուէրս ժողովրդոց իսառնեաց և զարգիւնս կալուածոց Աթոռսն, և 65.000 դահեկանս ընդ այլ գոյից Մամուէլ վարդապետի վախճանելոյ»⁹²:

Իհարկե, Ա. Ալպոյաճյանը սխալվում է, երբ այդ բոլորը վերադրելով սոսկ մի երիտասարդ վարդապետի նախաձեռնութեանը, եզրակացնում է. «Նուսափելու համար հաշվետուութենն» Մարաշցին «կուզե Երուսաղեմի պատրիարքութեան իրավասութենն ելլել»⁹³: Արդարև նրա թիկունքում կանգնած էին մեծատունները: Երբ Երուսաղեմի պատրիարքը, նրան պաշտոնանկ հայտարարելով, Եգիպտոս ուղարկեց Դավիթ վարդապետ Կարնեցուն, նրանք դիմադրեցին. «Ոչ կամէին թողուլ զԳարրիէլ և ընդունիլ զԴաւիթ. զայս ամենայն անցս իշխանաւորք ակղւոյն և Դաւիթ վարդապետ գրեցին Երուսաղէմ և ինքն ստիպեցաւ զառնալ յԵրուսաղէմ և զԳարրիէլ թողուլ ի տեղ իւր»⁹⁴: Բացի այդ, մեծատուններին հաջողվեց Պողոս Յուսուֆյանի միջնորդութեամբ Երուսաղեմի պատրիարքից ստանալ «թուղթ վկայութեան Գարրիէլ վարդապետի», որով Մարաշցին եպիսկոպոս ձեռնադրվեց 1839 թ. Ստում: Այնուհետև նա «վարեաց զիշխանութիւն իւր անկախ յԱթոռոյն Երուսաղէմի, կոչելով զինքն բաթրիք», այսինքն պատրիարք⁹⁵:

Եգիպտա-թուրքական զինաբախման ելքը հողմացրիվ արեց Կահիրեն զաղութահայ կենտրոնի վերածելու հույսերը: Եգիպտոսում սուլթանական նախկին իրավունքների վերականգնումից հետո՝ 1851 թ. եգիպտահայ թեմը դրվեց Կ. Պոլսի պատրիարքարանի իրավասութեան ներքո, սակայն գործնականում շճանաչվեց ամիրանների և նրանց կամակատար պատրիարքների իշխանութեանը:

1861—1863 թթ. սահմանադրական պայքարի ուժեղացումը Կ. Պոլսում, ապստամբական շարժումների աշխուժացումը Զեյթունում, Արևմրտյան Հայաստանում և այլ հանգամանքներ նպաստում էին արևմրտահայերի ազգային-դեմոկրատական հոսանքի առնականացմանը: Աշխատավորական զանգվածների գլուխն անցած դեմոկրատական մտավորականութեանը պայքարի ասպարեզ էր իջնում զաղութահայ

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 505:

⁹² Նույն տեղում, էջ 506:

⁹³ Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄԷ-ի եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 259—260:

⁹⁴ Ա. Տ. Հովհաննեսյան, ժամանակագրական պատմություն, հ. 2, էջ 504:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 507:

կոմսրադորական բուրժուազիայից և նրա ուղեկից լիբերալներից անկախ, առաջ էր քաշում ոչ միայն ազգային-ազատագրական, այլև սոցիալական ազատության խնդիրներ: Կղերամաժիրայականները, ի վիճակի չլինելով միայնակ դիմագրավել դեմոկրատներին գրոհը, համաձայնության եզրեր էին որոնում լիբերալների հետ: Երկնչելով դեմոկրատական հոսանքի արմատական պահանջներից, եզրպատահայ կոմսրադորներն ընկան կղերամաժիրայական հոսանքի մեջ:

* * *

Ազգային Սահմանադրությունը՝ Թուրքիայի հայկական համայնքների ներքին գործերին վերաբերող կանոնադրությունը⁹⁶, նվաճվեց շուրջ քսանամյա զոհառատ այն պայքարի գնով, որ Կ. Պոլսի հայ արհեստավորները և բազմահազար պանդուխտները, ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներին հաղորդակից առաջադեմ հայ մտավորականների ղեկավարության ներքո մղեցին ամիրանների և նրանց կամակատար պատրիարքների արտոնությունների դեմ: Ճիշտ է, նրանում չկար մի այնպիսի հոգված կամ կարգադրություն, որն «իրոք երաշխիք լինեք թուրքական կառավարության կամայականությունների դեմ»⁹⁷, և այն չէր ներկայացնում արևմտահայ աշխատավորության հույսերն ու ակրեկալությունները: Չնայած դրան, Ազգային սահմանադրությունը ժամանակի կոնկրետ պայմաններում առաջադիմական երևույթ էր:

Ազգային սահմանադրությունը բուրժուական դեմոկրատիայի որոշ սկզբունքներ ներմուծեց ֆեոդալական Թուրքիայի հայության հասարակական-քաղաքական կյանքում: Վերացվեցին ազգային ներքին գործերի կառավարման միջնադարից ժառանգած ձևերը, սահմանափակվեց տիտղոսավոր և սքեմավոր բռնակալները⁹⁸ միահեծան իշխանու-

⁹⁶ Պաշտոնական անունն է «նիզամնամեի միլլեթի էրմենիեան»՝ Հայ ազգային կանոնադրություն, բայց հայերի կողմից կոչվել է Ազգային սահմանադրություն և այդպես էլ մտել պատմության մեջ:

⁹⁷ М. Г. Роллон-Жекмен, Армения, армяне и трактаты, М., 1893, стр. 197

⁹⁸ Հայոց պատրիարքներն իրավունք ունեին դատել, պատժել, նույնիսկ աքսորել հայկական համայնքի այն անդամներին, որոնք անհնազանդ էին դեմվում կամ մեղանչում էին կրոնական ավանդույթների դեմ: Այդ կապակցությամբ հետաքրքրական է անվանի հրապարակախոս Կ. Ութունջյանի հետևյալ վկայությունը. «Պատրիարքարանին անունը ահարկու էր այն ժամանակ. ...երբ բարապան մը մեկուն ներկայանար և «հրաման, վեթիլ հայր սուրբը քեզ կուզէ» ըսեր, մարդուն թուրք կցամքեր բերնին մեջ և ոտքով ձևորով զոզալ կսկսէր: Ընդդիմանալ կարելի չէր: Բարապանը վերաբերուն տակ

Յյուներ: Պատրիարքը դարձավ ընտրովի, և պարտավոր էր «Սահմանադրութեան սկզբանց համեմատ վարվիլ և անոր ամեն կետերուն ճշտիվ գործադրութեան ուշի ուշով հսկել» (հոգվ. 8): Ազգային ժողովին իրավունք էր վերասահմանում Սահմանադրութեան հակառակ գործող պատրիարքին «ամբաստանելու» և իր պաշտոնից հեռացնելու՝ Բ. դռան հավանութեամբ (հոգվ. 5): Ազգային ընդհանուր կամ երեսփոխանական ժողովը բաղկացած էր Կ. Պոլսում և զավառներում ընտրված 120 աշխարհիկ և 20 եկեղեցական ներկայացուցիչներից: Գործադիր իշխանությունը՝ քաղաքական և կրոնական ժողովներն ընտրվում էին գաղտնի րվեսարկութեամբ: Սրանց առընթեր նշանակվում էին ուսումնական, տնտեսական, դատաստանական խորհուրդներ, կառակաց, հիվանդանոցի և այլ հոգաբարձություններ: Ժողովական այդ համակարգի ստորին օղակները կազմում էին թաղական խորհուրդները, որոնք ընտրվում էին թաղերի բնակիչների կողմից և վերահսկում էին եկեղեցու ու դպրոցի գործերը:

Սակայն Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանում աթոռ գրաված տիտղոսավոր մեծատունները և հոգևորականության բարձրաստիճան ներկայացուցիչները համառորեն փորձում էին ձևական դարձնել կամ վիժեցնել Ազգային սահմանադրութեան սկզբունքների կենսագործումը: Հեղափոխական դեմոկրատ Շ. Սվաճյանը դրանց էր ակնարկում, երբ գրում էր, որ ժողովուրդը «...երեսփոխան ընտրեց, անոնց տվավ լազը կառավարելու իշխանությունը և մինչև հիմա ամենայն կերպով հնազանդեցավ անոր (Ազգային ժողովին—Շ. Ք.): Սակայն անոնք, ցավելով կրսներ, մեծագույն մասով խտրեցին անոր վստահությունը և ի դերև հանեցին անոր գեղեցիկ հոյսերը»⁹⁹:

Եզրիպտահայ մեծատունները, որոնց թիկունքում կանգնած էին Կ. Պոլսի կղերաամիրայականները, ամեն ինչ անում էին, որպեսզի ձախողեն Ազգային սահմանադրութեան գործադրությունը Եզրիպտոսում: 1864 թ. նրանք կատարեցին առաջին, թեև ձևական նահանջը, գործադրելով Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հրահանգը՝ նախընտրական մար-

չովա մը ուներ, զոր ընդդիմացողին վիզը կանցունէր բռնութեամբ և այնպէս կբաշէր կտանէր զամփո տանելու պէս, և ոչ որ կարող էր Անորէն առնուլ: Վեքիլ հայր սուրբին հետ մանավանդ կատակ կարելի չէր: Առանց երկար հառաջարանի, կպակեցունէր պատկառելի խալիֆախով և լայնարդանց վերարկուով պարտքը կամ աղան և 25—30 դավազանի հարվածներով կմեծարէր» (Շատ Ա. Եանվագրի. տե՛ս «Պայքար», 1957, էջ 30):

⁹⁹ «Մեղու», 1865, № 255, էջ 1:

դահամար անցկացնելու վերաբերյալ: Մարդահամարը կատարվեց, սակայն ընտրություններ տեղի չունեցան: Նրանց պատվերով, փոխառաջնորդ Մկրտիչ եպ. Քեֆսիզյանը «12 հոգվածներով կանոնադիր մը» կազմեց... Ազգային սահմանադրությունը տեղական պայմաններին պատշաճեցնելու նշանաբանի ներքո: Ըստ այդ կանոնադրի, Կահիրեի հայկական համայնքը պետք է ունենար նուրբար փաշայի կողմից նշանակված թաղական խորհուրդ, և թաղական խորհրդի կողմից նշանակված հոգաբարձություն և այլն: Սակայն բողոքի ելույթների հետևվանքով, Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը լուծարքի ենթարկեց նմանօրինակ ձևով կազմված թաղական խորհուրդը և պահանջեց գործադրել Ազգային սահմանադրությունը: Նոր սողանքը գտնվեց. թաղականների մի նոր ցուցակ կազմվեց և փորձ արվեց այն հաստատել ժողովրդի քվեներով: Դա էլ շտվեց ակնկալված արդյունքը: «Արմավենի» լրագիրը հաղորդում է, որ «շատեր... թաղական խորհրդո քվեարկության մասնակցիլ չուզեցին, և հազիվ թե հիսուն հոգվո շափ, ան ալ հրավերով թախանձելով, հաճեցան նոր ընտրության համար քվե տալ»¹⁰⁰: Ազգային ժողովը շահաստաց նաև այդ ընտրությունը: 1865 թ. ապրիլին Քեֆսիզյանը և նրա համախոհները կազմեցին «ընտրողական ժողով», որը Սահմանադրության «սկզբանց համեմատ» պետք է նախապատրաստեր «վիճակիս ընդհանուր ժողովո կազմության քվեարկությունը»¹⁰¹:

Այդ ընտրությունը սակայն տեղի չունեցավ... որովհետև բողոքի ելույթներ սկսվեցին այն բանից հետո, երբ բացահայտվեց, որ Քեֆսիզյանը, կաշառք վերցնելով, փորձել է Կարապետ Գալուստի կտակը գործադրել որոշ մարդկանց ձեռնտու ձևով: Նրա պատարագի կամ քարոզած ժամանակ եկեղեցում լսվում էին «արժանի չէ», «թող հրաժարի» և այդ կարգի այլ բացականչություններ: Մթնոլորտն ավելի շփուտացավ, երբ Քեֆսիզյանի պահանջով եզիպտական ոստիկանությունը կալանքի վերցրեց մի շարք «խռովարարներու» և, ինչպես նշել է Սավալանյանցը, պատահեց անխուսափելին, նրան զանակոծեցին այն կանայք, որոնց «ամուսինները կառավարության մատնած և բանտարկել տված էր»¹⁰²: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը ներսես Վարժապետյանին որպես «այցելու-քննիչ» գործուղեց Կահիրե «հայ ժողովրդյան մեկ մասին և... Մկրտիչ սրբազանին մեջ պատահած դժտությունները» վերացնելու

¹⁰⁰ «Արմավենի», 1 մայիսի 1865:

¹⁰¹ Նույն տեղում:

¹⁰² Տե՛ս Ս. Սավալանյանց, Պատմություն Երուսաղեմի, հ. 2, էջ 1087:

համար¹⁰³։ Նրա առաքելությունը հաջողությամբ չպսակվեց, և մեծատունները Քեֆսիզյանին ստիպեցին հեռանալ Եզրիպտոսից։ Վարկաբեկված լինելով, նա շէր կարող այլևս ծառայել նրանց հակասահմանադրական պայքարին։

Եզրիպտահայ հասարակական կյանքն առավել ևս խճճվեց, համարյա քառասյին վիճակ ընդունեց, երբ (1869) որպես թեմակալ առաջնորդ եզրիպտահայերի վզին փաթաթվեց մի տխրահուշակ եկեղեցական՝ Մեսրոպ եպ. Սուրիասյանը։ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը ընդունեց նրա ընտրությունը, որը կատարվել էր անտեսելով Ազգային սահմանադրությունը։ Սակայն եզրիպտահայ գաղութի մյուսները Նուբար փառալուսի շանքերով այն արժանացավ Գեորգ Գ կաթողիկոսի և խզիվի հավանությունը¹⁰⁴։

Կատարելով եզրիպտահայ մեծատունների ցանկությունը, Մեսրոպը մի կողմ գրեց Ազգային սահմանադրությունը, և նշանակեց երկու թաղական խորհուրդ, մեկը՝ Կահիրեում, մյուսը՝ Ալեքսանդրիայում։ Ավագածողովից համարյա չտարբերվող այդ խորհուրդները շարժանացան ժողովրդի հավանությունը։ Կ. Պոլսի տեղացող բողոքագրերը ուշադրություն չըդրվեցին մինչև այն ժամանակ, երբ աղմուկ բարձրացավ Մեսրոպի և նրա հովանավորների մի նոր գալթակալության շուրջը. ումն Փարիս Ալեքսանյանի մահից հետո հայտնաբերվեց երկու կտակ, մեկը թեմական իշխանության, մյուսը՝ Երուսաղեմի հայոց վանքի օգտին։ Մի կողմից Մեսրոպը և նրա հովանավորները, մյուս կողմից Երուսա-

¹⁰³ «Արշալույս Արարատյան», 11 դեկտեմբերի 1865։ Քեֆսիզյանի հեռանալուց հետո Կ. Պոլսի պատրիարքին է ուղարկվել 318 ստորագրությամբ մի հանրագրություն, որտեղ ասված է. «Կրողքներ... և կինդրներ ու կոպակտիք որ հանուն է-ին (աստ-ծու—ձ. Ք.) շնորհ ընկ ձեր բարձր սրբազնությունը և զթա տեղացի ազգայինք... ու մերժե նորա (Քեֆսիզյանի—ձ. Ք.) կրկին վերագարձը, և արզիլն անոր ոտը եզրիպտական հողին վրա դնել տալեն ի խաղաղություն ժողովրդյան» («Արշալույս Արարատյան», 22 մայիսի 1867)։ Բացի այդ, եզրիպտահայ մեծատունները հայտարարեցին. «եզրիպտահայք վեց ամիսն ի վեր զՄկրտիչ եպիսկոպոս իբրև փոխ-առաջնորդ շնն ճանչնար, հետևարար ի սպառ մերժված է նա իր այս պաշտոնեն» («Արշալույս Արարատյան», 27 մայիսի 1867)։

¹⁰⁴ Նուբար փառալուսի միջնորդությամբ խզիվից ստացվել է մի թագրիբ, որտեղ Մեսրոպ եպ. Սուրիասյանը, փոխանակ մուրախխազի (առաջնորդի) հորջորջվում է «քաթրիք»՝ պատրիարք։ Գեորգ Գ կաթողիկոսը, ընդառաջելով եզրիպտահայ մեծատունների խնդրանքին, հատուկ կոնդակով հաստատել է Մեսրոպի ընտրությունը և նրան շնորհել արքություն աստիճան։

ղեմի միաբանությունը փորձեցին տեր կանգնել կտակին: Սուբիասյան-Հակոբյան խմբակի մարդիկ Երուսաղեմի վանքի ներկայացուցիչ Աստվածատուր վարդապետին «բռնի ստորագրել և կնքել» տվին արաբերեն մի գրություն, որը և հիմք դարձավ դատական գործ հարուցելու Երուսաղեմի միաբանության դեմ: Վեճը բննարկվեց Կ. Պոլսում: Ազգային վարչությունը, իրեն վերապահելով Ալեքսանյանի կտակի հարցում վերջին խոսքը, պահանջում էր կարճել Երուսաղեմի միաբանության դեմ բացված դատը և, որ առավել կարևոր է, հրահանգում էր լուծել նշանակովի թաղական խորհուրդները, գործադրել Ազգային սահմանադրությունը:

1872 թ. վերջերին հրապարակվեց «Սահմանադրական հրահանգը», որով Ազգային սահմանադրությունը հարմարեցվում էր գավառներում տիրող իրականությանը: Յուրաքանչյուր առաջնորդական թեմի օրենսդիր իշխանությունը կամ գավառական ընդհանուր ժողովը կարող էր բառ տեղի և պայմանների ունենալ 21-ից մինչև 70 անդամ՝ ընտրված ժողովրդի բվեով: Գործադիր իշխանությունը կազմում էին կրոնական և քաղաքական ժողովները, որոնք ընտրվում էին գավառական ընդհանուր ժողովում: Օրենսդիր և գործադիր իշխանության նախագահը թեմակալ առաջնորդն էր, որն ընտրվում էր գավառական ժողովում, և կարող էր հեռացվել պաշտոնից: Սահմանադրության ժողովական համակարգից պահպանված էին նաև ուսումնական, տնտեսական և թաղական խորհուրդները: Կ. Պոլսի ազգային վարչությանն իրավունք էր վերապահվում միջամտելու այն թեմի գործերին, որտեղ առաջնորդը կամ գավառական ժողովը «սահմանյալ օրինաց և հրահանգաց հակառակ ընթացքի մեջ կգտնվին»¹⁰⁵:

Եզիպտահայ մեծատունները նախ երկար ժամանակ բարձիթողի արեցին Սահմանադրական հրահանգը, իսկ հետո համոզվելով, որ Կ. Պոլսում և Կահիրեում վարկաբեկված Մեսրոպը չի կարող որևէ դեր կատարել այն տապալելու գործում, փորձեցին ազատվել նրանից: Սակայն Մեսրոպն ամուր կառչեց առաջնորդական աթոռից, օգտագործելով դրամական ինչ-որ «ուստ պահանջ»: Նրան հաջողվեց նախ այդ պահանջը «իբրև ազգային պարտք արձանագրել» տալ և բահանաներից մեկի ստորագրությամբ «մուրհակ մը» ստանալ¹⁰⁶, իսկ հետագայում այն փո-

¹⁰⁵ «Օրենք և կանոնք ազգային առաջնորդարանի հայոց յեզիպտոս», Կահիրե, 1930, էջ 192:

¹⁰⁶ «Արևելյան մամուլ», 1879, էջ 352:

խանցեց երկու օտարահայտակ առևարականների՝ ոմն Յուսուֆ Գյուզելի և Մեհեմեդ Հայրաթիի անվան: Սրանք էլ դիմեցին դատարան, որը և վճռեց «պարտավորել զեկեղեցին Կահիրեի վճարել» նրանց պահանջած գումարը, և կալանք դրվեց ազգապատկան կալվածների եկամուտների վրա¹⁰⁷:

Իր դիրքերն այդպես ամրասնդելուց հետո 1879 թ. սկզբներին Մեսրոպը գործադրեց Սահմանադրական հրահանգը: Սակայն նրա հաշիվները ճիշտ գուրս չեկան, նորընտիր գավառական ժողովի հինց առաջին նիստում քննարկվեց «Մեսրոպի խնդիրը», և պահանջվեց նրա հրաժարականը: Նա դիմեց ոստիկանությունը, որը և կնքեց խորհրդատունն ու դիվանատունը և զինված պահակներ դրեց եկեղեցու շուրջը¹⁰⁸: Այդ բանից հետո գավառական ժողովը, վերստին գումարվելով, նրան «պաշտոնանկ» հայտարարեց, և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին հեռագրեց, որ «արյունահեղ կոիվներ պիտի ծագին», եթե նրան չհեռացնեն եզիպտոսից: Քննիչի պաշտոնով Կահիրե ուղարկված Հովհաննես ք. Մկրչյանի միջնորդությամբ եզիպտական իշխանությունները հավանություն տվեցին վեճը լուծել ազգային շրջանակներում: Նրա քննությամբ մի անգամ ևս հաստատվեց, որ Մեսրոպը զբաղվել էր «գողությամբ և խարդախ հաշիվներով»¹⁰⁹: Ոստիկանությունը Մեսրոպին բռնի ուղարկեց Կ. Պոլիս:

Այդ շահամու և արատավոր եկեղեցականն իրենից հետո թողեց ավերակներ. «Սահմանադրական վարչությունը կազմալուծյալ, Աղեքսանդրիո թեմը Կահիրեեն վտարանդյալ և ինքնուրույն դիրք մ'առած, ժողովուրդն երկպառակ և ազգային գործերն անիշխանական վիճակի մատնված, առաջնորդարանն... ի նվտական զեղծմանց շնորհիվ մեծաբանակ պարտուց ներքև և դրամական նեղության մեջ, ազգային հասույթները... դատարանաց կողմէ գրավմանց ենթարկյալ, եկեղեցի, վարժարան և ամեն ինչ անխնամ և լքյալ...»¹¹⁰: Ողբալի էր նաև ազգապատկան կալվածների վիճակը, մնացել էին միայն մի ազարակ և երկու տուն, այն էլ համարյա անեկամուտ, քարուքանդ¹¹¹:

Այսպիսով, եզիպտահայ զաղութի ներքին կյանքն ալեկոծվում էր բավական բուռն պայքարներով: Մինչև Ազգային սահմանադրության

¹⁰⁷ «Մասիս», 27 սեպտեմբերի 1883:

¹⁰⁸ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1879, էջ 349—350:

¹⁰⁹ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 11, վ. 90:

¹¹⁰ «Մասիս», 18 մայիսի 1881:

¹¹¹ Տե՛ս «Մասիս», 19 հոկտեմբերի 1883: Ազգային վարչության քննիչի պաշտոնով

հռչակումը, եզրիպտահայերը պայքարում էին Երուսաղեմի հայոց պատ-
րիարքարանի թեաքիստիկանական դեմ: Ըստ էության, այդ պայքարը մղվում
էր հոգևորականության՝ համայնքային գործերը վարելու մենաշնորհի
դեմ, ժողովրդի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ համայնքային
վարչակառավարման օրդաններ ստեղծելու օգտին: Հետագայում եզրիպ-
տահայ աշխատավորները պայքարում էին մեծատունների ավագածոց-
վի, սրանից համարյա շտարբերվող թաղական խորհուրդների և բարձրաս-
տիճան հոգևորականության այն ներկայացուցիչների դեմ, որոնք խան-
գարում էին Ազգային սահմանադրության սկզբունքների կենսագործմա-
նը: Որոշ իմաստով, եզրիպտահայ աշխատավորների սահմանադրական
պայքարն արձագանքն էր այն շարժումների, որ Կ. Պոլսի էսնաֆու-
թյուններն այդ նույն ժամանակ զարգացնում էին ամիրանների և նրանց
դրածո պատրիարքների դեմ:

4. ԵՒՊՏՈՍԻ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՎ ՀԱՅՆԵՐԸ

Եզրիպտոսի ինքնուրույնության պայքարին հայերի մասնակցության
վերաբերյալ պահպանվել են խիստ սակավ և հաճախ ընդհանուր բնույ-
թի նյութեր, որոնք, այնուամենայնիվ, կարող են որոշ պատկերացում
տալ այդ պայքարում եզրիպտահայ հասարակության որոշ խավերի հան-
դես բերած դիրքի և խաղացած դերի մասին:

Հայտնի է, որ XIX դարի սկզբներից Եզրիպտոսում գնալով ուժեղա-
ցավ ազատագրական պայքարը օսմանյան տիրապետության դեմ: Կղե-
բաամիրալական հոսանքի պատմաբան Ամբր. Գալֆայանի համար այդ
պայքարի զույգ կանգնած Մոհամմեդ Ալին և նրա գործակիցները ոչ թե
բռնապետության դեմ պայքարող ըմբոստ գործիչներ էին, այլ խռովա-
բարներ: Նա ասում է. «Ազատության և ստրկի սիրույն համար ամեն
կողմեն գունդ-գունդ (...) գնացին Ալիին քովը ժողովվեցան, ու (նա)
նոնցմով սկսավ մեկ կողմանե թագավորական զորաց դեմ կենալ, մեկ
կողմանե ալ հույները ապստամբության գրգռել...»¹¹²,

լինելով Եզրիպտոսում, Ստեփան Ասլանյանը գրում էր. «Աշմուն Կրեյսի հողը (ազարա-
կային) իբր հարյուր արտավար ծախու առնվեր է 1400 ոսկվո, այսօր ... միայն ութ
արտավար մնացած է: Օթել դե նիլ փողոցի տունը բավական հինցած է և այսօր տա-
րեկան 5400 դրուշ միայն վարձք կրեբե: Իսկ Բեյն ալ-Սուրեյնի տունը, հանդերձ յուր
ներքեի սրճարանով, քայքայյալ հիմնահատակ եղած է» (նույն տեղում):

¹¹² Ա. Գալֆայան, Համառոտություն ժամանակակից պատմության, էջ 192 և 197:

Մոհամմեդ Ալիի գործունեությանը դրական գնահատական է տալիս առաջագմն հրապարակախոս Մեսրոպ Քաղիաղյանը: Նա գրել է «Հորժամ Եղիպտոսի ներկայէս (1845 թ.) կացութիւնն համեմատենք էն ժամանակի հետ որ սա (Մոհամմեդ Ալին—Հ. Ք.) նոր ձեռք առաւ, մեծ դանազանութիւն կդատենեմք զեպ առ հասարակաց օգրուտ և անդորրութիւնն: ...եթէ միայն երեք անձինք յուրապես սրտցաւ ունէր, Եղիպտոս շատ առավել կծաղկէր»¹¹³: Մ. Քաղիաղյանն արտահայտում էր հայ առևտրական այն խավերի տրամադրութիւնը, որոնց ականավոր ներկայացուցիչները Մոհամմեդ Ալիի հետ միասին պայքարում էին օսմանյան տիրապետության դեմ:

Հայ առևտրավարկային կապիտալի ներկայացուցիչները, բարձր պաշտոններ զբաղեցնելով Մոհամմեդ Ալիի ղեկններում, զգալի դեր էին կատարում Անգլիայի նվաճողական պլանների ձախողման և Մոհամմեդ Ալիի իշխանության ամրապնդման գործում: Նրանց քաղաքական կողմնորոշումը պայմանավորված էր եվրոպական վաճառականների մրցակցութեանը դիմադրավելու, տեղական շուկայում եղիպտական առևտրականների գերիշխանութիւն հաստատելու ձգտումով: Այդ գործիչների մասին հետաքրքիր վկայութիւն ունի Եղիպտոսի բրիտանական զլխավոր հյուպատոս Կրոմերը: Նա ասում է. «Կպտինները մեծ մասամբ ստորադաս պաշտոններ են վարել եղիպտական վարչության մեջ: Սիրիացիներին, հակառակ նրանց ճարտկությանը, երբեք չի հաջողվել երկրորդական, թեև կարևոր, պաշտոններից այն կողմ անցնել: Իսկ հայերը հասել են կառավարական ամենաբարձր դիրքերի և երբեմն վճռական ազդեցութիւն են ունեցել Եղիպտոսի պետական գործերի վրա»¹¹⁴:

Եղիպտոսի պետական խոշորագույն գործիչներից էր Պողոս Յուսուֆյանը՝ Զմյուռնիայի Ապրոյան առևտրական հիմնարկի Եղիպտոսի նախկին ներկայացուցիչը¹¹⁵: Յուսուֆյանը ծառայել է նախ Մոհամմեդ

¹¹³ «Ազգասեր», 1845, էջ 107:

¹¹⁴ Cromer, Modern Egypt, vol. II, p. 219—220.

¹¹⁵ Պողոս Յուսուֆյանը (1768—1844) ծնվել է Զմյուռնիայում, դաստիարակվել է հայանի առևտրական Ապրոյանի ընտանիքում, սովորել է բազմաթիվ լեզուներ (թուրքերեն, արաբերեն, պարսկերեն, հունարեն, անգլերեն և ֆրանսերեն) և, ընդգրկվելով Ապրոյանների առևտրական ցանցում, 1791—1798 թթ. ձեռնամուխ է եղել Ռոզետի, իսկ հետագայում և Ալեքսանդրիայի մարսատան կապալով շահագործմանը: Նա գործուն

Ալիի կաբինետում որպես թարգման և խորհրդական, ապա նշանակվել է Եվրոպական գործերի և եգիպտական վաճառականության դիվանի նաղիր: Ըստ անգլիական պատմաբան Պատոնի, Մոհամմեդ Ալին ասել է. «Կյանքումս համարյա միշտ մենակ եմ եղել, բացի Պողոս բեյից, ուրիշ ոչ ոք չեմ ունեցել ինձ փոխարինելու համար»¹¹⁶: Ն. Մ. Աղազարմի ասելով, Մոհամմեդ Ալին, երբ «Սուգան կճամբորդեր շատ մը հրովարտականներ ստորագրած և պարսպ վիճակի մեջ հանձնած է Պողոս պեյին, իհարկին, ուզածին պես գործածելու համար զանոնք. վստահության ասկե ավելի փայլուն և ավելի պերճախոս ապացույց մը երևակայել կարելի չէ»¹¹⁷:

Յուսուֆյանի նախաձեռնության արդյունք են համարվում եգիպտական նոր պետության կազմավորման հետ կապված շատ ծրագրերի հղացումն ու իրագործումը: Դրանցից են հատկապես պետական մոնոպոլիաները, որոնք հանդիսացան Եգիպտոսի ինքնուրույնության զրավականը: Բարձր գնահատելով նրա պետական-քաղաքական գործունեությունը, եգիպտական «Լա Բուրս էփիպսին» թերթը գրել է, որ առանց Պողոս Յուսուֆյանի «անկարելի է ըմբռնել» Մոհամմեդ Ալիի գործը, «իրականին մեջ, Պողոս բեյը իր ձեռք առած էր երկրի արտաքին, ներքին, ելևտական, առևտրական և մինչև անգամ զինվորական բոլոր գործերը, ինչ որ կկատարվեր տերության ընդարձակածավալ սահմաններուն մեջ՝ Աստանեն մինչև Կրետե, մինչև Տավրոս կնիքը կկրեր իր վճիռներուն»¹¹⁸:

Մոհամմեդ Ալիի կապիտուլյացիայից հետո հայրենասեր գործիչները բոլոր հնարավոր միջոցներով պայքարում էին Եգիպտոսը հեռու պահել կապիտուլյացիաների ցանցից: Այդ պայքարում ակնառու դեր էր կատարում եգիպտահայ առևտրավարկային կապիտալի մի ուրիշ ներկայացուցիչ՝ Արթին Չրաբյանը¹¹⁹:

մասնակցություն է բերել եգիպտահայ գաղութի գործերին, զբաղվել Երուսաղեմի պատրիարքարանի հարցերով, դրամական օգնություն տվել հայկական մշակույթի օջախներին՝ Զմյուռնիայի հրատարակչությանը, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությանը և այլն: Նրա նվիրաբերության արդյունքն են Ալեքսանդրիայի հայկական դպրոցն ու եկեղեցին («Բազմավեպ», 1844, էջ 95):

¹¹⁶ A. A. Paton, History of Egyptian Revolution, vol. II, p. 83.

¹¹⁷ Ն. Մ. Աղազարմ, Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, էջ 26:

¹¹⁸ Ըստ «Արաբսի», 25 փետրվարի 1933:

¹¹⁹ Արթին Չրաբյանը (1800—1859) ծնվել է Կոստանդնուպոլսում: 1814 թ. հակակաթոլիկական հալածանքներից փախչելով, Չրաբյան ընտանիքը տեղափոխվել է Կա-

այնքան ժամանակ, քանի դեռ կենդանի էր Մոհամմեդ Ալին: 1850 թ. Չրաբյանը, ինչպես նշվեց, պաշտոնանկ արվեց և կարճատև արդելավակումից հետո, բախտակից արար գործիչների հետ միասին արտասահման անցնելով, պայքար սկսեց Աբբասի (1849—1854) «բռնապետական և հետադիմական քաղաքականության դեմ»¹²³: 1854 թ., երբ վտարանդի գործիչներին հնարավորություն տրվեց եգիպտոս վերադառնալու, Չրաբյանը նշանակվեց խղիվի խորհրդական, սակայն այդ պաշտոնում երկար չմնաց, որովհետև հակադրվում էր Սաիդի՝ օտարերկրյա կապիտալիստներին կոնցեսիաներ տալու քաղաքականությանը:

XIX դարի երկրորդ կեսին եգիպտոսի առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական կողմնորոշման մեջ առաջացան ուշագրավ տեղաշարժեր, կապված եվրոպական կապիտալի ներթափանցման հետ: Կենսական շահերի հազար ու մի թելերով կապվելով հիմնականում ֆրանսիական և անգլիական կապիտալի հետ, եգիպտական բուրժուազիայի ազդեցիկ խավերը հանդես էին գալիս եվրոպացիների հետ տնտեսական և քաղաքական համագործակցության օգտին: Այժմ բուրժուազիայի շահերին անհամապատասխան էր Մոհամմեդ Ալիի քաղաքական ավանդույթներին հավատարիմ մնացած պետական գործիչների հակաբրիտանական կողմնորոշումը: Այդ պայմաններում, ինչպես նշվեց, տապալվեց արտաքին գործերի մինիստր Դեմիրճյանը¹²⁴, իսկ ճկուն դիվանագետ Նուբար փաշա Նուբարյանը¹²⁵, վարելով եվրոպական կապիտալի հետ համագործակցելու քաղաքականություն, հասավ պետական-քաղաքական բարձր դիրքերի:

¹²³ M. Sabry, L'Empire égyptien sous Ismail, p. 23.

¹²⁴ Ստեփան Դեմիրճյանը ծնվել է հավանաբար 1802 թ.: 1844—1848թթ. եղել է օվարիչ եգիպտական դպրոցին հաստատյալի Փարիզ քաղաքի, նաև ներքին խորհրդական փաշային» («Ազգասեր», 1847, էջ 166): 1850—1853 և 1855—1857 թթ. եղել է արտաքին գործերի մինիստր: Վախճանվել է հավանաբար 1860 թ.:

¹²⁵ Նուբար Փաշան (1825—1899) ծնվել է Ջմյուռնիայում, նախնական կրթությունն ստացել է տեղի հայկական դպրոցում: Դեռ պատանի հասակում տեղափոխվել է Ալեքսանդրիա, 1844—1849 թթ. սովորել է Փարիզում: Բարձրանալով պետական պաշտոնների սանդուղքով, նա չի հեռացել հայ ժողովրդից: Հետ Ա. Ալյոտյանցյանի, նա մի առիթով ասել է. «Կյանքս նվիրեցի եգիպտոսին, որովհետև բախտը իմ առաջ այդ գործը հանեց, հրապուրվեցա անկից և կապվեցա: Բայց օտար երկրի մեջ այդ գործունեությունս երբեք ինձի չմոռուց, որ հայ մըն եմ...» («ԱՄՇ-ի եգիպտոսի նահանգը և հայերը», էջ 94): Արդարև, Նուբարը միջոցներ է տրամադրել եվրոպայում ուսանող հայ երիտասարդների, Կ. Պոլսի Շահնազարյան-Նուբարյան միջնակարգ դպրոցին, ֆինանսավորել

Մինչև 1865 թվականը Նուբարը վարել է բաղձաթիվ պաշտոններ, որոնցից կարևորագույնը երկաթուղու վարչության պետի պաշտոնն էր։ Այնուհետև նա Եգիպտոսի արտաքին գործերի մինիստր է նշանակվել շորս անգամ (1866—1874, 1875—1876, 1878—1879 և 1884—1888 թթ.), պրեմիեր-մինիստր՝ երեք անգամ (1878—1879, 1884—1889 և 1894—1895 թթ.)։ Ելնելով եգիպտական բուրժուազիայի շահերից, Նուբարն օգտակար էր համարում եգիպտացիների և եվրոպացիների համագործակցությունը, ստկայն, ինչպես նկատել է Սաբրին, եվրոպացիներին «ռոյնչ շէր զիջում իր իշխանությունից, նրանց պահում էր իր հանձարեղ ղեկավարության ներքո»¹²⁶։ Նա պահանջում էր երկրի օրենքները կիրառել նաև անգլիական պաշտոնյաների նկատմամբ, և «ընդվզում էր, երբ նրանք փորձում էին սահմանն անցնել...»¹²⁷։ Որպես պրեմիեր մինիստր, նա հաճախ է բախվել երկրագործության մինիստրի «խորհրդական» Սկոտ Մոնգրիսի հետ, որը շարաշահում էր իր պաշտոնը, անտեսում գործող օրենքները¹²⁸։ Նա հաճախ ընդհարվել է Ֆինանսների մինիստրի «խորհրդական» էդգար Վինսենտի հետ։ Զտովալով նրա ճնշմանը, ներքին գործերի մինիստրի «խորհրդական» Կլիֆորդ Լյուդնի վերջո «պաշտոնանկ եղավ...»¹²⁹։ Նուբար փաշան բախվել է նաև գլխավոր հյուպատոս Կրոմերի հետ։ Վերջինս գրել է. «Նուբարը, եթե մի քիչ խոհեմություն ցուցաբերեր, կարող էր մինչև վերջն էլ պրեմիեր-մինիստրը մնալ, և ցավալի է, որ նա այդպես չվարվեց, որովհետև տաղանդով անչափ բարձր էր իր մրցակիցներից»¹³⁰։

Եգիպտական բուրժուազիայի շահերից էր բխում Նուբարի իրականացրած դատական ռեֆորմը, որը, շոշափելով կապիտուլյացիաներից օգտվող պետությունների շահերը, շահանված ազմուկ բարձրացրեց Եվրոպայում։ Սակայն 9-ամյա (1867—1876 թթ.) համառ պայքարով նրան հաջողվեց ստեղծել քաղաքացիական, առևտրական, բրնական եգիպտական կոդեքս, և հյուպատոսական դատարանները փոխարինել միջազգային կամ խառն դատարաններով, որոնց անձնակազմը բաղ-

է մի շարք հայ պատմիչների գործերի ֆրանսերեն թարգմանությունը, երիմյան կաթողիկոսի խնդրանքով զբաղվել է Հայկական հարցով և եղել է եգիպտահայ գաղութի մյուսիկսին։

¹²⁶ M. Sabry, L'Empire égyptien sous Ismail, p. 46.

¹²⁷ A. Chafik, L'Égypte moderne, p. 155.

¹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում։

¹²⁹ «Բյուզանդիան», 12 հունվարի 1899։

¹³⁰ Cromer, Modern Egypt, vol. II, p. 340.

կացած էր եզրիստացիներից և եվրոպացիներից: Նախադատ ատյանը կազմված էր շորս եվրոպացի և երեք եզրիստացի դատավորներից, վրձնում էր եզրիստացիների և եվրոպացիների միջև ծագած քաղաքացիական, առևտրական և կալվածական վեճերը: Տուժող կողմի պահանջով նախադատ ատյանի վճիռը կարող էր վերաքննության ենթարկվել վերաքննիչ ատյանում, որի արձակած վճիռները համարվում էին վերջնական: Ոճրադատ ատյանը կազմված էր երկու եվրոպացի և մեկ եզրիստացի դատավորից, ինչպես և 12 երդվյալներից: Այդ ատյանը վճռահատում էր քրեական այն հանցագործությունները, որոնք միաժամանակ առնչվում էին եզրիստացիների և եվրոպացիների հետ: Ժամանակի պատմական պայմաններում խառն կամ միջազգային դատարանների ստեղծումն առաջադիմական քայլ էր, դրանք որոշ չափով սանձահարեցին եվրոպական կեղեքիչներին:

Նուբարը սակայն չկարողացավ ճիշտ գնահատել 1870-ական թվականներին Եզրիստոսում կատարվող սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերը և, պատշաճ հետևություններ չհանելով Արաբիի ապստամբությունից, կառչած մնաց եվրոպացիների հետ համագործակցելու քաղաքականությունը, որն այլևս չէր համասպատասխանում կազմավորվող ազգային բուրժուազիայի շահերին, և որի դեմ էին հանդես գալիս անկախություն պայքարի ելած ժողովրդական զանգվածները: Այդ ուղին պետք է հանգեցնեք նրա անկմանը: Եվ, իրոք, 1895 թ. Նուբարը հեռացավ պետական-քաղաքական գործունեությունից ասպարեզից¹³¹:

Նուբարի գործունեությունը բարձր է գնահատվել ինչպես Եզրիստոսում¹³², այնպես էլ Եվրոպայում, սակայն եղել են անլուրջ գրիչներ,

¹³¹ Նուբարի հետ միասին ասպարեզից հեռացավ նաև նրա քաղաքական վարբազժի հետևորդ Տիգրան դ'Ապրո Բազրատունին (1846—1904):

¹³² «Արև», 21 հուլիսի 1931: Պետական հայ գործիչների նկատմամբ հարգանքի և երախտագիտության արտահայտություն պետք է համարել այն, որ Եզրիստոսի տարբեր քաղաքներում բազմաթիվ փողոցների կոչվել են նրանց անունով: Կահիրեում ուժ փողոց կրում էին ծագումով հայ միջնադարյան գործիչների անունը: Դրանք են՝ Շարա ալ-Աֆղալ (Երկու փողոց), Աֆեղ Բեհրամ (Վահրամ Պահլավունի), Հարթ Իբրքեր ալ-Հակեր, Աֆեղ Լուլու, Շարա Քասր ալ-Լուլու, Հարթ Մրազ բեյ, Շարա Մրազ բեյ Երկու փողոց կոչվում էին Պողոս Յուսուֆյանի անունով, Շարա Պողոս, Հարթ Պողոս, մեկ փողոց Արթին Զրաբյանի՝ Հարթ Արթին բեյ, մեկ փողոց Նուբար փաշայի՝ Շարա Նուբար, մեկ փողոց Տիգրան Բազրատունու՝ Շարա Տիգրան փաշա, մեկ փողոց Մոհամմեդ Ալիի սառաֆրաշի Ալեքսան Միսաբյանի՝ Շարա Ալեքսան, մեկ փողոց էլ՝ Հարթ ալ-Արման (հայոց փողոց) և այլն: Հայ գործիչների անունով կոչվող փողոցներ կային նաև Ալեքսանդրիայում և մյուս քաղաքներում:

որոնք նրան համարել են Անգլիայի գործակալը: Այդ անհիմն կարծիքը, դժբախտաբար, մուսք է գործել նաև սովետական պատմագրութեան մեջ:

Այսպիսով, պետական հայ գործիչներն եզրպետական կազմավորվող բուրժուազիայի շահերի համապատասխան դեր էին կատարում Եզրպետոսի ինքնուրույնութեան պայքարում: XIX դարի առաջին կեսին նրանց քաղաքական կողմնորոշումը հակաբրիտանական էր: Պողոս Յուսուֆյանը, Արթին Չրաքյանը և մյուս գործիչները, պաշտպանելով պետական մոնոպոլիաները, օբյեկտիվորեն խթանում էին Եզրպետոսի ինքնուրույնութեան ձգտումները: Նուրար փաշայի վարած Լվրոպական կապիտալի հետ համագործակցելու քաղաքականութունը բխում էր օսմանյան կապիտուլյացիաներից ազատագրվել ձգտող եզրպետական բուրժուազիայի շահերից, սակայն բրիտանական տիրապետութեան հաստատումից հետո այդ քաղաքականութունը շէր կարող ծառայել Եզրպետոսի ինքնուրույնութեան պայքարին:

Մ Շ Ա Կ ՈՒ Յ Թ Ը

Քննարկվող ժամանակաշրջանում եզրիպտահայ մշակույթը բարձրացավ գաղութի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համապատասխան մակարդակի վրա: Եզրիպտահայերը ստեղծեցին դպրոցներ և պարբերական մամուլ, նպաստեցին եզրիպտական մշակույթի զարգացմանը, կերտեցին ձարտարապետական հուշարձաններ, կալմեցին հին: ձեռագրերի հավաքածու, փորձեցին տպարան: հիմնել, օգնության ձեռք մեկնեցին տարբեր երկրների հայկական մշակութային հիմնարկների և այլն:¹

Եզրիպտահայերը համեմատաբար խոշոր առաջընթաց բայլ կատարեցին մատաղ սերնդի ուսման և դաստիարակության բնագավառում:

Ըստ ոմանց, ֆրանսիական գրավման տարիներին (1798—1801) Հարթ ալ-Ջուեյլայի հայոց եկեղեցուն կից գոյություն է ունեցել «զարբատուն մը, ուր քահանան և տիրացուն տարրական կրթության հոգը վերցուցած էին»¹: Այդ դպրատան մասին ոչ մի հիշատակություն չկա մեղ հայտնի աղբյուրներում: Եզրիպտահայ դպրոցական կյանքի սկզբնավորման վերաբերյալ առաջին հաստատ տեղեկությունը հաղորդում է մի հիշատակարան, որտեղ ասված է. «Ե վալելումն ազգիս հայոց շինեցաւ դպրատունս ... ի յիշատակ հոգոյ ակնցի սարաֆ մհ.-ի Եզրիպտար բարեհամբաւ ամիրային ևւ ծնողաց ևւ համայն կենդանեացն իւրոց. յամի տեառն 1828 ևւ հայոց ՌՄՂէ-ին»²:

Այդ դպրատունը հաստատված էր Հարթ ալ-Ջուեյլայի ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից, և «առաջին մասնավոր դպրոցն» էր Կահիրեում³: Լուսավորության գործի պետականացման պայմաններում նրա

¹ «Արմավենի» տարեգիրք, 1937—1938, էջ 9:

² «Եզրիպտահայ տարեցույց», 1925, էջ 60:

³ Տե՛ս J. Heywarth-Dune, An Introduction to the History..., p. 271.

հիմնադրութիւնը թույլատրվել էր բացառութեան կարգով, «շնորհիւ աչն ազգեցիկ զիրքի, որ եգիպտահայ համայնքը ունէր եգիպտական արբունիքում»⁴:

Եղիազարյան դպրատունը տարրական դպրոց էր, հավանաբար Լրկու կամ երևր կարգով: Հիմնական առարկան կրօնն էր, դասավանդւում էին նաև թվարանութիւն, հայերեն և արտերբեն: Դպրատանը դաս-վանդում էին գրագետ բահանաները և Կ. Պոլսից ու Զմյուռնիայից հրա-վիրված դասատուներ: Վերջիններից աչքի ընկնող զեմբեր էին՝ Ֆիդիկա Պողոս պատվելի Մելիքշահյանը, Պետրոս Թադիկյանը և ուրիշներ: Գրա-լատան ծախսերը՝ դասատուների աշխատավարձ, աշակերտների հա-մազոհատ, նախաճաշ և այլն ծածկվում էին ազգայատկան կալված-ների եկամուտներից:

1854 թ. Եղիազարյան դպրատանը փոխարինեց Մովսես Խորենա-ցու անվան արդիական դպրոցը, կառուցված Կահիրէի Բուլակ թաղում (Դարբ ալ-Գինինն)՝ եգիպտահայ մեծատուն Կարապետ Գալուստի մի-ջոցներով: Այդ տարվա սեպտեմբերի 15-ին ճշբեղ հանդեսով մը նորա-կառուց երկուս վարժարանը կբացվի և հին (Եղիազարյան—Շ. Թ.) դպրատան աշակերտները կփոխադրվին հոն»⁵: 1858 թ. Կարապետ Գալուստը Խորենյան դպրոցին կտակել է իր պատկանելի հարստութեան մի մասը⁶, սակայն նրա ժառանգորդների հարուցած դատական դործի

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Մ. Պետրոսյան, «Հարչութեամբ մը. Ազգ. կրթութիւնը Կահիրէի մէջ», «Արժա-վենի» տարեկիրք, 1938, էջ 13—14:

⁶ Տե՛ս «Եգիպտահայ տարեցույց», 1926, էջ 47—48: Կտակի բնագիրն եղել է հա-լատառ թուրքերեն՝ գրված Կարապետ Գալուստի ձեռքով: Ն. Մ. Ազգաբարձը լույս է բն-ծայել նրա հայերեն թարգմանութիւնը, որից և մենք օգտվում ենք: Կտակում ասված է. «Կահիրէի մէջ իմ հաստատած վարժարանիս տված եմ ճեղղայի (Վերին Եգիպտոսի Ասիոթի նահանգում—Շ. Թ.) 400 արտավար (կամ ֆեղղան, յուրաքանչյուրը 4.200 րմ—Շ. Թ.) տարածութեամբ ազարակս իր կազմածներով ու հարակից տունով: Տված եմ վարժարանին և ուսուցիչներուն ծախքը հողալու համար: Աղարակին թաղստան (օդոտա-գործման իրավունքի փաստաթուղթը—Շ. Թ.) այ նույն վարժարանին անունին դռնա-լու է: Նաև հիշյալ վարժարանին տված եմ Շեյխեթմանի (Վերին Եգիպտոսի Գիղե նա-հանգում—Շ. Թ.) մէջ հեղեթով (կալվածագրով—Շ. Թ.) ունեցած 340 արտավարն ավելի տարածութեամբ խարաչի (տասանորդի ենթակա կալված—Շ. Թ.) ազարակս 6.000-էն ավելի արժանիքներով: Տված եմ նաև էլ-Ազիզիէ դուղի (Գիղեի նահանգում—Շ. Թ.) 60 արտավարնոց ազարակս» (նույն տեղում, էջ 49): Բացի այդ, Կարապետ Գալուստը կտակել էր «տարեկան 10.000 դրուշ ալ վարժարանի աշակերտներուն զոհատի» համար:

հետևանքով կտակի կատարումը ձգձգվել է մինչև 1887 թվականը, այսինքն դատի բարեհաջող վախճանը, և դպրոցը եղել է նեղ վիճակում: Բավական է նշել, որ 1879 թ. Խորենյան դպրոցն ավելի քան վեց ամիս փակ է մնացել միջոցներ չունենալու պատճառով:

Ալեքսանդրիայի Արամյան դպրոցի հիմնադրության ստույգ թվականը հայտնի չէ, հավանաբար հաստատվել է 1840-ական թվականներին: Մինչև 1851 թվականի կեսերն Արամյան դպրոցը «երեսի վրա մնացած» է եղել, գործել է անկանոն՝ «օրինավոր վարժապետի մը չըլլալուն» պատճառով: Անձամբ զբաղվելով դպրոցի բարեկարգության, Գաբրիել Մարաշցին Ջմյունիայի Մեսրոպյան դպրոցի նախկին սաներից Ղուկաս Մամուրյանին նշանակել է վարժապետ, իսկ ոմն Ղազարոս Գասպարյանի՝ հողաբարձու, և կատարել ուրիշ «հարկավոր տնօրինություններ»⁷: 1867 թ. Արամյան դպրոցը Մեյլզանի ազգապատկան շենքից տեղափոխվել է նոր շենք և, դուրս, այդ առիթով էլ վեբանվանվել Պողոս-բեյյան վարժարան՝ Պողոս Յուսուֆյանի անունով: Դպրոցական նոր շենքը ուներ լուսավոր դասարաններ և մի սրահ, որն օգտագործվում էր դպրոցական միջոցառումների համար: 1873 թվակիր արխիվային մի վավերագրում Պողոս-բեյյան վարժարանը համարվում է «հոյակապ դպրոց»⁸:

Խորենյան դպրոցն երկուստեղ դպրոց էր, իսկ Արամյան կամ Պողոս-բեյյան դպրոցը մինչև 1866 թվականը ուներ միայն արական բաժին: Այդ դպրոցներում ձրի էր ոչ միայն ուսումը. աշակերտներին անվճար տրվում էին դասագրքեր, գրենական պիտույքներ, համազգեստ, ինչպես և օրական մի անգամ՝ ճաշ: Չնայած այդ պայմաններին, Խորենյան և Պողոս-բեյյան դպրոցներում ընդգրկված էին դպրոցական հասակի երեխաների շնչին տոկոսը: 1852 թ. Պողոս-բեյյան դպրոցում սովորում էին 18⁹, 1867 թ.՝ 32¹⁰ երեխաներ, 1865 թ. Խորենյան դպրոցում սովորողների թիվը 15-ից բարձրացել էր 67-ի¹¹:

Ալեքսանդրիայի դպրոցին նա կտակել է Մահմուդիեի չրանցքի «եզերքը գտնված պարտիզավոր երկու տուները», որպեսզի դրանց վաճառքից զոյացած գումարով «պղտիկ վարժարան մը շինվի Աղեքսանդրիոյ մեջ» (նույն տեղում):

⁷ «Արշալույս Արարատյան», 18 հունվարի 1852:

⁸ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, փ. 1139:

⁹ ՏԵՍ «Արշալույս Արարատյան», 18 հունվարի 1852:

¹⁰ ՏԵՍ «Արշալույս Արարատյան», 2 սեպտեմբերի 1867:

¹¹ ՏԵՍ «Արմավենի», 16 ապրիլի 1865:

«Արմավենի» լրագիրը հազորդում է, որ Խորենյան դպրոցում դասավանդում էին «Հայերեն, քերականություն, հայոց պատմություն, կրոնագիտություն, թվաբանություն, գաղղիերեն հասարակ ընթերցումն և դիր, հայերեն և գաղղիերեն վայելչագրություն, արարերեն հասարակ ընթերցումն և դիր» և այլն¹²: Պողոս-բեկյան դպրոցում դասավանդվող առարկաների մասին պատկերացում է տալիս հետևյալ ծրագիրը.

«Հայերեն.— քերականություն աշխարհաբար, ընդարձակ վարժությունը քերականականը, հոմանիշ ու հակառակ բառեր (գործածությունամբ): Ծրջաբերությունը, շարագրությունը (այլ և այլ կարգի), վարժությունը բարդ և ածանց բառից, ուղղագրություն, ուսումն ի բերան:

Գաղղիերեն.— ընթերցանություն, համառոտ քերականություն (հանգերձ վարժությունամբ), թարգմանություն գաղղիերենն ի հայ, ուղղագրություն, ուսումն ի բերան:

Արաբերեն.— ընթերցանություն, թարգմանություն, ուղղագրություն: կրոնագիտություն.— սրբազան պատմություն:

Պատմություն հայոց:

Ուսողություն.— գործնական թվագիտություն ցավարա:

Աշխարհագրություն.— բնական աշխարհագրություն, Հայաստան (ընդարձակ), Եվրոպա (համառոտ):

Իրագիտություն.— բնդարձակորեն փոքր փորձերով:

Ձայնական երաժշտություն.— եկեղեցական և ազգային երգեր:

Գրավարժություն.— հայերեն, գաղղիերեն, արաբերեն:

Գեղագրություն և զժագրություն՝ փափաքողաց»¹³:

Ինչպես երևում է, առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում լեզուների ուսուցմանը: Առաջնահերթ էր մայրենի լեզուն: Առաջին անգամ դպրոց ընդունված երեխաների հետ միայն հայերեն լեզու էին պարապում: Պողոս-բեկյան դպրոցի վերաբերյալ մի հազորդումում ասված է. «Գոնե վեց ամիս պետք է միայն անոնց հայերեն խոսիլ սովորեցնելու, ինչու, որ ըստ սովորության քաղաքիս, արաբերենը տղոց գրեթե մայրենի լեզուն եղած է»¹⁴: Մայրենի լեզվից հետո ֆրանսերենին տրված կարևորությունը բացատրվում է նրանով, որ այդ լեզուն առաջնակարգ դեր էր խաղում առօրյա կյանքում: Ուշագրավ է նաև

¹² «Արմավենի», 1 սղրիի 1865:

¹³ «Արմենիա», 30 մարտի 1887:

¹⁴ «Արշալույս Արարատյան», 2 սեղտեմբերի 1867:

այն, որ արաբերեն լեզուն, որի ուսուցումը միառժամանակ ավելորդ էր նկատվել և փոխարինվել «տաճկերենով», վերստին մուտք էր գործել հայկական դպրոցները:

Խորենյան և Պողոս-բեյյան դպրոցները գտնվում էին թեմակալ առաջնորդի, մյուսեկեղի և վերջինիս կողմից նշանակված հոգարար-ձուների վերահսկողության տակ, սակայն, ընդունված սովորության համաձայն, հասարակության յուրաքանչյուր անդամ իրավունք ուներ անձամբ ստուգելու ուսումնական աշխատանքի վիճակը, դաս լսելու և այլն: Բացի այդ, ամեն տարվա վերջում հատուկ օր էր նշանակվում «հարցաքննության», այսինքն ուսման տարբեր բնագավառներում ձևոր բերված արդյունքների հրապարակային ստուգման համար: Աշակերտների «հարցաքննությունը» կատարվում էր հանդիսավորությամբ՝ «հայկազուն երեկյաց և օտարականաց» ներկայությամբ: Բացի բանավոր հարց-պատասխաններից, ցուցադրության էին դրվում «աշակերտաց հայերեն և զաղդիերեն գրվածքները, և ուրիշ աշխատությանց փորձերը»: «Հարցաքննությունն» ավարտվում էր հոգաբարձուի կամ դպրոցի տնօրենի տարեկան տեղեկագրի ընթերցումով¹⁵:

Եգիպտահայ կրթական գործը չէր սահմանափակվում Խորենյան և Պողոս-բեյյան դպրոցներով: Բազմաթիվ հայ երեխաներ սովորում էին Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի օտար դպրոցներում: Մ. Փորթուզյանը նշում է, որ հայկական դպրոցներում «միայն աղքատիկ ծնողներու զավակներ կտեսնես, մյուսները, կամ սին հույսերով և կամ ազգային վարժարանի վիճակեն հուսահատելով, ֆրեբրի, միսիոնների վարժոցները զրկված են»¹⁶: Որոշ թվով հայ պատանիներ էլ մասնագիտական կրթություն էին ստանում Եվրոպայում:

1809—1863 թթ. Եվրոպայում պետական միջոցներով կրթություն են ստացել ավելի քան 500 եգիպտացիներ: Մինչև 1833 թվականն ամեն տարի, իսկ հետագայում պարբերաբար ուսանողներ են ուղարկվել Ֆրանսիա, Ավստրիա, Անգլիա ամենատարբեր մասնագիտությունների գծով: Այդ ուսանողների թվում եղել են բազմաթիվ հայեր 1826—1831 թթ. Եվրոպայում ուսանել են Արթին Չրաբյանը, Խոսրով Չրաբյանը, Ստեփան Գեմիրճյանը, Յուսուֆ ալ-Արմսնին, 1828—1835 թթ.՝ Հովսեփ Հեկեկյանը, 1844—1849 թթ.՝ Նուբար Նուբարյանը, 1844—1856 թթ.՝

¹⁵ «Մասիս», 24 դեկտեմբերի 1852 և «Արմավենի», 1 ապրիլի 1865:

¹⁶ «Արմենիա», 28 նոյեմբերի 1894:

Ստեփան Խաչատուրյանը, Արթին Խաչատուրյանը, 1845—1863 թթ.՝ Մարկոսյան եղբայրները: Օսմաներեն-արաբերեն ցուցակներում անընթեռնելի են մնում 113 անուններ¹⁷, որոնցում հավանաբար կան ոչ թիշ թվով հայեր:

Եվրոպայից վերադարձող ուսանողները զգալի ավանդ մուծեցին նոր, աշխարհիկ դպրոցների ստեղծման գործում: Լուսավորության գերագույն խորհուրդը (Մաշիս շյուրա-լ-մագարիս), որի կազմում ընդգրկված էին Մուխթարը, Արթին Չրաբյանը, Ստեփան Դեմիրճյանը և մի ֆրանսիացի՝ Լյուրբերտը¹⁸, հաստատեց բազմաթիվ դպրոցներ: Ստորին Եգիպտոսում գործում էին 40, Վերին Եգիպտոսում՝ 26 սկզբնական կրթության դպրոցներ, որոնցում սովորում էին 5,500 աշակերտներ: Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում գործում էին երկու նախապատրաստական դպրոցներ, որոնք ուսանողներ էին պատրաստում մասնագիտական դպրոցների համար: Բոլոր սովորողները թոշակ էին ստանում: Բացի այդ, պետությունը հոգում էր սովորողների ուսման, բնակարանի և սննդի ծախսերը: Յակուբ Արթինը նշում է, որ այդ դպրոցներում կիրառվում էր ուսուցման ֆրանսիական մեթոդը, իսկ դասավանդությունները կատարվում էին թուրքերեն լեզվով, որը սակայն աստիճանաբար տեղը զիջում էր արաբերեն լեզվին¹⁹:

Մասնագիտական դպրոցներից մի բանիսի ստեղծումն ու զարգացումը կապված է հայերի անվան հետ: 1. Կահիրեի Երկրաչափական հիմնարկը՝ Դար ալ-հանդասան վերակազմվեց Արթին Չրաբյանի և Հովսեփ Հեկեկյանի ջանքերով: Նրա ուսումնական ծրագիրը կազմվեց Փարիզի էկոլ պոլիտեխնիկի ծրագրի հետևողությամբ, և վերանվանվեց Մադրասադ ալ-հանդասա, այսինքն երկրաչափական դպրոց²⁰: 2. Արթին Չրաբյանի և Ստեփան Դեմիրճյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրվեց Կահիրեի Մադրասադ ալ-Ֆալիմ ալ-իդարատ ալ-մուլիիյան, այսինքն՝ Վարչարարության և թարգմանչության դպրոց²¹: 3. Կահիրեի Արհեստից դպրոցի՝ Մադրասադ ալ-սինասահի անօրենն էր Հովսեփ Հեկեկյանը:

¹⁷ J. Heywarth-Dune, An introduction to the History... p. 282.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 192—193:

¹⁹ Y. Artine, L'Instruction publique en Egypte p. 76.

²⁰ J. Heywarth-Dune, An introduction to the History..., p. 147.

²¹ Նույն տեղում, էջ 149:

Հեյլըրթ-Դունը նշել է, որ այդ դպրոցը «վերելք ապրեց Հեկնկյանի օրով»²²; Հեկնկյանը կարևոր դեր է կատարել նաև Արվեստից դպրոցի՝ Մադրասադ ալ-ամալիչադի ստեղծման գործում²³: 4. 1834 թ. նաբուգայի և Շուբրայի գյուղատնտեսական դպրոցի տնօրեն է նշանակվել Յուսուֆ ալ-Արմանին, գրավելով ֆրանսիացի գյուղատնտես Գրանդժանի տեղը, որի դեմ զժգոհություններ էին առաջացել «դպրոցի վատ դեկավարման պատճառով»²⁴; 1834—1836 թթ. Յուսուֆ Քյաշեֆ անունով մի հայ դեկավարել է Կահիրեի մետաղագործական դպրոցը: Մի ուրիշը, Փարիզում սովորելուց հետո, լեզվի դասախոս էր դարձել Կահիրեում²⁵: Անկասկած կան տակավին ուրիշներ, որոնք սակայն մնում են անհայտություն մեջ:

Նվրոպայում կրթություն ստացած սերնդի լավագույն ներկայացուցիչները հանդիսացան նաև եգիպտական նոր գրականության հիմնադիրը: Տիրապետելով մի շարք լեզուների, Արթին Չրաքյանը և նրա ընկերները ֆրանսերենից թարգմանեցին մասնագիտական գրքեր, դասագրքեր, ինչպես և համաշխարհային գրականության դասական երկեր: Մոհամմեդ Ալիի հատուկ պատվերով Չրաքյանը թարգմանել է Մաքիավելի «Իշխանը»: 1828 թ. պոլսահայ հրատարակախոս Ալթուն Դյուրին կարևոր դեր է կատարել «Ալ-վակահա ալ-Մսրիև» լրագրի ստեղծման գործում:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում սկզբնավորվեց եգիպտահայ պարբերական մամուլը: 1865 թ. մարտի 16-ին Կահիրեում լույս տեսավ «ազգային, քաղաքական և բանասիրական» կիսամյա «Արմավենի» լրագրի առաջին համարը: Նրա խմբագիրն էր Աբրահամ Մուրատյանը, հրատարակախոսական փորձ ունեցող մի անձնավորություն, որը 1852—1853 թթ. Նիկոմիդիայում լույս էր բնծալել «Հայրենասեր», 1860—1863 թթ. Փարիզում՝ «Փարիզ» լրագրերը: «Արմավենիի» արտոնատերն էր Նորենյան դպրոցի հոգաբարձության ատենապետ Հովսեփ Մանուկյանը, որի թիկունքում կանգնած էր Եգիպտոսի առաջնորդական տեղապահ Մկրտիչ եպ. Քեֆսիդյանը: Կղերամիրայական հոսանքի ձայնափող «Երևակի» և «Արշալույս Արարատյանի» նման, «Արմավենի»

²² Նույն տեղում, էջ 150:

²³ Նույն տեղում, էջ 207:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 151:

²⁵ R. F. Burton, Of a Pilgrimage to El-Medineh, t. I, p. 123.

լրագրի ուղղութեանը բնորոշ էր թուրքասիրական կամ օսմանյան կողմնորոշումը: Աբրահամ Մուրատյանը կոչ էր անում «վայելել... այն ամեն առանձնաշնորհօթյունները, որ օսմանյան բարեխնամ և առատագութ կառավարութիւնը ամենայն մարդասիրութեամբ հաճեր է պարգևել մեզի»²⁶: Մուրատյանի գաղափարական զինակիցները փառք էին տալիս, որ «երկիրը զմեզ ասանկ առատագութ, մարդասեր տերութեան մը հովանավորութեան ներքե կրեր է, որ միշտ ոչ թէ իրը իշխող, այլ հայրաբար խնամեր է, և կխնամե զմեզ. երբեք դժգոհելու, երբեք տրտնջալու տեղիք մը չունինք ամենեկին...»²⁷:

«Արմավենի» լրագիրը հետևողականորեն ձգտում էր ամրապնդել լուսավորչական եկեղեցու և նրա հովանավորներին՝ երբեմին հզոր մեծատունների խախտված հեղինակութիւնը: Մուրատյանի գրչին պատկանող մի առաջնորդարանում ասված է. «Ամեն մարդ պարտավորութիւն ունի նախ Աստուծո, ապա անձին և ապա ազգութեան: Հայանի է, որ մեր ամենուն ստեղծողը, նախախնամողը և վարձատրողը Աստված է, ուրեմն պետք է, որ միշտ հլու և հպատակ ըլլանք...»²⁸: «Արմավենի» գրիչները գերադասում էին հանդես գալ «ազգային միաբանութեան» ջատագովի միանգամայն շեղոր գերում, սակայն իրականում ամենեկին էլ շեղոր չէին: Նրանք սահմանադրական պայքարը համարում էին պայքար հանուն «նորածե լիտի ազատութեան մը, որ ոսկեզէն դարու քաղաքականութեան դիմակով ուրվականի մը պէս կթափառի շորս կողմերնիս...»: Վերջում, այդ սողերը ստորագրող ներշնչուհի հարց է տալիս. «Մի՞թէ հայր ծներ է միշտ անմիաբանութեան ալիքներուն զոհ ըլլալու համար»²⁹: Այդ «ազգային միաբանութեան» քարոզների նպատակն էր հասարակական ասպարեզից վտարել արմատական և դեմոսկրատական հովերով տարված այն գործիչներին, որոնք պայքարում էին կղերասմիրայական հոսանքի դեմ:

Եղիպտահայ անդրանիկ պարբերականը կարճատև կյանք է ունեցել, դադարել է 1865 թ. մայիսին, երբ իրենց բարձրակետին էին հասել հակաքեֆսիդյանական ելույթները³⁰:

²⁶ «Արմավենի», 1 մայիսի 1865:

²⁷ «Արմավենի», 16 ապրիլի 1865:

²⁸ «Արմավենի», 16 մարտի 1865:

²⁹ «Արմավենի», 16 ապրիլի 1865:

³⁰ Տե՛ս նաև աշխատութեան վերջում զետեղված եղիպտահայ պարբերական (1865—1952) մամուլի ցուցակը:

Եգիպտահայության շրջանում տարածված էին «Բաղմավեյ», «Արշալույս Արարատյան», «Մասիս», «Արևելք», «Եվրոպա», «Արև-վելյան մամուլ», «Արմենիա» և այլ լրագրեր ու հանդեսներ: «Արմենիա» լրագիրը Կահիրեում ուներ 45, Ալեքսանդրիայում՝ 28, Մինհայում՝ 2, Թանթայում, Հեհիայում, Սուալիում՝ 1-ական բաժանորդ: Բավական տարածված էին նաև Կ. Պոլսի հայատառ թուրքերեն «Մանգումեհի էֆթյար» և «Ճերիտեի շարգիե» լրագրերը:

Այս ժամանակաշրջանում Եգիպտոսում հիմնադրվել է երկու տպարան, որոնք սակայն չեն գոյատևել: 1832 թ. երուսաղեմական Զարարիան «ակնցի մահաեսի Ալեքսան Եղիազարյանի ծախսով կղնն վիմագրական մամուլ մը, ու ատով առաջին անգամ Եգիպտոսի մեջ կհրատարակե վիմատիպ հայտարարություն մը, ուր կդանձացնե երկու հարգատներուն՝ Պետրոսի (Յուսուֆյան) և Ալեքսանի երախտիրը»³¹: Սակայն այդ տպարանը ուրիշ ոչինչ չի տպագրում և ի վերջո ուղարկվում է Երուսաղեմի հայոց վանքը: Երկրորդը՝ «Արմավենու» տպարանը, որ հիմնադրվել էր Աբրահամ Մուրատյանի նախաձեռնությամբ, փակվեց լրագրի հրատարակության դադարելու հետ միասին:

Եգիպտահայերն արձագանքում էին համահայկական ձեռնարկուներին, համազգային տոներին ու տարեդարձերին, օգնության ձեռք էին մեկնում տարբեր երկրներում գործող հայկական մշակույթի օջախներին: 1826 թ. Պողոս Յուսուֆյանի միջոցներով հրատարակվել է Ֆենեղոնի «Արկածք Դելեմարայ» վիպասանության հայերեն թարգմանությունը, որը կատարել էր Վենետիկի Մխիթարյան վարդապետներից Զախախյանը³²: 1860-ական թվականներին Նուբար փաշայի պատվերով ֆրանսիացի հայագետ Վիկտոր Լանգլուան ֆրանսերեն թարգմանեց և հրատարակեց հայ մատենագրական ժառանգության մի շարք դանձեր, նպաստելով Եվրոպայում հայագիտության զարգացմանը³³: Հիմնականում Նուբարի տրամագրած միջոցներով Կ. Պոլսում հաստատվեց Շահնազարյան-Նուբարյան դպրոցը, որտեղ անվճար կրթություն էին ստանում ուսումնաստենչ պատանիներ՝ Կիլիկիայից և ներքին գավառներից³⁴:

³¹ «Սիոն», 1933, էջ 338:

³² Տե՛ս Ղ. Խճիկյան, Գարսպատում, հ. 7, էջ 340:

³³ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1899, էջ 248:

³⁴ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 15 հունվարի 1899. Շահնազարյան-Նուբարյան դպրոցի հաստատման համար ծախսվել է 5.000 ոսկի, որից 4.000-ը տրամարել է Նուբարը:

Հարուստ շի եղել եզիպտահայ երաժշտական կյանքը: Հիշատակվում են արևելյան երաժշտության մի շարք պոլսահայ վարպետներ, որոնք ապրել և ստեղծագործել են փոխարքայի պալատում: Գրանցից առաջինը Պապա Համբարձում կեմոնջյանն է, որին բարձր է գնահատել Մոհամմեդ Ալին: Եզիպտոսում գնահատված երաժիշտներ էին տամբուրի Ալեքսանը, սրնդահար Նեյզան Զենոբը, Աստիկ Համամճյանը և Պապա Գրիգոր Բեկարյանը:

Հիշատակության արժանի է նաև եզիպտահայերի ստեղծած մատենագրարանը և գանձատունը: Մատենադարանում, որը հաստատված էր Բեյն ալ-Սուրեյնի ազգային առաջնորդարանին կից, պահպանվում էին ձեռագրեր, կոնդակներ և պատմադիտական տրժեք ներկայացնող նյութեր: Բացի բազմաթիվ ավետարաններից, սաղմոսարաններից և այլ կարգի այլ ձեռագրերից, այնտեղ կային մի շարք մեծարժեք մատյաններ, որպիսիք են Գրիգոր Տաթևացու քարոզների, ճառերի և ողբերի մի հարուստ ժողովածու՝ բնտիր մանրանկարներով, հայ եկեղեցական կանոնների մի ժողովածու, մի գիտական ձեռնարկ՝ նվիրված միջնադարյան երկրաչափական և աստղաբաշխական գործիքների նկարագրությանը և այլն: Մատենադարանում պահվում էին նաև հնդկահայ գեներալ Հակոբ Պետրոսոֆի մինչև այժմ անհայտ արխիվից հանված նյութեր հնդկահայ գաղութի պատմության վերաբերյալ: Գանձատանը ցուցադրված էին տարբեր ժամանակներում մեծատունների կողմից հայկական եկեղեցիներին նվիրաբերված ոսկերչական հազվագյուտ նմուշներ՝ ոսկյա և արծաթյա անոթներ, թագեր, սկիհներ, խաչեր, գավաղաններ, գոտիներ, ինչպես և վարագույրներ, գորգեր, հանդերձանք, նյութական մշակութի այլ արժեքներ:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ: ԳԱՂՈՒԹԻ
ՍՏՎԱՐԱՅՈՒՄԸ

XIX դարի վերջերին եվրոպական կապիտալիզմը թևակոխեց իմպերիալիստական ստադիան: Խոշոր շափեր ընդունեց օտարերկրյա կապիտալի արտահանումը դեպի գաղութային և կախյալ երկրներ, կատարվեց վաճառահանման շուկաների և հումքի աղբյուրների բաժանում՝ իմպերիալիստական պետությունների միջև: 1883—1897 թթ. Եգիպտոս արտահանվող օտարերկրյա կապիտալի ծավալը կազմում էր 6.6, 1897—1907 թթ.՝ 73.5, 1914 թ.՝ 210 միլիոն եգիպտական ֆունտ, որի հիմնական մասը պատկանում էր բրիտանական, մնացյալը՝ ֆրանսիական, բելգիական, գերմանական և այլ բանկերի: Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Կապիտալի արտահանումն աղղկեցություն է գործում կապիտալիզմի զարգացման վրա այն երկրներում, ուր նա ուղղվում է՝ չափավանց արագացնելով այդ զարգացումը»¹:

Եգիպտոսը դիտելով որպես հումքի աղբյուր և վաճառահանման շուկա, բրիտանական գաղութարարները ձեռնամուխ եղան ոռոգման միջոցների արդիականացման, երկաթուղային ցանցի ընդլայնման, նավահանգիստների վերակառուցման, պետական ֆինանսների կարգավորման և այլն: 1886 թ. պետական բյուջին հավասարակշռվեց դրամական ռեֆորմի, ուղղակի և անուղղակի հարկերի բարձրացման և տարբեր բնագավառների հատկացումների կրճատման միջոցով: 1898 թ. Կահիրեում հիմնադրվեց «Եգիպտոսի պետական բանկը», որը թեև պատկանում էր բրիտանական մասնակիոր կապիտալին, սակայն կատարում էր պետա-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 321:

կան բանկի ֆունկցիաներ: Գյուղատնտեսության զարգացումն արտահայտվեց բամբակի մոնոկուլտուրայի ստեղծման մեջ: Եգիպտոսն ապահովում էր անգլիական տեքստիլ արդյունաբերությանն անհրաժեշտ բամբակի 1/3-ը: Տարբեր քաղաքներում հաստատվեցին լեռնարդյունաբերության, տեքստիլի, սննդարդյունաբերության, ծխախոտագործության, բամբակազտման և այլ ձեռնարկություններ, որոնք զինված էին ժամանակակից տեխնիկայով: Աշխուժացավ նաև ներքին և արտաքին առևտուրը:

Եգիպտահայերը զգալի մասնակցություն էին բերում գյուղատնտեսության, արդյունաբերության և առևտրի զարգացմանը: Նրանք ստեղծեցին բամբակի ընդարձակ պլանտացիաներ, ծխախոտագործություն, մետաղագործություն, կենցաղային իրերի արտադրության արդիական գործարաններ ու մանուֆակտուրաներ, և առևտրական կապեր էին պահպանում տարբեր երկրների հետ:

1. ԱՐԿՏՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Եգիպտոսում ծխախոտագործության զարգացումը թուրքական կառավարության տնտեսական քաղաքականության հետևանքն էր: Հայտնի է, որ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սնանկ հայտարարված թուրքիայի պարտքերը մարելու համար նրա պարտատերերը ստեղծեցին «Օսմանյան պետական պարտքի վարչությունը», որը և ստանձնեց խմիչքեղենի աքցիղը, մետաքսի տասանորդը, ձկնորսության, աղի, ծխախոտի մենաշնորհը և այլն: 1882 թվականից ծխախոտագործությունը դարձավ ֆրանսիական Ռեժի-ի մոնոպոլիան: Ասպարեզից դուրս մզվող հայ, հույն, հրեա ծխախոտագործներից «շատերը հաստատվեցին Եգիպտոսում: Նրանց երկարամյա փորձի և վարպետության շնորհիվ արմատավորվեց և արագորեն ծաղկեց սիգարետի արդյունաբերությունը»: Եգիպտոսի տարբեր քաղաքներում կազմակերպվեցին հույների, հրեաների և հայերի (Մաթոսյան, Մելքոնյան, Կամսարական, Իփեկյան և այլք) ծխախոտագործական ձեռնարկություններ, որոնք, զինվելով ժամանակի տեխնիկայի նվաճումներով, դարձան հսկաներ, և նրանց արտադրած «սիգարետների հռչակն աստիճանաբար հասավ աշխարհի շորս ծագերը...»²:

² „Livre d'Or de la Fédération Egyptienne...“, p. 201—202.

Միախոտագործությունը, զբաղեցրած բանվորական ուժի քանակով և արտադրամասերի տեխնիկական սարքավորվածությամբ, գերազանցում էր տեքստիլ արդյունաբերությանը, և խոշորագույնը համարվող սննդարդյունաբերությունից հետո գրավում էր առաջին տեղը: 1913—1914 թթ. եգիպտական ծխախոտագործության մեջ ընդգրկված էին 14—15000 բանվորներ և ծառայողներ, որոնցից շուրջ 10.000-ը, ինչպես նշել է Ա. Գաբամաճյանը, զբաղված էին հայերին պատկանող ձեռնարկություններում³: Բանվորները ճնշող մեծամասնությամբ ֆելահներ էին, իսկ ծառայողները (ղիրեկտորները, մասնագետները, հարմանչի վարպետները, վարիչները, հաշվապահները, գրասենյակի աշխատողները) գրեթե բոլորն էլ՝ հայեր: Հայ մասնագետներ ընդգրկված էին նաև հույն և հրեա արդյունաբերողների գործարաններում: Օրինակ, հայեր էին Չանաքլիսի Ալեքսանդրիայի գործարանի տնօրենը (Արամ Ֆերհատյան) և պատասխանատու աշխատողներից շատերը:

Ձեռնարկությունները կազմակերպված էին եվրոպական գործարանների օրինակով: Միախոտը մանրելը, գլանելը, տուփեր պատրաստելը և այլ աշխատանքներ կատարվում էին մասնագիտացված արտադրամասերում: Սիգարետի տուփեր պատրաստող արտադրամասը համարյա մի ուրույն գործարան էր, որն ուներ ներքին տարբեր բաժանումներ՝ թուղթ և ստվարաթուղթ ձեելու, սև և դուրավոր տպագրության համար և այլն: Արտադրության ամենաբարձր պրոցեսը տարբեր որակի ծխախոտների միախառնումով նոր որակ ստանալն էր, որը, որպես կանոն, գլխավորում էին գործին հմուտ և փորձված հարմանչի վարպետները: Թուրքական, հունական և այլ ծխախոտների միախառնումով, կամ էլ արտադրության որոշ պրոցեսներում մեքենայի աշխատանքը ձեռքի աշխատանքով փոխարինելով, նրանք ստանում էին դուրեկան համ և բույր ունեցող բարձրորակ սիգարետներ:

Աշխատանքի ըստ նեղ մասնագիտության բաժանումը և արտադրության պրոցեսների զգալի մեքենայացումը նպաստում էին արտադրանքի քանակի ավելացմանը և որակի ազնվացմանը: Ա. Գաբամաճյանը գրել է. «Հայերը... շնորհիվ ծխախոտի տեսակները հետզհետե ազնվացնելու իրենց ջանքերուն, կրցած են աստիճանաբար տեղական սպառման ամենամեծ մասը նվաճել...»⁴: 1895—1896 թթ. եգիպտական

³ Տե՛ս Ա. Գաբամաճյան, «Հայ տարրը Եգիպտոսի պետական, տնտեսական և առևտրական ասպարեզներուն մեջ», «Եգիպտահայ տարեգույց», 1914, էջ 186:

⁴ Նույն տեղում, էջ 179:

սիգարետի «Հարլուրին իննսուն» տոկոսը թողարկում էին հայերը⁵: 1913—1914 թթ. հայ արդյունաբերողներին էր բաժին ընկնում Եգիպտոսում սպառվող ծխախոտի ընդհանուր բանակույթյան «Հարլուրի գրեթե յոթանասուն» տոկոսը⁶: Միայն Մաթոսյան ձեռնարկությունները բավարարում էին ընդհանուր պահանջարկի (օրական 30—35.000 կգ) «գրեթե կեսը» (15.000 կգ)⁷: Դրանց արտագրույթյան ծավալն էլ ավելի մեծացավ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ ընկերությունը կապալով վերցրեց Եգիպտոսում և Սուդանում գտնվող անգլիական զորքերին ծխախոտ մատակարարելու մենաշնորհը:

Մարոսյան անանուն ընկերությունը եգիպտական սիգարետի խոշորագույն արդյունաբերություններից մեկն էր: Նրա հիմնադիրները, Եվզոկիացի ծխախոտի առևտրականներ Հովհաննես և Կարապետ Մաթոսյանները, 1881—1882 թթ. հաստատվելով Եգիպտոսում, իրարից անկախ ձեռնարկում են սիգարետի արտագրույթյան: Հովհաննես Մաթոսյանն Ալեքսանդրիայում հիմնում է «Մաթոսյան ծխախոտի տունը», որը, չնայած պիտակին, մի համեստ արհեստանոց էր: Ա. Ալպոյաճյանի պատմելով այն պարզապես «խանութ մըն էր»․ ծխախոտի մշակման ամենանախնական գործիքով՝ երկու հավանով, և օրական մշակում էր ընդամենը մի բանի կիլոգրամ ծխախոտ⁸: Ալզոպիսին էր նաև նրա կրտսեր եղբոր՝ Կարապետ Մաթոսյանի 1886 թ. Կահիրեում կազմակերպած «գործարանը», թեև կոչվում էր բավական ծանրակշիռ անունով՝ «Կ. Մաթոսյան և ընկերություն»: 1896 թ. Հովհաննես և Կարապետ Մաթոսյանները միավորվելով ստեղծում են «Հ. և Կ. Մաթոսյան և ընկերություն ծխախոտի տունը», որը և 1898 թ. վերանվանվում է «Մաթոսյան անանուն ընկերություն»: 1900 թ. ընկերության կապիտալը կազմում էր 100.000, իսկ 1901—1902 թթ.՝ 150.000 եգիպտական ոսկի⁹: Նրա ակցիաները (սկզբում 10.000, ապա՝ 15.000) «տարամերժորեն» բաժանված էին Մաթոսյան ընտանիքի անդամների միջև: Ընկերությունը ուներ շորս խոշոր գործարաններ, առաջինը՝ Գիզեում, երկրորդը՝ Ալեքսանդրիայում, երրորդը՝ Թանթայում և չորրորդը, որը կոչվում էր «Գեորգ Սարգսյան և ընկ.»՝ Ասիութում: Ընկերության վարչական ժո-

⁵ Տե՛ս «Ճերիտի Շարգիե», 3 ապրիլի 1896:

⁶ Ա. Գարամանյան, «Հայ տարրը Եգիպտոսի պետական...», էջ 179:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 181:

⁸ Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն Եվզոկիո հայոց, էջ 1685:

⁹ Տե՛ս Ա. Գարամանյան, «Հայ տարրը Եգիպտոսի պետական...», էջ 180:

դովի անդամներն էին Հ. և Կ. Մաթոսյանները, Տիրան Փիլիպոսյանը, Բյուզանդ Մասրաֆը, Պոլ Հակոբյանը, Անտոն Զամարյանը և Հովհաննես Գատիֆյանը, բոլորն էլ Մաթոսյան ընտանիքի ազգակիցներ: Եզրիպտական կառավարությունը, բարձր գնահատելով Մաթոսյան անանուն ընկերության ծառայությունները ծխախոտագործության զարգացման ապարնեղում, նրա հիմնադիր Հովհաննես Մաթոսյանին¹⁰ շնորհել է բեյություն աստիճան և պարզևատրել նեղոսի առաջին և երկրորդ կարգի շքանշաններով:

Գ. և Կ. Մելիքոնյան ծխախոտի տունը հիմնադրվել է 1882 թ. Զագազիգում, ապա տեղափոխվել է Ալեքսանդրիա: Ամենահամեստ միջոցներով ակզբնավորված այս ձեռնարկությունը գնալով բարգավաճել է: 1888 թ. Ֆայումում շարք է մտել նրանց երկրորդ, 1900 թ. Կահիրեում՝ երրորդ գործարանը: Հետագայում Կահիրեում կառուցվել է գործարանային սեփական շենք և այնտեղ են տեղափոխվել Ալեքսանդրիայի և Ֆայումի ձեռնարկությունները: Մելքոնյան ծխախոտի տունը ներկայացուցիչներ ուներ Եգիպտոսի և Սուդանի համարյա բոլոր քաղաքներում, ինչպես և կապեր էր պահպանում Եվրոպայի և Հեռավոր Արևելքի տարբեր երկրների հետ: Նրա մականիշը կրող սիգարետները, առանձնապես «Մադենը», լայն սպառում ունեին¹¹:

Ա. և Տ. Կամսարակյան ծխախոտագործական ձեռնարկությունը հաստատվել է 1895 թ. Զագազիգում: Հիմնադիրներն էին երևանցի Խաչատուր Կամսարակյանի որդիներ Արմենակ և Տիգրան¹² Կամսարակյանները, որոնք Կ. Պոլսում մեծ հմտություն էին ձեռք բերել ծխախոտագործության բնագավառում: Սկզբում նրանք գործել են արդյունաբերող Ս. Սարգսյանի հետ, ստեղծելով «Կամսարակյան եղբայր և Սարգսյան ընկերությունը», որը 1897 թ. լուծարքի է ենթարկվել, և ձեռնարկությունը, դառնալով Կամսարակյանների սեփականությունը, վերան-

¹⁰ Հովհաննես Մաթոսյանը կատարել է բազմաթիվ բարեգործություններ. դրամական օգնություն է տվել Զմմառի հայ կաթոլիկ վանքին, եգիպտահայ կաթոլիկ համայնքին և այլն: 1924—1927 թթ. նրա տրամադրած միջոցներով պատասպարվել են 50 հայ որբուհիներ: Վախճանվել է 1927 թ. Կահիրեում:

¹¹ Տե՛ս Ա. Գարամաեյան. «Հայ տարրը Եգիպտոսի պետական...», էջ 182: Մելքոնյանները զգալի միջոցներ են տրամադրել մշակութային նպատակների համար: Նրանց նվիրաբերությունները կառուցվել են Ալեքսանդրիայի հայկական մանկապարտեզի և Կիպրոսի Մելքոնյան միջնակարգ դպրոցի շենքերը:

¹² Արևմտահայ անվանի դրող Տիգրան Կամսարակյանն է, «Վարժապետին ազնիվը» հայտնի վիպակի հեղինակը:

վանվել է «Կամսարական եղբարք»: 1919 թ., Տիգրան Կամսարականի ասպարեզից քաշվելուց հետո, ձեռնարկությունն ամբողջովին անցնում է Արմենակ Կամսարականի տնօրինությանը¹³: Նրանց արտադրած սիգարետները, հատկապես «Աբունիգան» մականիշով, բարձր էր զնահատված եզրիպտոսում և Սուդանում:

Ն. և Ա. Հեջերյան ձեռնարկությունը կազմակերպվել է 1896 թ. Կահիրեում: Համեստ, արհեստանոցային պայմաններից այն դարձել է արդիական մեքենաներով կոմպլեկտավորված խոշոր գործարան, որի թողարկած սիգարետների և սիգարների պահանջարկը բավական մեծ էր Սուդանում, Եվրոպայի տարբեր երկրներում և Հյուսիսային Ամերիկայում¹⁴: 1909 թ. հետո եզրիպտական ծխախոտագործության վերաբերյալ հազորդումներում Հեջեթյան ձեռնարկությունը չի հիշատակվում:

Գ. Իփեկյան ծխախոտի տունը հիմնադրվել է 1889 թ. Ալեքսանդրիայում և մինչև 1895 թ. զբաղվել է թուրքական ծխախոտի մեծածախ առևտրով: Նրա հիմնադիր նուրիջան Իփեկյանի որդին՝ Գևորգ Իփեկյանը, ստանձնելով Ալեքսանդրիայի մասնաճյուղի գործերը, զբաղվում է նաև սիգարետի առևտրով, իսկ 1902 թ. անցնում է սիգարետի արտադրության: Կարճ ժամանակաշրջանում Իփեկյան ձեռնարկությունն առաջնակարգ տեղ է զբաղում եզրիպտական ծխախոտագործության ասպարեզում¹⁵: Բարձր են զնահատվել նրա «Սամսոն մադեն» մականիշով սիգարետները:

Մեզ հայտնի աղբյուրներում տեղեկություններ չկան Սանոսյան, Փեմբեճյան, Տուտյան-Ասլան և մի շարք այլ ծխախոտագործական ձեռնարկությունների մասին: Դրանք, հավանաբար, երկարատև կյանք չեն ունեցել, հաստատվել են 1880-ական թվականներին և 1896 թվականից հետո այլևս չեն հիշատակվում¹⁵:

Այսպիսով, Թուրքիայից արտագաղթող հիմնականում հայ և հույն վարպետների նախաձեռնությամբ եզրիպտոսում սկզբնավորվեց և զար-

¹³ Տե՛ս Վ. Զարգարյան, Հիշատակարան տարեգիրք, էջ 69:

¹⁴ Տե՛ս „Twentieth Century impression of Egypt“, 1909, p. 495.

¹⁵ Տե՛ս Ա. Գարամահյան, «Հայ տարրը եզրիպտոսի պետական...», էջ 185: Ի դեպ, եզրիպտահայ արդյունաբերողները խոշոր դեր էին կատարում նաև հարևան երկրների ծխախոտագործության մեջ: 1909—1910 թթ. եզրիպտահայ Մ. Գեորգոֆը, ձեռք բերելով Եթովպիայի ծխախոտագործության մենաշնորհը, ձեռնարկություններ էր հաստատել Ադիս-Աբեբայում, Հարարում և Դիրեսավայում:

¹⁶ Տե՛ս «Ճերիտե Շարգիե», 3 ապրիլի 1896:

դացման բավական բարձր աստիճանի հասավ ծխախոտագործությունը: Ստեղծվեցին արդիական տեխնիկայով զինված բազմաթիվ ձեռնարկություններ, որոնց արտադրանքը ոչ միայն բավարարում էր ներքին շուկայի կարիքները, այլև արտահանվում էր տարբեր երկրներ: Արտագրություն որակով ու ծավալով և զբաղեցրած բանվորական ուժի քանակով հայ կապիտալիստներին պատկանող ձեռնարկությունները գրավում էին առաջին տեղը:

Եզիպտահայ արդյունաբերողները բավական կարևոր դեր էին կատարում մետաղագործության բնագավառում: Երվանդ Օտյանը գրել է. «Բավական թվով ձուլարաններ կան թև Ալեքսանդրիա և թև Կահիրեի մեջ, ամենքն ալ հայ արհեստավորներու պատկանող»¹⁷: Դրանց մի խումբը արտադրում էր շինարարության մեջ օգտագործվող երկաթյա և պղնձյա իրեր՝ ծորակ, ծխնի, բանալի, բռնակ, ջրատար խողովակներ, ինչպես նաև երկաթյա դռներ, ցանկապատեր, հյուրանոցների կամ հասարակական շենքերի պատվող դռներ և այլն: Այդ կարգի իրեր էին պատրաստում Բաղճյանի, Մ. Մաճարյանի և Ա. Կոկանյանի ձուլարանները: Ձուլարանների մի ուրիշ խումբ էլ մասնագիտացած էր գյուղատնտեսական մեքենաների, կառքերի, դաղով և նավթով զործող շարժիչների, ջրհան պոմպերի վերանորոգման և դրանց առանձին մասերի արտագրության մեջ: Բավական կարևոր ձեռնարկություն էր Հակոբ Հակոբյանի ձուլարանը, որը կատարում էր գյուղատնտեսական «գործիքներու շինություն և նորոգություն», բացում էր արտեզյան ջրհորներ: Հակոբյանը հնարել և պատենտավորել էր «արտեսյան հորեր փորելու դրություն մը», որն արժանացել էր պետական խրախուսանքի¹⁸:

Մի շարք մանուֆակտուրաներ արտադրում էին կենցաղային գործածություն իրեր՝ յազմա, զարդաշղարշ, մանուսա և այլն: Ա. Գաբամաճյանը նշում է, որ մինչև «հայկական մեծ դաղթը», այսինքն 1896—1897 թթ. յազման «գրեթե ամբողջությամբ» ներմուծվում էր Կ. Պոլսից, իսկ այժմ «10-և ավելի գործարաններ» կային Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում¹⁹: Յազմայի մի տարբերակն էր արծաթազօծ թիկերով բանված զարդաշղարշը: Ասիուվում գործում էին զարդաշղարշ և մանուսա արտադրող մի շարք մանուֆակտուրաներ, որոնք, սակայն, շտովակով

¹⁷ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 478:

¹⁸ Ա. Գաբամաճյան, «Հայ տարրը Եզիպտոսի պետական...», էջ 227:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 222:

Եվրոպական համասեռ ապրանքների մրցակցութեանը, փակվեցին: 1913 թ. մնացել էր դրանից միայն մեկը՝ «Գ. Իշխանյան և որդիք գործարանը»²⁰: Զարգաշղարշները սպառվում էին ոչ միայն տեղում, այլև արտահանվում էին Եվրոպա և Ամերիկա²¹:

Այդ մանուֆակտուրաների արտադրանքները հաճախ հաջող քննութիւն էին բռնում: Ըստ Երվանդ Օտյանի, մինչև 1900 թվականը, օրինակ, մետաղյա իրերը «ամենն ալ» ներմուծվում էին Եվրոպայից, հետագայում տեղական արտադրանքը քանակով այնքան շատ էր, որակով այնքան բարձր, որ գրավել էր համապատասխան «Եվրոպական ապրանքի տեղը»²²:

Տվյալներ չեն պահպանվել մանուֆակտուրաներում դրադված բանվորական ուժի և նրանց կապիտալների ծավալի վերաբերյալ: 1896 թվականի արխիվային մի վավերագրում ասված է, որ ոմն եգիպտահայ արհեստագործական կապալառու Տիգրանը Ֆրանսիական հյուպատոսից ստացել է մի պատվեր, որը «2.000 ոսկիի մինչ 2.500 ոսկիի գործ» էր, և որի վրա աշխատել են 150—200 բանվոր²³: Այդ հաղորդումից կարելի է մակաբերել, որ հղել են բազմամարդ և շրջանառութեան բավական մեծ կապիտալ ունեցող մանուֆակտուրաներ:

XX դարասկզբում ուժեղացան նաև հայ արհեստավորների դիրքերը, բարձրացավ նրանց վարկն ու հեղինակութիւնը: «Ազատ բեմ» լրագիրը գրում էր. «Հայ արհեստավորին կպարտինք այն պատվաբեր ժողովրդականութիւնը, զոր ձեռք անցուցինք վերջերս»²⁴:

Առանձնապես մեծ հաջողութիւնների էին հասել ոսկերիչները: Սատերբարութիւնը և միսլայիչիութիւնը դարձել էին համարյա ինքնուրույն արհեստներ՝ համապատասխան վարպետներով և ուրույն գործիքներով: Սատերբարները ձուլելու, կռելու, գրվազնելու, դրոշմելու և հյուսելու եղանակով պատրաստում էին ուկլա դարդեր՝ վզնոց, ապարանջան, մատանի, օղ և այլն: Նրանք լայնորեն կիրառում էին ոսկեջրելու կամ ոսկեզօծելու եղանակը, ինչպես նաև մի յուրօրինակ տխնիկա՝ ոչ-մետաղյա իրերը (փայտ, ոսկոր, կաշի, ապակի) կրակի կամ կպցնող նյութերի օգնութեամբ ոսկեպատելու համար: Սատերբար վար-

20 ՏՆ՝ս նույն տեղում, էջ 229:

21 Նույն տեղում:

22 Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 477:

23 ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ք. 12, վ. 4977:

24 «Ազատ բեմ», 16 հունվարի 1907:

պետներինց յուրաքանչյուրը մասնազիտացած էր ոսկին մշակելու և զանակներից մեկի կամ երկուսի մեջ: Ոսկերիչ խնդամյանը մատանիների և օղբերի հոչակված վարպետ էր: Վահան Մոմջյանը պատրաստում էր զավազանի արծաթյա և ոսկյա նրբաճաշակ բռնակներ²⁵: Հայտնի վարպետներ էին նաև Գ. Երկանյանը և Կ. Արիֆյանը:

Մխլաթիջիուձյունը բաժանված էր երկու մասնազիտական ճյուղերի՝ ոսկու և թանկագին քարերի վրա խաղիչի օգնությամբ փորագրելը և թանկագին քարերի ազուցելը կամ ընդելուզելը ձուլածո, կռածո և այլ տեխնիկայով պատրաստված ոսկյա կամ արծաթե իրերի վրա: Դա մեծ վարպետություն և նուրբ ճաշակ պահանջող աշխատանք էր, որի հայտնի մասնագետները պոլսեցիներ էին²⁶: Ծանաչված վարպետներ էին Պ. Գևորգյանը, Զ. Քերեջյանը և, մանավանդ, Մ. Պենտերյանը, որի «թանկագին քարերու վրա փորագրությունները միշտ զմայլանք» էին պատճառում դիտողներին²⁷: Տեխնիկական բազմազան և զանակների կիրառումը, աշխատանքի բաժանման խորացումը վկայում են ևզիպտահայ ոսկերչության զարգացման բարձր աստիճանի մասին:

Բավական զարգացած էր նաև փայտի, քարի և տարբեր մետաղների վրա փորագրության արհեստ-արվեստը: Փայտի փորագրիչները պատրաստում էին սկահակ-հուշարձաններ, կահույք, տնային զործածություն իրեր, ցուցադրական տուրիկաներ և այլն: Քարի փորագրությունը կամ վիմագրությունը գլխավորապես սպասարկում էր գունավոր տպագրությանը: Բավական բարդ էր մետաղների՝ ոսկու, արծաթի, ցինկի և պողպատի վրա փորագրելը: Առաջին երկուսը մտնում էին ոսկերչության մեջ: Պողպատի փորագրիչները պատրաստում էին նուրբ կաղապարներ, ցուցանակներ, կենցաղային իրեր և այլն, ցինկի փորագրիչները կամ ցինկոգրաֆներն աշխատում էին հրատարակչությունների համար: Հոչակված փորագրիչ վարպետներ էին Ա. Ֆենտյանը, Ե. Գարագաշյանը, Ս. Չալըկյանը, Կ. Առաքելյանը և Բ. Մինասյանը:

Եզիպտական կենցաղում նոր էր մուտք գործել լուսանկարչությունը: Նրա ակնառու վարպետների մեջ կային նաև բազմաթիվ հայեր, որոնք բարձր էին գնահատված Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, Թանթա-

²⁵ Տե՛ս Ա. Գարամանյան, «Հայ տարբեր եզիպտոսի պետական...», էջ 256:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 254:

²⁷ նույն տեղում:

յում, Լյուքսորում և այլ քաղաքներում²⁸: Հմուտ լուսանկարիչներ էին Լեքեճյանը, Ութուճյանը, Սետեֆյանը, Ալպանը, Մելիքը և ուրիշներ: Լեքեճյանին է վիճակվել Փարիզի և Չիկագոյի միջազգային ցուցահանդեսներում եզրիտական լուսանկարչությունը ներկայացնելու պատիվը²⁹:

Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և մյուս քաղաքներում գործում էին մեծ թվով հայ դերձակներ, շապկագործներ, կոշկակարներ, ինչպես և էլեկտրական սարքեր, շարժիչներ, զանգեր վերանորոգող արհեստավորներ: Նրանք հոգում էին բնակչության ամենօրյա կարիքները և նպաստում Եզրիտոսի արաբ աշխատավորության շրջանում տարբեր արհեստների ծավալմանը: Նրվանդ Օսյանը նշել է. «(Արաքները) հայերու քով աշակերտելով սորված են արհեստ և ոմանք այժմ խանութի (արհեստանոցի—Ղ. Թ.) տեր եղած են»³⁰:

Այսպիսով, եզրիտահայերը բավական կարևոր դեր էին կատարում ժխախտագործության, մետաղագործության, տեքստիլ արդյունաբերության և մի շարք արհեստների զարգացման գործում: Հայ ոսկերիչները, փորագորիչները, լուսանկարիչները աչքի էին ընկնում վարպետությամբ և ճաշակով:

2. ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Անգլիական տիրապետության հաստատումից հետո Եզրիտոսի ներքին և արտաքին առևտուրը զգալի չափով աշխուժացավ: Ալեկացավ ապրանքաշրջանառության ծավալը, արտահանվող և ներմուծվող ապրանքատեսակների կազմը, բարեփոխվեցին երկաթուղային, գետային և անոռելս տրանսպորտի պայմանները, ընդլայնվեց բանկերի և մյուս վարկային հիմնարկների ցանցը, արմատավորվեցին առևտրի եվրոպական, հիմնականում անգլիական ձևերը, ստեղծվեցին առևտրական ընկերություններ, բացվեցին հանրախանութներ, մեծացավ ինչպես եվրոպական, այնպես էլ «ոչ-ազգային» տարր համարվող հույն, հրեա, հայ առևտրականների թիվը: Լ. Ա. Ֆրիդմանը իրավացիորեն գրել է. «Բնակչության հենց այդ խավերն էին առավելապես զբաղվում առևտրով, ֆինանսական գործարքներով...: Նրանց միջավայրում էին հիմնականում ձևավորվում կոմպրադորների հոծ կազմերը, իսկ իրենք, եզրիտ-

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 255:

²⁹ Տե՛ս Նրվանդ Օսյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 476:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 478:

տացիները, դուրս էին մղված այդ շահավետ գործունեության ասպարեզից...»³¹:

Մինչև 1890-ական թվականները հայ առևտրականները զիջում էին այսպես կոչված «ոչ-ազգային» կապիտալի մյուս ներկայացուցիչներին: 1882 թ. «Արձագանքը» գրում էր. «Այժմ Ալեքսանդրիայի մեծ հայոց (առևտրական) տների թիվը հասնում է 70—80-ի, որոնք մեծ մասամբ զմյուռնացի են»³²: 1886 թ. Կահիրեում նրանց թիվը հասնում էր 250-ի³³: Հավանական է, որ այդ տարիներին Եգիպտոսում կային 350—400 հայ առևտրականներ, որոնք կամ ուղղակի եվրոպական գործարանների գործակալներ էին, կամ էլ դրանց Թուրքիայի գործակալների ներկայացուցիչները: Հայկական մամուլը դժգոհում էր, որ «հույները տիրապետած են առևտրական հրապարակին: Հրեաները հրաշքի պես բաներ կգործեն...», իսկ հայը «ես մնացեր է հույներն, հրեալեն և եվրոպացիներն...», իր խանութն առաջվա պես հետ ինկած հին անկյունն է, վրան հաճախ անուն չկա, պատերը մրոտ ու փոշոտ են...»³⁴: 1896 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է, որ Կահիրեում հայկական երկու ունիվերսալ խանութներ՝ «Քաղար դե Կոստանդինոպոլը» և մեկ ուրիշը սնանկացել են «հրեից հետ մրցման շղիմանալով»: Միայն առաջին խանութի վնասն անցնում էր 10.000 եգիպտական ֆունտից³⁵:

Քայց հետագա տարիներին իրավիճակը փոխվեց, եգիպտահայ առևտրականները սկսեցին «հաջող կերպով մրցիլ» հույն և հրեա առևտրականների հետ: Գրան նպաստում էր նախ և առաջ այն, որ համիդյան ջարդերի հետևանքով ստեղծված անվստահությունը Թուրքիայի հայերին մղում էր իրենց կապիտալների ղգալի մասն արտահանել այլ երկրներ, այդ թվում և Եգիպտոս: 1890—1900-ական թվականներին Կահիրեի խոշորագույն բաղաներից ալ-Համդավիում վաճառատներ և պահեստներ հաստատեցին «Գեորգ Թոփալյան», «Կ. Քեչյան», «Պարբրճյան եղբայրք», «Ստեփան Իփլիկճյան», «Գեորգ Մուրատյան», «Սարգիս Մանուկյան և որդիք» և ուրիշ պոլսահայ ու զմյուռնահայ խոշոր առևտրական հիմնարկներ, որոնք ստիպված էին բավական ղժվա-

³¹ Л. А. Фридман, Капиталистическое развитие Египта, стр. 281.

³² «Արձագանք», 1882, էջ 306:

³³ Տե՛ս «Արմենիա», 16 հունվարի 1886:

³⁴ «Բյուզանդիոն», 30 հոկտեմբերի 1898:

³⁵ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ք. 12, վ. 9451:

րին պայքար մղել իրենց գոյության պահպանման համար: Եզրպտական շուկան վերածվել էր «գերազանցապես մրցման» ասպարեզի, որտեղ այլևս հնարավոր չէր միայնակ հանդես գալ կամ սահմանափակ կապիտալով տոկալ եվրոպական անանուն ընկերությունների մրցակցությունը: Գոյության պայքարն եզրպտահայ առևտրականներին ստիպում էր միավորել կապիտալները՝ ընկերություններ կազմելու միջոցով 1907 թ. տնտեսական ճգնաժամից հետո, երբ հրամայական դարձավ խոշոր կապիտալների անհրաժեշտությունը, ստեղծվեցին հայ-եզրպտական, հայ-եվրոպական առևտրական ընկերություններ: Հայ-եզրպտական համագործակցություններ էին «Սազեկ և ընկ-ը», «Եզրպտական դարձաշարժանների անանուն ընկերությունը» և ուրիշներ: Ավելի հզոր էին հայ և եվրոպական կապիտալիստների միավորումով ստեղծված «Եզրպտոսի առևտրական ձեռնարկումների անանուն ընկերությունը» (Վ. Խորասանճյան), «Յորկչայր ինջինըրինգ կոմպանին» (Ա. Ֆենտյան) և ուրիշներ: Այսպիսով, եզրպտահայ առևտրականներն ասպարեզի «իրենց բաժինը Եզրպտոսի հրապարակի վրա»³⁶:

Ինչպես նախկինում, Անգլիան մնում էր Եզրպտոսի խոշորագույն հայթայթիչը և հումքի գնորդը: Նրանից հետո գալիս էին Ֆրանսիան, Թուրքիան, ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը, Գերմանիան, Բելգիան, Ճապոնիան, Ռումինիան: Եզրպտոսը ներմուծում էր երկաթ, հանրածուխ, նավթ, անտառանյութ, ծխախոտ, մեքենաներ, կահույք, ալյուր, ըմպելիքներ և բազմատեսակ արդյունաբերական ապրանքներ, արտահանում էր բամբակ, սիգարետ, բրինձ, սոխ, ջալյամի փետուր, փղոսկր և այլն:

Եզրպտոսի համար առանձնահատուկ նշանակություն ուներ բամբակի արտահանումը: Ընդարձակվեցին բամբակի պլանտացիաները, կրկնասպտեկվեց արտահանվող բամբակի ծավալը՝ կապված միջադրախն շուկայում պահանջարկի ավելացման հետ: Բամբակի արտահանումը հիմնականում կատարում էին անգլիական, ֆրանսիական, գերմանական բանկերը: Գրանց գործակալները, որոնք մեծ մասամբ հույն և հրեա առևտրականներ էին, շրջում էին բամբակաշատ շրջանները և բերքը գնում ուղղակի գյուղացիներից: Մինչև անգամ հետին գյուղերում բուն դրած հույն սրճարանատերերը, զիննվաճառները և հրեա փերեզակները զրաղվում էին «բամբակի վաճառականությունը»³⁷:

³⁶ Ա. Գարամանյան, «Հայ տարրը Եզրպտոսի պետական...», էջ 224:

³⁷ «Բյուզանդիոն», 30 հոկտեմբերի 1898:

Հայ առևտրականները համարյա դեր չունեին բամբակի արտահանման գործում:

Եզիպտոսն արտահանում էր տեղական արդյունաբերության հազվագյուտ արտադրանքներ: Դրանցից գլխավորը սիգարետն էր: Եզիպտահայ արդյունաբերողներից շատերը, թեև վաճառման կետեր ու ներկայացուցիչներ ունեին արտասահմանում, սակայն նրանց արտադրանքի սպառման հիմնական շուկան Եզիպտոսն էր և Սուդանը: Մաթոսյան և Մելքոնյան գործարանները սիգարետ էին արտահանում Ֆրանսիա, Գերմանիա, Բելգիա, Ճապոնիա, Սիամ և ուրիշ երկրներ, բայց նրանց «արտածումը բաղադատարար շատ քիչ» էր³⁸: 1910 թ., երբ եզիպտական սիգարետների առաջ մաքսային արգելքներ դրվեցին Եվրոպայի մի շարք երկրներում, նրանք առհասարակ հրաժարվեցին արտահանման այդ ճյուղից: Էլ-Գրիտլին նշում է. «Եվրոպական շուկայում եզիպտական սիգարետների սպառումը անկում կրեց, երբ մաքսային արգելքներ դրվեցին Գերմանիայում և Ֆրանսիայում»³⁹:

Եզիպտահայ առևտրականներն արտահանում էին նաև մի շարք երկրորդական նշանակության ապրանքներ: Դրանցից որոշ հետաքրքրություն էր ներկայացնում ջալլամի փետուրի և զարդաշղարշների արտահանումը: Հայկ էքզիբերի ջալլամաբուծարանը գտնվում էր Մաթարիայում, նրա արտադրանքը՝ ջալլամի փետուրներն արտահանվում էին գլխավորապես Անգլիա և Ֆրանսիա: Վաճառական-արդյունաբերող Գ. Չաբըճյանը Եվրոպա և Ամերիկա էր արտահանում մեծ քանակությամբ եզիպտական զարդաշղարշներ: Կային նաև մի շարք հանձնակատար առևտրականներ կամ կոմիսիոներներ, որոնք միջնորդի դեր էին կատարում արտասահմանյան գնորդի և տեղական վաճառողի միջև:

Եզիպտահայ առևտրականները հիմնականում զբաղված էին ներմուծվող ապրանքների առևտրով: 1913 թ. Եզիպտոսի ընդհանուր ներմուծումները դրամական արժեքով կազմում էին 25.200 հազար եզիպտական ֆունտ, որից 4—5 միլիոնը, ինչպես նշել է Ա. Գաբամաճյանը, բաժին էր ընկնում հայ առևտրականներին⁴⁰: Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և մյուս քաղաքներում գործում էին հայապատկան մի քանի հարյուր ներմուծող հիմնարկներ, որոնցից 74-ը Եվրոպական գործարանների պաշտոնական ներկայացուցիչներ էին: Երկրորդ կամ երրորդ

³⁸ Եվանդ Օսյան, Երկրի ժողովածու, հ. 4, էջ 477:

³⁹ El-Gritly, The Structure of Modern Industry..., p. 509.

⁴⁰ Տե՛ս Ա. Գաբամաճյան, «Հայ տարրը Եզիպտոսի պետական...», էջ 222:

կարգի առևտրական հիմնարկները սպասարկում էին Եգիպտոսում պաշտոնական ներկայացուցիչ շունեցող գործարաններին և ներմուծումներ էին կատարում պայմանագրային կարգով:

Բերլոլդ աղյուսակը⁴¹, պակասավոր լինելով հանդերձ, կարող է որոշ պատկերացում տալ Եգիպտահայ առևտրականների ներմուծած ասորանքատեսակների և նրանց արտասահմանյան կապերի մասին:

Ներմուծվող ասորանքի տեսակը	Ներմուծող հիմնարկներ	Արտահանող երկրներ
1. Նավթ	1	Ռուսաստան (Բաքու)
2. Հանքածուխ	1	Անգլիա, Բելգիա, ԱՄՆ
3. Երկաթ և ցեմենտ	2	Բելգիա
4. Երկաթեղեն և մեքենա	5	Անգլիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ
5. Քիմիական պարարտանյութ	1	Բելգիա
6. Մխախոտ	6	Թուրքիա, Բուլղարիա, Հունաստան
7. Կաշի	6	Ֆրանսիա, Իտալիա
8. Բրդյա և բամբակյա տարբեր գործվածքներ	12	Անգլիա
9. Տարբեր կերպասներ	9	Թուրքիա
10. Կոշիկ	2	Անգլիա, ԱՄՆ
11. Արդուզարդի իրեր	5	Անգլիա, Գերմանիա, Իտալիա, Թուրքիա, Ճապոնիա
12. Կահույք և տնային գործածության իրեր	4	Անգլիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա
13. Լուսանկարչական մեքենաներ և սարքեր	3	Անգլիա, Ֆրանսիա
14. Թուղթ և դրենական պիտույքներ	1	Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա
15. Ալյուր	2	Ռուսաստան, Կանադա, Ռումինիա,
16. Չորացրած պտուղ	2	Թուրքիա, Հունաստան, Իտալիա
17. Թանկագին քարեր	8	Անգլիա, Ֆրանսիա, Ճապոնիա
18. Հնույթյուններ	3	Տարբեր երկրներ
19. Պարան	1	Իտալիա

Եգիպտահայ առևտրականները ներմուծում էին ամենատարբեր տեսակի ասորանքներ՝ սննդամթերքներ, բրդյա, բամբակյա, մետաքսյա ռբծվածքներ, շինանյութեր, մեքենաներ, հեծանիվներ, էլեկտրական սարքեր, հեռախոսային և լուսանկարչական սպարատներ, դրամաֆոններ, ձայնավանդակներ, թուղթ, կուլտ-կենցաղային ապրանքներ, արդու-

⁴¹ Ըստ Գարամաճյանի տվյալների, «Հայ տարբեր Եգիպտոսի պետական...», էջ 225—

զարդի իրեր և այլն: Նրանց ներմուծումների նժարում առանձնապես ծանր էին կշռում նավթն ու ծխախոտը:

Եզիպտական նավթը, լինելով ցածրորակ, աննշան շափով էր օգտագործվում, ուստի անհրաժեշտ ամբողջ նավթը ներմուծվում էր Ամերիկայից, Ռումինիայից և Կովկասից: Բարձր նավթը, որի վաճառքով զբաղվում էր Ա. Ի. Մանթաշովի առևտրական ընկերության Եզիպտոսի մասնաճյուղը, բավական լայն սպառում ուներ և, ինչպես նշել է Գաբամաճյանը, Եզիպտոսի «քարյուղի հրապարակին շատ կարևոր բաժին մը» պատկանում էր այդ ընկերությանը⁴²: Նրա կենտրոնը գտնվում էր Ալեքսանդրիայում, ուր մթերվում էր նավթը և ուղարկվում երկրի սարբեր մասերը: Ընդհանուր ներկայացուցիչն էր Հովհ. Մուլաֆյանցը: Համարյա բոլոր քաղաքներում և գյուղերում դորժող նրա մասնաճյուղերի աշխատողները մեծ մասամբ հայեր էին:

Մխախոտի ներմուծման և տեղում սպառման ասպարեզը հիմնականում գտնվում էր հայ և հույն արգյունաբերողների ձեռքում: Նրանք մնայուն գործակալներ ունեին ծխախոտ արտահանվող տարբեր երկրներում: Հաղորդումները վկայում են, որ հայերը գերազանցում էին հույներին և «առաջին տեղը բռնած» էին ծխախոտի առևտրում⁴³: Թեմբեքի ներմուծման և տեղում սպառման մենաշնորհը պատկանում էր մի հալեպցի հայի՝ Խալիլ Խայյաթին: Մխախոտը և սիգարետը լայն սպառողներին հասցնելու գործով զբաղված էին մանր խանությալանները կամ հատկապես այդ նպատակով ստեղծված կրպակները, որոնց զգալի մասը պատկանում էր հայերի⁴⁴:

Եզիպտահայ որոշ առևտրականներ զբաղված էին Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի արհեստագործական արտադրանքների վաճառքով: 1889 թվակիր արխիվային մի վավերագրում զրանցից մեկի՝ ոմն Սարոյանի մասին ասված է. «Յուր ունեցած վաճառականությունը Եզիպտոսի վրա չէ, այլ Վանի. եղբայրը Վանեն հոս (Կահիրե—Հ. Թ.) կիրակ և ինքն կվաճառե ամենայն ճարտարությունք. ապրանքներն են Վանի պատվական բրդեղեն խումաշներ հագուստի համար և այլ այլ տեսակի ընտիր գորգեր և անթիկաներ, որմե մեծ քանակությամբ կգտնվի այժմ քաղաքիս յուր վաճառանոցն...»⁴⁵: Տարբեր ապրանքներ

⁴² Նույն տեղում, էջ 223:

⁴³ Ն. Մ. Աղազարմ, Նոթեր Եզիպտոսի հայ գաղութին վրա, էջ 72:

⁴⁴ Տե՛ս Նովազ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 476:

⁴⁵ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 5486:

էին ներմուծվում Արաբկիրից, Եվդսկիայից, Կեսարիայից և այլ վայրերից:

Հայերն ակնառու դեր էին կատարում նաև արդյունաբերական ու արհեստագործական արտադրանքի, սննդամթերքի, շինանյութի և կուլտուր-կենցաղային ապրանքների մանրածախ առևտրում: Այդ կարգի բազմաթիվ խանութներից հայտնի էին Ա. Փափազյանի թղթի տեսակների, գրենական պիտույքների, Օ. Տիրատուրի, Կ. Լեքեճյանի լուսանկարչական ապարատների, Ն. Յակուբյանի, Լ. Ստեփանյանի, Սելվաջյան-Գազանջյանի եվրոպական կահույքի, խոհանոցային իրերի, Տեր-Ստեփանյան եղբայրների կոշիկի, Ֆ. Փափազյանի գրամաֆոնի, ձայնապնակների, ժամացույցների խանութները և այլն: Ուշագրավ է, որ այդ ապրանքների համար բավական լայն բեկկամ էր արվում թե՛ հայկական, թե՛ արաբական և թե՛ օտար մամուլում:

Եզրիպտոսի ներքին առևտրում իրենց յուրահատուկ տեղն ունեին հյուրանոցները, պանդոկները, ճաշարանները, սրճարանները, բարերը և այլն, ուր վաճառվում էին սպիրտային կամ ոչ սպիրտային խմիչքներ: Այդ ասպարեզում հայերը, զիջելով հանդերձ հույներին, ցուցաբերում էին որոշ աշխուժություն: Կահիրեում գործում էին հայերի պատկանող «Կաֆե դը լա Պե» (Երվանդ և Սամիլ Հաճյան), «Կաֆե դ'Օրիան» (Եղիա Շահբազյան) սրճարանները, մի զինեռուն՝ «Կրիստալ բարը» (Միսաք Միսաքյան) և մի քանի պանդոկներ ու ճաշարաններ:

Այսպիսով, բրիտանական տիրապետության հաստատումից հետո եզրիպտահայ առևտրականները ծավալուն կապեր ստեղծեցին Եվրոպայի զանազան երկրների, առաջին հերթին Անգլիայի արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ: Նրանք եվրոպական ապրանքների վաճառք էին կազմակերպում ոչ միայն Եզրիպտոսում, այլև որոշ հարևան երկրներում: Միջնորդի այդ դերը նրանց հնարավորություն էր տալիս կուտակելու գրամական մեծ միջոցներ:

* * *

Օտարերկրյա կապիտալիստները, առաջնահերթ նշանակություն տալով հումքի թե՛ հայտնաբերված և թե՛ հնարավոր աղբյուրներին, ձեռք էին բերում ընդարձակ հողատարածություններ: 1913—1914 թթ. մշակելի հողերի 13 տոկոսը կազմում էր օտարերկրացիների սեփականությունը: Բացի այդ, նրանք տարբեր միջոցներով (հիպոտեկային բանկեր, ընկերություններ և այլն) վերահսկողություն էին հաստատել եզրիպտացիներին պատկանող հողերի 27 տոկոսի վրա:

Մեծացալ նաև եզրիպտահայ կալվածատերերի դասը: Այդ մասին է վկայում Եզրիպտոսի տարբեր նահանգների հայանունն էզերենների կամ գյուղերի ներքո բերվող թեկուզ ոչ լրիվ ցուցակը⁴⁶:

Նահանգներ	Նահանգային շրջկենտրոն	Հայանուն գյուղեր կամ էզերեններ
Բեհերա	1. Քաֆր ադ-Գուվվար 2. Արու Հոմմուս 3. Շուբրախիթ 4. Դամանհուր	Ալ-Աբեր նուբար փաշա, Արթին, Պողոս փաշա նուբար ալ-Գեաիտ, Պողոս փաշա նուբար ալ-Քաբրա, Պողոս Կարապետ, նուբար փաշա ալ-Գեղիտ և ալ-նուբարիև Արու Ջեյդա Դեմիրջյան, Պողոս փաշա նուբար, Պողոս Սաֆարյան ալ-նուշխա, նուբար փաշա, Անթուան Աշրբյան, էզրեդ Սաֆարյան և Պողոս Սաֆարյան Քարեմ Յազուր փաշա Արթին, էզրեդ Յազուր բեյ և Արմենիա Բաթրիբխանաթ ալ-Արման ալ-Բահրի և Բաթրիբխանաթ ալ-Արման ալ-Բերլի
Ղարբեհ	1. Բեկլաս 2. Շրբին 3. Քաֆր ալ-Կալի 4. Մահալլա ալ-Քուբրա 5. Թանթա	Պողոս փաշա նուբար և Խալիլ փաշա Խալլաթ Ալ-Արման Պողոս բեյ Ղալի Պողոս բեյ Ղալի Պողոս բեյ նուբար
Շարկեհ	1. Բիրբեխ 2. Ջազադիդ 3. Հեհիա 4. Մինեթ ալ-Գամհ	Բադր ալ-Գամալ և Պողոս Կարապետ Բաթրիբխանաթ ալ-Արման Դարգուր Գեորգ Յազուր Յուսուֆ
Մինեա	1. Մադադա 2. Սամալուտ 3. Բեհի Մադար	Պողոս բեյ Ղալի Սարգիս Օհանյան նուբար փաշա
Դակահլիհ	1. Մինբելավի 2. Միդ Ղամր 3. Ֆարեսբուր	Պողոս Կարապետ Պողոս Կարապետ Պողոս փաշա նուբար
Մենուֆիհ	1. Շիրին ալ-Գոմ 2. Աշմուն 3. Թալա	Պողոս Կարապետ Խալիլ փաշա Խալլաթ նուբար փաշա
Ղալուբիհ	1. Ֆակուսում 2. Հավա	Առաքել բեյ նուբար նուբար փաշա
Բենի Սուեֆ Ֆայում	1. Բիրա 1. Ալ-Շարկեհ	էզրեթ Պողոս Պողոս բեյ

⁴⁶ Ըստ «Արևի» (17 օգոստոսի 1931) տվյալների:

Նդիպտոսի խոշորագույն կալվածատերերից էր Նուբար փաշան: Ըստ Բյուզանդ Քեչյանի, նա լավ գիտեր թե «ինչ ահագին տարածու-
թյուններ օր մը ոսկի հանքի նման շահավետ պիտի ըլլային միայն
սոսոքման շնորհիվ: Ուստի մեկ կողմէ ածան հող զննելով կամ նախորդ
խզիւլներէն իր նվեր առածները մշակել սալով, մյուս կողմէ Նեղոսի
ջրանցքներ բանալ տալով, ահագին տարածություններ արժեքացուց...»⁴⁷:
Նուբարյան գերդաստանի հողերը հատկացված էին բամբակի մշակու-
թյանը: Միայն Թամիեի պլանտացիաները 12.000 ֆեղդան տարածու-
թյուն էր, որտեղ աշխատում էին ավելի բան 1000 ֆելլահներ և որոշ
թվով հայեր⁴⁸: Հողամշակման գործիքները բավական կատարելագործ-
ված էին, դրանցից մի բանիսը նույնիսկ գործում էին էլեկտրականու-
թյամբ: Այցելուները գրվատանքով էին պատմում Պողոս Նուբարի
հնարած էլեկտրական արորի մասին⁴⁹: Ֆայումի երկաթուղին հատկա-
պէս երկարածոված էր մինչև Թամիե՝ հայ կալվածատիրոջ բամբակի
բերքը տեղափոխելու համար⁵⁰:

Խոշոր կալվածատեր էր նաև լուսավորչական եկեղեցին: Կահիրեի
ազգային առաջնորդարանը Մինեայում ուներ 1000, Գեղիայում՝ 400,
Շեխեթմանում՝ 340, Աշմուն Կրեյսում՝ 100, ալ-Ազիզիեում՝ 60, ընդա-
մենը 1900 ֆեղդան հողատարածություն: Ալեքսանդրիայի ազգային
առաջնորդարանին էին պատկանում երեք բավական ընդարձակ հողա-
կտորներ: Այդ կալվածները գոյացել էին մեծ մասամբ մեծատունների
և պետութան նվերներից, երբեմն էլ զննելով: Եկեղեցապատկան-ազ-
գապատկան կալվածները գրանցվում էին «շերիի օրինոք» եկեղեցու
աղբատների, երբեմն էլ մասնավոր անձանց անվամբ: Վերջին դեպքում
տվյալ անձը հատուկ գրությամբ հաստատում էր իր անվան գրանցված
կալվածների ազգապատկան լինելը: Ազգային իշխանությունները
հողային տնտեսութուն շէին վարում, հետևաբար ազգապատկան կալ-
վածների շահագործումը տալիս էին կապալով: Կապալի ժամկետը սո-
վորարար մի տարի էր, ուստի յուրաքանչյուր տարեգլխի վերահաս-
տատվում կամ նորոգվում էին կապալի պայմանները, նախօրոք հա-
մապատասխան հայտարարություն տալով մամուլում:

47 «Բյուզանդիոն», 7 հունվարի 1899:

48 ՏԷՍ «Մուրե», 1907, № 1, էջ 60:

49 ՏԷՍ նույն տեղում, էջ 60—61:

50 ՏԷՍ նույն տեղում:

Կարապետ Գալուստի ժառանգորդները տիրում էին ավելի քան 1000 ֆեդրան հողերի վերին Եգիպտոսի Դելիա, Շելխեթման և ալ-Աղիզիե գյուղերում, ինչպես նաև՝ բազմաթիվ հողակտորների Կահիրեում: Աբրահամ Բարթողի սեփականությունն էին Դեսունես և Ղաբե գյուղերը՝ Նեղոսի ափին, Մահմուդիեի ջրանցքի վրա: Մյուս հայ կալվածատերերի հողատարածությունների վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել մեզ հայտնի աղբյուրներում:

1907 թ. տնտեսական ճգնաժամը ցնցեց հայ կալվածատերերի դիրքերը: Բամբակի գների աճը բարձրացրեց նաև հողի գինը և, ինչպես նշել է Կրեսասին, կալվածատերերը մեկ օրում երկու անգամ ավելի հարստացան, քան առաջ⁵¹: Սակայն դա պատրանք էր: Գնորդների մեծագույն մասը հողը ձեռք էր բերում ավելի թանկ վերավաճառելու նպատակով: Կալվածներն անցնում էին ձեռքից-ձեռք..., և նրանց գները բարձրանում էին «աներևակայելի» չափով⁵²: Այդպես շարունակվել էր կարող: Բամբակի պահանջարկը պակասելու հետ բանկերը դադարեցրին վարկերը, և հողի գները սկսեցին անկում ապրել, սնանկացան շատ վաշխառուներ, առևտրականներ, կալվածատերեր: Նոսրացան նաև հայ կալվածատերերի շարքերը: Ճգնաժամից հետո հայ խոշոր կալվածատերերից մնացին Պողոս Նուբարը, Պետրոս Կարապետյանը, Յակուբ Արթինը, Մ. Անդրանիկյանը, Երվանդ Աղաթոնը, Հակոբ Բարթողը, Աշքբյանը, Մեղեմեևտյանը, Գ. Տարազճյանը և մի քանի ուրիշներ:

* * *

Բրիտանական գաղութարարները, հետևելով լորդ Դաֆֆերինի զեկուցագրին, «մաքրողական» քաղաքականություն կիրառեցին այնպիսի «ազդուությանց սերնդոց, ինչպես ևն հայք, հույնք, սիրիացիք և հրեայք»։ նա թելադրում էր «հասարակային պաշտոններեն դուրս մերժել Նուբարի, Ռիազի և Տիգրանի պես մարդիկ, ինչպես նաև Շեքիֆ փաշա և ընկերները»⁵³: Այդպես էլ եղավ: 1894—1895 թթ. նուբար և Տիգրան փաշաները ստիպվեցին քաշվել պետական ծառայության ասպարեզից: 1898 թ. Պողոս փաշան՝ «երկաթուղյաց վարչական ժողովո՛ւ եգիպտական անդամն... լոր պաշտոնն հրաժարականն մատուց», բողոքելով երկաթուղիներն անգլիացիներին վաճառելու դեմ⁵⁴: 1906 թ. Յակուբ Արթին

51 Տե՛ս Cressaty, L'Egypte d'aujourd'hui, p. 93.

52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94:

53 Ըստ «Մասիսի», 27 ապրիլի 1883:

54 ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 9486:

փաշան հրաժարվեց լուսավորության մինիստրության պետական դեր-
քարտուղարի պաշտոնից⁵⁵: Այժմ հայերը զբաղեցնում էին երկրորդա-
կան, հաճախ անկարևոր պաշտոններ:

Տիգրան դ'Արցո Բագրատունին (1846—1904) ծնվել է Կահիրեում,
սկզբնական, միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունը ստացել է Եվ-
րոպայի տարբեր երկրներում: 1868 թ. նա աշխատանքի է անցել ար-
տաքին գործերի մինիստրությունում, 1891—1894 թթ. նշանակվել է
արտաքին գործերի մինիստր: Բնութագրելով նրա բաղաբաղական հա-
յացրենբրը, Կրոմերը գրել է. «Նա բառի սովորական իմաստով անզլատ-
յաց չէր, բայց հակադրվում էր Եգիպտոսում Անգլիայի վարած բաղա-
բաղականության գլխավոր դժբերին»⁵⁶: «Նա հավանաբար անկեղծորեն
մտածում էր, որ եգիպտացիները ... կարող են Եգիպտոսը կառավարել
առանց անգլիացիների ղգալի օգնության և, անկասկած, առանց բրի-
տանական զորքերի ներկայության»⁵⁷:

Յակոբ Արքին Չրաֆյանը (1842—1919) ծնվել է Կահիրեում:
Սկզբնական կրթությունը ստացել է Կ. Պոլսում, միջնակարգը և բարձ-
րագույնը՝ Փարիզում: 1881 թ. ընտրվել է Եգիպտոսի գիտությունների
ակադեմիայի անդամ, հետագայում մի քանի անգամ եղել է նրա նա-
խագահը: 1884—1906 թթ. վարել է լուսավորության մինիստրության
պետական դեր-քարտուղարի պաշտոնը և, ինչպես նշում է Կրոմերը,
«հիանալի գործ» է կատարել եգիպտական դպրոցների ուսումնադաս-
տիարակչական մակարդակը բարձրացնելու ուղղությամբ⁵⁸: Նա զգալի
ավանդ է մուծել նաև եգիպտագիտության զարգացման գործում:
1886 թ. գլխավորել է եգիպտական պատմիչականությունը՝ Արևելագետնե-
րի 8-րդ համագումարում (Վիեննայում)⁵⁹: Հեղինակ է բազմաթիվ գի-
տական աշխատությունների, որոնցից առանձնապես ուշագրավ են
«Հողային սեփականությունը Եգիպտոսում», «Հանրային կրթությունը
Եգիպտոսում», «Եգիպտական բանահյուսությունը», «Անգլիան Սուլա-
նում» և այլն: Նա ֆրանսերեն է թարգմանել մի շարք հայատառ թուր-
քերեն ձեռագրեր: Բարձր գնահատելով Յակոբ Արքինի ծառայություն-

55 Տե՛ս «Ազատ բեմ», 7 նոյեմբերի 1906:

56 Cromer, Modern Egypt, vol. II, p. 222.

57 Նույն տեղում, էջ 223:

58 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221:

59 Տե՛ս «Բաղմավես», 1919, էջ 57:

ներն եզիպտական մշակույթի զարգացման դործում, 1926 թ. եզիպտական կառավարութիւնը Արվեստի պետական լիանգարանում կազմակերպեց Չրաքյանի անվան ցուցասրահ, որտեղ և տեղափոխվեցին նրա գրադարան-թանգարանի բազմահարուստ հավաքածուները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին պետական տարբեր հիմնարկներում ծառայում էին բավական թվով հայ մասնագետներ (ինժեներներ, բժիշկներ, դատավորներ, դասախոսներ, տեխնիկներ, լուսանկարիչներ, ցինկոգրաֆիստներ և այլն) և զրասենյակային աշխատողներ (դիրեկտոր, վարիչ, տեղակալ, քարտուղար, թարգման և այլն): Եզիպտոսի ներքին, արտաքին, պատերազմական, հանրօգուտ շինութեան և լուսավորութեան մինիստրութիւններում ծառայում էին 21, միջազգային կամ խառն դատարաններում՝ 3, երկաթուղային և կապի վարչութիւններում՝ 43 հայեր⁶⁰: Անհամեմատ մեծ թիվ էին կազմում պետական հիմնարկներում զբաղված հայ արհեստավորներն ու սևագործ բանվորները: Այդ կարգի շուրջ 200 աշխատողներ կային Ալեքսանդրիայի տրամվայի ընկերութեան տեղամասերում⁶¹:

Այսպիսով, բրիտանական տիրապետութեան հաստատումից հետո խոշոր չափեր ընդունեց կապիտալի արտահանումը Եզիպտոս, որը և առաջ մղեց գլուղատնտեսութեան, արդյունաբերութեան և առևտրի զարգացումը: Բանկերը, խոշորագույն առևտրական ընկերութիւնները, բամբակի պլանտացիաները, տեխնիկապէս լավ զինված արդյունաբերական ձեռնարկութիւնները, երկաթուղիները, հանքերը պատկանում էին հիմնականում օտարերկրյա կապիտալին: Աղգային և այսպէս կոչված «ոչ-աղգային» կապիտալը գտնվում էր օտարերկրյա բանկերից կախման մեջ: Բրիտանական առևտրի առավել հուսալի գործակալները հրեաներ, հույներ, հայեր և սիրիացիներ էին:

Օգտվելով «ոչ-աղգային» կապիտալի ներկայացուցիչների ծառայութիւններից, բրիտանական գաղութարարները վարում էին ոչ-մուսուլմանական աղգային փոքրամասնութիւնները հովանավորելու քաղաքականութիւն: Դրանով է բացատրվում այն, որ Եզիպտոսի ղոնները լայն բացվեցին Թուրքիայում պարբերաբար կրկնվող կոտորածների փախչող հայ գաղթականների առաջ:

⁶⁰ «Եզիպտահայ տարեցույց», 1914, էջ 230—233:

⁶¹ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 386:

Դեպի Եգիպտոս հայերի հոսքը վերսկսվեց 1880-ական թվականներին և որոշ ընդհատումներով շարունակվեց մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները: Փախչելով ծանր հարկերից, սովից ու կոտորածներից, հայ ժողովրդի աշխատավոր զավակները հոսում էին Կ. Պոլիս, Զմյուռնիա, այստեղից էլ գաղթում մոտիկ ու հեռավոր երկրներ: 1896 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է, որ Կ. Պոլսից մեկնող «մեն մի շոգենավ հարյուրավոր գաղթականներ» էր տանում Եգիպտոս⁶²:

Բաղմահազար՝ գաղթականներ ապաստանել էին Եգիպտոսի հայկական եկեղեցիներում, դպրոցներում և դրանց շրջակայքում՝ «վրաններու և տաղավարներու ներքև»⁶³: Երվանդ Օտյանը գրում է, որ Ալեքսանդրիայի դպրոցը, Պողոս-Պետրոս եկեղեցու պարտեզը «կատարյալ տոնավաճառի» էին վերածվել, այնտեղ գործում էին «սրճարաններ, հաշարաններ, սափրիչի, նպարավաճառի, ծխախոտավաճառի խանութներ» և այլն⁶⁴: Նույնպիսի գրություն էր նաև Կահիրեում:

Սկզբում գաղթականների կարիքները հոգում էր ազգային առաջնորդարանը՝ ազգապատկան կալվածների եկամուտներից, հետագայում օգնություն հասան նաև մեծատունները: «Լև Տան» ֆրանսիական թերթի Կահիրեի թղթակիցը գրում էր. «Այնչափ շատ եկած են և, մասնավանդ, այնչափ շատ շքավորներ կան, որ ամբողջ ժողովուրդը զբաղված է ատոնց օգնելով: Եվրոպացի բոլոր գաղթականություններու երևելիներեն մի մասնաժողով կազմված է, հանդանակության համար թուղթեր կպտտցունեն...»⁶⁵: Նպաստամատույց հանձնաժողովի «գերծաղիր մարմինը», որը բաղկացած էր «10 հայ երևելիներե», կարգավորում էր նպաստի բաշխումը և ջանքեր գործադրում «մարդու համեմատ... գործ դառնելու» ուղղությամբ^{65ա}:

Մինչև 1896 թ. վերջերը նպաստամատույց հանձնաժողովի միջոցները բավական լայն էին: Գաղթականներին տրվում էր դրամական նպաստ, ինչպես նաև օրական երկու անգամ ճաշ, յուրաքանչյուր ան-

62 ԳԱԹ արխիվ, Թ. Աղատյանի ֆոնդ, Բ. 12, վ. 9408:

63 Նույն տեղում, վ. 9407:

64 Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 110:

65 Հստ «Արմենիայի», 28 դեկտեմբերի 1896:

65ա ԳԱԹ արխիվ, Թ. Աղատյանի ֆոնդ, Բ. 12, վ. 4989:

գամը «երկու տեսակ կերակուր, ...ըլլալով մսեղեն, իսկ շորերը շաքարի և ուրբաթ օրերը պահքի»⁶⁶: Բացի այդ, նպաստամատուցը նշանակել էր հատուկ բժիշկ և դեղատուն, որոնք անվճար խնամում էին հիվանդներին, հայթայթում նրանց անհրաժեշտ դեղորայքը⁶⁷: «Խնամակալուհի տիկիները», այսինքն մեծատուն կանայք պարբերաբար այցելում էին գաղթականներին և զգեստ, կոշիկ, հանդերձանք բաշխում կարիքավորներին: 1897 թ. սկզբներից սակայն նպաստամատուցի միջոցները զգալի չափով նվազեցին: Այժմ գաղթականներին տրվում էր «24 ժամը մեկ անգամ մեկ պնակ ապուր և 100 գրամի շափ հաց...»⁶⁸: 1897 թ. հուլիսի 1 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «ՅԱղեքսանգրիա գաղթականաց հացն իսկ կտրած են, իսկ տեղս (Կահիրեում — Ն. Թ.) ազդարարած են, որ պետք է գաղթականք օր առաջ աշխատին եկեղեցվո բակեն հեռանալ և իրենց զխոն ճարն նայիլ. հանձնաժողովո նյութական միջոցներն վերջացած լինելով, ստիպված է ի մոտո ամեն նպաստ դադրեցնելը»⁶⁹: Այդպես էլ եղավ, միաժամանակ «միայն ցամաք հաց» տրվեց, հետո այն էլ դադարեցվեց, խորացնելով տարախառ բեկորների թշվառությունը⁷⁰:

1897 թ. կեսերից, երբ որոշ չափով վերահաստատվել էր անդորրը Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում, գաղթականները սկսեցին վերադառնալ: Սակայն նրանց վերադարձը դժվարացնող բավական լուրջ պատճառ էր ճանապարհածախսը: Ընդառաջելով ազգային իշխանության դիմումին, եզրիպտական կառավարությունը հեղիվիալ շոգենավային ընկերությանը հանձնարարեց «ձրիաբար փոխադրել զանոնք»: Դրանից հետո գաղթականների «մեկնումը զարկ մը ստացավ»⁷¹:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ անհաջող մահափորձից հետո՝ 1905 թ. հուլիսին, հայերի նոր հոսք սկսվեց դեպի Եզրիպտոս, և վերստին օրակարգի հարց դարձավ գաղթականների օգնության գործը, որը կազմակերպվեց միութենական հիմունքներով: Կահիրեի Աղքատախնամը դրամական նպաստ է տվել 379, սնունդ՝ 342, հիվանդանոցի ծախս՝ 32 գաղթականի, ծախսելով ավելի քան 110 հազար ղրուշ⁷²: Նորակազմ Հայ

⁶⁶ Նույն տեղում, ր. 12, վ. 4991:

⁶⁷ Նույն տեղում, ր. 12, վ. 9420:

⁶⁸ «Արմենիա», 13 փետրվարի 1897:

⁶⁹ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 9419:

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, վ. 9420:

⁷¹ «Բյուզանդիոն», 21 մայիսի 1897:

⁷² Տե՛ս «Նուսարեք», 15 ապրիլի 1905:

բարեգործական ընդհանուր միությունն ավելի քան 400 հազար զրուչ է ծախսել գաղթականների կարիքների համար⁷³։ Գաղթականներին օգնում էին նաև մյուս բարեգործական ընկերությունները։

Օսմանյան սահմանադրության և երիտթուրքական հեղափոխության տարիներին, վերադարձի լայն շարժում սկսվեց Եգիպտոսի հայ գաղթականության մեջ։ Երվանդ Օտյանը գրում է. «Ամենքը կաճապարեին ժամ առաջ երթալ տեանել իրենց ծննդավայրը և սիրելիները...։ Նույնիսկ շատեր, որոնք իրենց գործն ու ապրուստը ապահոված էին...։ կփութային վերադառնալ...։ Ժեռն թուրք քոմիթեն, նկատելով, որ շատերը նյութական միջոցներ չունին..., սումանական նավ մը վարձեց ձրիաբար ճամբորդ փոխադրելու համար»⁷⁴։ Եգիպտոսից Կ. Պոլիս մեկնող «ամեն շոգենավ մեկ բանի հարյուր հայ կտաներ հետը, այնպես որ հայերը զգալի կերպով կպակսեին...»⁷⁵։

Սակայն այդ խանդավառ ու փութկոտ վերադարձը չշարունակվեց, որովհետև ուսուցիչական նորից զուլս բարձրացրեց Թուրքիայում։ Նախ մասնակի, ապա զանգվածային հալածանք սկսվեց մինչև անգամ Կ. Պոլսում։ Փաստերը ցույց տվեցին, որ ազատության և հավասարությանը գրոշի ներքո երիտթուրքերը շարունակում էին սուլթան Աբդուլ Համիդի հայահալած բաղադրականությունը։ Եգիպտոսից գրված 1909 թվականի մի նամակում կարդում ենք. «Ամենքս ալ կամաց-կամաց տեղերնիս պիտի դառնայինք, բայց Ազանան իբրև ուրվական մը պատենչ կկանգնի մեր դեմը։ Գեռ համբերելու է»⁷⁶։

Կիլիկիայի հայերի կոտորածը գաղթականության նոր խուճապ ստեղծեց։ Ազանայի, Չորք-Մարզվանի և «աղետի շրջանակի մեջ գտնվող ուրիշ քաղաքներու... դժբախտ ազգայինները, ամեն բանի կարօտ վիճակի մեջ սկսան դունդազունդ դիմել Եգիպտոս»⁷⁷։ Գաղթականների հոսքն այնպիսի ծավալ էր ընդունել, որ գաղտնիս չլուսի վիճակի շէր նրանց պատասպարելու։ Այդ պատճառով, ազգային առաջնորդարանը պաշտոնապես հայտարարում էր «Կիլիկիո ... ազգայիններուն, որ զգուշանան Եգիպտոս գաղթելի, և եթե գաղթեն հույս չզնեն առաջնորդարանի և ժողովուրդին վրա..., որովհետև երկու քաղաքաց ազգային

73 Տե՛ս «Լուսաբեր», 8 հունվարի 1906։

74 Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 457—458։

75 Նույն տեղում, էջ 461։

76 ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 2832։

77 «Բյուզանդիոն», 10 օգոստոսի 1909։

անտուկներն անձկության մատնված են և մինչև իսկ պարտքի տակ կգտնվին...: Եզիպտոս ապաստանողներուն նպաստը սահմանափակելու և քիչ օրենն բուրոսովին կտրելու հարկն հրամայողական դարձած է և այնպես ալ որոշված է վերջնապես»⁷⁸: Սակայն այդ զգուշացման հակառակ, հայերի հոսքը շարունակվեց: Շուրջ վեց ամիս հետո, նշելով, որ «դեռ շատեր զանազան կողմերեն կուզան Եզիպտոս», ազգային առաջնորդարանը նորից ընդգծում էր՝ «զգուշանալ Եզիպտոս գալն...»⁷⁹:

1915 թ. դեկտեմբերի 15-ին երկու ֆրանսիական («Գիշեն» և «Ժաննա դ'Արկ») և մի անգլիական ռազմանավ Սվեդիայից Պորտ Սաիդ տեղափոխեցին 4058 հայեր, այդ թվում 1563 երեխա՝ մինչև 14 տարեկան, 2495 տղամարդ և կանայք: Չենթարկվելով տեղահանության հրամանին և որոշելով մինչև վերջ կուլել, նրանք հուլիսի կեսերին բարձրացել էին Մուսա լեռ և մինչև սեպտեմբերի 19-ը՝ թուրքական ծովափի բլուրկադային մասնակցող այդ ռազմանավերի հայտնվելը, մարտնչել էին 3000 թուրքական կանոնավոր զորքի և ավելի քան 4000 զինված բաշիրոզուկների դեմ: Պորտ Սաիդից ոչ հեռու, Կանալում հաստատվեց նրանց վրանաքաղաքը, որտեղ գործում էին զպրոց, եկեղեցի, ակումբ, գրադարան, միություններ, հիվանդանոց, արհեստանոցներ, խանութներ, սրճարաններ և այլն: Եզիպտահայերը սիրով ընդունեցին նրանց և կալմակերպեցին բազմակողմանի օգնություն: Գաղթականներին սնունդ, հանդերձանք, բժշկական օգնություն և դրամական միջոցներ էին տրամադրում հիմնականում Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը, Հայ կարմիր խաչը և ազգային իշխանությունները: Պատերազմի ավարտին վրանաքաղաքը վերացվեց, նրա բնակիչների ճնշող մեծամասնությունը վերագրածավ հայրենական Սվեդիա, մյուսները մշտական բնակություն հաստատեցին Եզիպտոսի տարբեր քաղաքներում:

Հայրենի բնաշխարհից նոր պոկված գաղթականների ու պանդուխտների հոսքը նպաստում էր «տեղացի» հայերի ազգային հատկանիշների վերականգնմանը: Մ. Փորթուգալյանը գրել է. «Դյուրավ կորոշվին հայերի տեղացին և նորեկը: Տեղացի հայերը, որոնցմե շատերը գրեթե ֆելլահացած են, միայն եկեղեցիի ծեսովը կապված են հայ ազգին հետ. ուրիշ ամեն բանով՝ լեզվով, սովորություններով, զգացումով արաբացած են»⁸⁰: Իսկ «նորեկները կրազկանան պանդուխտներե, որոնք

⁷⁸ Նույն տեղում:

⁷⁹ «Բյուզանդիոն», 6 հունվարի 1910:

⁸⁰ «Արմենիա», 24 նոյեմբերի 1894:

4—5 տարի մնալով կվերահառնան, և զաղթականներն, որոնք նոր եկած հաստատված են»: Վերջիններս, հայրենիքի հետ «կապը խզած չլինելով», կազմում էին եգիպտահայության «զգայուն մասը», նրանցում մշտապես «վառ» էր «ազգային կենդանություն և հանրային գործունեության սերը»⁸¹: Վերջում նա ելրակացնում է. «Եթե թուրքիայեն անդադար հոսող նոր զաղթականներ չլինեին, վաղուց Եգիպտոսի մեջ հայությունը ոչնչացած պիտի լիներ»⁸²:

Այսպիսով, 1882—1917 թթ. եգիպտահայ գաղութը ստվարացավ նախ մասնակի, ապա զանգվածային զաղթականներ ընդունելով Արևմըտյան Հայաստանի և Թուրքիայի տարբեր շրջաններից:

Մինչև 1907 թվականը, երբ անցկացվեց բիշ թե շատ կազմակերպված առաջին պետական մարդահամարը, եգիպտահայերի թվաքանակի վերաբերյալ կան ներքին, ծխական հաշվառման սոսկ մոտավոր տրվյալներ: Եգիպտահայերի թվաքանակի վերաբերյալ «Լուսաբեր» լրագիրը գրում է. «Ոմանք մինչև 10.000 հոգի կըսեն, ուրիշներ ավելի մեծ թիվ մը կուտան»⁸³: Այդ հաղորդումը թվում է իրականության մոտ, քանի որ համապատասխանում է 1907 թվականի մարդահամարի (ուղղված) տվյալներին⁸⁴: 1910 թ. եգիպտահայ գաղութը հաշվվում էր 12000⁸⁵, 1913 թ.՝ 15000⁸⁶, 1917 թվականի պետական մարդահամարի տվյալներով ավելի քան 17000 շունչ⁸⁷:

⁸¹ «Արմենիա», 28 նոյեմբերի 1894:

⁸² «Արմենիա», 4 դեկտեմբերի 1894: Կահիրեի «Լուսաբեր» լրագիրը, գույները խառնելով, «տեղացի» համարվածների մասին ասում է. «Արարներ են անոնք ավելի», քան հայեր («Լուսաբեր», 2 փետրվարի 1905): Ընդ որում նրանց միջև, ինչպես նշել է Ա. Այպոյաճյանը, «եռոշոր անչրպես մը կար, անոնք իրարու անհաղորդ էին» (Քարգու Պատրիարհ Գուշակյան. էջ 248): Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները շարունակվում էր եգիպտահայերի բաժանվածությունը՝ «տեղացիների» և «նորեկների»:

⁸³ «Լուսաբեր», 19 մայիսի 1906:

⁸⁴ Ինչպես այդ, այնպես էլ հետագա մարդահամարներից տարբեր պատճառներով դուրս են մնացել զգալի թվով հայեր: Ուստի իրականությանը մոտենալու համար, ինչպես նշված է արխիվային մի վավերագրում, մարդահամարի տվյալները «սկստք է ուղղել 1/3-ի համեմատական հավելումով» (ՀՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆոնդ Գերագույն հոգևոր խորհուրդ էքսիանի, Եգիպտահայ թեմ, Տեղեկագիր, 1924, էջ 5: Այսուհետև՝ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. ԳՀԽԷ, Եթ. Տեղեկագիր):

⁸⁵ ՏՆ՝ս Ն. Մ. Աղապարմ, Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, էջ 76:

⁸⁶ ՏՆ՝ս «Եգիպտահայ տարեցույց», 1914, էջ 220:

⁸⁷ ՏՆ՝ս ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. ԳՀԽԷ, Եթ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 5—6:

Քացի Կահիրեից և Ալեքսանդրիայից հայերը տեղաբաշխված էին նաև բազմաթիվ գավառային քաղաքներում և գյուղական վայրերում: Եղիշե Թորոսյանը նշել է. «Այսօր (1906 թ.) Կահիրեի մեջ չկա թաղ մը, ինչպես որ ամբողջ երկրին մեջ չկա քաղաք մը կամ գյուղ մը, ուր հայեր չգտնվին»⁸⁸: Ըստ 1907 և 1917 թվականների պետական մարդահամարի տվյալների⁸⁹ կազմված աղյուսակը կարող է ընդհանուր պատկերացում տալ եգիպտահայերի տեղաբաշխման մասին: Պաշտոնական տվյալների կողքին տրվում են ուղղված թվերը:

Հայաբնակ վայրեր	Ըստ 1907 թ. մարդահամարի		Ըստ 1917 թ. մարդահամարի	
	պաշտոնական տվյալներ	ուղղված թվեր	պաշտոնական տվյալներ	ուղղված թվեր
Կահիրե	4205	5607	5409	7212
Ալեքսանդրիա	2866	3821	3369	4492
Կանալ (շրանցք)	—	—	3223	4297
Քանթա	—	—	184	245
Շարկիև	134	179	159	212
Ղարբիև	122	163	—	—
Ասիութ	91	121	83	111
Դակահիև	67	89	—	—
Տայուս	49	65	42	69
Կենա	37	49	16	21
Քենեթա	35	47	23	44
Մինեա	27	36	63	84
Գիզե	22	29	107	143
Պորտ Սաիդ	22	29	—	—
Գերգա	20	27	12	16
Ղալիուբիև	11	15	23	31
Ղալիուբիև	14	18	9	12
Ասուան	9	12	70	93
Քենի սուէֆ	9	12	—	—
Իսմայիլիև	6	8	9	12
Մենուֆիև	3	4	13	17
Սուեզ	—	—	78	104
Մանսուրա	—	—	3	4
Սինա	—	—	—	—
Ընդհ. գումարը	7747	10331	12852	17220

Ինչպես նախկինում՝ եգիպտահայություն հիմնական ղանդվածը հաստատված էր Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում: Հին Կահիրեն գնալով կորցնում էր իր կարևորությունը, և հայերը շարժվում էին դեպի նորակառույց թաղերը: 1886 թ. նորակառույց Շուբրայում այնքան էր աճել

⁸⁸ «Առասրեր», 19 մայիսի 1906:
⁸⁹ Տե՛ս «Annuaire statistique de l'Egypte», 1912, p. 40.

հայերի թվաքանակը, որ անհրաժեշտ է դարձել եկեղեցի ունենալ⁹⁰։ Բավական հոծ հայաբնակ վայր էր դարձել նաև Կահիրեի շքեղագույն արվարձաններից Հելիոպոլիսը։ Ալեքսանդրիայում հայերի աճի ցուցանիշ էր եկեղեցիների կառուցումը։ 1884 թ. կառուցվեց նոր ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, 1889—1895 թթ.՝ հայ կաթոլիկների ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ մեծատուն խալիլի խայրաթի դրամական միջոցներով։ XIX դարի վերջերից հայերը սկսեցին դուրս գալ Աբու Դարդարի սահմաններից և ցրվել Ալեքսանդրիայի բազմազգ բնակչության ծովում։

Ներքին քաղաքներից Ջազզիրի գաղութը բաղկացած էր հիմնականում Մելքոնյան և Կամսարական ժխախոտագործական ձեռնարկությունների մի քանի հարյուր աշխատավորներից։ 1898 թ. Քաֆր ալ-Նահալ վայրում հաստատվել է գերեզմանատուն «արղևամբք և ծախիք բարեպաշտ ժողովուրդեան Ջազզիրի»⁹¹։ 1906 թ. վարձված շենքում բացվել է Օշական դպրոցը։ 1911 թ. կազմվել է եկեղեցու և դպրոցի շինություն հանձնաժողովը, որը դրամական զգալի միջոցներ է հանգանակել⁹², սակայն նրա շինարարական ծրագիրն իրականացվեց բավական ուշ (1929—1930 թթ.), վերահաս համաշխարհային պատերազմի հետևանքով։

Գիզեի, Թանթայի և Ասիութի հայերը հիմնականում «Մաթոսյան անանուն ընկերության» ժխախոտագործական ձեռնարկությունների աշխատավորներն էին։ Մինչև 1920-ական թվականները Թանթայում ապրում էին շուրջ 300⁹³, Գիզեում 240⁹⁴, Ասիութում 250—300 հայեր։ Այդ «բարդավաճ գաղութները» քայքայվեցին կամ նոսրացան Մաթոսյան ձեռնարկությունների վերացման պատճառով⁹⁵։

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը փոքրաթիվ հայեր կային նաև Եգիպտոսի տարբեր նահանգներում հաստատված հայ կալվածատերերի պատկանող ավելի քան քառասուն հայանուն գյուղերում⁹⁶։ Բևհերայի նահանգում՝ 20 գյուղ, Ղարբիեում՝ 6, Շարկիեում՝ 5, Մինեայում՝ 3, Գալահիեում՝ 3, Մենուֆիեում՝ 3, Ղալիուբիեում՝ 2,

⁹⁰ Տե՛ս Ա. Դավիթյան, Պատմություն Եգիպտոսի հայ կաթոլիկ եկեղեցւո. էջ 47։

⁹¹ Տե՛ս Ա. Հ. Գաբուաշյան, Նյութեր Եգիպտոսի հայոց պատմության, էջ 110։

⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 105։

⁹³ Տե՛ս շՄՄՂ ՊԿՊԱ, ֆ. ԳՂԽԷ, ԵԲ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 5։

⁹⁴ «Հուսարներ», 19 մարտի 1931։

⁹⁵ «Արև», 8 սեպտեմբերի 1931։

⁹⁶ «Արև», 17 օգոստոսի 1931։

Քենի Սուեֆում՝ 1, Ֆայումում՝ 1, և այլն: Որոշ կալվածատերերի մե-
նատներին կից գործում էին դպրոց ու եկեղեցի:

Այսպիսով, 1882—1917 թթ. Եգիպտոսում կապիտալիզմի զարգա-
ցումը և բրիտանական դադութարարների՝ «ոչ-ազգային» կապիտալի
ներկայացուցիչներին հովանավորելու քաղաքականությունը նպաստում
էին եգիպտահայերի թվաքանակի ավիլացմանը և հատկապես տնտե-
սական դերի բարձրացմանը: Այդ պայմաններում աշխուժացավ եգիպ-
տահայ հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը: Կահի-
րի «Լուսաբերը» գրում էր. «Տնտեսական սրարշավ զարգացման շնոր-
հիվ նպաստավոր ասպարեզ մը բացված է հայերու առջև: Հայ ազգը
շրջապատող քաղաքական պայմաններուն մեջ Եգիպտոսը միակ երկիրն
է, ուր կրնայինք ազգային կյանք մը ստեղծել, կյանք մը իր դպրոցով,
իր մամուլով, իր թատրոնով և ուրիշ հաստատություններով»⁹⁷: Եգիպ-
տահայությունը կարևոր տեղ էր գրավում ոչ-մուսուլմանական հա-
մայնքների խայտարդետ ընտանիքում:

⁹⁷ «Լուսաբեր», 29 դեկտեմբերի 1904:

ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ՍԱՀՄԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ: ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ
ՎԱՐՉԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՕՐԳԱՆՆԵՐԸ

Եզրիպտոսում գործում էին ոչ-մուսուլմանական 14 կրոնադավանական համայնքներ: Քրիստոնյաները տրոհված էին ուղղափառների, կաթոլիկների, ավետարանականների, դրանք էլ՝ ավելի փոքր խմբերի, որոնք հաճախ ազգային երանգ ընդունելով հանդես էին գալիս որպես ինքնուրույն համայնք: Այդպես բաժանված էին ղպտիները, հայերը, հույները, արարները և ուրիշներ: Օրինակ, հույն ուղղափառները, հույն կաթոլիկները, հույն ավետարանականները կազմում էին ուրույն համայնքներ: Պատահում էր նաև հակառակը, երբ տարբեր ազգութային պատկանող դավանակիցները, ասենք ավետարանականները, համախմբվում էին միևնույն համայնքի մեջ: Այդ համայնքները գտնվում էին Բարձրագույն դուան վերահսկողության տակ:

Քրիտանական դադութարարները փորձեցին ոչ-մուսուլմանական համայնքներին դուրս բերել Բարձրագույն դուան վերահսկողությունից, նրանց պարտադրելով եզրիպտական իշխանությունների կողմից հաստատված կանոնադրություն: Սակայն ղպտի ուղղափառներից (1883), ավետարանականներից (1902) և հայ կաթոլիկներից (1905) բացի, մյուսները, այդ թվում հայ լուսավորչականները, շարունակեցին կառչած մնալ սուլթանական ֆերմաններով ձեռք բերված արտոնություններին՝ դրանք, իհարկե, հարմարեցնելով տեղական պայմաններին:

1907 թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, հաշվի առնելով եզրիպտահայ գաղութի նոր պայմանները, «Սահմանադրական հրահանգը» փոխարինեց 28 հոդվածներից բաղկացած մի ուրիշ կանոնադրությամբ՝ «Վարչական հրահանգ վիճակին Եզրիպտոսի»¹, որը հիմնված էր Ազգա-

¹ Մատենադարան, Իզմիրլյանի ֆոնդ, թղթ. 13, վ. 395:

յին սահմանադրութեան «ընդհանուր սկզբանց վրա, և պատշաճեցված տեղական հանգամանքներուն»²:

Վարչական հրահանգով Կահիրեն և Ալեքսանդրիան դարձան միևնույն առաջնորդական թեմի երկու իրավահավասար վիճակները³: Նրանցից յուրաքանչյուրն օժտվեց ազգային գավառական կամ երեսփոխանական, քաղաքական, կրօնական ժողովներով, ինչպես և եկեղեցու, վարժարանի, աղքատաց, գերեզմանատան հոգաբարձութուններով: Վերացված ուսումնական, տնտեսական, դատաստանական և թաղական խորհուրդների պարտականությունները հիմնականում գրվեցին քաղաքական և կրօնական ժողովների, մասամբ էլ՝ հոգաբարձութունների վրա:

Եգիպտոսի գավառական ժողովը բաղկացած էր 35 երեսփոխաններից, որոնցից 30-ը աշխարհական, 5-ը եկեղեցական էին: Աշխարհականների կեսը և եկեղեցականներից 2-ը ներկայացնում էին Ալեքսանդրիայի հայութիւնը: Ընտրութիւնը կատարվում էր ժողովրդական բվարկութեամբ՝ համաձայն Ազգային սահմանադրութեան: Ընտրելու իրավունք ունեին 25, ընտրվելու 30 տարին լրացած ուղղափառ համայնքի այն անդամները, որոնք դատված կամ բանտարկված չէին եղել: Գավառական ընդհանուր ժողովի պարտականությունների մեջ էին մտնում թեմակալ առաջնորդ և էջմիածնի կաթողիկոսի ընտրութեան պատվիրակ ընտրելը, ընդհանուր եգիպտահայութեան վերաբերյալ հարցերի քննարկումը, ազգապատկան կալվածների վաճառքն ու գնումը, համայնքային կանոնադրութեան վերանայելը և այլն:

Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի վիճակներին վերաբերող տեղական բնութիւթի հարցերը քննարկվում էին համապատասխան վիճակի գավառական ժողովում: Ժողովը կազմում էր իր ենթակայութեան դպրոցների, եկեղեցիների, առաջնորդարանի, գերեզմանատան և այլ համայնքային հաստատութիւնների բյուջեն, ընտրում քաղաքական, կրօնական ժողովներ և վերահսկում դրանց գործունեութիւնը:

Քաղաքական ժողովը տվյալ վիճակի գործադիր իշխանութիւնն էր: Վարչական հրահանգի 16-րդ հոդվածում ասված է. «Քաղ. ժողովները

² «Օրենք և կանոնք ազգային առաջնորդարանի հայոց յեգիպտոս», էջ 195:

³ Նախկինում Ալեքսանդրիայում գործում էր միայն թաղական խորհուրդը, որը հաշվետու էր Կահիրեի ազգային վարչութեան քաղաքական ժողովին: Բացի այդ, Ալեքսանդրիայի հայերը ղրաղեցնում էին ազգային գավառական ժողովի 21 անդամներից 5-ը: Ի նշան բողոքի, 1890-ական թվականներից նրանք հրաժարվում էին մասնակցել գավառական ժողովի ընտրութիւններին («Արևելք», Կ. Պոլիս, 8 հունվարի 1900):

կմիացնեն իրենց վրա թեմին (վիճակի—ձ. Թ.) նկատմամբ թաղ. խորհրդո գործառնությունները, և կկատարեն միանգամայն թեմին (վիճակի—ձ. Թ.) վարչությունը և քաղաքին հաստատությունց և կալվածոց մատակարարությունը»։ Միաժամանակ կատարելով թաղական խորհրդի պարտականությունները, քաղաքական ժողովը պարտավոր էր կազմել համայնքային տարբեր հաստատությունների գործերով զբաղվող հոգաբարձություններ և վերահսկել նրանց աշխատանքը, ինչպես և կրոնական ժողովի հետ միասին վճռել ամուսնական, ժառանգության դատեր և այլն։ Հոգաբարձությունները հաշվետու էին քաղաքական ժողովին, վերջինս և կրոնական ժողովը՝ զավառական ժողովին, իսկ «ամենքն ի միասին»՝ Կ. Պոլսի ազգային կենտրոնական վարչությանը։

Այդ բոլոր ժողովները նախագահում էր թեմակալ առաջնորդը, նրա բացակայության դեպքում՝ առաջնորդական տեղապահը կամ առաջնորդական փոխանորդը։ Թեմակալ առաջնորդի ընտրությունը կատարվում էր թեմական ընդհանուր զավառական ժողովում, իսկ տեղապահինը՝ Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի քաղաքական ժողովների համատեղ նիստում։ Առաջնորդի ընտրությունն ուժի մեջ էր մտնում, երբ այն արժանանում էր Կ. Պոլսի ազգային կենտրոնական վարչության և Բարձր. դռան հավանությունը։ Սուլթանական բերաթը ստանալուց հետո եգիպտական կառավարությունն առաջնորդին պաշտոնապես ճանաչում էր որպես եգիպտահայ լուսավորչական համայնքի կրոնապետը։

Քացի ազգապատկան կալվածների և տարբեր հաստատությունների խնամատարությունից, ազգային առաջնորդարանը զբաղվում էր նաև անձնական իրավունքի պործերով։ Արդարև, խաթթը հումայունի 18-րդ հոգվածով եկեղեցական իշխանություններն իրավունք ստացան վճռահատելու ժառանգության դատեր, իսկ 1891 թ. Ֆերմանով Բարձր. դուռը պաշտոնապես ճանաչեց Կ. Պոլսի հունաց և հայոց պատրիարքների իրավագործությունն ամուսնական, ամուսնալուծման և կտակի վերաբերյալ դատերում։ Նույն թվականին, մի ուրիշ Ֆերմանով, Օսմանյան կայսրության բոլոր քրիստոնյաներին իրավունք տրվեց համապատասխան եկեղեցու կրոնական դատարանում վճռահատել անձնական իրավունքի վերաբերյալ գործերը։ Առաջնորդարանի իրավունքների մեջ էր մըտնում՝ «Արտոնագրություն նշանախոսության, ամուսնության և նշանախոսության. վճռում առժամանակյա բաժանման ամուսնոց. վճռարձակություն ամուսնալուծության. սահմանում ոգեպահիկ սննդադրամի ամուսնալուծելոց և իրենց զավակաց. տվչություն ժառանգական վկա-

յագրի. բաշխում ժառանգութեան. պաշտպանութիւն և ի հարկին վաճառում բացակա կամ անշահաճառ ժառանգորդներ ունեցող վախճանյալներու թողոններուն. տվչութիւն ինքնութեան վկայագրի, տվչութիւն բարի վարուց վկայագրի, տվչութիւն անցագրի վկայագրի» և այլն⁴: Սակայն ոչ Ազգային սահմանադրութիւնում, ոչ էլ վարչական հրահանգում համապատասխան հոգւածներ չկային, ուստի անձնական իրավունքի հարցերում թեմական իշխանութիւնները ղեկավարվում էին եկեղեցական, կանոններով, կանոնական կոնդակների հրահանգներով և եզրիպատական օրենքներով⁵:

Արական սեռին ամուսնանալու իրավունք տրվում էր 14, իսկ իգականին 12 տարին լրանալուց հետո: Ամուսնութեանը կարող էին խանգարել ազգակցութեան, խնամիութեան և կնքահայրութեան կամ հոգևոր ազգակցութեան որոշ աստիճանի կապերը⁶: Ամուսնութիւնը շեղյալ էր համարվում, եթե այն կատարվել էր բռնութեամբ, կողմերից մեկն անկարող էր սերնդագործելու կամ վարակված էր վեներական ախտով և այլն: Ամուսնալուծութիւնը թույլատրվում էր նաև անբարոյականութեան, ամուսիններից մեկի ոճրագործութեան կամ այլ քրեական հանցագործութեան հետևանքով դատապարտվելու, ամուսնու կողմից կնոջն անբարոյականութեան մղելու, ամուսնական հարկը լքելու, ամուսնական կյանքն անհնարին դարձնող հիվանդութեան, կրոնափոխութեան, ամուսնութեան և այլ դեպքերում⁷: Խառն ժողովի պատկալուծութեան վճիռները հաստատվում էին Կ. Պոլսի ազգային կենտրոնական վարչութեան կամ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կողմից⁸:

⁴ ՆՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. Գե2է, Եթ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 21—22:

⁵ 1893 թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից պատրաստված «Շրահանգ դատավարութեանը» շէր կարող լրացնել այդ բացը: Այն սահմանում էր միայն ամուսնալուծութեան վերաբերյալ դատավարութեան անցկացման ձևերը:

⁶ 1905 թ. Խրիմյան կաթողիկոսն ազգակցութեան և խնամիութեան արգելքը յոթերորդից իջեցրեց վեցերորդ, իսկ հոգևոր ազգակցութեան և խնամիական շրջանի 1922 թ. Գեորգ Ե կաթողիկոսը թույլատրեց ազգակցական հինգերորդ և խնամիական շրջանի աստիճանի ամուսնութիւնները, իսկ հոգևոր ազգակցութեան արգելքը վերացրեց:

⁷ Տե՛ս E. de Szazy. „Le Statut Personnel des non-musulmans en Egypte“, տե՛ս L'Egypte Contemporaine, № 184, p. 335—336.

⁸ Տե՛ս ՆՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1399 և 1403: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ եզրիպատոսը և Թուրքիան խզեցին հարաբերութիւնները. եզրիպատահայ թեմը փորձեց վարչականորեն կապվել էջմիածնի հետ: 1914 թ. դեկտեմբերի 21 թվակիր գրութեամբ եզրիպատահայոց առաջնորդն Ամենայն հայոց կաթողիկոսին

Խառն ժողովը ժառանգութեան և կտակի վերաբերյալ գործեր վըճառում էր միայն այն դեպքում, երբ կողմերը չէին առարկում նրա իրավադորութեան դեմ: Նրա վճիռների համար հիմք էին ծառայում եզրիպատական համապատասխան օրենքները: Ինչ վերաբերում է բարեգործական հաստատությունների օգտին եղած կտակներին, այս պահանք, խառն ժողովի և թեմակալ առաջնորդի կողմից հաստատվելուց և ի գիտություն եզրիպատուսի արվարադատության մինիստրության հղվելուց հետո միայն մտնում էին ուժի մեջ: Խառն ժողովում անձնական իրավունքի վերաբերյալ կայացված վճիռները համարվում էին վերջնական և, ի հարկին, գործադրվում էին պետական իշխանության միջոցով:

Կազմական կառնուկազիր եզրիպատուսի հայ կաթողիկե համայնքի⁹: Եզրիպատահայ կաթողիկեները XVIII դարի կեսերից ստեղծել էին ուրույն համայնք, որը, սակայն, պաշտոնապես ճանաչվեց միայն 1831 թ., երբ Բարձրագույն դուռը հատուկ ֆերմանով հաստատեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքութեանից անկախ հայ «կաթողիկ միլլեթի» գոյության իրավունքը: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի վախճանը եզրիպատահայ կաթողիկ թեմը վարչականորեն կապված էր Կ. Պոլսի, իսկ հետագայում Զմմառի վանքին կամ Լիբանանի հայ կաթողիկ պատրիարքութեանը: Թեմակալ առաջնորդները, հաշվետու լինելով միայն պատրիարքի առաջ, համայնքային գործերը վարում էին որպես բացարձակ իշխանավորներ:

Ըստ կազմական կանոնագրի եզրիպատուսի հայ կաթողիկ թեմը կազմում էին Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի վիճակները, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր վարչական ժողովը և հարակից ուրիշ օրգաններ՝ վիճակավոր առաջնորդի նախագահության ներքո: Վարչական ժողովը ընտրվում էր համապատասխան վիճակի ընդհանուր ժողովում, որին մասնակցելու իրավունք ուներ 21 տարին լրացրած համայնքի յուրաքանչյուր եզրիպատահայտակ անդամ, եթե վճարել էր համայնքային տարեկան տուրքը և դատապարտության չէր ենթարկված որևէ հանցագործության կամ սնանկության համար: Վարչական ժողովին անդամակ-

գրել է. «Առ այժմ ընդհանուր տրամադրությունն ու փափաքն այն է, որ եզրիպատուս, որ ի հոգևորս արգեն ենթարկյալ է համազգական զերագահ Աթոռոյդ, վարչականորեն ևս կապվի ուղղակի ս. էջմիածնի հետ» (ՀՍՍԶ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, դ. 719, թ. 14):

⁹ Տե՛ս «Եզրիպատահայ տարեցույց», 1914, էջ 132: Այս բաժինը շարադրելիս օգտագործել ենք կազմական կանոնագրի հայերեն թարգմանությունը: (Ա. Ալպոյանյան, ԱՄԷ-ի եզրիպատուսի նահանգը և հայերը, էջ 315—321):

ցում էին մեկ կղերական և ինը աշխարհականներ, որոնք, որպես կանոն, պետք է լինեին վիճակի «երեւելի» մարդկանցից: Վարչական ժողովը կազմում էր անձնական իրավունքի հանձնաժողովը, որը բաղկացած էր մեկ կղերականից և չորս աշխարհականից: Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի վարչական ժողովների համատեղ նիստում նշանակվում էր վերստուգիչ հանձնաժողովը, որն ընդգրկում էր երկու վիճակների թվով ութ «երեւելի» անձինք: Այդ ընտրությունները և նշանակումները պետք է հաստատվեին ներքին գործերի մինիստրության կողմից:

Վարչական ժողովը օժտված էր բավական լայն իրավունքներով: Նա էր վերահսկում «համայնքային շարժուն և անշարժ բոլոր ինչըներուն..., ինչպես նաև ամեն տեսակ անվանական և իրավական սեփականություններուն»: Նրա միջոցով էին կատարվում համայնքապատկան կալվածների «գնումները, վաճառումները, փոխանակությունները, վարձակալությունները, շինությունները, նորոգումները և այլն»: Նրա իրավասությունների մեջ էին մտնում «ներքին գործածության» համար սահմանված, ինչպես նաև անձնական իրավունքի դատերի, դատական ծախսերի վերաբերյալ կանոնադրերի մշակումը: Այդ կանոնադրերը և նրանցում կատարվող փոփոխությունները ենթակա էին ներքին գործոց մինիստրության հաստատմանը:

Անձնական իրավունքի հանձնաժողովը զբաղվում էր ամուսնական, ժառանգության և այլ հարակից հարցերի կարգավորմամբ: Կաթոլիկ հայերի անձնական իրավունքի հետ առնչվող դատերը նախ լսվում էին այդ հանձնաժողովի կողմից և ապա միայն հղվում խառն կամ միջազգային դատարանի բնությունը: Ամուսնական հարցերում հանձնաժողովը ղեկավարվում էր կաթոլիկ եկեղեցու կանոններով: Ամուսնալուծությունը բացառված էր, անհամաձայն ամուսիններին արտոնվում էր բաժան ապրել՝ առանց վերամուսնության իրավունքի և այլն: Ժառանգության դատերում հանձնաժողովը կարող էր վճիռ արձակել, եթե կողմերը ընդունում էին նրա հեղինակությունը: Բոլոր վճիռները կարող էին գործադրվել «վարչական ուղիով՝ շահագրգռվողներու պահանջին վրա և անոնց պատասխանատվության տակ»:

Եգիպտահայ ավետարանականները կազմում էին եգիպտական ազգային-ավետարանական համայնքի հայկական հատվածը: 1906 թ. նրանք փորձեցին ինքնուրույն համայնք դառնալ, մինչև անգամ պատրաստեցին կազմական և անձնական իրավունքի վերաբերյալ հատուկ կանոնադրություն, որը, սակայն, չհաստատվեց եգիպտական իշխանու-

Ամենազավեշտականն այն էր, որ Տիգրան փաշան Կահիրեի թեմական իշխանությունը համարում էր իր, իսկ Ալեքսանդրիայինը՝ Պողոս փաշայի... տիրույթը և, շնայած Ալեքսանդրիայի թաղական խորհուրդը հաշվետու էր Կահիրեի զավառական ժողովին, ոչ մի հաշիվ չէր պահանջում: Երվ. Օտյանի պատմելով, նա մի անգամ ասել է. «Ալեքսանդրիայի առաջնորդարանի նախագահը Պողոս փաշան է, երկուքնուս ալ փաշայական աստիճանը հավասար են իրարու, ուրեմն ինչու կուզեր որ Պողոս փաշան համարատու ըլլա ինձի և ես անկե հաշիվ պահանջեմ... ասկե զատ իրարու հետ ալ ազգական ենք»¹⁴:

Առավել նողկալի էր եկեղեցուց և գերեզմանատնից օգտվելու հատուկ կարգը, որով մեծատուններն ընդգծում էին իրենց «ազնվագամությունը»: Որպեսզի մեծատունները և «հասարակ մարդիկ» միևնույն շարքում չնստեն, եկեղեցում աթոռներ էին զետեղված «չորս կարգի վրա, մեն մի աթոռ 500—150 դահեկանի վաճառելի մի անգամի համար ի տարվոջ»¹⁵: Սահմանազատումն առավել ընդգծված էր դերեզմանատանը: Այնտեղ երկու նկուղ հատկացված էր «աղբատ դասակարգին արանց և կանանց զատ-զատ»: Այսպես կոչված այդ եղբայրական գերեզմանում թաղում էին ընչազուրկ աղքատներին և պանդուխտներին: Բուն դերեզմանատունը ուներ «վերի և վարի թաղեր»: Վերի կամ «ստակավոր» թաղը հատկացված էր մեծատուններին, վարի թաղը՝ աշխատավոր մարդկանց, ընդ որում համարյա անհնարին էր վարի թաղից վերի թաղ «ննջեցյալ» տեղափոխելը¹⁶:

Գործելով հեղինակավոր տիրոջ՝ մյութեկլիի անունից, երեսփոխանները թույլ էին տալիս զեղծումներ ու շարաշահումներ: Ալեքսանդրիայում զայթաղուցյուն էր ազգապատկան մի ազարակի և երկու

¹⁴ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 282: Տիգրան փաշան Պողոս փաշայի բեռայրն էր:

¹⁵ ԳԱԹ, արխիվ, Բ. Աղատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 9416:

¹⁶ 1896 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «Կահիրեի վախճանյալք մեծամեծ փորձությանց կհանդիպեն հետմահու»: Ոմն եզիպտահայ հարստանալուց հետո «հրաման կպահանջե առաջնորդարանն, որ իրեն թույլատրվի յուր երկամյա դստեր զագաղը (տարիներ առաջ թաղված վարի թաղում—2. Թ.) ստակավոր թաղն փոխարենը և զետեղել «փառավոր մարմարյա շիրմի մը» տակ: Բայց առաջնորդարանը շէի համարձակիր հրաման տալ»: Շահագրգռված կողմը դիմում է Կ. Պոլսի պատրիարքին, որը բանավոր կարգադրում է՝ ընթացք տալ...: Տեղապահը սակայն առարկում է՝ «մինչև որ պատրիարքարանի ստորագրությունն իմ ձեռքին չունենամ հրաման չեմ կարող տալ...» և այլն: Այդպես էլ հարցը չի լուծվում (ԳԱԹ արխիվ, Բ. Աղատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 9439 և 9444):

կալվածների վաճառքից գոյացած պատկանելի փոխարժեքով երկու ողորմելի խաների կառուցումը¹⁷: Կասկածելի գործարք էր Կահիրեի Գալուստյան դպրոցի հողամասի գնումը, որը կատարվել էր «ապօրինի ձևով, առանց խորհրդակցության»: Պակաս կասկածելի չէր նաև ազգապատկան խոշորագույն կալվածներից Ազֆահսի ազարակի վարձակալման պայմանագիրը, որը ստորագրվել էր «առանց այն ձևականությունների, որոնք ընդունված են հանրային սեփականություններու վարձումներուն մեջ»¹⁸:

Եգիպտահայ մեծատունները, համառորեն կառչելով մշտեկեղևիությանը, ձգտում էին «ամիրայական լիազորություն մը տալ իրենց անձին և միահեծան վարել տեղական գործերը, զրկելով ժողովուրդը ընտրելու, ընտրվելու, ազգային գործերու ղեկավարության նկատմամբ իրենց ձայնն ու կամքը ունենալու ամենատարրական իրավունքեն»¹⁹: Այդ առումով բնորոշ է մշակված ընտրական կարգը, որով աշխատավորների ճնշող մեծամասնությունը զրկվում էր ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից: Ընտանիքավոր գաղթականներին ընտրելու իրավունք էր տրվում, եթե նրանք հաստատագիր ներկայացնեին այն մասին, որ առնվազն երեք տարուց ի վեր անընդմեջ բնակվում են եգիպտոսում: Ամուրիների համար այդ պայմանաժամը հինգ տարի էր²⁰: Բացի այդ, նրանք պարտավոր էին նաև ապացուցել, որ մարել են ազգային տուրքի իրենց պարտքը և այլն: Այդ արհեստական զժվարությունների հետևանքով 1899 թ. ապրիլի 4-ին Ալեքսանդրիայում տեղի ունեցած թաղական խորհրդի ընտրություններին ավելի քան հազար ընտրողներից կարողացան մասնակցել միայն 165-ը²¹: Ավելի զավեշտական էր վիճակը նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին Կահիրեում: Գավառական ժողովի ընտրություններին քվեարկելու իրավունք ունեցող հազարավոր ընտրողներից մասնակցել են 48-ը, ընդ որում նրանցից 18-ը առաջնորդարանի և ղերեզմանատան ծառայողներ էին²²:

Իշխանության զլուխ մնալու համար մեծատունները երբեմն դիմում էին ոստիկանության միջամտությանը: 1886 թ. հունիսին, երբ Սահ-

¹⁷ Տե՛ս «Ազատ խոսք», 1902, էջ 75—76:

¹⁸ «Լուսարեր», 6 հուլիսի 1905:

¹⁹ «Թրենք», 1905, № 2, էջ 1:

²⁰ Տե՛ս «Բյուզանդիոն», 17 ապրիլի 1899:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²² Տե՛ս «Արշալույս», 9 և 16 դեկտեմբերի 1899:

մանադրութեան կողմնակիցները հրապարակային ելույթներով բողոքեցին «ապօրինի ընտրութեան դեմ», մեծատունները դիմեցին ոստիկանութեան: «Արմենիա» լրագիրը հաղորդում է. «Ոստիկանութիւնը խուզարկութիւններ կրնէ ժողովրդին մեջ. երկու ազգայինք ներքին դործոց պաշտոնատուն տարվեցան, ուր պաշտոնյա մը եղեռնադործներու հետ խոսելու հատուկ եղանակով» նրանց հարցարնելու և ստիպել է գրավոր խոստում տալ, որ այլևս ազգային դործերով չսխախտուին, հակառակ դեպքում «սխախտութեան բանտարկվին, շղթայակապ պիտի ըլլան, յարստութիւնը երթան»²³: Սահմանադրութեան կողմնակիցներն այդ կարգի ձեռնման ենթարկվել են նաև հետագա տարիներին:

Ազգային իշխանավորներն առավել եռանդով հայածում էին սահմանադրական պայքարը զլիսավորող մտավորականներին: Բնութագրական է ակնանավոր հրապարակախոս Սմբատ Բյուրատի դեմ ծավալված հայածանքը: Որպեսզի խափանեն «Փլույնիկի» հրատարակութիւնը, նրանք նախ Բյուրատին հեռացրին Գալուստյան դպրոցի դասատուի պաշտոնից, ապա կեղծ փաստեր ստեղծեցին նրան որպես ղեղծարարի գատական հետապնդման ենթարկելու համար: Բյուրատը ճարահատյալ հեռացավ Կահիրեից: 1900 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «Զեղծում, զեղծում սկսան պոռալ, մինչդեռ մարդը (Սմբատ Բյուրատը—Հ. Թ.) 2—3 ոսկու հաշիվ մը ժամանակին չէր տված և կամ իր շարաշար աշխատութեանց և խեղճութեանց պատճառով վար էր դրած. հազիվ ողորմելի վիճակի մեջ յուր կույր կնոջ և երկու տղարներուն հետ Բորթ-Սայիդ փախավ...»²⁴: Բյուրատը ծրագրել էր ապաստանել Կիպրոսում, բայց զնացել է Ալեքսանդրիա, որն այն ժամանակ համարվում էր Սահմանադրութեան կողմնակիցների միջնաբերդը:

* * *

Հանուն Ազգային սահմանադրութեան պայքարն արևմտահայերի ազգային-դեմոկրատական շարժման ցայտուն արտահայտութիւններէց մեկն էր: Նրա ոլորտն էին ներգրավված կղերապահանողական վերնախավից դժգոհ տարբեր սոցիալական խմբեր, տարբեր հասարակական-քաղաքական հայացքներ ունեցող մարդիկ: Սահմանադրութեան կողմնակից էին դեմոկրատական, առաջադիմական ուժերը: Սահմանադրութեան թշնամի էին և նրա սկզբունքների իրագործմանը խանդա-

²³ «Արմենիա», 28 հուլիսի 1886:

²⁴ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Աղաստյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 9483:

րում էին հետադիմական, ռեակցիոն տարրերը: Անդրադառնալով եգիպտահայերի սահմանադրական պայքարին, «Արմենիա» լրագիրն իրավացիորեն նշել է. «Ազգային կուսակցություններն երկու որոշ գույներու ներքև երևան կուզան, որոնց կրնանք հարմարեցնել այս անուններն՝ Հասարակ ժողովուրդ և Ազնվականություն. սորա մերթ լռին և մերթ ազմկահաճույզ անգույ պայքար կմղեն իրարու դեմ. պայքար Սահմանադրության և ամիրայության, խղճի ազատության և բռնակալության»²⁵: Սահմանադրականները և հակասահմանադրականները հակամարտ երկու ճակատի բաժանված կատաղի պայքար էին մղում միմյանց դեմ:

Սահմանադրական պայքարի վերելքին առանձնապես նպաստում էին Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի տարբեր շրջաններում պարբերաբար կրկնվող զանգվածային կոտորածներից խուսափելով Եգիպտոս ապաստանած հազարավոր գաղթականները: Երվ. Օտյանը գրում է. «Ասոնք Սահմանադրությամբ սնած ու մեծցած՝ կուզեին նույն կարգ ու կանոնը գործադրված տեսնել Եգիպտոսի մեջ ալ...»²⁶: Դեմոկրատական հայացքներ ունեցող մտավորականները (Երվ. Օտյան, Վահան Թեքեյան, Միհրան Տամատյան, Սմբատ Բյուրատ, Հովհ. Շնորհքյան, Երվ. Թուրշուճյան և ուրիշներ) բացեիբաց հանդես էին գալիս հակասահմանադրական վերնախավի դեմ: Սմբատ Բյուրատն ազգային գործերի անմխիթար վիճակի «առաջին և զլիավոր» պատճառը համարում էր «այն սխալ համոզումն, որով կկարծվի թե մեր տիտղոսավոր, բարձր դիրքի տեր և հարուստ ազգայինները... կրնան օգտակարապես և հաջողությամբ վարել վարչական գործոց վերին հսկողությունը այն ազգին, որուն արյունը կկրեն թեև, ոչ լեզուն կխոսին, ոչ պատմությունը գիտեն և ոչ անոր օրենքներուն և ավանդությանց հմտությունը ունին: Եվ ցավալի է, որ վարչական ժողովո անդամակցության կոշվող անձինք... փոխանակ գծված օրենքներու համեմատ շարժելու, կարգախոսի մը կսպասեն, այս կամ այն տիտղոսավորին բարձրագույն հրամանին կամ կամքին կդիմեն...»²⁷: Բյուրատը դատապարտում էր նաև բարձրաստիճան կղերին, որը չէր հետևում «ազգային օրենքներուն ճշտիվ և անաջառ կիրառությանը»: Նա պահանջում էր վերջ դնել «ազգային օրենքներու բռնաբարումին և տիտղոսավորներու տիրապետությանը»²⁸:

²⁵ «Արմենիա», 24 հունիսի 1886:

²⁶ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 284:

²⁷ «Փյունիկ», 1899, էջ 65:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 66:

Սահմանադրութեան կողմնակիցներն առավել աշխուժութիւն էին ցուցաբերում Ալեքսանդրիայում: Նրանց ճնշման ներքո, վերջապես, թաղական խորհուրդը լուծվեց, և 1902 թ. մարտի 23-ին տեղի ունեցան նոր ընտրութիւններ, որոնք ավարտվեցին Սահմանադրութեան կողմնակիցների հաղթանակով: Ուշադրով է, որ 1899 թվականի 165-ի փոխարեն ընտրելու իրավունք էին ձեռք բերել 717 մարդ, որոնց շուրջ 600-ը մասնակցել էր քվեարկութեանը²⁹: Ընտրվեցին Հովհաննես Մութաֆյանցը, Հայկ էքիզլերը, Միհրան Գալֆայանը, Աբրահամ Բարթողը, Ալեքսան Զեվահիրճյանը, Ա. Ռշտունին և Պողոս փաշան: Վերջինիս քվեարկել էին, ինչպես նշում է Երվ. Օտյանը, ցույց տալու համար, որ Սահմանադրութեան կողմնակիցների «խնդիրը զուտ սկզբունքային էր, ու անձի հետ գործ չունեին»³⁰: Նրանք պատրանքներ էին սնուցում նաև այն մասին, որ ժողովրդի քվեով թաղական ընտրված անձը, ով էլ լինի նա, չի կարող դավաճանել Ազգային սահմանադրութեանը: Բայց այդպես չեղավ:

Առաջին նիստում Պողոս փաշան պահանջեց թաղական խորհրդի կազմից հանել Հովհ. Մութաֆյանցին և Հայկ էքիզլերին: Երբ վերջիններս մերժեցին այդ «կամայական պատգամին առջև խոնարհիլ, փաշան ձեռնադրեց հրաժարվեցավ, ընտրյալներեն շորսին հրաժարականն ապահովցնելի վերջ»³¹: Եվ թաղական խորհուրդը լուծված հայտարարվեց: Միառժամանակ հետո Պողոս փաշան «հրաժարողները կանչելով և անոնց հետ դրսեն ուղած անձերն ալ միացնելով առժամյա խորհուրդ մը կազմեց, դուրս թողնելով անոնք, որք խորհուրդին լուծման հետևվանքով միայն դադրած էին պաշտոնավարել»³²: Հովհ. Մութաֆյանցը և էքիզլերը սակայն համառորեն մնացին թաղական, կառչելով Ազգային սահմանադրութեան հողվածներից: Կ. Պոլսի պատրիարքին հղված նրանց բողոքագրում ասված է. «Մենք օրինավորապես ընտրված ենք թաղական խորհրդո անդամ, շնք հրաժարած և չպիտի հրաժարինք, չպիտի դոհենք օրենքին մեզ տված իրավունքները որեկից կամայական կարգադրութեան»³³: Պատրիարքարանը սակայն, ոտնահարելով Ազգային

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 1902, էջ 459:

³⁰ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 284—285:

³¹ «Բյուզանդիոն», 17 հունիսի 1902:

³² Նույն տեղում:

³³ «Փյունիկ», 1902, էջ 507:

սահմանադրությունը, բեկանեց մարտի 23-ի ընտրությունները և հրահանգեց «առժամանակյա» թաղականություն նշանակել Պողոս փաշայի նախագահության ներքո: Կազմվեց յոթ անձից բաղկացած մի մարմին՝ խնամակալությունը, որը, սակայն, շարժանացավ ժողովրդի հավանությանը:

1902 թ. հունիսի 23-ին Պիրամիդ թատրոնում կայացավ Սահմանադրության կողմնակիցների բողոքի միտինգը: Ըստ մամուլի տվյալների միտինգին մասնակցել են «600-ի մոտ երկսեռ բազմություն մը» և տարբեր թերթերի ներկայացուցիչներ: Բեմի ճակատը զարդարված է եղել «Կեցցե Սահմանադրությունը», «Կեցցե ժողովուրդը» լուսնագրերով: Ճառերով հանդես են եկել Երվանդ Օտյանը, Միհրան Տամատյանը և Սմբատ Բյուրատը: Վերջում ներկաների անունից ընդունվել է բանաձև, որով սահանջվում էր. «ա) ժողովրդին՝ օրենքով նվիրագործված իրավունքներուն հարգվիլը կամայականության դադարմամբ. բ) Ազգային սահմանադրության և անոր հարակից հրահանգներուն ամբողջական գործադրությունը՝ համարատվության և համարառության տարամբժօրենն ազգօգուտ սկզբունքները կիրառության դնելով առանց վերապահության. գ) Օրենքով արգո խնամակալության անմիջական բարձումը, և մարտ 23-ին ընտրված թաղական խորհրդին ամբողջացումը ըստ Սահմանադրության՝ հրաժարելոց տեղ նորոգ ընտրություններով»³⁴:

Մթնոլորտն ավելի շիկացավ, երբ, անտեսելով միտինգի բանաձևը, Պողոս փաշան նիստի հրավերեց խնամակալության անդամներին: Սակայն նիստը չգումարվեց: Սահմանադրության կողմնակիցները «ժողովեցան եկեղեցիին ընդարձակ պարտեզը և բուն բողոքներով, ցույցերով և նույնիսկ նախատինքներով ընդունեցին փաշան և իր խնամակալները: Պողոս փաշա ... ոստիկանության դիմում քրավ. հետևակ ու հեծյալ ոստիկաններ մտան պարտեզ և ցուցարարները ցրեցին՝ գրեթե զիրկընդխառն կռվելով»³⁵: Գրանից հետո Պողոս փաշան հրաժարվեց, նրան փոխարինեց մի ուրիշ փաշա՝ Աբրահամ Բարթողը, և խնամակալությունը գործի անցավ, պատճառ դառնալով նոր կրթերի բորբոքման:

1904 թ. Սահմանադրության կողմնակիցները ստեղծեցին «Միացյալ ճակատը», որի կազմում էին նաև սահմանադրական պայքարից մինչև

³⁴ «Փյունիկ», № 2 (նոր շրջան), էջ 12—13:

³⁵ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 287:

այդ ձեռնպահ մնացած հնչակյան և դաշնակցական կազմակերպությունները: Միացյալ ճակատը հիմնեց իր պայքարի օրգանը՝ «Օրենք» անունով և հանդես եկավ ծրագրային հայտարարությամբ, որտեղ ասված էր. «Օրենքին տիրապետությունը, ժողովրդի կամքին գերակշռությունը՝ օրենքի ուժով և օրենքով դժված սահմանին մեջ, ամիրայական հավակնություններու վերջնական ջախջախումը, Ալեքսանդրիո մեջ Սահմանադրության իրական գործադրությունը, տեղական ազդային շահերու և հաստատություններու պաշտպանությունը և անոնց բարգավաճ ու կանոնավոր վիճակը ապահովելու իբրև միակ երաշխավորություն՝ համարատվության և համարառության դրություն մը վերջնական հաստատությունը՝ պաշտպանող տերեպետական դրություն մը տեղ,— ահա մեր նպատակը, ահա միակ կովանը, որուն վրա կմղվի մեր պայքարը»³⁶:

Խնամակալությունը միջոցներ ձեռք առավ Միացյալ ճակատի պայքարը ջլատելու համար: Երվանդ Օտյանը գրել է. «Օրենքին» երևումը և սահմանադրական պայքարին վերսկսումը իրար անցուց խնամակալությունը և իր մեկ բանի պաշտպանները, որոնք ուրիշ բան չէին, այլ Բարթոլ փաշայի հացկատակները կամ պաշտպանյալները: Անոնք ջանացին ամեն միջոցներով պայքարը վիժեցնել...»³⁷: Նրանց հաջողվեց հնչակյաններին և դաշնակցականներին հեռացնել Միացյալ ճակատից³⁸: Դաշնակցության Ալեքսանդրիայի կոմիտեն հրապարակավ հայտարարել է. «Աղեքսանդրիո մեջ սկսված ու շարունակվելիք պայքարին մեջ Հ. Հ. Դաշնակցությունը ուղղակի և պաշտոնապես մասնակցություն մը չունի և չի կրնար ունենալ, բանի որ իր նպատակը միմիայն Հայաստանի փրկության գործն է և տեղական կողմնակի դործերով զբաղվելու հնարավորություն չունի: Տեղական ազգային և այլ գործերուն մեջ դաշնակցական անհատները իրենց ցանկացած կերպով անհատապես մասնակցելու ազատ են...»³⁹: Նույնիմաստ հայտարարությամբ հանդես եկավ նաև հնչակյան կուսակցությունը:

³⁶ «Օրենք», 1905, № 2, էջ 3:

³⁷ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 368:

³⁸ Երվանդ Օտյանի պատմելով, խնամակալության ջոջերը դաշնակցական պարագր-լուխ «Տորթոր (բժիշկ—Հ. Թ.) Փաշայանը Բարթոլ փաշային մոտեցուցին, փաշան տորթորին 40—50 ոսկի գրամ տվավ իբրև անոր բժշկական մեկ-երկասիրության տպագրության ծախք, ու այս կերպով դայն հեռացուցին մենև» («Երկերի ժողովածու», հ. 4, էջ 368):

³⁹ «Օրենք», 1905, № 3, էջ 4:

Այդ հաջողությունից հետո խնամակալությունն անցավ բիրտ միջոցների: 1905 թ. մարտի 9-ին կատարվեց ահաբեկման առաջին փորձը: Խնամակալության զինած ահաբեկիչը «հանկարծ ներս կխուժե «Օրենքի» տպարանն և քասաներուն մեջ գտնված տառերը գետին թափել և հոն հողոնները զարնելու փորձել և տքրը, կփախչի ու կապաստանի առաջնորդարան...»⁴⁰: Մարտի 11-ին Աբու Գազար փողոցում խնամակալության ստահակները հարձակվում են Երվանդ Օտյանի վրա և խոշտանգում նրան⁴¹: Այդ արարքներն առավել ևս բորբոքեցին կրքերը խնամակալության դեմ:

1906 թ. ապրիլի 29-ին Սահմանադրության կողմնակիցները հանդես եկան բողոքի ցույցով: Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցում, պատարագի ավարտին, առաջնորդի անվան հիշատակության ժամանակ ցուցարարներն աղմկում էին. «Չհիշվի, չենք ուզեր, Սահմանադրության գործադրությունը կպահանջենք»: Մյուս կողմից «անընդհատ զանգակը կհընչեցնեին տիրող աղմուկը ալ ավելի սաստկացնելու համար»⁴²: Միհրան Տամատյանը բեմ բարձրանալով «հանուն ժողովրդին, առաջնորդեն պահանջեց, որ Սահմանադրության օրինաց համեմատ թաղական խորհրդո ընտրության ձևն արկե»⁴³: Երբ Աղավնունին մերժեց, ցուցարարները պահանջեցին նրա հրաժարականը: Վերջում նրանք առաջնորդարանի ղոները փակեցին, և «նվագածունների առաջնորդությամբ, կանոնավոր թափորով... ուղղվեցան կառավարչատուն» ու քաղաքագլխին հանձնեցին «առաջնորդարանի բանալիները»⁴⁴:

Այդ ցույցից մի շաբաթ հետո՝ մայիսի 6-ին Ալահամբրա թատրոնի դահլիճում տեղի ունեցավ Սահմանադրության կողմնակիցների բողոքի միտինգը, որտեղ ճառախոսները պահանջեցին ժողովրդական քվեարկությամբ թաղական խորհրդի ստեղծումը: Տակավին միտինգը չավարտված, Աղավնունուց ստացվեց մի նամակ, որով նա հավաքվածներին խոստանում էր «թաղական խորհրդո ընտրության ձևն արկել ըստ Սահմանադրության օրինաց»⁴⁵: Եվ, իրոք, Աղավնունին լուծեց խնամակալությունը, ժողովրդի ներկայացուցիչներից կազմվեց ընտրողական հանձնաժողով, որը և ընտրության օր նշանակեց 1906 թ. մայիսի 27-ը:

⁴⁰ «Ազատ բեմ», 11 մարտի 1905:

⁴¹ Տե՛ս Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 369:

⁴² Նույն տեղում, էջ 370:

⁴³ «Լուսարեք», 3 մայիսի 1906:

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ «Ազատ բեմ», 9 մայիսի 1906:

Սակայն Կ. Պոլսի պատրիարքարանը կարգադրեց, որ «ընտրութիւններ հետաձգվի», քանի որ «վսեմ. Բարթող փաշան հավանութիւն չունի...»⁴⁶: Աղավնունին այդ կարգադրութիւնը հանձնեց ընտրողական ժողովի ընդլայնված նիստի քննարկմանը: Նիստում որոշվեց՝ հարգել պատրիարքարանի կամքը, թաղական խորհրդի ընտրութիւն չկատարել, բայց, միաժամանակ, «նկատի ունենալով Աղեքսանդրիո՝ ժամանակին ի վեր ունեցած բացառիկ դիրքը, Կահիրեի (առաջ) հաշվետւութիւն շունենալու պարագան, կալվածական և հողային գործերու մասին կոնտրոլի մը պետքը մանավանդ սա ժամանակիս մեջ խիստ զգալի լինելը»⁴⁷, կատարել գավառական ընդհանուր ժողովի ընտրութիւն: Իրոք, մայիսի 17-ին թաղական խորհրդի փոխարին ընտրվեց գավառական ժողով:

Ալեքսանդրիայի հայկական գաղութի գավառական ժողովի անդամ ընտրվեցին սահմանադրական պայքարի ակտիվ մասնակիցներ Գառնիկ Զպուբջյանը, Միհրան Տամատյանը, Հովհ. Մութաֆյանցը, Հայկ էքիզլերը, Հակոբ Պեքյարյանը, Տիգրան Կամսարականը և ուրիշներ: Օրմանյան պատրիարքը բեկանեց ընտրութիւնը և վերահաստատեց Բարթող փաշայի զլխավորած խնամակալութիւնը: Կրկին կրբերը բորբոքվեցին, մինչև անգամ Ալեքսանդրիայի թեմն էշմիածնին ենթարկելու փորձ արվեց:

Օսմանյան սահմանադրութեան հռչակումից հետո զգալի շարժում թուլացան եգիպտահայ կղերապահ պանողականների դիրքերը: Կ. Պոլսի ազգային ժողովում մեծամասնութիւն կազմող հակաօրմանյանականների ճնշման ներքո հակասահմանադրական վերնախավը կորցնում էր մեկ հենարանը մյուսի հետևից: 1908 թ. Ալեքսանդրիայում անցկացված ընտրութիւնները պսակվեցին Սահմանադրութեան կողմնակիցների հաղթանակով:

Հետագա տարիներին սահմանադրական պայքարն աստիճանաբար վերածվեց կուսակցական պայքարի՝ դաշնակցութեան և նրա հակառակորդների միջև: 1912—1914 թթ. բուռն պայքար էր գնում Աղավնունու հրաժարվելուց հետո թափուր մնացած առաջնորդական աթոռի շուրջը: Դաշնակցութիւնը պաշտպանում էր Թորոզմ եպ. Գուշակյանի, իսկ նրա հակառակորդները՝ Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք Օրմանյանի թեկնածութիւնը: 1914 թ. հունիսի 28-ին, երբ եգիպտահայ համագումարը

⁴⁶ ԳԱԹ արխիվ, Բ. Ազատյանի ֆոնդ, Բ. 12, վ. 5721:

⁴⁷ Նույն տեղում:

նիստ էր գումարում Ալեքսանդրիայում, դաշնակցականները բողոքի ցույց կազմակերպեցին ս. Պոլոս-Պետրոս եկեղեցու բակում: Ոստիկանները ցրեցին նրանց: Համապումարը, վախենալով նոր բարդություններից, առաջնորդ ընտրեց Գուշակյանին⁴⁸:

Դաշնակցականների հաջորդ թիրախն Ալեքսանդրիայի ազգային իշխանությունն էր: Այն վարկաբեկելու և կազմալուծելու բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո՝ 1916 թ. հոկտեմբերին նրանք Գուշակյանից պահանջեցին «սպօրինի» հռչակել Ալեքսանդրիայի նորընտիր քաղաքական ժողովը, սակայն թեմակալը գործիք չդարձավ դաշնակցության մենատիրական ծրագրի իրականացմանը: Դաշնակցականները դիմեցին բիրտ ուժի օգտագործման...: Ցուցարարները ներխուժեցին եկեղեցի, և ճառեր արտասանվեցին ժողովրդի անունից: Նրանց սպառնալիքի ներքո «առաջնորդարանի պաշտոնյաները դուրս ելան, բոլոր սրահներուն դռները բանալիով կողսվեցան և կնքվեցան»⁴⁹: Դիմադրողները խոշտանգվեցին, ծանր վիրավորվեց անվանի հրապարակախոս Մարտիրոս Ոսկյանը⁵⁰:

Այդ ապարդյուն աղմկաբարությունից հետո դաշնակցական գործիչները փորձեցին Ալեքսանդրիայի ազգային իշխանությունը գրավել միակողմանի ընտրություններ անցկացնելու միջոցով: Դա նրանց չհաջողվեց: Այնուհետև թեմական ժողովների շուրջը բարձրացող աղմուկը դադարեց մինչև 1921 թվականը:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ՀԱՐՅՐ ԵՎ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅՆՐԸ

XIX դարի երկրորդ կեսին Արևմտյան Հայաստանի և հայ ժողովրդի ճակատագիրը, դուրս գալով Օսմանյան կայսրության ներպետական քաղաքականության շրջանակներից, ներքաշվեց միջազգային դիվանագիտության ոլորտը: Արևելքում նվաճողական նպատակներ հետապնդող իմպերիալիստական պետություններն ընդունելի էին համարում ոչ թե հայկական անկախ պետության ստեղծումը, այլ արևմտահայերի իրավական վիճակի ինչ-որ շափով բարելավումը: Այդ քաղաքականությունն արտահայտություն գտավ 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածում, որը և այնուհետև, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային

⁴⁸ Տե՛ս «Եգիպտահայ տարեցույց», 1915, էջ 60—61:

⁴⁹ «Հուսարեք», 17 հոկտեմբերի 1916:

⁵⁰ Տե՛ս «Արև», 1 սեպտեմբերի 1927:

պատերազմը, կազմեց Հայկական հարցի պաշտոնական բովանդակութիւնը:

Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով Բարձրագույն դուռը պարտավորվում էր առանց հասպտածան ակտիւնների իրականացնել հայաբնակ մարզերում: Այդ պարտավորութիւնների կատարման վերահսկողութիւնը ստանձնած պետութիւնները, բաժանելով ռուսական զենքի շնորհիվ ձեռք բերված ավարը, մի կողմ քաշվեցին, իսկ թուրքական կառավարութիւնը ոչ մի ակտիւն էլ չկատարեց, ընդհակառակն, բայց առ քաջ իրականացնում էր ցեղասպանութիւն իր հրեշավոր քաղաքականութիւնը:

Այդպիսին էր արեւմտահայութեան դրութիւնը, երբ հայկական տարբեր գաղթավայրերում լայն շարժում ծավալվեց Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի կենսագործման օգտին: Եվրոպայի «խիղճը» շարժելու ձեռնարկումներին արձագանքեցին նաև եգիպտահայերը:

Եգիպտահայ կղերափառայական վերնախավը, որի միջուկը պետական բարձր պաշտոնյաներն էին, հետևում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի քաղաքականութեանը: Ծնշող մեծամասնութեամբ թուրքասեր էֆենդիներից կազմված ազգային վարչութիւնը և պատրիարքական աթոռին ներսես Վարժապետյանից հետո բազմած նախ վեհապետյանը, ապա Աշըղյանը թուրքական կառավարութիւնից էին սպասում արեւմտահայութեան վիճակի բարելավումը: Կույր ձեռնալուծ հայ ժողովրդի տառապանքների նկատմամբ, նրանք գովերգում էին «Հայոց ... դարավոր հավատարմութիւնն առ օսմանյան մեծազոր գահին», ներբողում և արեւատոութիւն մաղթում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին:

Հայկական հարցը, բեկվելով եգիպտահայ կղերափառայական վերնախավի կենսական շահերի ոսպնյակում, ներկայանում էր արտառոց կերպարանքով: Այդ տեսակետից հետաքրքրական է Միլտիշ Փորթուզայանի հարցազրույցն եգիպտահայ բարձրաստիճան գործիչներից մեկի հետ⁵¹:

⁵¹ Ոմանց կարծիքով Փորթուզայանի զրուցակիցն եղել է Նուբար փաշան, սակայն այդ կարծիքը հաստատող տվյալներ չկան: Նշենք, որ Նուբար փաշային զբաղեցնում էին հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի, ազգային-հասարակական կյանքի, մշակութի և լուսավորութեան հրատապ հարցերը: Նրա կենսագրութեան ուշագրավ մտմեներից է այն շահագրգռվածութիւնը, որ նա ցուցաբերել է Հայկական հարցի նկատմամբ: Բեռլինի վեհաժողովի նախօրեին: Այդ առումով արժեքավոր փաստաթուղթ է 1895 թ. Խրիմյանի կողմից Նուբար փաշային ուղղված նամակը: Ակնարկելով 1878 թ. Փարիզում Նուբարի հետ տեսակցութիւնը, Խրիմյանը գրում է. «Դուք ամենայն սիրով

«Հարցում.—Ի՞նչ կխորհի նորին վսեմությունը Հայկական խնդրի լուծման մասին:

«Պատասխան.—Այդ խնդիրը ինձ շատ ծանոթ է. թե ինչ կուզեն հայերը, այդ ալ չգիտեմ. միայն ասկե-անկե կլսեմ երբեմն, որ ոմանք թագավորություն կուզեն, ոմանք հանրավարություն, մին կիլիկիան կուզե ազատել, մյուսը՝ Հայաստանը:

«Հ.—Հայկական խնդիրը ոչ կառավարության ձևի խնդիր է և ոչ ալ այս կամ այն մասն ազատելու. դա բարենորոգումների խնդիր մ'է միջազգային դաշնագրով մը պարզված և նվիրագործված. միայն թե հայերն այժմ հուսահատվելով Եվրոպայի խաղաղ կամ բռնի միջամըտութենեն, ապստամբությամբ կուզեն ձեռք բերել երկրին բարենորոգման ազատությունը:

«Պ.—Ինչ որ է, մեր դիրքը և զբաղումները շին թողած մեզ այդ խնդրին ավելի մոտ ծանոթանալու:

«Հ.—Ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը բախա շունենա իր տաղանդավոր զավակներեն օգուտ քաղելու, մինչդեռ ատոնք այնքան նշանավոր ծառայություններ կմատուցանեն օտար ժողովուրդներու:

«Պ.—Մարդ որ երկրի մեջ ապրի, այն երկրին կծառայե. ես վաղուց հարաբերություններ շեմ ունեցած հայ ազգին հետ և Հայաստանն ալ տեսած չեմ: Բացի այդ, եթե ես հայ ազգի խնդրովն սկսիմ զբաղվիլ, հայ հեղափոխական բոմբիւններն կրնա՞ն ապահովել իմ դիրքը, իմ շահերը, որոնք այժմ այստեղ ունիմ և որոնք կրնան վտանգվիլ, եթե բոմբիւնի հետ հարաբերությունս հայտնվի:

«Հ.—Հայ հեղափոխական շարժումը դեռ նոր սկսած մանուկ վիճակի մեջ է և ինք օգնության ու պաշտպանության կարօտ է. որի՞ն կրնա ապահովել դիրքն ու շահը:

«Պ.—Ուրեմն, եթե դեռ փոքր է հեղափոխական գործը, մեր միջա-

ընդունեցիք և զրկեցիք այս խնդիրը և հաճեցաք զայն ուշադրության առնել: Ուստի վերծանելով և քննելով այդ (Պոլսի Ազգային ժողովի—Հ. Ք.) հիշատակագիրը, դուք զայն անհարմար և չափազանց գտաք: Ուստի մի այլ հիշատակագիր կազմեցիք, ձեր իմաստուն հեռատեսությամբ չափավորելով և հնարավոր դարձնելով խնդիրը: Ես այդ նոր չափավորյալ հիշատակագիրը հղեցի ի Պոլիս՝ ներսես պատրիարքին: Այլ ավաղ, ... Պոլսո ինքնահավան խեղաքիները շիրջան կամ չուզեցին ըմբռնել ձեր կազմած հիշատակագրին իմաստուն չափավորությունը: ...Եթե ձեր հորինած հիշատակագիրը մատուցվեր վեհաժողովին, ես այնպես կհավատամ, որ 61-րդ հոգվածն այնպես թույլ, անորոշ կերպով չէր արձանագրվեր...» (տե՛ս Պ. Լազյան, Հայաստանը և հայ դասը, էջ 117—118):

մըտությունն ալ անօգուտ կլինի. թող մեծնա, այն ատեն մեր դաւակ-
ները կմասնակցին:

«Ը.—Ավելի անկեղծ խոսելով պետք է ուրեմն ոչինչ հուսալ հայ
պաշտոնյաներե, դիրք ունեցող անձերե:

«Պ.—Ինչո՞ւ, անոնք ալ հայ են, միայն առայժմ բան մը չեն կըր-
նար ընել. ես հայությունը կսիրեմ, ձեռքես եկած օգնությունն ըրած
եմ ինձ դիմող անհատներուն, որոնք պաշտպանություն կխնդրեն երկ-
րին պաշտոններուն մեջ մտնելու, բայց քաղաքական խնդրին չեմ կըր-
նար զոհել ներկա դիրքս»⁵²:

Վերջում, Փորթուգալյանն ավելացնում է. «Կարծեմ թե այս պա-
տասխանը պիտի ստացվի, եթե դիմում լինի նաև ուրիշ հայ պետական
անձերու»⁵³: Ինչպես Կ. Պոլսում, այնպես էլ Եգիպտոսում տիտղոսա-
վոր մեծատունները, վարելով Թուրքիան «չանհանգստացնելու» քաղա-
քականություն, ոչ միայն «անտարբերություն ու չեզոքություն» էին
ցուցաբերում Հայկական հարցի նկատմամբ⁵⁴, այլև ջարդերի պատաս-
խանատու էին համարում «քոմիթաճիներին»՝ բուրժուադիայի ծոցից
ծնված «հեղափոխական» կազմակերպություններին: Այդ վարքագծի
ցայտուն արտահայտությունն էր Օրմանյանի «անեծքի» կոնգալը, որով
1897 թ. Կ. Պոլսի հայկական եկեղեցիների բեմերից նզովվեցին հայ
հեղափոխականները⁵⁵:

Հայկական հարցում տարբեր դիրք էին զբաղում եգիպտահայ լի-
բերալները, որոնք արտահայտում էին գաղութահայ առևտրական բուր-
ժուազիայի շահերը:

Արևմտահայ լիբերալ-բուրժուական հոսանքի գաղափարախոսներն
եգիպտահայությանը կարևոր դեր էին վերապահում Հայկական հար-
ցում: Մկրտիչ Փորթուգալյանը հավատում էր, որ Եգիպտոսի «թե քա-
ղաքագիտությամբ, թե հարստությամբ և վերջապես խելքով ու սրտով
բարձր հայերը ... պատվաբեր մի դիրք պիտի բռնեն մեր ազգային վե-
րանորոգության պատմության մեջ»⁵⁶: Նրա գաղափարակից եգիպտահայ
հրապարակախոս կազմանը տարբեր գաղթավայրերում գործող հայրե-
նասիրական ուժերին կոչ էր անում միավորվելով՝ «ծնունդ տալու հա-
մար մի կենտրոնական վարչության կամ գերագույն ժողովի», որի

⁵² «Արմենիա», 17 նոյեմբերի 1894:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Տե՛ս «Փյունիկ», 1899, էջ 72:

⁵⁵ Տե՛ս Մ. Սեբոբյան, Մեր պայքարը, էջ 195:

⁵⁶ «Արմենիա», 13 փետրվարի 1886:

նստավայրը պետք է լիներ Եգիպտոսը⁵⁷: Նա ասում էր. «Կրնա՞նք միթե գտնել Եգիպտոսեն ավելի հարմար և ավելի մտադրություն արժանի մի տեղ: Մի երկիր, որ յուր աշխարհագրական դիրքի պատճառով շեղոր լինելու սահմանված է, պաշտպանվելով բոլոր մեծ պետություններեն: Եվ արդարև մեկ կողմը կգտնվի այն սբանչելի ճանապարհը, որ մի քանի օրի մեջ կտանի Պարսկային ծոցը և անկե Հայաստան, մյուս կողմը ճշմարիտ պատվարն է Կիլիկիայի, ուր կարելի է անցնիլ մեկ ոստումով, առանց ժամանակ կորսնցնելու: Թուրքիայեն և Ռուսիայեն դուրս ո՞ր երկրի մեջ կարելի է գտնել այնպիսի բազմաթիվ և այնպիսի զորավոր մի հայ գաղթականություն, ինչպես Եգիպտոսի մեջ: Եվրոպաբնակ ո՞ր հայ գաղթականությունը կհամարձակի ի կշիռ գալ եգիպտաբնակ հայ գաղթականության հետ թե դրամական միջոցներով և թե յուր ներքին դրությամբ և վայելած ալլեալ առանձնաշնորհումներով»⁵⁸:

1885 թ. նոյեմբերի 23-ին Կահիրեում հայ հասարակայնության ներկայացուցիչները, խորհրդակցության հավաքվելով, կարծիքներ փոխանակեցին, թե «ի՞նչ միջոցներով կրնան թեթևացունել» Հայաստանի ժողովրդի վիճակը: Ընտրվեց հանձնաժողով, որը պետք է դիմումներ կատարեր այդ նպատակի համար⁵⁹: Առաջին դիմումը ստորագրել են հայ ժողովրդի «Եղվառությունը մեղմացումը» Անգլիայից սպասող կահիրաբնակ 250 հայ առևտրականներ: Լորդ Սոլսբերիին ուղղված նրանց «խնդրագրում» ասված է. «Կհամարձակինք ամենայն խոնարհությամբ բարձրացունել մեր ձայնը մինչև առ Ձեր մեծություն, այն շարիքներու համար, որոնցմով մեր մայր-հայրենիքը կտառապի և որոնց վկա է Եվրոպան: Թեպետ հեռի մեր ընտանիքներեն և եղբայրներեն, բայց շնք կարող անտարբեր մնալ իրենց կրած տառապանքներուն... Մեր սիրտերը կթելադրեն մեզ՝ մեկ հզոր թագավորության մը կառավարութենեն խնդրելու անոնց Եղվառությունց մեղմացումը: ...Այն շնորհը, որ մենք կխնդրենք ն. վ. թագուհու կառավարութենեն Բեռլինի 61-րդ հոդվածի գործադրվիլն է օսմանյան կառավարութենեն...»⁶⁰:

Պատասխանելով այդ դիմումին, Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարության ծառայողներից ոմն Բոնսֆորդը գրում է. «Նորին վեհափառությունը յուր ընտրողության պիտի թողու որոշելու համար, թե երբ հարմար առիթ կլինի Դոան դիմումներ անելու այս խնդրի նկատ-

57 Տե՛ս «Արմենիա», 28 մայիսի 1887:

58 Նույն տեղում:

59 Տե՛ս «Արմենիա», 5 դեկտեմբերի 1885:

60 «Արմենիա», 16 հունվարի 1886:

մամբ»⁶¹։ Բեռլինի վեհաժողովում ձևականորեն պաշտպանելով «մեծ Հայաստանի» լոզունգը, Անգլիան գործնականում Հայկական հարցը օգտագործել էր Ռուսաստանի դեմ պայքարելու և Ռուսբիայում իր գրաված դիրքերը պաշտպանելու համար։ Հայ ժողովրդի իրավական կացության հետ կապված հարցերն Անգլիային հետաքրքրում էին այն շափով, ինչ շափով դրանք կարող էին նպաստել սեփական գաղութատիրական շահերին։ Կիսրոսում հաստատվելուց հետո Անգլիային այլևս չէր հետաքրքրում հայ ժողովրդի վիճակը։ Բավարարվելով Բոնսֆորդի պատասխանով, եզրպատահոյ լիբերալները նոր դիմումներ չկատարեցին։

Ի հակադրեցություն կղերափառաշայականների և լիբերալ-բուրժուաների, ասպարեզ իջավ հայրենասիրական մի կազմակերպություն՝ «Հառաջդիմասերը», որի գրոշի ներքո համախմբված երիտասարդները, ողբշնչվելով Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի և ազգային-դեմոկրատական հոսանքի մյուս մտավորականների գաղափարներով, պայքարում էին սուլթանական բռնակալության դեմ և Ռուսաստանից էին ահնկալում հայ ժողովրդի ազատությունն ու անկախությունը։

Հառաջդիմասեր ընկերության հիմնադիր ժողովը գումարվել է Կահիրեում 1886 թ. ապրիլի 4-ին, «ի ներկայության գաղթական հայոց երկու սեռե խումն բազմության»։ Ճառախոսները պարզել են գավառների հայության անմխիթար վիճակը և հայցել «ժողովրդյան աջակցությունն» ընկերության «սուրբ նպատակի» կենսագործման համար։ Նրա ղեկավար օրգանի՝ եռանդամ վարչության կամ տնօրեն ժողովի անդամ են ընտրվել Կարսպետ Միհանոֆը (ատենպոետ), Կարսպետ Խոսրանցը (ատենադպիր), Ս. Բյուբյուկյանը (գանձապահ)։ Ժողովն ավարտվել է Ռ. Պատկանյանի «Հիմի՞ էլ լուենք» և Մ. Նալբանդյանի «Ազատն աստված» երգերի հոտնկայս կատարումով⁶²։ Նույն տարվա վերջերին Ալեքսանդրիայում կազմակերպվեց «Փրկատենչ» ընկերությունը, որը հետագայում «Արմենիա» վերանվանվելով, դարձավ Հառաջդիմասերի մասնաճյուղը։ 1886—1887 թթ. Կահիրեում Հառաջդիմասերը ուներ 83⁶³, Ալեքսանդրիայում շուրջ 100 անդամներ⁶⁴։ Թվական ավյալներ չկան Մինեայում, Սուալիում և այլ վայրերում գործող մասնաճյուղերի ան-

⁶¹ «Արմենիա», 13 փետրվարի 1886:

⁶² Տե՛ս «Արմենիա», 14 ապրիլի 1886:

⁶³ Տե՛ս «Արմենիա», 16 ապրիլի 1887:

⁶⁴ Տե՛ս «Արմենիա», 5 փետրվարի 1887:

դամների վերաբերյալ: Կաղմակերպության անդամների ընդհանուր թվաքանակը երևի չէր անցնում 250—300-ից: Եզիպտահայերը ջերմե-
ռանդորեն արձագանքում էին Հառաջդիմասերի կոչերին և գրամական
զգալի միջոցներ տրամադրում նրան: 1887 թ. Մասսաուայի փոքրաթիվ
հայերի շրջանում Հառաջդիմասերը հանդանակել է 815 ֆրանկ⁶⁵, իսկ
1888 թ.՝ 150 ոսկի՝ «ի նպաստ Զեյթունի մերազնյա հրկիզելոց»⁶⁶:

Հառաջդիմասերի աճող ժողովրդականությունը լրջորեն անհանդրա-
տացրեց մեծատուններին, և նրանց ներշնչած կասկածների հետևանքով
ընկերության մի շարք «անպամները անզական կառավարության սպառ-
նալյաց մատնվեցան»⁶⁷: Հայածանքն ավելի սուր բնույթ ստացավ, երբ
Հառաջդիմասերը սկսեց դիմումներ կատարել Բեռլինի վեհաժողովի
61-րդ հոդվածի կենսագործման օգտին: 1888 թ. վերջերին, օգտվելով մի
շարք բարձրաստիճան ռուս գործիչների Կահիրեում գտնվելու պատե-
հությունից, Հառաջդիմասերը հանդես եկավ Ռուսաստանի նկատմամբ
համակրանքի ելույթով: Եզիպտահայ «զաղթականության կողմը» հրա-
պարակային ուղերձով ռուս հյուրերին դիմելով, Հառաջդիմասերի ղե-
կավարներն արտահայտեցին հայ ժողովրդի ակնկալությունները Ռու-
սաստանից⁶⁸: Ավելի ուշ, երբ Եզիպտոս այցելեց մեծ իշխան Նիկոլայը,
ընկերության ջանքերով «հայ զաղթականությունը հարյուրավոր ստորա-
դրություններով ծածկված մի հանրագիր» մատուցեց նրան, խնդրելով
միջնորդել «իր հոր մոտ, որպեսզի նա հաճի իր հզոր ձայնը բարձրա-
ցունել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի գործողությունը պահան-
ջելու համար»⁶⁹:

Հառաջդիմասեր ընկերության գործունեությունն իր բարձրակետին
հասավ 1889 թ., երբ Ալեքսանդրիայում սկսեց լույս տեսնել «Նեղոս»
շաբաթաթերթը: Նպատակների համարյա նույնությունը նպաստեց, որ
«Նեղոսի» հրատարակիչները՝ Անտոն Ռշտունին, Վահան Մամասյանը
և Ղևոնդ ք. Փափազյանը սերտ համագործակցություն ստեղծեն Հառաջ-
դիմասերի հետ: «Նեղոսը», փաստորեն դառնալով ընկերության բան-
բերը, խարազանում էր եզիպտահայ մեծատունների և Կ. Պոլսի ազգա-
յին ժողովի թուրքասիրական բաղաբականությունը: «Նեղոսի» մերկա-
ցումներից զազազած մեծատուններն անցան բացահայտ թշնամական

⁶⁵ Տե՛ս «Արմենիա», 16 ապրիլի 1887:

⁶⁶ Տե՛ս «Արմենիա», 22 փետրվարի 1888:

⁶⁷ «Արմենիա», 22 հոկտեմբերի 1887:

⁶⁸ Տե՛ս «Արմենիա», 3 նոյեմբերի 1888:

⁶⁹ «Արմենիա», 17 դեկտեմբերի 1890:

գործողութիւններէ: Նրանց առաջին թիրախը դարձավ Ղևոնդ ք. Փափազյանը, որը սեփական տառերով անձամբ շարում էր շաբաթաթերթը: Նա թեմակալ առաջնորդ Իգմիրլյանից ստացավ «պաշտոնադիր մը, որով կպարտավորվեր անմիջապես ի Պոլիս ուղևորվի»: «Նեղոսի» համակիրներին դիմումները, հանրագրերն ու բողոքներն անհետևանք մնացին և Ղևոնդը ոստիկանների ուղեկցութեամբ առաջնորդվեց «նույնժամայն ի Պոլիս ուղևորվող արաբական շոգենավն...»⁷⁰: Ղևոնդի դեմ գործադրված վալրագութիւն մի ականատես գրում է. «Ոստիկանք մինչև ի շոգենավ շատ անարգեցին, շատ անպատվեցին և մինչև անգամ հարվածներով չափազանց շարշարեցին (Ղևոնդին)...: Չարագործին, ոճրագործին ալ հետ այդպես չէին վարվիր գուցե: Արտոնութիւն շունհնալով յուր գուլքերն անձամբ շոգենավ փոխադրելու, ոստիկանք յուր սենյակի դուռն խորտակելով զանոնք (նալ) փոխադրեցին խառնիխուռն վիճակի մեջ»⁷¹:

Ղևոնդ ք. Փափազյանի Եգիպտոսից արտաքսվելը շտեմնված ազմուկ բարձրացրեց: Կահիրեի եկեղեցում «Նեղոսի» համակիրների կազմակերպած հակաիգմիրլյանական ցույցը վերածվել է կռիւի, որին միջամտել է ոստիկանութիւնը: Մեծատունների ցուցմունքներով ձերբակալվել են Անտոն Ռշտունին, Ղուկաս Փափազյանը, Գրիգոր Մինթանջյանը, Հակոբ Փեհրիզյանը, Հակոբ Թերզյանը, Գրիգոր Գասպարյանը, Մկրտիչ Պուտախյանը՝ բոլորն էլ Հառաջդիմասերի պատասխանատու աշխատողներ: Հրաման է եղել նաև Կարապետ Միհանոֆի և Կարապետ Խոսրոսեանցի ձերբակալման մասին, սակայն նրանք ռուսահպատակ լինելով, ռուսական զեստանի միջնորդութեամբ զերծ են մնացել հետապնդումից⁷²:

Ազգային իշխանավորների հայցով կազմակերպվեց հրապարակային դատավարութիւն: Ձերբակալվածների դրութիւնը ծանրացնելու նպատակով նրանք փորձեցին «բաղաբական գույն» տալ դատավարութեանը, սակայն այդ նրանց չհաջողվեց: Դատվելով եկեղեցում անկարգութիւն հարուցելու մեղադրանքով, նրանցից 3-ը դատապարտվեցին 2-ական, իսկ 4-ը՝ 1-ական ամիս արդելափակման⁷³: Այդ իրադարձու-

⁷⁰ «Արմենիա», 20 ապրիլի 1889:

⁷¹ Նույն տեղում: Պիրեի (Հունաստան) նավահանգստում Ղևոնդին հաջողվել է նավից դուրս գալ և անցնել Կալաց, որտեղ և նա նորից տպարան է հիմնել և կատարել հրատարակութիւններ (Թեոդիկ, Տիպ և տառ, էջ 143—144):

⁷² Տե՛ս «Արմենիա», 27 ապրիլի 1889:

⁷³ Տե՛ս «Արմենիա», 4 մայիսի 1889:

թյուններից հետո Հառաջդիմասեր ընկերությունը, ոստիկանական ճրնչման ներքո, գնալով թուլացավ, պառակտվեց և ի վերջո կազմալուծվեց:

Այսպիսով, եգիպտահայ հասարակության տարբեր խավերը պահանջում էին Բեռլինի 61-րդ հոգվածի համաձայն բարելավումներ կատարել Արևմտյան Հայաստանում, սակայն տարբեր ձևով էին պատկերացնում նրա կենսագործումը: Կղերապահականողական վերնախավը, հետեւելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի քաղաքականությունը, թուրքական կառավարությունից էր սպասում արևմտահայության վիճակի բարելավումը: Բուրժուալիբերալները, արտահայտելով եվրոպական կապիտալի հետ կապված գաղութահայ առևտրական բուրժուազիայի շահերը, Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդի «թշվառությանց մեղմացումը» սպասում էին եվրոպայից, հատկապես Անգլիայից: Ազգային-դեմոկրատական գաղափարներով տոգորված խավերը, որոնց առավել համարձակ ներկայացուցիչները համախմբված էին Հառաջդիմասեր ընկերության մեջ, հայ ժողովրդի ազատությունն ակնկալում էին Ռուսաստանից:

* * *

Հայ «հեղափոխական» կազմակերպություններն եգիպտոսում վայելում էին գործելու հարաբերական ազատություն: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին հաջողվում էր անգամ Փարիզում երիտասարդ թուրքեր հալածել, բայց թուրքական ոստիկանությունը, ինչպես նշել է անվանի հրապարակախոս Բյուզանդ Քեչյանը, «անկարող եղած էր երիտասարդ թուրք մը կամ հայ փախստական մը ձերբակալել» եգիպտոսում⁷⁴: 1890-ական թվականների սկզբներին Կահիրեում հանդես եկան հնչակյան առաջին խմբակները և, օգտվելով այդ պայմաններից, կարճ ժամանակաշրջանում վերածվեցին բավական բազմամարդ կազմակերպության:

1896 թ. Լոնդոնում գումարված առաջին պատգամավորական ժողովում հնչակյան կուսակցությունն երկփեղկվեց: Պատգամավորների մեծամասնությունը պահանջեց գործող ծրագրից հանել սոցիալիզմի հարցը, և մշակել «անխառն» աղղային ծրագիր, իսկ պատգամավորների փոքրամասնությունը պաշտպանեց հնչակյան կուսակցության «սոցիալիստական» կողմնորոշումը: Պատգամավորների մեծամասնությունը, որին գլխավորում էին Ա. Արփիարյանը, Մ. Տամատյանը, Հ. Ծանգլույանը, հավաքվելով մի ուրիշ սրահում, ընտրեցին նոր վարչություն,

⁷⁴ «Բյուզանդիոն», 28 հունիսի 1918:

և պահանջեցին իրենց հանձնել կուսակցության գույքն ու կնիքը: Պահանջը մերժվեց: Անդրիական դատարանը կուսակցության իրավատեր ճանաչեց փոքրամասնության ներկայացուցիչ, «Հնչակ» պաշտոնաթերթի արտոնատեր Ավետիս Նազարբեկյանին: 1897 թ. մեծամասնականները, վերանվանվելով «Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն», իրենց կենտրոնը հաստատեցին Եփպատոսում:

«Սոցիալիզմի քաղցրահնչյուն, բայց երազական գաղափարներից» հրաժարված և «անայլամերժ ու բարեշրջական» վարքագիծ որդեգրած վերակազմյալները⁷⁵ քննադատության կրակ էին տեղում փոքրամասնականների՝ Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության «սոցիալիստական» կողմնորոշման պաշտպանների դիմին: Նրանք մինչև անգամ չէին խնայում Կովկասում ռուս սոցիալիստների հետ համագործակցող «ընկերավարական հայերուն»: Եփպատոսի նրանց օրգանը գրում էր. «Հայերը ասանկ տարրի մը հետ հարաբերության մեջ գտնվելով պարզապես ռուս կառավարության և ժողովուրդի ատելությունը և թշնամությունը զրգոած կրլան իրենց դէմ: Հայ հեղափոխականները ուխտած են իրենց ժողովուրդին վիճակը բարվոքելու աշխատիլ: Արդ, շատ տարօրինակ ծառայություն մը մատուցած կըլլան մեզի, երբ ռուս ընկերավարականներու հետ ձախորդ գործակցությամբ մը ամբողջ հայության քաղաքական ապագան վտանգեն: Հայերուն փրկությունը ազգայնական ըլլալուն մեջ է և ոչ երբեք ընկերավարական»⁷⁶: Այդ ուղին պետք է վերակազմյալ հնչակյաններին հանգեցնէր հայ բուրժուազիայի հետ լիզու գտնելուն:

Վերակազմյալ հնչակյանների և Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության գաղափարական պայքարին ուղեկցում էին փոխազարձ մերկացումները: Նրանց հակամարտությունը սրվելով ուղի բացեց մահափորձների: Կ. Պոլսի ոստիկանապետ Նազիրմը, օգտագործելով Արփիարյանի կողմից մամուլում կատարված մերկացումները, ձերբակալեց մի բանի հնչակյանների: «Հնչակը» արևմտահայ ականավոր գրողին մեղադրեց մատնիչության մեջ, և նրա համախոհներին անվանեց «նազիրմականներ», այսինքն թուրքական ոստիկանության վարձկաններ⁷⁷: Եվ ծայր առան ահաբեկումներն ու սպանությունները: Վերա-

⁷⁵ «Մրազիր վերակազմյալ հնչակյան (ազգայնական-ազատական) կուսակցության», Բոստոն, 1919, էջ 4—5:

¹⁶ «Ազատ բեմ», 9 սեպտեմբերի 1905:

⁷⁷ ՏԵՍ «Հնչակ», 1897, № 11 և 12:

կազմյալները, որպես պատասխան իրենց ընկերներ Շահենի և Չինճյանի սպանության, 1903 թ. Լոնդոնում տեղորի ենթարկեցին հնչակյան կուսակցության երրորդ պատգամավորական ժողովում սոցիալիզմի պահանջ առաջադրած պատգամավորներ Սաղունուն, Գրիգորյանին և Սըմիկյանին: Հնչակյան կենտրոնը անսպասախան շթողեց. 1908 թ. փետրվարի 12-ին Կահիրեի ալ-Մանախ փողոցում նրա զինած տեղորիստը կտրեց Արփիարյանի կյանքի թելը⁷⁸: Արփիարյանի կուսակիցներն ահաբեկման անհաջող փորձ կատարեցին նազարբեկյանի և Սպահազուլյանի դեմ:

Վերակազմյալ հնչակյանները Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոգվածը համարում էին նախադրյալ արևմտահայերի զղատագրության համար: Ա. Արփիարյանը գրում էր. «Մեր էն ամուր հենարաններեն մեկը 61-րդ հոգվածն է, հայկական խնդիրը անոր միջոցով եվրոպականացած է, փոխանակ Թուրքիո մեկ պարզ գավառական դժվարություն մնալու...»⁷⁹: Նրանք օգտագործում էին ամեն առիթ, հաճախ աղմկոտ ցույցեր և միտինգներ կազմակերպում՝ «խնամակալ» պետություններին հիշեցնելով հայ ժողովրդի տառապանքները, պահանջելով Բեռլինի 61-րդ հոգվածի կենսագործումը և այլն: 1899 թ. մայիսի 21-ին վերակազմյալները միտինգներ կազմակերպեցին Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում, Լահենի «զենընկեցության վեհաժողովի» հետ միամտորեն քաղաքական ակնկալություններ կապելով: Կահիրեի միտինգում ճառերով հանդես եկան Սմբատ Բյուրատար, մի ֆրանսիացի՝ Ժյուլ Մյունիեն և ուրիշներ, ընտրվեց «հայկական դատի» մնայուն հանձնաժողով, ընդունվեց վեհաժողովի նախագահին ուղղված բանաձև-հեռագիր, որով պահանջվում էր. «Հայաստանի մեջ իրական բարենորոգումներ ապահովել եվրոպական տերությունց հսկողության տակ»⁸⁰: Ալեքսանդրիայի միտինգի մասնակիցներն այդ բովանդակությամբ հեռագրեր ուղարկեցին նաև վեց մեծ պետությունների արտաքին գործերի մինիստրներին, ԱՄՆ-ի նա-

⁷⁸ Ահաբեկիչը՝ Հյուսեյինյանը, որը կախաղանով քաղեց իր ոճիրը, Մամբրե բ. Վարդանյանին ասել է. «Արփիարյանը, զոր սպանեցի, չի ճանչնար և երբեք չի տեսած. ինձի ըսին որ հայ հեղափոխական կոմիտեներուն գործերը կրնանդատեր և թե բռնակալին (Համիդին—Շ. Թ.) ծախված էր: Ձինք սպանեցի հայ աղբը աղատելու համար թշնամի մը, բայց չի դիտեր, որ ընդհակառակը, պատկեշտ մարդ մըն էր» («Արև», 21 օգոստոսի 1908):

⁷⁹ «Նոր կյանք», 1898, № 8, էջ 116:

⁸⁰ «Փյունիկ», 1899, էջ 74:

խագահին, և, որ նշանակալից էր, մերժեցին վստահություն հայտնել Կահիրեի միտինգում Լահեի վեհաժողովի պատգամավոր առաջադրված Մինաս Զերազին՝ հայկական դատի համար «վտանգավոր» համարելով նրա «ռուսամոլությունը»⁸¹:

Վերակազմյալ հնչակյանները քաղաքական սկնկալություններ չունեին Ռուսաստանից, և հաճախ սուր պլաքներ էին ուղղում նրա դեմ: Դա ցույց է տալիս, որ նրանց կազմակերպությունն ավելի ու ավելի էր ենթարկվում անգլիական և ֆրանսիական կապիտալի հետ կապված եզրիպատահայ բուրժուանների ազդեցությանը, թեև շպետը է անտեսել նաև այն դերը, որ կատարում էր ցարերի պաշտօնային քաղաքականությունը: «Փյունիկը» գրում էր. «Ո՞րմէ սպասենք մեր հույսերու իրականացումը, Ռուսիայն՞ն, որ այսօր Ֆինլանդիո ունեցածն ալ առավ ձեռքեն»⁸²: Նրանց հակառուսական տրամադրություններն ավելի ցայտուն արտահայտվեցին ազգային-եկեղեցական կալվածների զբաղման առիթով: Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր և միտինգներ: Երվանդ Օտյանը գրել է. «Այնքան ազմուկ հարուցինք, որ Ռուսիո Եզիպտոսի ընդհանուր ներկայացուցիչ Մաքսիմոֆ ... Կահիրենն հատկապես Ալեքսանդրիա եկավ մեզի հորդորներ կարդալու և այդ ցույցերուն առաջըր առնելու համար»⁸³: Սակայն Մաքսիմովի ողորքիչ փորձերն անցան ապարդյուն, և հայերը հրեաների և իտալացիների հետ միասին ցույցեր կատարեցին ռուսական հյուպատոսարանի առաջ: Ըստ Օտյանի «բավական թվով հայեր» ձերբակալվել և դատապարտվել են «երկու ամիսեն մինչև հինգ ամիս բանտարկության»⁸⁴:

Վերակազմյալներն արևմտասկզբույական կողմնորոշմանը մնացին նաև հետագա տարիներին: 1904 թ., երբ սուլթան Աբդուլ Համիդը ուժեղացրեց հարստահարությունները, Խրիմյան կաթողիկոսը հանձնարարեց Սարաջյան և Ալվատյան եպիսկոպոսներին՝ դիմումներ կատարել եվրոպական պետություններին, պահանջելով Բեռլինի 61-րդ հոդվածի

⁸¹ Տե՛ս «Փյունիկ», 1899, էջ 111:

⁸² Փյունիկ», 1899, էջ 84:

⁸³ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 310: Պատմելով Ալեքսանդրիայում Մաքսիմովի և գաղտնի «ծանոթ ղեմքերու» հանդիպման մասին, Օտյանը նշել է. «Մաքսիմոֆը տեսավ, որ իր խոսքերը բոլորովին հակառակ արդյունք մը հառաջ բերած էին, բարկությանը ոտքի ելավ ու հեռացավ, զնաց մեկ բանի սպառնական խոսքեր մուտալով քիթին տակեն» (նույն տեղում, էջ 311):

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 416:

կենսագործումը: Կաթողիկոսական պատվիրակության գիմումներին ուժ տալու նպատակով, հայկական տարբեր դաղթավայրերում կազմակերպվեցին ժողովրդական միախնդներ: Մայիսի 2-ին Կահիրեի Վարիետե թատրոնում հնչակյանների նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ «միջադրային մեծ միթինկ Հայաստանի նոր կոտորածների դեմ բողոքելու համար»⁸⁵: Միտինգում ձառերով հանդես եկան հայ, արաբ և եվրոպացի քաղաքական գործիչներ: Վերջում միաձայն ընդունվել է հետևյալ բանաձևը. «Կահիրեի ամեն ազգությանց պատկանող երկու հազար հողի, ի միթինգ գումարված... կորոչեն՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Միացյալ Նահանգներուն հասցնել Հայաստանի տառապանքներուն արձագանքը, և խնդրել իրենցմե, որ հանուն մարդասիրության իրենց բոլոր ուժովը միջամտեն, որպեսզի վերջ մը տրվի անոնց»⁸⁶: Ուշադրավ-է, որ Ռուսաստանն անտեսված է: Անգլիայի թագավորը մերժել է ընդունել հայկական պատվիրակության խնդրագիրը, իսկ նախագահ Ռուզվելտը հայտնել է, որ ի վիճակի չէ զբաղվելու Հայկական հարցով, բանի որ ԱՄՆ-ը չի ստորագրել Բեռլինի պայմանագիրը⁸⁷:

Վերակազմյալ հնչակյանների արևմտանվրույակիան կողմնորոշումը չհանգեցրեց, չէր էլ կարող հանգեցնել դրական արդյունքի: Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնք բոլոր միջոցներով աշխատում էին սիրաշահել գերմանական իմպերիալիզմով հրապուրված սուլթան Աբդուլ Համիդին, լսել անգամ չէին ուզում հայ ժողովրդի դեմ գործվող ոճիրների մասին, թեև, այդ երկրներում բազմաթիվ հումանիտ գործիչներ բողոքի ձայն էին բարձրացնում Հայկական հարցի օգտին:

Այսպիսով, Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը, հրաժարվելով «սոցիալիզմի քաղցրահնչյուն, բայց երազական զաղափարներից», և տուրք տալով եզիպտահայ լիբերալ-բուրժուանների արևմտանվրույակիան կողմնորոշմանը, կանգնեց փակուղու առաջ: Վերակազմյալ գործիչները մինչև վերջն էլ չհասկացան, որ եվրոպական մեծ պետությունները Բեռլինում հավաքվել էին ոչ թե փոքր ժողովուրդների ձախատազրով զբաղվելու, այլ սովորական միջազգային գործարարներ կընքելու, առանց հաշվի նստելու ժողովուրդների կամքի հետ, և հաճախ նրանց կենսական շահերի դեմ: Գաղափարական և քաղաքական սնան-

85 «Ազատ բեմ», 7 մայիսի 1904:

86 Նույն տեղում:

87 Նույն տեղում:

կուլթյունը Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությանը պետք է տաներ դեպի պառակտում և կազմալուծում:

Երիտթուրքական հեղափոխության նախօրեին և հատկապես նրան հաջորդող տարիներին նոր տեղաշարժեր կատարվեցին եզրիպտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում:

XX դարի սկզբներից եզրիպտահայ բուրժուազիան, ձգտելով առաջնորդող դեր կատարել Հայկական հարցում, ելնադրում էր իրարից անջատ գործող «հեղափոխական» կազմակերպությունները միավորել իր մականի ներքո: Բուրժուական գործիչ Ա. Դարբինյանը գրել է. «Տաճկահայ ժողովուրդին ճգնաժամային դրուսյան հանդեպ հայ հեղափոխական գործը կկարոտեր ավելի քան երբեք մեծ ձիգբուռ և միահամուռ գործակցություն: Անհրաժեշտ էր, ուրեմն, որ տաճկահայ դատին համար կազմված անջատ կուսակցություններն ի մի համախմբվեին և միացնեին իրենց ջանքերը: Ուստի պետք էր անպայման առաջ բերել այդ ցանկալի միությունը»⁸⁸: 1905—1906 թթ. մի շարք եզրիպտահայ բուրժուական գործիչներ հանդես եկան «հայկական ընդհանուր միություն» կազմակերպելու առաջարկով, միություն, որն ընդգրկելով «ազգին մտնեն կարող և բանիմաց տարրերը, ջանա թե՛ իր ձեռքն առնել ազգային դասի ղեկավարությունը, և թե՛ վերջ մը դնել անսանձ և վարկաբեկող գործունեություններու»⁸⁹: 1906 թ. Պողոս Նուբարի, Յակուբ Արթինի, Աղաթունի, Անդրանիկյանի ղլխավորությունամբ, և վերակազմյալ հնչակյան գործիչներ Վահան Թեքեյանի, Միհրան Տամատյանի, Էոթեն Բաբաղյանի, Լևոն Մկրտչյանի և ուրիշների մասնակցությամբ ստեղծվեց զազութահայ խոշորագույն բարեգործական կազմակերպությունը՝ «Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը»⁹⁰:

Սակայն դրանով չէր սահմանափակվում համահայկական դերի ձգտող եզրիպտահայ բուրժուանների ախորժակը: 1907 թ. նրանց առատաձեռնությունից օգավող մի շարք նախկին արմենական, վերակազմյալ հնչակյան և այլ գործիչներ Բուլղարիայում բանակցություններ սկսեցին «հեղափոխական» կազմակերպությունների «ընդհանուր միություն» ստեղծելու նպատակով: 1908 թ. բանակցությունները շարունակվեցին եզրիպտոսում: Նույն թվականի սեպտեմբերի 15-ին «Գաղա-

⁸⁸ Ա. Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, էջ 187:

⁸⁹ «Եզրիպտահայ տարեցույց», 1924, էջ 162—163:

⁹⁰ Նույն տեղում:

փարակցական միության» և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության միաձուլումով կյանքի կոչվեց «Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը», որի նպատակն էր «ազատել Տաճկահայաստանը օսմանյան բռնակալութենեն և հիմնել այնտեղ անկախ կառավարություն մը, հաստատված սահմանադրական լայն հիմքերու վրա, որ ապահովեր միանգամայն այնտեղ ապրող մյուս ցեղերուն բարօրությունը և ազատ ու խաղաղ մշակութային զարգացում մը՝ համաձայն իրենց առանձնահատուկ ընդունակությանց»⁹¹: Ուշադրավ է, որ նպատակ էր դրվում Հայկական հարցը լուծել ոչ թե Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածի կենսագործման, այլ Հայաստանի անկախության հասնելու միջոցով: Այս կազմակերպության ղեկավարները Հայաստան անվան ներքո հասկանում էին էրզրումի, Վանի, Բաղեշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի, Սեբաստիայի վիլայեթները և Կիլիկիան, այսինքն Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների հայաբնակ գավառները: Նրանք առաջարկում էին լայնորեն գործակցել Մակեդոնիայի, Ալբանիայի, Սիրիայի և «օսմանյան լուծը թոթափել ձգտող» մյուս ժողովուրդների հետ⁹²:

Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպությունը, սակայն, համարյա կյանք չունեցավ: 1908 թ. հոկտեմբերի 31-ին վերստին հավաքվելով Ալեքսանդրիայում, Գաղափարակցական միության և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության ղեկավարները՝ Գ. Պետրիկյանը, Միր. Նաթանյանը, Միհր. Տամատյանը, Ծ. Հովիվյանը, Կ. Գրիգորյանը հայտարարեցին, որ Միացյալ կազմակերպությունը «զադրած ըլլալով այլևս հեղափոխական կազմակերպություն մը ըլլալի, իր ամբողջ կազմով կմիախառնվի «Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն» անունով քաղաքական կուսակցության մեջ, որ հիմնված է միացյալ կուսակցությանց լիազորներուն կողմէ հրավիրված լուրջ և գիտակից անձնավորություններե»⁹³: ՀՍՌ կուսակցությունը, լինելով «ժողովուրդի գիտակից մասին (եզիպտահայ բուրժուազիայի—Հ. Թ.) հարազատ բաղձանքներուն» արտահայտիչը, հրաժարվում էր «ծայրահեղ աշխարհահայացքներե և վիճելի ընկերային վարդապետություններե»⁹⁴: Փայլուն հեռանկարներ տեսնելով երիտթուրքական հեղափոխության մեջ, նրա

91 Ա. Գարբիճյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, էջ 188:

92 Նույն տեղում, էջ 190:

93 Նույն տեղում, էջ 192—193:

94 Մատենագարան, Իզմիրլյանի Ֆոնդ, Թ. 11, վ. 177:

հիմնադիրները հայտարարում էին. «Օսմանյան բռնապետական ռեժիմին տապալմամբ և սահմանադրական օրենքին հաստատությանը թե ընդհանրապես, և թե մասնավորապես բազկացուցիչ բոլոր ազգություններու համար բարօրության և հառաջդիմության նոր թվական մը բացվեցավ»⁹⁵: Նրա ծրագրում Հայաստանի անկախության խոսք չկար, հայ ժողովուրդը բնութագրվում էր սոսկ որպես օսմանյան պետության բազկացուցիչ ազգային փոքրամասնություններից մեկը, որը պաշտպանում է «օսմանյան հայրենիքի միությունը և ամբողջությունը»⁹⁶: Նրա քաղաքական նպատակներն էին «ա) Ձեռք բերել օսմանյան սահմանադրության լայն իմաստով վերաքննությունը, և վերածել այն ռամկավարական սահմանադրության մը. բ) Ապահովել, իբրև երաշխավորություն օսմանյան պետության քաղաքական անկախության և հողային ամբողջությունը, զուտ վարչային ապակենտրոնացումի դրությունը, աստիճանաբար ընդարձակելով համայնքներու և նահանգներու (հետևաբար նաև հայաբնակ նահանգներու) տեղական իրավասությունները»⁹⁷: Նրա ազգային նպատակներն էին «ա) Հսկել հայոց՝ օրենքով հաստատված ազգային իրավունքներուն անվթար պահպանումին, իբրև երաշխիք կրոնական ազատության և կրթական զարգացման. բ) Համաձայնեցնել Ազգային սահմանադրությունը վերաքննությանը ժամանակակից պահանջներու. գ) Աշխատիլ հայ դավանական հասարակությանց զուտ եկեղեցական գործերը անջատելու անոնց ազգային վարչական կազմին և առաջ բերելու ազգային և կրթական միացյալ վարչություն մը. դ) Պահպանել և ժողովրդականացնել հայ լեզուն, պատմությունը և գրականությունը, և ապահովել ազգային հիշատակարաններու անեղծ պահպանումը»⁹⁸: Ռամկավար կուսակցությունը մերժում էր «օսմանյան ազգություններուն թե՛ միաձուլումի և թե՛ անջատողության ոգին, ինչպես նաև ազգայնամոլ և ալյամերժ որևէ ձգտում» և այլն⁹⁹:

Վերակազմյալ հնչակյանների ղգալի մասը շմիաձուլվեց ո՛չ Գաղափարակցական միության, ոչ էլ Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության մեջ, և շարունակեց դեռ միաժամանակ գործել որպես

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Նույն տեղում:

⁹⁸ Նույն տեղում:

⁹⁹ Նույն տեղում:

ինքնուրույն կազմակերպություն, որը, սակայն, կառուած մնաց ազգային և քաղաքական այն վարքագծին, որ մշակել էին ազգային կուսակցութունները միաձուլման ջատագով ղեկավարները՝ Միացյալ հայ հեղափոխական կազմակերպության ստեղծման նախօրեին: 1908 թ. սեպտեմբերի 12-ին հրապարակված նրա պաշտոնական հայտարարությունում ասված է. «Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը կղաղբնցնէ իր զինյալ ապստամբության ծրագիրը: ...Վեր. հնչ. կուսակցությունը Օսմանյան կայսրության ամբողջական պահպանումին կողմնակից, որևէ անջատողական ձգտում և նպատակ չունի: Եվ ատելութան, հակառակութան, վրեժխնդրության որևէ խրամատ չի ընդունիր թուրքերուն, հայերուն և օսմանյան մյուս բոլոր ցեղերուն ընդմեջ: Այսպէս թրքահայ ժողովուրդը Օրոման միութեան անբաժան տարրը նկատելով հանդերձ պիտի ուզէ ան որպեսզի այլևայլ հոսանքներու մեջ չլուծվի հայ ցեղը, որպեսզի ապրի հայութունը, որպեսզի կարող ըլլա ան իր պատմական դերը կատարել Թուրքիո ընդհանուր քաղաքականութեան ավագ և կենսական գործին մեջ, որպեսզի հարգվին և պահպանվին անոր կրօնական և կրթական առանձնաշնորհումները»¹⁰⁰:

Հայաստանի անկախութեան հարց շէր դնում և օսմանյան պետութեան հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումներ էր պահանջում նաև դաշնակցութունը: Դաշնակցական գործիչներն էլ համոզված էին, որ երիտթուրքերը բերելու են արդարութուն, հավասարութուն և ազատութուն օսմանյան պետութեան կազմում գտնվող բոլոր ժողովուրդներին, բարեկարգելու են դատական գործը և հարկային դրութունը, հաստատելու են սեփականութեան և անձի ապահովութուն և այլն: Երիտթուրքերի դեմագոգիայով հրապուրված հայ բուրժուազիային և նրա քաղաքական կազմակերպութուններին շաթափեցրեց մինչև անգամ Ադանայի ջարդը (1909) և մանավանդ այդ ջարդին իթթիհատ վե Թերրաքը կուսակցութեան մասնակցութունը, որն ապացուցվեց թուրքական պառլամենտի երեսփոխան Հակոբ Պապիկյանի հանրահայտնի տեղեկագրով¹⁰¹:

Մինչև 1908 թ. դաշնակցութունը նկատելի ուժ չէր ներկայացնում Եգիպտոսում: Նրա ենթակոմիտեներն այնքան թույլ էին, և համակիրները շրջանակն այնքան նեղ էր, որ մինչև անգամ հնարավոր չի

¹⁰⁰ Մատենադարան, Իզմիրլյանի Փոնդ, Թ. 14, վ. 432:

¹⁰¹ Այդ տեղեկագրի հրապարակումից քիչ ժամանակ հետո Պապիկյանը «վախճանվեց» խորհրդավոր պայմաններում:

էղել կուսակցական օրգան ստեղծել: Իր հուշերում նախկին վերակազմ-
յալ հնչակյան է. Բաբաղյանը պատմում է. «Դաշնակցութիւնը թերթ
չուներ, ու մեզի առաջարկ բերած էր «Ազատ Բեմի» մէջ սյունակ մը
վարձելու, հոն դաշնակցութեան տեսակետները պաշտպանելու հա-
մար»¹⁰²: Այդ վիճակի հիմնական պատճառը ներքին պառակտումներն
էին, որ առաջացել էին դաշնակցութեան ծրագրի շուրջը բոլորովոր
վական սուր վեճերի հետևանքով:

1907 թ. Վիեննայի ընդհանուր պատգամավորական ժողովից հետո
դաշնակցութիւնն իրեն անվանեց «սոցիալիստական», առանց որևէ
կապ ունենալու մարքսիզմի ուսմունքի հետ, և ընդունվեց Երկրորդ ին-
տերնացիոնալի մեջ: Դա ջնարակ էր: Դաշնակցութիւնը, ըստ Միր.
Վարանդյանի, «զուտ ընկերվարական կուսակցութիւն մը չէր, և նա
չդարձավ այդպիսին անգամ 1907 թվականին, երբ համառուսական
շարժումների հետևանքով, ընդունեցավ ընկերվարական ծրագիրը Վիեն-
նայի ընդհանուր ժողովին մեջ»¹⁰³: Այնուամենայնիվ, այդ նոր «ուղղու-
թեան» դեմ բողոքի ձայներ բարձրացան դաշնակցութեան շարքերում:
Եգիպտոսում Սարհատը, Աղասերը, Առանձարը և այլ դաշնակցական
մտավորականներ, պահանջելով վերագրած դեպի նախկին «ազգայնա-
կան ծրագիրը», պայքար սկսեցին դաշնակցութեան բյուրոյի դեմ: Սա-
կայն նրանց՝ «բոլոր երկիրներու դժգոհ դաշնակցականներուն» ուղղը-
ված կոչն անցավ ապարդշուն¹⁰⁴ և, ինչպես նշել է Երվանդ Օտյանը, դաշ-
նակցութիւնը «վտարեց... այն ընկերները», որոնք համարձակել էին
բողոքի ձայն բարձրացնել¹⁰⁵: Եգիպտոսի դաշնակցական կազմակեր-
պութիւնն այդ վիճակից դուրս եկավ միայն երիտթուրքական բուր-
ժուական հեղափոխութիւնից հետո՝ քաղաքական պատրանքների ժա-
մանակաշրջանում:

Այսպիսով, XX դարի սկզբներից եգիպտահայ գաղութի ծոցում գոր-
ծող ազգային կուսակցութիւնների քաղաքական կողմնորոշումը արև-
մլրտահայ բուրժուազիայի շահերի համապատասխան՝ արևմտասփրո-
պական էր: Վերակազմյալ հնչակյան, Հայ սահմանադրական ռամկա-

¹⁰² Է. Բաբաղյան, Ինքնակենսագրութիւն և հուշեր, էջ 15: 1904 թ. Ալեքսանդրիա-
յում մի դաշնակցական բժիշկ տեստական միջոցներով լույս է ընծայել «Հորիզոն»
շաբաթաթերթը, որը, սակայն, ընթերցողներ չունենալով փակվել է:

¹⁰³ Միք. Վարանդյան, Դաշնակցութեան պատմութիւն, հ. 1, էջ 170:

¹⁰⁴ «Լուսաբեր», 29 հոկտեմբերի 1909:

¹⁰⁵ Երվանդ Օտյան, Երկրի ժողովածու, հ. 4, էջ 415:

վար և դաշնակցութիւն կուսակցութիւնները, պատրանքներ սնուցելով թուրքական բուրժուազիայի հռչակած ազատութեան և արդարութեան սկզբունքները նկատմամբ, Հայաստանի անկախութեան հարց չէին դնում, այլ բավարարվում էին ներքին ինքնավարութեամբ: Սակայն այդ հույսը շիրականացավ, շէր էլ կարող իրականանալ, քանի որ երիտ-թուրքերը շարունակում էին սուլթան Աբդուլ Համիդի ջարդարար քաղաքականութիւնը՝ նրանց սպասում էին ավելի ծանր փորձութիւններ:

* * *

1912—1914 թթ. Հայկական հարցի պատմութեան մեջ սկսվեց նոր էտապ՝ կապված միջազգային իրադրութեան փոփոխութիւնների հետ: Հայտնի է, որ Մազազդի երկաթուղու կառուցման մենաշնորհը նպաստեց գերմանական իմպերիալիզմի ազդեցութեան ուժեղացմանը թուրքիայում՝ Անգլո-ֆրանսիական գաղութարարները, փորձելով խանդարել գերմանա-թուրքական համագործակցութիւնը, մի կողմից Բաղդադի երկաթուղու կոնցեսիոններն իր առաջ փակեցին Լոնդոնի և Փարիզի բորսաները, մյուս կողմից սկսեցին ապստամբութեան մղել թուրքիայի կազմում գտնվող ժողովուրդներին: Անգլիական գործակալները զինում էին արարներին, ֆրանսիացիները պաշտպանում էին առաջին արարական կոնգրեսի պահանջները՝ Սիրիայի ինքնավարութեան մասին: 1912 թ. հոկտեմբերի Բուլղարիան, Սերբիան, Չերնոգորիան և Հունաստանը հարձակվեցին թուրքիայի վրա, սկսվեց առաջին Բալկանյան պատերազմը:

[Միջազգային նոր իրադրութեան պայմաններում անգլիական և ֆրանսիական կապիտալի հետ շաղկապված եգիպտահայ բուրժուաները ձեռք բերեցին թուրքիայի դեմ բացահայտ թշնամական գործողութիւններ կատարելու ազատութիւն: 1912 թ. նոյեմբերի 3 թվակիր նամակով «Եգիպտահայ գաղութի ներկայացուցիչները» (է. Աղաթոն, Տիգրան խան Քելեկյան, Վահան Մալեզյան, Առաքել Փափազյան, Լեոն Մկրտիչյան, Վահան Զարդարյան և ուրիշներ) Ամենայն հայոց Գեորգ Ե կաթողիկոսին գրում էին. «(Կ. Պոլսի) Ազգ. պատրիարքարանի պաշտոնական դիմումները դատապարտված են հավետ ամուլ և ապարդյուն մնալու: Եվ որովհետև Ազգ. պատրիարքարանը իր ներկա դիրքով կարող չէ օտար պետութեանց պաշտպանութիւնը հայցելու, ինչ որ հաշտ սահմանադրական) ուժիմին պիտի նշանակեր դավաճանութիւն՝ օտար միջամրտութիւն ձեռք բերելու քաղաքական միտումով, անտարակույս, արտասահմանի ազատ հայութեան կիյնա թրքահայոց խղճալի կացութեան

վրա մեծ պետութեանց (և այսօր՝ նույնիսկ Պալքանյան կառավարութեանց) ուշադրութիւնը հրավիրել, և ամեն կերպով ջանալ, որ առաջիկա վեհաժողովին մեջ որոշում կայանա հայկական զավառներու մեջ ևս գործադրելու այն բարենորոգութիւնները, որ այժմէն պարտադրված են Թուրքիո՝ ի նպաստ եվրոպական զավառներուն»¹⁰⁶: Անտանտի կազմում Ռուսաստանի ներկայութիւնը նրանց համարձակութիւն էր տալիս խոսելու նաև այն օգնութեան մասին, որ հայ ժողովուրդը սպասում էր իր մեծ հարեանից: Նրանք ասում էին. «Համոզված ենք, թե ազգային բաղձանքին հաջողութիւնը մեծ մասամբ կախում ունի ն. վ. ցարին վեհանձն մարդասիրութենէն»¹⁰⁷: Կաթողիկոսից խնդրում էին «ռուսական կառավարութեան փրկարար պաշտպանութիւնը սպառնալեցնել մշտահալած ու բազմաշարշար ազգիս»¹⁰⁸:

Այդ դիմումը տակաւին տեղ չհասած, Գեորգ Ե կաթողիկոսից ստացվում է 1912 նոյեմբերի 8 թվակիր «Մածկարար պաշտոնագիրը», որով եզրիտահայոց առաջնորդարանին իրավունք էր տրվում «տահկահայ եղբայրց տառապագին վիճակին ի դարման» դիմումներ կատարելու եվրոպական մեծ պետութիւններին և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին¹⁰⁹: Կաթողիկոսի պաշտոնագիրը հանդիսավոր կերպով ընթերցվում է Կահիրէի և Ալեքսանդրիայի զավառական ժողովների արտահերթ համագումարում: Երեսփոխանները «շնորհապարտ զգացումներով և պատարուն հույսերով» միաձայն որոշում են՝ կատարել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կամքը¹¹⁰: 1912 թ. դեկտեմբերի 13-ին եզրիտահայերի անունից հեռագիր-դիմումներ են ուղարկվում մեծ պետութիւններին: Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, ԱՄՆ-ի, Իտալիայի կառավարութիւններին առանձին-առանձին ուղարկված դիմումներում ասված է. «Եզրիտոսի հայերը, միավորված Փոքր Ասիայի իրենց եղբայրների հանդեպ համերաշխութեան զգացումով, սրտերը ճմլված այն լքման համար, որ թվում է բաժին է ընկած մի դժբախտ ազգի, անհանգստացած այն կործանիչ հարվածից, որ վերջին (Բալկանյան) պատերազմը հասցրեց հայկական զինաթափված նահանգներին, համարձակվում ենք Ձեր բարձրապատուութեան

106 ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, դ. 680, թ. 2:

107 Նույն տեղում:

108 Նույն տեղում:

109 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

110 Տե՛ս նույն տեղում:

բարյացակամ ուշադրությունը հրավիրել մի ժողովրդի վրա, որն իր անցյալով, արևելքում մշտապես քաղաքակրթության տարրը ներկայացնելով, իր հուսահատ և մարտիրոսական անթիվ պայքարներով, Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով ստանձնված պարտավորություններով, կոչված է (արժանանալու) հատկապես Ձեր կառավարության բարյացակամությանը: Խնդրում ենք պաշտպանություն ճնշման և սիստեմատիկաբար կրկնվող ջարդերի դեմ, որոնց զոհ են դառնում Ասիայի մեր եղբայրները: Թախանձում ենք Ձեր ներկայացրած կառավարության վեհաժողովի միջամտությունը մի ռեժիմի (հաստատման) օգտին, որով երաշխավորվի Հայաստանի նահանգների և Կիլիկիայի հայերի կյանքի, ինչքի և պատվի ապահովությունը»¹¹¹:

Դիմում-հեռագրեր ուղարկվել են նաև Ռուսաստանի ցարին Անգլիայի և Իտալիայի թագավորներին, Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կայսրերին, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի հանրապետության նախագահներին: Ռուսական ցարին ուղարկվել է հետևյալ հեռագիրը. «Ն. վ. Նիկոլայ Բ համայն Ռուսաստանի կայսեր, Արևելքի բրիտանականների պաշտպան, ս. Պետերբուրգ. Վստահելով Ձեր վսեմության մեծահոգությունը և Ձեր կայսրության փառավոր ավանդություններին, խոնարհաբար խնդրում ենք շնորհը (Ձեր) վեհաժողովին նախաձեռնություն՝ ասիական թուրքիայում ճնշված մեր բրիտանյա եղբայրների օգտին: Թախանձում ենք հայերի կյանքի, ինչքի, պատվի պաշտպանությունը: Աղաչում ենք ամենակարող (աստծուն) որպեսզի պահպանի Ձեր վսեմության թանկագին օրերը»¹¹²: (Այդ բոլոր դիմում-հեռագրերը ստորագրել են եգիպտահայոց առաջնորդական փոխանորդ Ավետիս ք. Շաղոյանը և թեմական համագումարի փոխնախագահ Սեդրակ Դավիթյանը:)

1913 թ. հունվարին Կահիրե է հասնում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի 1912 նոյեմբերի 10 թվակիր կոնդակը, որով Պողոս Նուբարը նշանակվում է կաթողիկոսական պատվիրակ: Ավելի ուշ նրան գործակցելու հրավեր ստացան Դևորգ եպ. Ութուճյանը, Միհաս Չերազը, Յակոբ Արթինը և Հարություն Մոստիշյանը. ստեղծվեց Աղզային պատվիրակություն, որին հանձնարարված էր. «Մատուցանել ներկայացուցչաց, դեսպանաց և նախարարաց եվրոպական պետությանց դադերս և զտեղեկագիր... բացատրել նոցա զիրավազուրկ կացություն տաճկահայոց,

¹¹¹ Նույն տեղում, թ. 14: (Թարգմանված է ֆրանսերենից):

¹¹² Նույն տեղում, թ. 8: (Թարգմանված է ֆրանսերենից):

հիշեցուցանել զ16-րդ հոգված Ս. Ստեֆանոսի, զ61-րդ հոգված վեհա-
ժողովոյն Բերլինի, և զայլ բազմաթիվ պահանջս և զծրագիրս բարեկար-
գության հայաբնակ նահանգաց, զորս ընդ միշտ արհամարհյալ է կա-
ռավարությունն տաճկաց»¹¹³: Ազգային պատվիրակությունը, նստավայր
ընտրելով Փարիզը, գործեց մինչև համաշխարհային պատերազմին հա-
ջորդող տարիները:

Առաջին Բալկանյան պատերազմը մոտենում էր ավարտին, երբ
Եգիպտոսում սկսվեց ազգային կուսակցությունների համերաշխության
շարժումը, որի նպատակն էր՝ հաշտության կոնֆերանսի ժամանակ
հանդես գալ միասնական ճակատով:

1913 թ. մայիսին Եգիպտոսի դաշնակցական ենթակոմիտեները,
հնչակյան մասնաճյուղերը և սահմանադրական ռամկավար ակումբ-
ները համախմբվելով կազմեցին «Միջկուսակցային խառն մարմինը»,
որն առաջադրում էր՝ «գործնականապես և նյութապես նպաստել երկրի
ժողովուրդին սահմանադրական իրավունքներուն պաշտպանությանը,
անոր բազաբացիական ու ազգային ասպհովությանը, ինչպես նաև դա-
լիք վտանգներուն դիմագրավելու ուժին»¹¹⁴: Համերաշխության և հա-
մագործակցության շարժումը չէր սահմանափակվում «կուսակցական
շրջանակով»: Միջկուսակցական մարմինը ձգտում էր «Եգիպտոսի հայ
գաղթականության բոլոր խավերը» ներգրավել շարժման մեջ¹¹⁵: Նրա
«հայտարարությունում» ասված էր. «Այս շարժումն ու իր նպատակը
կուսակցական չեն, այլ համաժողովրդական, նույնքան թանկագին շե-
զոք հասարակության համար, որքան հեղափոխականին, նույնքան
հրամայական անկուսակցային ժողովրդին համար, որքան կուսակցա-
կան շարքերուն: ... Թող ուրեմն, համագործակցության այս ձեռնարկը
Եգիպտոսի հայության մեջ ըլլա շրջանը նոր եռանդի և նոր հույսերու,
գերեզմանը՝ հին ավերիչ կրքերուն»¹¹⁶:

Արձագանքելով միջկուսակցական մարմնի կոչին, 1913 թ. հունիսի
4-ին Եգիպտահայ «շուրջ 60 երեւիներ» գումարվելով Կահիրեի Ազգա-
յին սրահում, միաձայն հայտարարեցին. «1) ...բաղաբական ներկա
պայմաններուն մեջ, հայ ժողովուրդին բոլոր խավերը պետք է համե-

¹¹³ Նույն տեղում, թ. 18:

¹¹⁴ «Եգիպտահայ տարեցույց», 1914, էջ 47:

¹¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48:

¹¹⁶ Նույն տեղում:

րաշխին Հայկական դատին պաշտպանութեան համար: 2) ...ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը, ազդին ներկա պայմաններուն մեջ, անհետաձգելի պետք մըն է»¹¹⁷: Վերջում, զումարման մասնակիցներից ընտրվել է մի հանձնաժողով, որը պետք է բանակցեր Միջկուսակցական մարմնի հետ, ճշտելու համար «ոչ-կուսակցական հասարակութեան մասնակցութեան պայմանները» հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին: 1913 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «(Միջկուսակցականը) ներկայիս Կիլիկիո վիճակին վրա պիտի կեդրոնացնեն ամբողջ ուշադրությունը. այս մարմինը նոր ուժերով երևան կուգա և ան պիտի ստանձնեն ղեկը գործին, երբ ժամը հնչէ...»¹¹⁸:

Հունիսի 8-ին Կահիրեի Պրենտանիա թատրոնում տեղի է ունեցել Միջկուսակցական մարմնի միտինգը՝ անվանի գրող Տիգրան Կամսարականի նախագահությամբ: Միտինգում ճառերով հանդես են եկել հայ, արաբ, եվրոպացի քաղաքական գործիչներ: Իր ելույթում՝ Սիրիայի ալգային-աղատագրական կոմիտեի ներկայացուցիչ Շեյխ Ռաշիդ Ռիդան, անդրադառնալով այն «հուսախաբութեանց», որ օսմանյան սահմանադրությունը պատճառեց հայերին և սիրիացի արաբներին, ընդգծել է հայ-սիրիական համագործակցութեան անհրաժեշտությունը¹¹⁹: Միտինգը ընդունել է հատուկ բանաձև, որտեղ ասված է.

«1) Ողջունել բոլոր հայ քաղաքական կուսակցություններու, ինչպես նաև Եգիպտոսի հայ գաղութին բոլոր դասակարգերուն և հիմնարկութեանց ջերմ համերաշխությունը ... հանուն հայ ժողովուրդին սահմանադրական, քաղաքական և ազգային իրավունքներու պաշտպանութեանը:

«2) Բողոքել ուժգնորեն Սահմանադրութեան գաղափարին նախատինք բերող այն անապահուցիկ կացութեան դեմ, որ կտիրէ հայկական նահանգներուն մեջ և, որ աստիճանաբար կվատթարանա՝ շնորհիվ Պուսո կեդրոնական կառավարութեան անուղղա անհոգութեանն ու աղետաբեր քաղաքականութեանը:

«3) Հայտարարել ի դիտություն միջազգային հանրային կարծիքին, որ Եգիպտոսի հայությունը, լավ տեղյակ թրքահայ ժողովուրդին դժնդակ կացութեանը, ինչպես և օսմանյան կառավարութեան երեսուն տարվան

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 49—50:

¹¹⁸ ԳԱԹ արխիվ, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, ր. 1, վ. 2239:

¹¹⁹ Տե՛ս «Եգիպտոսահայ տարեցույց», 1914, էջ 53:

խոստումներուն ունայնութեանը եւ վրոպական երաշխավորութիւնը կհամարն գլխավորը և միակ պայմանը բարենորոգումներու իրականացման և, հետևաբար, երկրին խաղաղեցմանն ու հայկական դատին լուծումին»¹²⁰:

Բանաձևում նշված է նաև, որ եղիպտահայութիւնը «պատրաստ է իր բարոյական և նյութական ամբողջ աշակցութիւնը բերելու» երկրի հայութեան «կյանքի, գույքի և պատվի» պաշտպանութեան գործին: Վերջում միտինգի մասնակիցները «ջերմ համակրանք» են հայտնել այն պայքարին, որ «Սուրիական ժողովուրդը կմղէ հանուն քաղաքական և քաղաքացիական ազատութեան» և այլն¹²¹: Միտինգի բանաձևը սղարկվել է մեծ պետութիւնների արտաքին գործերի մինիստրներին, Կ. Պոլսի եվրոպական դեսպաններին, Բարձրագույն դռան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, Փարիզի Ազգային պատվիրակութեանը և եղիպտական թերթիներն: Միջկուսակցական մարմինը երկար կյանք չունեցավ: Նրա ողջ գործունեութիւնը մի քանի միտինգից և հայտարարութիւններից այն կողմ դրեթի շանցավ:

Բալկանյան դաշնակիցներն արագ թափով ջախջախեցին թուրքական զորքերին: Մակեդոնիան, Քրակիան, Ադրիանապոլսի շրջանը և էգեյան ծովի կղզիներն ազատագրվեցին թուրքական տիրապետութիւնից: Պատերազմը նպաստեց նաև ալբանական պետութեան ստեղծմանը: Չիրականացան սակայն այն հույսերը, որ արևմտահայ բուրժուազիան կապել էր թուրքիայի պարտութեան հետ:

1913 թ. հունիսին ծագեց Բալկանյան երկրորդ պատերազմը, վերստին թեւավորելով հայութեանը: Եվ վերսկսվեցին Հայկական հարցի պաշտպանութեան նվիրված միտինգները: Հուլիսի 6-ին Ալեքսանդրիայի հայ քաղաքական կազմակերպութիւնների նախաձեռնութեամբ Լիֆոնտի սրահում կայացած միտինգի մասնակիցները, լսելով հայ, սիրիացի, ֆրանսիացի, իտալացի և հույն գործիչների ճառերը, միաձայն ընդունեցին բանաձև, որտեղ ասված է. «(Միտինգի մասնակիցները)

«Բոլոր բողոքում են հայկական նահանգներում տիրող անտանելի դրութեան դեմ. օսմանյան կառավարութեան հոռի քաղաքականութեան հետևանքով այնտեղ իշխում է անապահովութիւնը, կողոպուտը և նոր ջարդերի սարսափը:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 57—58:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 58—59:

«Հայտարարում են, որ այս դրությունը բարվոքելու և բոլոր բար-
դությունների առջևն առնելու միակ միջոցը հայկական նահանգներում
բարենորոգումներ կատարելն է՝ մեծ պետությունների ազդու վերա-
հսկողության ներքո, առանց որի օսմանյան կառավարության մշակած
ծրագրերը և տված խոստումները կմնան, ինչպես անցյալում, անիրա-
զորձելի և անհետևանք:

«Կոչ են անում Եվրոպայի հասարակական կարծիքին և, հաստատ
հույս ունեն, որ մեծ պետությունները, հարգելով Բեռլինի դաշնագրում
(դրած) իրենց ստորագրությունը և հաշվի առնելով այն անվերջ տա-
ռապանքները և շարունակ կրկնվող վիրավորանքները, որոնց երեսուն
տարի է ի վեր ենթարկված են Թուրքիայի հայերը, օսմանյան կառավա-
րությանը պիտի պարտադրեն վերահսկողության սկզբունքը, որպես
էական պայման Հայկական հարցի լուծման և Օսմանյան կայսրության
ամբողջականության պահպանման համար:

«Ուրախությամբ հաստատում են արտասահմանի և երկրի բոլոր
հայերի անխախտ միասնությունը, և հիշեցնում են Կոստանդնուպոլսի
հայոց ազգային երեսփոխանական ժողովին, որ անգամ ճնշման և
սպառնալիքի ներքո պարտավոր է ոչ մի չափով չնահանջել իր պահանջ-
ները հետապնդելու գործում:

«Եղբայրական ողջուն են ուղարկում այն թուրք հայրենասերնե-
րին, որոնք համաձայն չեն Կոստանդնուպոլսի կառավարության ղեկա-
վարների շովինիստական և հալածանքի քաղաքականությանը, ազդու
կերպով պահանջում են հաստատել ապակենտրոնացման և ազդություն-
ների միջև հավասարության ռեժիմ, որով միայն կարելի է կանխել ան-
կարգությունները և հեղափոխությունը:

«Վերստին արտահայտում են (...) անկեղծ համակրանք սիրիական
քաղաքի ժողովրդի հանդեպ, որը պատրաստ ամեն զոհողության արիու-
թյամբ հետապնդում է բարենորոգումների վերաբերյալ իր արդար պա-
հանջների իրականացումը»¹²²:

Ալեքսանդրիայի միտինգի բանաձևն ուղարկվել է Գերմանիայի և
Ավստրո-Նոնգարիայի կայսրերին, Անգլիայի և Իտալիայի թագավոր-
ներին, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի հանրապետությունների նախագահներին,
Բարձրագույն դռանը, Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, Կ. Պոլսի հայոց
պատրիարքին, Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակությանը և եզրպատա-
կան մամուլին:

¹²² ՀՅՍԷ, ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 703, թ. 6: (Թարգմանված է ֆրանսերենից):

Բաշկանյան պատերազմի ավարտին Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած պետությունները բանակցություններ սկսեցին 61-րդ հոդվածի կենսագործման հարցի շուրջը: 1914 թ. հունվարի 26-ին համաձայնություն կայացավ Թուրքիայի հայկական նահանգներում վարչադատական և կուլտուր-լուսավորական լայն բարենորոգումներ անցկացնելու մասին: Այդ բոլորը շտեմնված շափով բարձրացրեց Էդիպտահայ բուրժուաների «հայրենասիրության» ջերմաստիճանը, որովհետև նրանց կապիտալների առաջ բացվում էր Արևմտյան Հայաստանի ճանապարհը... Եվ մեկը մյուսի ետևից լույս աշխարհ եկան Հայաստանի տնտեսության վերականգնման վերաբերյալ խայտաբղետ ծրագրեր, որոնցից առավել ուշագրավն Էդիպտահայ ջոջերի՝ Հայաստանում ազգային երկրագործական բանկ ստեղծելու ծրագիրն էր: Որպես այդ բանկի նախաձեռնողներ հանդես էին գալիս Պողոս Նուբարը և ալեքսանդրաբնակ խոշոր առևտրական Մ. Խերչանը: 1914 թ. փետրվարի 24-ին նրանք բանկի ծրագիրը, գունազարդելով ազգասիրության վրձինով, ներկայացրին Ամենայն հայոց Գեորգ Ե կաթողիկոսին, և խնդրեցին նրա բարոյական աջակցությունը: Վկայակոչելով ուստի տնտեսադատ Օլգենինի հոդվածներն այն մասին, որ օսմանյան երկրագործական բանկը տարբեր պատրվակներով բռնազրավել է «հայոց պատկանյալ հողերու կարևոր մասը», իսկ մնացյալն էլ «գրավի տակ գտնվելով կորսվելու վտանգի ենթակա» է, նրանք «փրկության միակա միջոցը համարում էին «հայկական երկրագործական պանքի մը հաստատումը»¹²³: Ծրագրվում էր Հայաստանի վեց վիլայեթներից չուրաքանչյուրում և Կիլիկիայում հիմնել 7 երկրագործական բանկեր, որոնք պետք է կառավարվեին «Կովկասեն կամ Եվրոպայեն հրավիրվելիք պանքի տնօրեններու միջոցով»¹²⁴: Նախաձեռնողները կաթողիկոսից խնդրում էին շահագրգռել նաև կովկասահայ կապիտալիստ ժամհարչանցին: Բանկը «թուրքական ոտնձգություններն ազատ պահելու» և «ուս կառավարության պաշտպանությունը վայելել կարենալու» նպատակով, նրանք որոշել են «ուս հիմնարկություն մը ընել զայն»¹²⁵: Այդ և այդ կարգի բոլոր մյուս ծրագրերը մեկընդմիջտ թաղվեցին վերահաս համաշխարհային պատերազմի թուհուրոհում:

123 ՀՍՍՀ, ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 717, թ. 2:

124 Նույն տեղում, թ. 4—5:

125 Նույն տեղում, թ. 3:

Բալկանյան պատերազմների ժամանակ եգիպտահայ կյանքում առաջացած խանդավառության միջնորոտում կազմակերպվեց Ազգային ինքնապաշտպանության կոմիտեն, որը համախմբում էր վերակազմյալ հնչակյան և Սահմանադրական ուսակավար կուսակցությունների լիբերալ ուղղությունից զժգոհ տարրերին: Նրա նախաձեռնողն էր նախկին հնչակյան գործիչ Միհրան Տամատյանը:

Ազգային ինքնապաշտպանության կոմիտեն պաշտպանում էր Կիլիկիայում զինված ապստամբություն բարձրացնելու ծրագիրը: Այդ հանդուգն զաղափարը ծագեց Բալկանյան պատերազմի նախօրեին, երբ «Զեյթունի ալաներեն մին» եգիպտոս ժամանեց զեյթունցիների ծրագրած ապստամբության օգտին դրամական միջոցներ հավաքելու: Տեղի հարուստները, ինչպես ասված է 1913 թվակիր արխիվային մի վավերագրում, «չբաջալերեցին զինքը, որով ձեռնունայն մեկնեցավ, բայց... կարգ մը երիտասարդներ գլխե հանեց...: Մինչ այս, մինչ այն պատերազմը վրա հասավ... երիտասարդության երևակայությունն ալ բորբոքելով...»¹²⁶: Հույները փորձեցին օգտագործել այդ տրամադրությունները թիկունքից հարվածելու համար իրենց թշնամուն:

Հունական կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Կարոմիլիսից օգնության հավաստիք ստանալով, Ազգային ինքնապաշտպանության կոմիտեն ձեռնամուխ եղավ ապստամբության նախապատրաստմանը: Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում հավաքագրվեցին որոշ թվով հայ երիտասարդներ, որոնք պետք է ծովով Կիլիկիա տեղափոխեին հույներից ստացված զենքերը: Տամատյանն անձամբ զաղտնի մուտք է գործել Չորք-Մարզվան (Տեորթ-յուլ) «կազմակերպելու համար գալիք արշավախումբին ընդունելությունը»¹²⁷: Նախաեսվում էր ապստամբության հրդեհ բորբոքել միաժամանակ Զեյթունում, Հաճընում և Չորք-Մարզվանում: Այդ վայրերի հայերը գործի նկատմամբ ունեին «խանդավառ հավատք», որովհետև նրանք համոզված էին, որ «պայքանյան պզտիկ պետությանց կռնակը ահարկու Ռուսիան կեցած է»¹²⁸:

Ավարտելով նախապատրաստական աշխատանքները, Ազգային ինքնապաշտպանության կոմիտեն Մուշեղ Սերոբյանին ուղարկեց

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 680, թ. 23:
¹²⁷ Է. Բարազյան, Ինքնակենսագրություն և հուշեր, էջ 35:
¹²⁸ ՀՄՄՀ, ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 680, թ. 25—26:

Աթենք՝ հուլյներից ստանալու խոստացված օգնությունը: Սակայն Կարոմիրիսը հրաժարվել է իր խոստումից, «առարկելով, թե ուշ է և արգեն պատերազմը պիտի վերջանա քիչ ատենեն»: Կարոմիրիսի լավատեսությունը հիմնավորված չէր, պատերազմը ոչ միայն չավարտվեց, այլև մտավ բալկանյան պետությունների համար բավական աննպաստ փուլի մեջ: Եվ «հելլեն կառավարությունը իր ընթացքը փոխեց: ...Արտաքին գործերու նախարարը հեռագրով Աթենք հրավիրեց հայ երիտասարդներեն մին (Ազգային ինքնապաշտպանության կոմիտեից—Հ. Ք.) և անոր տրամադրության տակ դրավ երեք հազար կրա հրացան, պայմանով, որ հայերը անմիջապես ապստամբություն մը սարքեն Կիլիկիո մեջ...»¹²⁹:

Թե Տամատյանի ձեռնարկումն ինչպիսի խուճապ է առաջացրել եգիպտահայ բուրժուաների շրջանում, բովական է մի հատված բերել այն նամակից, որով հրապարակախոս Լեոն Մկրտիչյանը, սյարգելով ծրագրված ապստամբության հավանական հետևանքները, Գեորգ Ե կաթողիկոսին գրում էր. «Թախանձագին կինդրեմ, որ նամակիս պարունակությունը Ձեր ս. օծությունը հաղորդել բարեհաճի ուր որ անկ է, ն(որին) կ(այսերական) վեհափառի զորավոր միջամտությունը հայցի ի նպաստ Կիլիկիո խեղճ հայ ժողովուրդին: Եթե հայ ազգը այս մեծ ճգնաժամեն ազատի շնորհիվ ամենազոր կայսեր՝ ամեն մեկ հայ անհատ պարտավոր կըլա մինչև իր վերջին շունչը երախտապարտ մնալ ուս միահեծան և հզոր կայսրությանը»¹³⁰:

Ազգային ինքնապաշտպանության կոմիտեն զենքերն առազստանավով ուղարկել է Չորք-Մարզվան, սակայն հնարավոր չի եղել զրանք ցամաք հանել, որովհետև «շաբաթներ շարունակ գերմանական հածանավ մը իբր պահակ՝ կհետախուզեր կիլիկյան ծովափը՝ արգելելու համար հայկական հավանական ցամաքահանում մը...»¹³¹: Տամատյանի խումբը ստիպված վերադառնում է Ալեքսանդրիա:

Այդ կապակցումը հետաքրքրական է Կիլիկիայի կաթողիկոսի ներկայացուցիչ Գ. վ. Պ.-ի և գերմանական «Ստրասբուրգ» զրահանավի հրամանատարի զաղտնի հարցազրույցը, որը աեղի է ունեցել 1913 թ. ապրիլի 24-ին, Մերսինի առաջ խարսխած հիշյալ զրահանավում:

¹²⁹ Նույն տեղում, թ. 24—25:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 28:

¹³¹ Է. Բարազյան, Ինքնակենսագրութուն և հուշեր, էջ 35:

«Հրամանատար.—Ըսեք խնդրեմ ստո՞ւյգ են, որ Եգիպտոսեն մեկ քանի հեղափոխական հայեր եկեր են Կիլիկիո հայերը ապստամբեցնելու և զենքերով լեցուն շողենալ մը ևս Աղեքսանդրեա եկեր է, բայց չի համարձակեր ցամաք հանել զենքերը... Կաթողիկոսը համամի՞տ է այդպիսի վտանգավոր շարժումի մը...

«Գ. վ. Պ.—Ստույգ է, որ այս կարգի փորձ մը եղավ մեկ քանի տար հայրենասերներու կողմն, բայց հայ հեղափոխական ծանոթ քաղաքական կուսակցությունք ոչ միայն չբաջալերեցին, այլև հակառակեցան վտանգավոր այդպիսի շարժումի մը...: Իսկ ս. կաթողիկոսն ալ բոլորովին հակառակ լինելով, կարելի ամեն զուշական միջոց ձեռք առավ և վտանգը հեռացուց, ժողովուրդը համոզելով, որ ծայրահեղ միջոցներուն չդիմն. Պատրիարքարանը (Կ. Պոլսի) ևս նույնպես կարելի ամեն միջոց ձեռք առնալ այդպիսի վտանգավոր շարժումի մը ուղին առնելու համար»:

Կիլիկիայում զինված ապստամբություն բարձրացնելու համարձակ ձեռնարկումն ավարտվեց անփառունակ վախճանով, որովհետև 1909 թ. ջարդերից ծանրորեն վնասված Կիլիկիայում պայմաններ չկային ժողովրդական ապստամբության համար: Եգիպտոսի հայության ամենալայն խավերն առհասարակ չէին հավատում շարժման հաջողությանը, այն համարում էին արկածախնդրություն, որը կարող էր թուրքերին պատրվակ ծառայել նոր ջարդեր կազմակերպելու:

Համաշխարհային պատերազմի տարիներին եգիպտահայ գաղութը որոշակի նախաձեռնություն հանդես բերեց Պաղեստինում և Սիրիայում ֆրանսիական դրոշի ներքո թուրքերի դեմ մարտնչող հայ կամավորական զնդերի ստեղծման գործում: 1917 թ. Հայ ազգային պատվիրակությունը, ընդառաջելով ֆրանսիական կառավարության առաջարկությանը՝ կամավորներ արամադրելու մասին, բանակցություններ սկսեց եգիպտահայ քաղաքական կազմակերպությունների հետ: Վերջիններս պատրաստակամություն հայտնեցին աջակցել գործի հաջողությանը, որովհետև այդ ծառայության փոխարեն ֆրանսիացիները խոստանում էին պատերազմի ավարտից հետո հայկական անկախ կամ ինքնավար պետականություն հաստատել Կիլիկիայում: Եվ 1917 թ. նոյեմբերի 11-ին Կահիրեում դաշնակցության, ռամկավարների, վերակազմյալ հնչակյանների, հարանվանությունների, Հայ բարեգործական ընդհանուր միության, Եգիպտահայ նպաստամատուցի, Զինվորական օգնության ֆոնդի և Հայ կարմիր խաչի պաշտոնական ներկայացուցիչների հանդի-

սավոր նիստում կազմվեց «Հայ ազգային միությունը», որը և ստանձնեց հայ կամավորական շարժման ղեկավարությունը:

Դրանից հետո Կահիրե ժամանեցին ֆրանսիական բանակի ներկայացուցիչները և, կապ հաստատելով Հայ ազգային միության հետ, սկսեցին կամավորների հավաքագրումը: Ֆրանսիական պատմաբան Անդրեն Նշել է. «Կիլիկիայի, Սիրիայի, Եգիպտոսի հայերը, ինչպես և նրանց Ամերիկայի և Եվրոպայի եղբայրները պատասխանեցին դաշնակիցների կոչին, կազմելով հայկական լեգեոնը...»¹³²: Հավաքագրվեցին շուրջ 4000 կամավորներ, որոնցում զգալի թիվ էին կազմում Մուսսա լեռան հերոսամարտի մասնակիցները և ամերիկահայերը: Հայ ազգային միության պատվիրակների (Մ. Տամատյան, Արտ. Հանրմյան և Սասահգուլյան) ջանքերով, ամերիկահայ գաղութը տրամադրեց շուրջ 1000 կամավոր և 1 միլիոն դոլար¹³³: Հայ կամավորներին մարզեցին ֆրանսիական «Արևելյան լեգեոնի» սպաները՝ Կիպրոսում: Առանձնապես զրվատվում է նրանց հաղթանակը Թուրքական գերակաշնորդ ուժերի դեմ Ռաֆադ-Արարայի ճակատամարտում:

Ֆրանսիացիների խոստումներից խրախուսվելով, բազմահազար տեղահանված, տարբեր երկրներում ցրված հայեր սկսեցին համախմբվել Կիլիկիայում: Ազանայում հաստատվեց նաև Ազգային պատվիրակության լիազոր-ներկայացուցիչը՝ Միհրան Տամատյանը, իհարկե, ոչ առանց ֆրանսիական իշխանությունների հավանության: Բայց շուտով Կիլիկիայում հայկական ինքնավարություն ստեղծելու պատրանքները հօդա ցնդեցին: 1921 թ. ֆրանսիացիները Կիլիկիան հանձնեցին բնալականներին՝ անհուն շարիք և արհավիրք պատճառելով արյունաբամ հայությանը:

* * *

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հայաստանն ամբողջովին պատերազմական գործողությունների թատերաբեմ էր: Յեղասպանությունից ճողոպրած շուրջ 400.000 արևմտահայ գաղթականներ ռուսական զորքերի օգնությամբ ասպատան գտան Արևելյան Հայաստանում, Վրաստանում և այլ վայրերում: Արձագանքելով Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոչին, տարբեր գաղթավայրերի հայությունն եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեց գաղթականներին, և Հայաստանը

¹³² P. J. Aultré, L'Islam et les Races, t. 1, p. 251.

¹³³ Տե՛ս Ա. Գարրիեյան, Հայ ազատագրության օրերեն, էջ 453 և 458:

Թուրքական հարձակումներից պաշտպանող կամավորական զնդերին: Այդ ժողովրդանվեր գործերին դնահատելի մասնակցություն բերեց նաև եգիպտահայ գաղութը:

1915 թ. հունվարին, երբ դեպի Կովկաս դաղթականների հոսանքը գնալով մեծանում էր, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հովանավորած «Պատերազմից վնասվածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտեն» հեռագրով դիմեց «ամենուրեք հայ համայնքներին և հարուստներին»: Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի հայերը շտապ կարգով Քիֆլիս ուղարկեցին 20.000 ռուբլի¹³⁴: Ապա Պողոս Նուբարի ջանքերով կյանքի կոչվեց «Ազգային շահերու պաշտպանության հիմնադրամը», որը Հայ բարեգործական ընդհ. միությունից անկախ համազգային ձևնարկում էր: Մինչև նույն թվականի մարտի 15-ը հավաքվել և էջմիածին է ուղարկվել 60.000 ռուբլի¹³⁵: «Ազգային շահերու պաշտպանության հիմնադրամի» մասնաճյուղեր են ստեղծվել նաև Ֆրանսիայում և այլ երկրներում:

Հայ գաղթականներին և կամավորներին օգնելու գործը կլանեց բոլորին: Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղված մի նամակում կարդում ենք. «Եգիպտոսի... Միացյալ որբախնամը, որ պահ մը պարագաներու բերումով զազրած էր գործելի, այսօր հայրենիքի անլուր աղետներեն ցնցված հրապարակ կիջնի հազարավոր որբերու բյուրավոր կարիքներուն օգնության ձեռք կարկառելու համար»¹³⁶: 1915 թ. Ալեքսանդրիայում կազմակերպվել է «Հայուհայ կարմիր խաչը», որի նպատակն էր՝ «Գուրգուրանքի առարկա ընել այն ավնիվ հայ կտրիչները, որոնք հայկական ուղմաճակատին վրա ուսական քաջամարտիկ զինվորներուն հետ կողք-կողքի հանուն հայրենիքի ազատության կմաքառին մեր թշնամիին դեմ»¹³⁷: Որպես առաջին առարում Որբախնամը ուղարկել է 600 ռուբլի, իսկ Կարմիր խաչը՝ երեք սնտուկ հանդերձանք, դեղորայք և այլն¹³⁸:

Օգնության կանչեր լսվում էին ոչ միայն Կովկասից, այլև Իրաքից, Պաղեստինից, Սիրիայից և այլ վայրերից, որտեղ ապաստան էին գտել

¹³⁴ Տե՛ս ՀՄՄԶ, ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1267, թ. 6:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 27:

¹³⁶ Նույն տեղում, գ. 1315, թ. 2:

¹³⁷ Նույն տեղում, գ. 1299, թ. 2—3:

¹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

ցեղասպանութիւնից ճողոպրած բազմահազար դաղթականներ: Ուստի, օգնութեան գործն ավելի արդյունավետ դարձնելու համար, 1915 թ. վերջերին «Ազգային շահերու պաշտպանութեան հիմնադրամի» կորիզի շուրջը ստեղծվեց «Եգիպտահայ նպաստամատուց մարմինը», որը մեկտեղում էր տարբեր քաղաքական հոսանքների և հարանվանութիւններին ներկայացուցիչներին: Եգիպտահայ նպաստամատուցը, գործելով մինչև 1920 թվականը, հանգանակել է շուրջ 5 միլիոն եգիպտական դահկան և ուղարկել հետևյալ հասցեներով¹³⁹:

Օգնութիւն տրվել է	1915—1916 թթ.	1917—1918 թթ.	1919—1920 թթ.
1. Կովկասի հայ գաղթականներին	497,585	362,000	—
2. Էջմիածնի »	—	200,000	—
3. Պորտ Սաիդի »	293,231	—	—
4. Բազդաթի »	27,500	—	—
5. Դերասայի և Պորտ Սաիդի »	—	202,961	—
6. Հայ ազգային միութեանը	160.000	1,013,835	—
7. Ադանայի աղետալիներին	—	—	620.000

1920 թ. օգոստոսին, երբ սովը, համաճարակները և թշնամիները սպառնում էին Հայաստանի ժողովրդի գոյութեանը, Եգիպտոսում կազմակերպվեց այսպես կոչված «Ոսկե ֆոնդի» հանգանակութիւնը: Ժողովուրդը նվիրաբերել է ոչ միայն ոսկեդրամ, այլև ոսկեղէն զարդեր, մատանիներ և այլն¹⁴⁰: Եգիպտահայերը ջերմեռանդորեն արձագանքեցին նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսի օգնութեան դիմումին: Հանուն ազգային իշխանութեան հրապարակված հանգուսակութեան կոչում ասված

¹³⁹ Տե՛ս «Արև», 12 և 13 մայիսի 1926: Աղյուսակում չեն նշված տեղական կարիքներին հատկացված միջոցները, թեև դրանք բավական խոշոր գումար են կազմում:

¹⁴⁰ Սակայն ոչ բոլոր ոսկեղէնն է ծառայել իր նպատակին: Տարիներ անց շտեմարված ազմուկ բարձրացավ, երբ հայտնի դարձավ, որ թեմակալ առաջնորդ Թ. Գուշակյանի նվիրաբերած մեծաթեք մատանին մնացել է Ալեքսանդրիայում... «Արևը» գրել է. «Ոսկի ֆոնդին մաս կազմող թանկարժեք մատանին կգտնվի Ալեքսանդրիո թեմականի անդամ, քաղաքական ժողովի ատենապետ և ականավոր դաշնակցական գործիչ Տելեմար բեյ Թյությունճյանի մոտ, որ հակառակ բազմաթիվ դիմումներու ու հրապարակային պահանջներու կհամառի իրեն սեփականութիւն չեղող այս «ոսկի ֆոնդի մատանին» վերադարձնել իր սեփական տիրոջ՝ Եգիպտոսի առաջնորդ Թորգոմ եպօ. Գուշակյանի, որ Հայաստանին նվիրած քլլալով՝ կուզէ ժամ առաջ Հայաստան դրկել դայն...» («Արև», 22 մայիսի 1924): Ազմուկը շարունակվում է մինչև 1927 թվականը, երբ Թյությունճյանը, վերջապես, վերադարձնում է մատանին:

է. «...թշնամին դարձյալ գրոհ տված է մեր սուրբ հայրենիքին վրա, զայն բնաջինջ կործանելու ոճրագործ առաջադրութեամբ: ... Հանգիստ կյանքը զոր կվայելևս հոս, անդորրութիւնը զոր այս երջանիկ երկիրը կուտա քեզի, պետք չէ որ մոռացնեն քեզի քու պարտականութիւնդ քու նահատակ հայրենիքիդ հանդեպ: Օ՛ն, ուրեմն, ճիգ մը ևս, անմասն շմնալու համար հայրենիքի փրկութեան վեհագույն գործին»¹⁴¹: Մինչ շարունակվում էր հանգանակութիւնը, սովետական իշխանութիւնը հաստատվեց Հայաստանում: Այդ պատճառով անգլիացիները շթուլատրեցին տեղ հասցնել օգնութիւնը¹⁴²:

Այսպիսով, թուրք-գերմանական մերձեցմամբ փոխվեցին Հայկական հարցի պայմանները: Անգլիան և Ֆրանսիան, որպէս ճնշման միջոց, պաշտպանում էին Թուրքիայի կազմում գտնվող ժողովուրդների ինքնորոշման ձգտումները: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի մեկուսացումից հետո եկիպտահայ բուրժուաները, որոնք հիմնականում շաղկապված էին անգլիական և ֆրանսիական կապիտալի հետ, զլխավորում էին Հայկական հարցի լուծման ձգտող ձեռնարկումները և, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հանձնարարութեամբ, դիմումներ էին կատարում մեծ պետութիւններին՝ Բեռլինի 61-րդ հոգվածի կենսագործման օգտին: Նրանց ջանքերով ստեղծվեցին Ազգային պատվիրակութիւնը, «Միշկուսակցային մարմինը», Հայ ազգային միութիւնը, Հայկական լեզուները: Սակայն այդ բոլորը ոչ մի դրական արդշունքի չհանգեցրին: Համաշխարհային պատերազմի տարիներին դատարկվեց Արևմտյան Հայաստանը: Գենոցիդից ճողպարած բեկորները ցրվեցին աշխարհով մեկ: Ստեղծվեց սփյուռքը:

3. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՎ ՀԱՅՆԸ

Ճնշելով Արարիի ապստամբութիւնը, բրիտանական գաղութարարներն Եգիպտոսը ձեռնարկեցին հռչակեցին «Ժամանակավոր ղինվորա-

¹⁴¹ «Արև», 1 նոյեմբերի 1920:

¹⁴² Ուշագրավ իրողութիւն է քսան ինքնաթիռների Հայաստան առաքման խափանումը: Ինքնաթիռները ձեռք էին բերվել 14 եգիպտահայերի և ռամկավար կուսակցութեան տրամադրած միջոցներով («Արև», 14 մայիսի 1924): 1923 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «Այդ սավառնակները նվեր պիտի տրվեին Հայաստանի կառավարութեան, բայց քիչ հետո սովիեթական իշխանութիւնը հաստատվելով չէին կրցած զանոնք Հայաստան ղրկել և... անգլիացիոց մոտ պահված կմնային...: Վերջերս մեծ եղավ մեր զարմանքը, երբ տեղիւյն վրա երթալով ոչ սավառնակները գտանք, ոչ ալ անոնց մերենաները» (ԳԱԹ արխիվ, Ա. Սաֆրաստյանի ֆոնդ, գ. 227, թ. 7—8):

կան գրավման ներքո», իսկ իրականում վարում էին դասական գաղութային քաղաքականություն: Այդ «նոր կարգի» հիմք ծառայեց լորդ Դաֆֆերինի զեկուցագիրը, որտեղ ասված է. «Մեր հիմնելիք նոր կարգադրության սկզբունքն էսպես պետք չէ տարբերին անոնցմե, որ ուրիշ երկիրներու մեջ օգտակար դատված են, այն է՝ ազգային անկախություն և սահմանադրական կառավարություն: Արդարև Եզիպտոս այժմ ոչ մին կարող է պահանջել և ոչ զմյուսն վարել բառին կատարյալ նշանակությամբ, բայց կրնա վստահիլ Եվրոպիո վեհանձնության սույն բարյաց առաջինն շահելու, և ապավինել ժամանակին զերկրորդն զարգացնելու համար: ...Եզիպտական ժողովուրդը մշտնջենապես դատապարտյալ է իբրև անկարող յուր սեպհական գործոց տնօրինության...»¹⁴³:

Պետական ապարատը խիստ զտվեց, կարևոր պաշտոններն եզիպտացիներից խլվեցին և հանձնվեցին օտարերկրացիներին. բանակում և ոստիկանական ջոկատներում համարյա բոլոր աստիճանավորներն անգլիացիներ, բուլղարներ, ալբանացիներ, չեքոսլոններ էին: Պետական գործերում վճռական խոսքը պատկանում էր ոչ թե խզիվին և նրա մինիստրներին, այլ բրիտանական գլխավոր հյուպատոս Կրոմերին և տարբեր մինիստրություններում խցկված անգլիացի՝ այսպես կոչված խորհրդականներին:

Գաղութարարներն Եզիպտոս էին տանում տնտեսական և քաղաքական ստրկացման նոր եղանակներ (կոնցեսիաները, բանկերը և այլն), որոնք խանգարելով ձևավորվող ազգային բուրժուազիայի զարգացմանը, նրան պայքարի էին մղում բրիտանական իմպերիալիզմի դեմ: Հակաիմպերիալիստական պայքարի ասպարեզ իջան մի շարք կուսակցություններ, միություններ, կոմիտեներ, որոնք խոշոր գեր կատարեցին եզիպտական ժողովրդի ազգային զարթոնքում: Երվանդ Օտյանը գրել է. «Զարմանալի ու տարօրինակ է այն հոգեկան փոփոխությունը, զոր Եզիպտոսի արաբ ժողովուրդը կրեց...: 96-ի դեպքերեն ետքը, երբ որ Եզիպտոս հասանք, արաբ ժողովուրդը, մանավանդ գյուղացի ֆելլահը, տակավին իր ստրկության մեջն էր բոլորովին: Քրիստոնյան, ուզե ըլլա եվրոպացի, հույն կամ հայ, պատկառանք ու սարսափ կազդեր ամբոխին ու ֆելլահին: Գլխարկի մը տեսքը բավական էր հարգանք ներշնչելու համար»¹⁴⁴: Սակայն այդ այգպես շմնաց, հիմնովին փոխվեց դրությունը:

¹⁴³ Ըստ «Մասիսի», 22 ապրիլի 1883:

¹⁴⁴ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 422:

Այդ «հոգեկան փոփոխութիւնը» արդունք էր արտադրութեան ոլորտում առաջացած տեղաշարժերի, որոնց հետեանքով ծանրացավ աշխատավորական ղանգվածների շահագործման լուծը: Հայտնի է, որ 1890-ական թվականներից Եգիպտոսում արտադրութեան հին ձևերը աստիճանաբար փոխարինվում էին նորով: Մեքենայացման շնորհիվ արտադրութեան տարրեր պրոցեսների պարզեցումը հնարավորութիւն էր ստեղծում բանվորական կազմը համալրելու արտադրական ոչ մի փորձ չունեցող ֆելլահներով: Օգտվելով այդ հանգամանքից, ձեռնարկատէրերն ըստ կամս երկարաձգում էին աշխատանքային ժամերը, նվազեցնում աշխատավարձը, բարձր վարձատրվող բանվորներին փոխարինում ցածր վարձատրվող բանվորներով: Մինչև անգամ «ազգասեր» հայ գործարանատերերը «այլև այլ պատճառներով միշտ հայ գործավորները իբր դժվարահաճ կճամբէին և անոնց տեղը կբանեցնէին ֆելլահները»¹⁴⁵: Սակայն շահագործումը կրում էր այնպիսի բնույթ, որ վերջիններս էլ չէին կարող «հանդուրժել պայմանյալ վիճակին» և իրենց դժգոհութիւնը հայտնում էին «ազդու և գործնական կերպով», այսինքն՝ գործադուլով¹⁴⁶:

Աշխատավորների տնտեսական պայքարը վերաճում էր քաղաքական պայքարի, որին արձագանքում էին Եվրոպայում, Բալկաններում և

¹⁴⁵ «Արշալույս», 6 հունվարի 1900:

¹⁴⁶ 1899 թ. վերջերին Կահիրեում սկսվեց նոր Եգիպտոսի պատմութեան մեջ հայտնի առաջին խոշոր գործադուլը: Մաթոսյան, Չանակլիզես, Դիմիտրանով և այլ ծխախոտագործական ձեռնարկութիւնների աշխատավորները զաղաբեցրին աշխատանքը, բողոքելով առանց այդ էլ ողորմելի աշխատավարձի 25 տոկոս իջեցման դեմ (*El-Grilly, The Structure of Modern Industry, p. 546*): Ավելի քան մեկ ամիս տևող այդ գործադուլի ընթացքում, գործարանատերերը ապարդյուն փորձեցին ընկճել աշխատավորներին: Նրանք նախ հայտարարեցին, որ «Որոշած են զոցել իրենց գործարանները, քան թե գործավորաց պահանջումին զոհացում տալ» («Արշալույս», 6 հունվարի 1900): Երբ այդ սպառնալիքը որևէ դեր չկատարեց, նրանք աշխատանքի ընդունեցին շրջաններից հավաքագրված ֆելլահներ: Սակայն գործադուլավորները ծառայեցան դրա դեմ. «400—500 հոգին բազկացյալ գործավորներու խումբ մը Մաթոսյան ընկերութեան գործարանին շուրջը կպատին» և պահանջում են, որ դուրս բերվեն «գաղտնի հոն աշխատող գործավորները»: Ձեռնարկատերերին օգնութեան հասան ոստիկանական ջոկատները, որոնք, սակայն, տեսնելով աշխատավորների վճռականութիւնը, նպատակահարմար գտան դուրս բերել զաղտնի աշխատողներին և փակել գործարանը: Գործադուլավորները այնուհետև դիմեցին զեպի Կիրազի գործարանը, որտեղ «նույնպէս Փոթթ-Սաիդն բերված գործավորներ կաշխատին»: Ապա ձեռնարկատերերը փորձեցին աշխատավորներին ճնշել ապրուստի միջոցների սպառման միջոցով, և համառուն փակ պահեցին գործարանները: Բայց ապարդյուն: Գործադուլավորները միջոցներ ստեղծեցին «կարոտ և ընտանիքի տեր» իրենց ընկերներին «նյութապես օգնելու համար» («Արշալույս», 27 հունվարի 1900):

Եզրիպտոսում լույս տեսնող հայկական թերթերը: Այդ առումով բնութագրական է Փարիզի «Լ'Արմենի» պարբերականի ջերմ վերաբերմունքը վտարանդի արար ականավոր քաղաքական . դործիչ Նաջիր Ազուրիի «Արաբ ազգի դարթոնքը» աշխատությանը: Ազուրին Մինաս Չերազին գրել է. «Յանկանում եմ հրապարակով շնորհակալություն հայտնել Ձեզ և Ձեր աշխատակիցներին այն խանդավառության համար, որով դիմավորեցիք արաբների հայրենիքի դարթոնքը, և այն վեհանձն պրոպագանդայի համար, որ բարեհաճեցիք կատարել մեր ազգային շարժման օգտին: Նույն շնորհակալությունը հղում եմ Ձեր բոլոր հայրենակիցներին, որոնք, հիմք ունիմ կարծելու, նույնպիսի զգացումներ ու համակրանք տածում են մեզ հանդեպ: ...Հայերը մի անգամ ևս ասպայուցեցին, որ գիտակցում են մեր բնդհանուր շահերը»¹⁴⁷:

Նաջիր Ազուրիի գաղափարներին արձագանքեց նաև եզրիպտահայ մամուլը: Կահիրեի «Լուսաբերը» թարգմանաբար հրապարակել է Ազուրիի աշխատության այն հատվածները, որտեղ բննարկվում են արաբական և հայկական հարցերի աղերսները: Ազուրիի քաղաքական հանգանակն էր՝ «Արաբներով բնակված հողերը պետք է պատկանին արաբներին, բացառապես թուրքերով բնակված նահանգները՝ թուրքերին, Հայաստանը՝ հայերին, Քուրդստանը՝ քրդերին» և այլն: Խիստ ուշագրավ է նաև նրա կարծիքն այն դերի մասին, որ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը խաղացել է արաբների ազգային դարթոնքում: Նա գտնում էր, որ «ազատության շունչը» Հայաստանի լեռներից իջավ Եփրատի հովիտը և այնտեղից տարածվեց արաբական երկրների վրա¹⁴⁸: Եզրիպտահայ մամուլն արժարժեղ է նաև Մուստաֆա Կամիլի, Կավակիբիի և մյուս արաբ գաղափարախոսների քաղաքական հայացքները:

Սակայն հայ աշխատավորները համարյա տեղ չունեցան եզրիպտական ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարում: Դասակարգային շահերի բարձր գիտակցությամբ օժտված պրոլետարիատի բացակայության պայմաններում հայ աշխատավորների հակաիմպերիալիստական տրամագրությունները բեկվելով Հայկական հարցի ոսպնյակում կամ շեղվում էին բուն նպատակից, կամ էլ դրսևորվում զարտուղի ձևերով¹⁴⁹: Հայ աշխատավորներին մեկուսացնելու դործում կարևոր դեր էին

¹⁴⁷ „L'Arménie“, Paris, 1904, № 52.

¹⁴⁸ Տէս «Լուսաբեր», 21 մարտի 1905:

¹⁴⁹ Բերենք թեկուզ մի օրինակ: Հայտնի է, որ Արաբի փառայի ապստամբությունը ճնշելուց հետո բրիտանական գաղութարարները ստիպված էին ներքին եզրիպտոսում

կատարում նաև այն ապակողմնորոշող միջոցառումները, որ բրիտանական իմպերիալիստները գործադրում էին՝ բաժանելով տիրելու համար նրանց հաջողվում էր արաբ ժողովրդի հակափոփոխական պայքարը ներկայացնել որպես հակաբրիտանական շարժում և հակաբրիտանական ցույցերը վերածել ազգամիջյան բախման: Այդ ստահոտ պրոպագանդան բավական համոզիչ կերպարանք էր ընդունում, որովհետև «ալ-Հիզբ ալ-վաթանը» և մյուս եգիպտական կալմակերպությունները, ժողովրդական զանգվածները ոտքի հանելու նպատակով, գրդում էին նրանց կրոնական ղեկավարները: Այնպիսի պայծառատես մտավորական ինչպիսին էր Նրվանդ Օտյանը, ընկնելով այդ պրոպագանդայի ազդեցության տակ, եգիպտական ժողովրդի անկախության պայքարը համարում էր հիմնականում բրիտանյանների, այդ թվում և հայերի դեմ ուղղված մոլեռանդական շարժում¹⁵⁰:

Եգիպտահայ աշխատավորներին ապակողմնորոշելու գործում դշալի դեր էին կատարում նաև անգլիական կապիտալի «բարիքներից» օգտվող բուրժուական շրջանների հայ գրիչները: Եգիպտահայ բուրժուաները գտնում էին, որ ազգային-ազատագրական պայքարը «շատ վնասակար գործունեություն մըն» է, և լսել անգամ չէին ուզում բրիտանական զորքերի հեռացման մասին: Նրանց շահերն արտահայտող «Լուսաբերը» գրում էր. «Եգիպտոսի արտակարգ բարգավաճումը անգլիական վարչության իմաստուն քաղաքականությունը կհաստատեն»¹⁵¹: Պետք չէ դարմանալ, որ նաջիբ Աղուրիի ազգային-ազատագրական դադա-

տակավին շատ տարիներ բախվել պարտիզանական ջոկատների հետ: Նրանք դանազան խաբեպատիր միջոցներով ըմբոստների դեմ կռվի էին հանում արանացի, շերքեզ, բուլգար և այլ օտարազգի վարձկան զինվորներ: Այդ խաբվածների թվում լինում էին նաև հայեր: Դրանցից էին Կեսարիայից գաղթած Սիմոն Թորոսյանը և նրա ընկերները, որոնց հայերը Դրանցից էին Կեսարիայից գաղթած Սիմոն Թորոսյանը և նրա ընկերները, որոնց հայերը շուրջը բավական ազուրկ բարձրացավ ժամանակի հայկական մամուլում: Թորոսյանը «Արմենիա» լրագրի թղթակցին ասել է. «Երեք տարի առաջ Կահիրեի մեջ քանի մը ընկերներով դոմիսեր (ոստիկան—ձ. Ք.) դրվեցանք. սակայն մեզ վերջը խաբելով Վատի-Հալֆա ուղարկեցին և ... բանակի մեջ խառնելով իբր զինվոր պատերազմել տալ ուղեցին»: Սակայն նրանք չեն ենթարկվել արաբ ապստամբների դեմ կռվելու հրամանին և կանգնել են պատերազմական առյանի առաջ: Նրա ընկերներից 4-ը զնդակահարվել են, իսկ մյուսները դատապարտվել տարբեր ժամկետներով ազատազրկման: Թորոսյանը բանտից ազատվել է նուրբար փաշայի միջնորդությամբ: («Արմենիա», 5 փետրվարի 1887):

¹⁵⁰ Տե՛ս Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 405:

¹⁵¹ «Լուսաբեր», 15 հունվարի 1907:

փարսներին արձագանքող այդ լրագիրը այժմ անգլիական տիրապետության գովքն էր հյուսում: Արդարև, մինչև 1905 թվականը դեռևս երկյուղ չենք ընդունել, որ լրջորեն սպառնում էր բրիտանական տիրապետությանը: Եզիպտահայ բուրժուաները և նրանց մամուլը չէին կարող այլևս համենալ լիբերալիզմի նախկին դիրքերում:

Գնալով ուժեղացող ազգային-ազատագրական պայքարը ցնցում էր բրիտանական իմպերիալիզմի տիրապետության հիմքերը: Հակաբրիտանական բուռն կրքերի արտահայտություն էր 1906 թ. Դենշվայում անգլիական սպաների սպանությունը, որի հետևանքով յոթ ֆելլահներ մահվան դատապարտվեցին և բազմաթիվ ուրիշներ՝ տարբեր ժամկետներով ազատազրկման: Այդ դատավճռի դեմ աշխատավորները հանդես եկան բողոքի վիթխարի ցույցերով: Արաբ պատմաբան Ջամալ Ահմեդը գտնում է, որ Դենշվայի ողբերգությունը հասարակ եզիպտացուն ավելի մոտեցրեց Մուստաֆա Կամիլի և Ալի Յուսուֆի ազգային-ազատագրական գաղափարներին¹⁵²: 1904 թ. անգլո-ֆրանսիական կոնվենցիայից հետո այդ գործիչներն այլևս պատրանքներ չէին սնուցում Եզիպտոսի անկախությունն Անգլիայի և Ֆրանսիայի հակասությունների օգտադրածման միջոցով ձեռք բերելու մասին: Մուստաֆա Կամիլը պրոպագանդում էր. «Այսօր, ավելի քան երբևէ, մենք գիտակցում ենք, որ ազգերը կարող են ազատագրվել իրենց պայքարով...: Չենք կարող անկախություն ձեռք բերել զրսի օգնությամբ: Մենք ինքներս պետք է պայքարենք...»¹⁵³:

1910 թ. Եզիպտոսի անկախության պայքարը նոր վերելք ապրեց, կապված Սուեզի ջրանցքի համաձայնագրի հետ: Անգլիացիները պահանջում էին այն 40 տարով երկարաձգել, իսկ դա նշանակում էր օրինական ձև տալ բրիտանական տիրապետությանը: Երբ հայտնի դարձավ, որ եզիպտական կառավարությունը որոշել է ընդառաջել գաղութարարներին, «ալ-Վաթան» կուսակցությունը¹⁵⁴ ահաբեկիչը՝ Իսմայիլ ալ-Վերդանին սպանեց անգլիական դրածո պրեմիեր Պուարոս Ղալի փաշային: Պատասխանելով խղիվի հարցերին, ալ-Վերդանին ասել է, որ Ղալին արժանի էր այդպիսի վախճանի, քանի որ նա կախաղան բարձրացրեց դենշվացիներին, Սուդանը հանձնեց անգլիացիներին և

¹⁵² Sh' u J. M. Ahmed, The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism, p. 63.

¹⁵³ Նույն տեղում, էջ 77:

¹⁵⁴ «Ալ-Վաթան» կուսակցությունը հիմնադրվել է 1907 թ. ականավոր հրատարակախոս Մուստաֆա Կամիլի կողմից: Նրա նշանաբանն էր՝ «Եզիպտոսը եզիպտացիներ»

պատրաստվում էր «մի զզվելի արարք գործել Սուեզի հարցում»¹⁵⁵։ Ալ-Վերդանին որպես ոճրագործ մահվան դատապարտվեց, իսկ ժողովուրդը նրան հռչակեց «ազգային հերոս»։ Անգլիացիները հույսեր էին կապում ներկայացուցիչների պալատի հետ։ Սակայն հակաբրիտանական ցույցերի և գործադուլների ճնշման ներքո, ներկայացուցիչների պալատը միաձայն, բացի մի ղպտի երեսփոխանից, քվեարկեց համաձայնադրի երկարաձգման դեմ։ Դա բրիտանական իմպերիալիզմի առաջին լուրջ պարտությունն էր Եգիպտոսում։

Այդ իրադարձություններից հետո եգիպտահայ բուրժուաներն առավել եռանդով հանդես եկան բրիտանական իմպերիալիզմի պաշտպանության օգտին։ Նրանց սպասարկող մամուլն ու զրիչները փորձում էին հայ աշխատավորների աչքին վարկաբեկել եգիպտական ժողովրդի անկախության պայքարը, նրա զրվագները ներկայացնելով իրենց շահերի ծուռ հայելու մեջ։ Բուրժուական դադափարախոս եգիպտահայ Լ. Մկրրտիչյանը գրել է. «Դժբախտաբար այս երկրին մեջ ևս մուտ դտավ բաղաբականության միբրոպը, որ կսպառնա անդամալուծել մեր խաղաղ զարգացման գործը... Եգիպտոսի ժողովուրդին համար, որ սկսած է սխալ հեղափոխության մը բազմավտանգ ճամբուն մեջ մուրովիլ, Վերդանին առաջին օրեն նկատվեցավ «ազգային հերոս» և իր ոճիրը փառաբանվեցավ ... իբրև հայրենասիրական արարք մը...»¹⁵⁶։ Նրա կարծիքով բրիտանական «հովանավորության» ներքո Եգիպտոսը ծաղկում և բարգավաճում էր, վայելելով «անհատական և քաղաքական ավելի լայն իրավունքներ, քան նույնիսկ երջանիկ Շվեյցարիան»։ «...Ժողովուրդը սկսած էր հետզհետե հարստանալ, ֆելլահը որ անցելույն մեջ իբրև ճորտ կծառայեր, ինքն ալ հիմա սկսած էր իր կարգին կալվածատեր դառնալ...»¹⁵⁷։ Սակայն այդ բոլոր «բարիքները» ի շիր դառնալու վտանգին ենթարկվեցին իբր այն օրից, երբ «քաղաքական հասունությանունից զուրկ», բայց «ճարտար ամբխավար» Մուստաֆա Կամիլը

րին»։ Կուսակցության օրգանը՝ «Ալ-Լիվա» օրաթերթը լույս էր տեսնում նաև անդերենն («Թը իջեպլըն ստանդարտ») և ֆրանսերենն («Լ'էտանդար էժիպտիեն»)։ «Ալ-վաթանի» լայն ժողովրդականության մասին է վկայում այն, որ Մուստաֆա Կամիլի «հուղարկավորության հանդեսն ազգային սուգի մը համեմատություններն առավ, 100.000 ժողովուրդ հետեցավ իր դագաղին» («Բյուզանդիոն», 28 հունիսի 1910)։

¹⁵⁵ J. Berque, Histoire sociale d'un village égyptien, p. 13.

¹⁵⁶ «Բյուզանդիոն», 28 հունիսի 1910։

¹⁵⁷ «Բյուզանդիոն», 7 հունիսի 1910։

սկսեց մուսուլմանական ամբոխը գրգռել անգլիացիներին դեմ: Եվ, վերջապես, Մկրտիչյանները գտնում էին, որ Եգիպտոսը «տակավին շատ հետու է ինքզինքը կառավարելու վիճակին մեջ գտնվելը»¹⁵⁸:

Սուեզի հարցում կրած պարտութունից հետո բրիտանական զազուխարարները դիմեցին մի շարք մաներների՝ բուրժուակալվածատիրական շրջաններին «ալ-Վաթան» կուսակցության ազդեցությունից դուրս կորզելու համար: 1911—1912 թթ. նրանք 1883 թ. սահմանագրությունը փոփոխելով ուժի մեջ մտցրեցին: Նրա երկու պալատներին (օրենսդիր խորհուրդ և գերագույն ժողով) տեղ ստեղծվեց 66 ընտրովի և 17 նշանակովի անդամներից բաղկացած մեկպալատյան օրենսդիր ժողով, որը սակայն նույնքան սահմանափակ իրավունքներ ուներ, որքան նախկին պալատները: Մյուս կողմից նրանք ռեպրեսիայի ենթարկեցին «ալ-Վաթան» կուսակցությունը, փակելով նրա թերթերը, ակումբները և արտերկրով կամ ազատագրվելով նրա ղեկավարներին: «Հակաբրիտանական հանցագործություններ» բննող հատուկ դատարանները դերժանրաբեռնված էին: Եգիպտական թերթերը զրկվեցին բրիտանական կառավարությունը բննադատելու իրավունքից: Ոստիկանությունն իրավունք տրվեց վարչական միջոցներ ձեռնարկելու այն բոլոր անձանց դեմ, ովքեր կապված էին ազգային-ազատագրական շարժման հետ: 1914 թ. ղեկտեմբերի 18-ին, պատրվակ ծառայեցնելով համաշխարհային պատերազմը, բրիտանական զազուխարարներն Եգիպտոսը հռչակեցին պրոտեկտորատ, որը և տևեց մինչև 1922 թ.:

Այսպիսով, եգիպտահայ հասարակության տարբեր խավերը տարբեր վերաբերմունք ունեին եգիպտական ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի նկատմամբ: Եգիպտահայ բուրժուաները, որոնց բարեկեցությունը պայմանավորված էր իմպերիալիզմի տիրապետությամբ, լսել անգամ չէին կամենում ազգային-ազատագրական պայքարի մասին: Ինչպես հույն, հրեա, այնպես էլ հայ աշխատավորները սնուցում էին հակաիմպերիալիստական տրամագրություններ: Սակայն նրանք գործուն մասնակցություն համարյա չունեցան եգիպտական ժողովրդի հակաիմպերիալիստական պայքարին: Դա հետևանքն էր այն ապակողմնորոշող միջոցառումների, որ գործադրում էին իմպերիալիստները, օգտվելով դասակարգային շահերի բարձր գիտակցությամբ օժտված պրոլետարիատի բացակայությունից:

¹⁵⁸ Նույն տեղում:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում Եգիպտոսը դարձավ գաղութաճայ մշակութային խոշոր օջախներից մեկը: Ավելացավ համայնքային դրպրոցների թիվը, հաստատվեցին նաև մասնավոր դպրոցներ, այդ թվում հայկական՝ Եգիպտոսում առաջին մանկապարտեզը: Մտեղծվեցին մշակութային ընկերություններ, գրագարան-ընթերցարաններ, պարբերական մամուլի օրգաններ և տպարաններ, սկզբնավորվեց հրատարակչական գործը: Աշխուժացավ թատերական և երաժշտական կյանքը: Ելնելով եգիպտահայ մշակույթի դարգացման մակարդակից, Կրոմերը գրել է. «Հայերը սիրիացիների հետ միասին կազմում են Մերձավոր Արևելքի մտավորական սերույթը»¹:

Եգիպտահայ մշակույթի դարգացմանը հիմնականում նպաստում էին արևմտահայ մտավորականության այն ներկայացուցիչները, որ թուրքական հալածանքներից փախչելով ապաստանել էին Եգիպտոսում: Չպետք է անտեսել նաև արևմտյան մշակույթի ազդեցությունը, որի ծավալման և խորացման գործոն էին Եգիպտոսում մշտական բնակություն հաստատած բազմահազար եվրոպացիները: Նրանց դպրոցները, մամուլի օրգանները, հրատարակչությունները, թատրոնները, գրագարանները կարևոր դեր էին կատարում տեղական բնակչության մշակույթի մակարդակի բարձրացման գործում:

1. ԿՊՐՈՑՆԵՐԸ

Մինչև 1880-ական թվականները, ինչպես տեսանք, Եգիպտոսում գործում էին երկու հայկական դպրոցներ, որոնք ընդգրկում էին հազիվ 100—120 աշակերտ: Հետագայում դպրոցների թիվը նախ բարձրացավ

¹ Cromer, Modern Egypt, vol. II, p. 219.

6-ի, ապա՝ 7-ի, իսկ հետո՝ 11-ի, որոնցում սովորում էին համապատասխանաբար՝ 737, 1060 և 1590 աշակերտ: Աղյուսակում² բերված տվյալները մոտավոր պատկերացում են տալիս դպրոցների և սովորողների տեղաբաշխման մասին:

Քաղաքներ	1897—1902 թթ.		1905—1908 թթ.		1914—1917 թթ.	
	դպրոցների թիվը	աշակերտների թիվը	դպրոցների թիվը	աշակերտների թիվը	դպրոցների թիվը	աշակերտների թիվը
Կահիրե	4	515	3	650	4	870
Ալեքսանդրիա	1	210	1	350	2	550
Հելիոպոլիս	—	—	—	—	1	90
Ջազաղիգ ³	—	—	1	18	1	18
Այլ վայրեր	1	12	2	42	3	62
	6	737	7	1060	11	1590

Կահիրեում գործում էին Խորենյան դպրոցը, 1897 թվականից՝ Անարատ հղիության քույրերի միաբանության դպրոցը, 1897—1900 թթ.՝ Սմբատ Բյուրատի Կեղրոնական երկսեռ կրթարանը, 1899—1902 թթ.՝ Հայ ավետարանական դպրոցը, 1905 թվականից՝ Մանիսայան քույրերի Աղջկանց համազգային վարժարանը, 1917 թվականից՝ Քաշայան վարժարանը: Ալեքսանդրիայում գործում էին Պողոսյան դպրոցը, 1914 թվականից՝ Անարատ հղիության քույրերի միաբանության դպրոցը, Հելիոպոլսում՝ 1916 թվականից Շավարշան դպրոցը, Ջազաղիգում՝ 1905 թվականից Օշական դպրոցը: Տարբեր ժամանակներում հայկական դպրոցներ գործել են նաև Հեհիայում և այլ վայրերում:

Սովորողների թվաքանակի և ուսման մակարդակի տեսակետից առաջին տեղը զբաղում էր Խորենյան դպրոցը, որը 1897 թ. վերանվանվեց Գալուստյան վարժարան՝ հիմնադիր մեծատան անունով: Աշակերտների թվի արտակարգ աճը և ուսման նոր պահանջմունքները վարժարանի կյանքում առաջացրին մի շարք փոփոխություններ: Նախ և առաջ, 1897 թ. բացվեց Գալուստյան դպրոցի մանկապարտեզը՝ առաջին

² Ըստ «Արմենիայի» (28 նոյեմբերի 1894), «Գեղունիի» (1902, № 3, էջ 24), «Ազատ բեմի» (26 հուլիսի 1906), «Արևի» (21 հուլիսի 1908), «Եգիպտահայ տարեցույցի» (1914, էջ 25), Ն. Մ. Ազազարմի (Նոթեր..., էջ 84) տվյալների:

³ 1914—1917 թթ. Ջազաղիգի դպրոցում սովորողների թվի վերաբերյալ տվյալներ չկան, ուստի կրկնել ենք նախորդ սյունակում բերված տվյալը:

մանկապարտեզն ամբողջ Եգիպտոսում⁴, ապա այն վեցամյակից վերածվեց ութամյա դպրոցի և, վերջապես, 1907 թ. օծովեց արդիական հարմարավետ շենքով: Նախկին վարժարանը «հարաձուռ հայ մանկավույցն անբավական» էր և, երբեմնի բարեկարգ Դարբ ալ-Գինինե թաղամասի ծայրամասի վերածվելու հետևանքով, այն մնացել էր «աղտոտ ու դարձահոտ փողոցներու կեղրոնը, զուրկ մաքուր օդի և լուսե...»⁵:

Գալուստյան վարժարանի նոր շենքը կառուցվեց Կահիրեի Մասրուֆ արդիական թաղում: Դպրոցի շինության վրա ծախսվեց քսան հազար անգլիական ֆունտ, որից շուրջ 16,000-ը տրամադրել էր Պողոտ նուրբարը, իսկ մնացածը զոյացել էր ժողովրդական նվերներից: Նոր շենքը բաղկացած էր իրար կից երկու անշատ մասերից, որի շնորհիվ ստեղծվել են Գալուստյանի արական ու իգական ջոկ բաժինները: 1907 թ. հունիսի 18 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «Վարժարանին բացումն կատարվեցավ շքեղ կերպով, շենքն օդավետ ու հոյակապ եղած է..., երկսեռ վարժարանը զատ-զատ շինված է իրենց բուլոր մասերովն, ... բոլոր կահկարասիները ... Եվրոպայեն բերել տված» են⁶: Իսկ 1908 թ. Գալուստյանի շրջափակում կառուցվեց մանկապարտեզի նոր շենքը: Այդպիսով, Գալուստյան դպրոցն ունեցավ մանկապարտեզ՝ եռամյա շրջանով, և երկու (արական և իգական) ութամյա նախակրթարան, որոնցում 1911 թ. սովորում էին 360⁷, իսկ հետագայում՝ ավելի քան վեց հարյուր երեխաներ:

Գալուստյան վարժարանից հետո աչքի էր ընկնում Ալեքսանդրիայի Պողոսյան կամ նախկին Պողոս-բեյյան դպրոցը, որը հաստատված էր բավական հնացած և հայաբնակ թաղերից հեռու դանիոզ մի ազգապատկան շենքում: 1888 թ. Պողոսյան դպրոցը տեղափոխվեց նորակառույց առաջնորդարանի առաջին հարկը, որն ավելի ընդարձակ և անհամեմատ ավելի հարմարավետ էր: Ելնելով Ալեքսանդրիայի գաղթականության կարիքներից, Պողոսյան դպրոցի արական և իգական բաժինները 4-ամյակից նախ 6-ի, ապա 8-ի վերածվեցին, բացվեց նաև մանկապարտեզ՝ երկամյա շրջանով: Մանկապարտեզը գտնվում էր մի լրված շենքում: Սեղմված «խեղդուկ, վատառողջ» երկու սենյակներում

⁴ «Գալուստյան միություն», Կահիրե, 1913, էջ 3: Եգիպտական առաջին մանկապարտեզը բացվել է 1918 թ., ավելի քան քսան տարի ուշ, քան հայկականը:

⁵ «Արևելյան մամուլ», 1891, էջ 183:

⁶ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 5722:

⁷ Տե՛ս Ն. Մ. Ազազաև, Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, էջ 84:

յցված էին շուրջ հարյուր երեխաներ⁸: 1887 թ. Պողոսյան դպրոցում սովորում էին ընդամենը 28⁹, 1908 թ.¹⁰ 350¹⁰, իսկ 1914 թ.¹¹ 500¹¹ երեխաներ:

Շրջանալին քաղաքների հայկական դպրոցները փոքր, մեկ կամ երկու, երբեմն էլ երեք դասարանով դպրոցներ էին, հաստատված վարձովի բնակարաններում: Գրանցից հնազույնը Հեհիայի դպրոցն էր, որն ուներ 10—12 աշակերտ և մի ուսուցչուհի: Ասլա գալիս էր Զազազիզի Փշական դպրոցը, որտեղ սովորում էին 18—20 երեխա՝ մի ուսուցչուհու խնամքի ներքո¹²: Այդ կարգի դպրոցներ կային նաև Թանթայում և Մաթարիայում: Համայնքային դպրոցներից նորագույնը Հելիսոլլաի Շավարշան դպրոցն էր, որը գաղութի մեծանալու հետ զնալով աճեց և դարձավ միջնակարգ կրթության կարևորագույն օջախներից մեկը:

Գալուստյան և Պողոսյան դպրոցներին կից գործող մանկապարտեզներն աշակերտներ էին պատրաստում համապատասխան նախակրթարանի առաջին դասարանի համար: Մանկապարտեզում 4—7 տարեկան երեխաներն երկու կամ երեք տարվա ընթացքում ձեռք էին բերում հայերեն գրաձանաչություն, թվաբանական նախնական գիտելիքներ, սովորում էին հայերեն երգեր, արտասանություններ և այլն: Նախակրթարանում 8—12 տարեկան երեխաները սովորում էին հայոց լեզու, հայոց պատմություն, Հայաստանի աշխարհագրություն, թվաբանություն, բնագիտություն և այլն, ինչպես և ֆրանսերեն, անգլերեն, մասամբ էլ արաբերեն լեզու: Լրացուցիչ 7 և 8 դասարաններում սովորողները ոչ միայն խորացնում էին նախորդ տարիներին ստացած բնդհանուր գիտելիքները, այլև անցնում էին տոմարակալություն, նամակագրություն, սղագրություն և այդ կարգի այլ առարկաներ, որոնք անհրաժեշտ էին կյանքում: Իզական բաժնում, բացի այդ առարկաներից, որպես կանոն անցնում էին նաև ասեղնագործություն, առտնին տնտեսություն և այլն: Ամեն տարվա վերջում ասեղնագործության լավագույն նմուշները ցուցադրվում էին «ի ներկայություն հանդիսականաց»¹³:

Գալուստյան դպրոցում ձրի էր ոչ միայն ուսումը: Կարապետ Գալուստի կտակած անշարժ գույքի եկամուտներից վճարվում էին դասա-

⁸ Տե՛ս «Արև», 21 հուլիսի 1908:

⁹ Տե՛ս «Արմենիա», 30 մարտի 1887:

¹⁰ Տե՛ս «Արև», 21 հուլիսի 1908:

¹¹ Տե՛ս «Եգիպտահայ տարեցույց», 1914, էջ 25:

¹² Տե՛ս «Ազատ բեմ», 26 հուլիսի 1906:

¹³ «Փյունիկ», 1899, էջ 109—110:

տուների աշխատավարձը, երեխաների դասագրքերի, գրենական պիտույքի, համազգեստի, ինչպես և հեռավոր թաղերում բնակվողների երթևեկուժյան, կենսօրվա հաշի և այլ ծախսերը: Ուսումը համարյա ձրի էր նաև Պողոսյան դպրոցում: Նրա բյուջեի 75—80 տոկոսը դրոյանում էր ազգապատկան կալվածների եկամուտներից, իսկ մնացյալը՝ նվիրաբերություններից¹⁴: 1912 թ. Գալուստյանի բյուջեն՝ 3.260, իսկ Պողոսյանինը՝ 1.705 եզրպտական ֆունտ (ստեռլինգ) էր, այսինքն յուրաքանչյուր աշակերտի համար միջին հաշվով ծախսվում էր համապատասխանաբար 5.4 և 3.5 եզ. ֆունտ¹⁵: Մյուս դպրոցները, բացի Շավարշանից, եկամտի հաստատուն աղբյուր չունեին. նրանց բյուջեի գլխի մասը ծածկվում էր ուսման վճարով, մնացածն էլ՝ նվիրատվությամբ:

Համայնքային դպրոցները գտնվում էին ազգային իշխանության ուսումնական խորհրդի վերահսկողության տակ: Իր հերթին, ուսումնական խորհուրդը յուրաքանչյուր դպրոցի հոգատարությունը հանձնում էր համապատասխան հոգաբարձության, որը բաղկացած էր 5 կամ 7 անձերից: Հոգաբարձուներն էին կարգավորում դպրոցի ուսումնական և տնտեսական գործերը, նշանակում կամ հեռացնում դասատուներին: Սակայն նրանք դրական քիչ բան էին անում դպրոցների համար: Մ. Փորթուզալյանն եզրպտահայ դպրոցների «խղճալի վիճակի» պատճառը համարում էր «աղա-հոգաբարձական դրությունը»¹⁶:

Հոգաբարձուներն ազգային եկամուտների փշրանքներով էին կերակրում դպրոցները: Մինչև 1886 թ. Խորենյան դպրոցի «ամսական ծախքն միայն քսան ոսկի էր»: Իզմիրլյանի ջանքերով այդ գումարը «հասավ 40-ի», որը, սակայն, կարիքների համեմատությամբ մի շնչին գումար լինելով, «փափաքիլի արդյունք չէր արտադրեր»¹⁷: Ավելի լավ վիճակում չէր Պողոսյան դպրոցը: Զաղկելով հոգաբարձուներին, Փորթուզալյանը գրել է. «Փառք պիտի տալ հաստատուն եկամուտ չունեցող ազգային հաստատություններին. այստեղ (եզրպտոսում—Ղ. Ք.) հաստատուն եկամուտը ակամա կարծես թե մեծ թշնամին է եղած բարեգործության. բարերարների կտակած կալվածները, 10 հազար ոսկիի

¹⁴ Տե՛ս ն. Մ. Աղազաճ, նոթեր եզրպտոսի հայ գաղութին վրա, էջ 84:

¹⁵ Հաշվումներն ըստ «եզրպտահայ տարեցույցի» (1914, էջ 25) տվյալների:

¹⁶ «Արմենիա», 20 նոյեմբերի 1894:

¹⁷ «Արեւիկյան մամուլ», 1891, էջ 81—82:

հասնող դրամագրուիսը ուրիշ տեղի հայ գաղթականություններն ավելի նախանձելի վիճակի մեջ չէ դրած եգիպտոսի գաղթականությունը՝ կրթ-թական տեսակետով»¹⁸:

Սովորական երևույթ էր մանկավարժական նորույթներ մուծելու ջանք դործադրող, առաջադեմ հայացքներ ունեցող կամ էլ որևէ պատ-ճառով հոգաբարձուներին դուր չեկող կրթական մշակներին հալածելը¹⁹: Բացի այդ, վարժապետի նշանակումը կատարվում էր մեծ մասամբ «Ֆավորիներ վարժատրելու» նպատակով. «խանութի մեջ ծառայության ընթացք ավարտողն այլ հարմար վարժապետացու» էր: Այդ պատճառով դասատուները «ժողովրդի աչքին առջև ժամանակավոր վարձկաններ» էին, շունեին «ուսուցչի հատուկ նշանակությունն ու դիրքը»²⁰: Սակայն միաժամանակ պետք է նշել, որ եգիպտահայ դպրոցներում ծառայել են իրենց կոշմանճ արժանի ոչ բիշ թվով դասատուներ:

Բացի լուսավորչական համայնքից, դպրոցներ հիմնեցին նաև հայ կաթողիկե, հայ ավետարանական համայնքները, ինչպես և մասնավոր անձինք: Աղյուսակում²¹ (էջ 189) բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ մատաղ սերնդի ուսման և դաստիարակության գործի հիմնական ծանրությունը կրում էին լուսավորչական համայնքի դպրոցները:

1897 թ. հունվարին Կահիրեում բացվեց եգիպտահայ առաջին մասնավոր դպրոցը՝ Կեղրոնական երկսեռ կրթարանը, որի հիմնադիր-տնօրենն էր Սմբատ Բյուրատը: Կրթարանում դասավանդվում էին հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն և արաբերեն լեզուներ՝ «նախակրթական և երկրորդական ուսմանց ու գիտությանց հետ, խնամյալ աղագլին դաստիարակության մը հիման վրա»²²: Այդ դպրոցը, ինչպես նշել է

¹⁸ «Արմենիա», 21 նոյեմբերի 1894:

¹⁹ Այդ տեսակետից հետաքրքրական նյութեր են պահպանվել եգիպտահայ մամուլի էջերում: Բերենք մի օրինակ: Զաղկեկով Պողոսյան դպրոցի հոգաբարձուներին, «Շիրակ» հանգեսը դիպուկ կերպով գրում էր. «1896—1897-ին Ալեքսանդրիո վարժարանին տեսուչն էր լուսահոգի Աբրահամը, խղճամիտ. փորձառու մանկավարժ մը. դատարանին: Հետո եկավ Պ. Պեքեբարյան, Գեորգյան ճեմարանին աշակերտ, ձեռնահատ անձնավորություն մը, որ իր պաշտոնը շատ լրջորեն կկատարեր, ան այ սահեցավ: Հետո եկավ Չ. Պ. Պերպերյան, որ լավ համբավ մը կը վայելեր. ան այ ղեաց: Հաջորդ տարին՝ Հակոբ Ասատուրյան, Ռաֆայելյան վարժարանի աշակերտ, դպրոցներու մեջ պաշտոնավարած, ու մանկավարժության սիրահար, շատ լուրջ տեսուչ մը, որ սակայն շատ շղիմացավ» և այլն: («Շիրակ», 1906, № 1, էջ 63):

²⁰ «Արմենիա», 28 նոյեմբերի 1894:

²¹ Ըստ նախորդ աղյուսակում օգտագործված տվյալների:

²² «Փյունիկ», 1899, № 1:

Գյւրոցներ	1897—1902 թթ.		1905—1908 թթ.		1914—1917 թթ.	
	գյւրոցներ թիւը	աշակերտ- ներ թիւը	գյւրոցներ թիւը	աշակերտ- ներ թիւը	գյւրոցներ թիւը	աշակերտ- ներ թիւը
Լուսավորչական	3	582	5	875	7	1250
Կաթոլիկ	1	35	1	60	2	110
Ավետարանական	1	80	—	—	—	—
Մասնավոր	1	40	1	125	2	230
	6	737	7	1060	11	1590

«Արմենիա» լրագիրը, «ազգային պաշտոնական շրջանակներուն մեջ մեծ տհաճութուն» է առաջ բերել, համարվել է Գալուստյանը «փակելու» փորձ և, որպէս այդպիսին այն դարձել է բավական սուր հարձակումների թիրախ²³: Չունենալով հաստատուն եկամուտ, կրթարանը հն-վում էր միմիայն ուսման վարձի վրա, իսկ նրա սովորողների թիվը 40—50-ից այն կողմ գրեթէ չի անցել: Հեշտ չի եղել կրթարանի ուղին: Գիմագրավելով ու հաղթահարելով շատ դժվարութիւններ, այն գործել է շուրջ երեք տարի և փակվել 1899 թ. վերջերին կամ 1900 թ. սկզբնե-րին:

Յգիպտահայ երկրորդ մասնավոր գյւրոցը՝ Ս. և Զ. Մանիսալյան բույրերի Աղջկանց համազգային վարժարանը բացվել է 1905 թ. Կահիրեում: Այդ գյւրոցը ուներ ցերեկային և գիշերօթիկ բաժիններ, իսկ ծրագիրը հարմարեցված էր իգական սեռի արդիական դաստիարակու-թյան պահանջներին: Բացի հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն և արաբերեն լեզուներից, հայոց և ընդհանուր պատմութիւնից, այնտեղ անց-նում էին նաև առտնին տնտեսութիւն, կարուձևի, դաշնամուրի, նկար-չութիւն, պարի և այդ կարգի այլ առարկաներ: Սովորողները վճարում էին բավական բարձր ուսման վարձ: Նրանց թիվն եղել է շուրջ 150, ընդ որում համարյա բոլորն էլ բարեկեցիկ ընտանիքի դուստրեր:

1917 թ. Կահիրեում սկսեց գործել եգիպտահայ երրորդ մասնավոր գյւրոցը՝ Թաշճյան վարժարանը, որն ուներ մանկապարտեզի եռամյա և նախակրթարանի վեցամյա բաժիններ, ինչպէս և վերին երկու դասարաններ, որտեղ սովորում էին միայն աղջիկներ: Նրա ցերեկային և գիշերօթիկ բաժիններում ընդգրկված էին շուրջ 120 երկսեռ երեխաներ:

²³ Տե՛ս «Արմենիա», 14 ապրիլի 1897:

Ինչպես Կեղրոնական կրթարանի, այնպես էլ Համազգային և Քառասնյան վարժարանների ուսուցչական կազմի, բյուջեի և այլ հարցերի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան մեզ հայտնի աղբյուրներում:

Լուսավորչական համայնքի դպրոցների համեմատությունը կաթողիկե և ավետարանական դպրոցներն աննշան դեր էին կատարում նոր սերնդի ուսումնադաստիարակչական գործում: Սկզբնական բնույթով, Անարատ հղիության բույրերի միաբանության դպրոցները կոչված էին զբաղվելու հայ որբուհիների դաստիարակությանը, սակայն վերջիններիս շարքերը նոսրանալու հետ միաժամանակ, զրանց դռները բացվեցին նաև օտարազգի աղջիկների առաջ և, այդպիսով, հայերեն լեզուն դասվեց պայմանական առարկաների կարգը: Այդ դպրոցներում սովորում էին ինչպես կարիքավոր, այնպես էլ բարեկեցիկ ընտանիքի շուրջ 120—150 հայ աղջիկներ: Հայ ավետարանական դպրոցը քիչ թե շատ հիշատակության արժանի հետք չի թողել: Բացվել է 1899 թ. Կահիրեի Սապտիե թաղում՝ Մկրտիչ Գնաճյանի նախաձեռնությամբ, և սկզբնական շրջանում ունեցել է շուրջ 80 երկսեռ աշակերտ, սակայն 1903 թ. «նյութական զժվարությունները» նրան հարկազրել են փակել դռները²⁴:

Այսպիսով, 1882—1917 թթ. մատաղ սերնդի ուսման և դաստիարակության գործը բուռն զարգացում ապրեց: Նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ դպրոցների թիվն ավելացավ 5, սովորողների՝ շուրջ 15 անգամ: Դպրոցներում դասավանդում էին մեծ մասամբ մանկավարժական փորձ և գիտելիքներ ունեցող դասառուներ: Կային տարբեր համայնքների և մասնավոր անձանց պատկանող դպրոցներ:

2. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Եզիպտահայ գաղութի կրթական և կուլտուր-կենցաղային կյանքի մակարդակը բարձրացնելու գործում զգալի դեր էին կատարում մշակութային ընկերությունները:

Մեզ հայտնի հնագույն²⁵ Կահիրեի «Ուսումնասիրաց ընկերություն»

²⁴ Տե՛ս «Եզիպտահայ տարեցույց», 1916, էջ 115:

²⁵ 1870-ական թվականներին Կահիրեում կային մի քանի հայրենակցական իրավաբանություններ, որոնց մասին տեղեկություններ գրեթե չեն պահպանվել մեզ հայտնի աղբյուրներում: Դրանցից էր վանեցի պանդուխտների «ընկերությունը»: «Մասիս» լրա-

նը» հիմնադրվել է 1880 թ. հունվարի 1-ին: Նրա նպատակն էր «նյութապես և բարոյապես» օգնել խորենյան դպրոցին²⁶:

1880 ապրիլի 19 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «Ուսումնասիրաց ընկերությունը հառաջանալու վրա է, ահա խորենյան վարժարանը կնորոգվի ընկերության կողմանե... պիտի դպրոցը բացվի»²⁷: Ուսումնասիրացը, «սաստիկ հակառակությունաց և հալածանաց» թիրախ դառնալով «հազիվ մինչ Երկու տարի կրցալ պաշտպանել յուր գոյությունը»²⁸:

1881—1882 թթ. Կահիրեում համարյա միաժամանակ ասպարեզ իջան երկու նոր ընկերություններ, որոնք իրար կից, միջնորմով միայն իրարից բաժանված, հաստատեցին երկու ակումբ-ընթերցարան, առաջինը՝ «Արճարան բարեգործական ընկերության հայոց» և երկրորդը՝ «Արճարան Հայաստանի» անվան ներքո: 1884 թ. հուլիսի 1-ին դրանք միանալով հիմնեցին «Կահիրեի հայոց բարեգործական ընկերությունը»: Ակումբ-ընթերցարանների միացումով ստեղծվել է մի «ընդարձակ և փառավոր» հասարակական հավաքատեղի, որը «համազգային բազմություն» տալիս էր «ամեն տեսակ պարկեշտ զբոսանաց միջոցներ և, որ մեծն է քան զամենայն, ազգային և օտարազգի բազմաթիվ լրագիրներ և հեռագիրներ»²⁹:

Բարեգործական ընկերությունը կաղմակերպված էր բաժնետիրական հիմունքներով: Հրապարակ էին հանվել 1.800 բաժնետոմս՝ յուրաքանչյուրը 25 ֆրանկ արժեքով: Ներքին կանոնադրության համաձայն, երեք ամիսը մի անգամ շահույթի 75 տոկոսը տրվում էր բաժնետերերին, իսկ 25 տոկոսը՝ բարեգործական և կրթական նպատակների: Այսպես, 1891 թ. ընկերությունը ստացել էր 1.600 ոսկու շահույթ, որից խորենյան դպրոցին բաժին էր ընկել 195, Կ. Պոլսի Ազգային հիվանդանոցին՝ 50, Զեյթունի աղետյալներին՝ 50, Կ. Պոլսի Միացյալ ընկերությանը՝ 50, տարբեր լրագրերի՝ 30 և Կահիրեի՝ Արաբկիրի հայոց կրթասիրաց ընկերությանը՝ 25 ոսկի³⁰: Բարեգործական ընկերությունը

գրում կարգում ենք. «Վանեցի այժազները համակամ արճարան մը բացած են «Ընկերություն» անունով, կիսմրվին ամեն օր ազգային լրագիրներ և նորատիպ գիրքեր կարդալու համար» («Մասիս», 9 ապրիլի 1878):

²⁶ Տե՛ս «Արմենիա», 28 հոկտեմբերի 1885:

²⁷ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 5746:

²⁸ «Արմենիա», 28 հոկտեմբերի 1885:

²⁹ «Մասիս», 26 սեպտեմբերի 1884:

³⁰ Տե՛ս «Արմենիա», 22 հունիսի 1891:

անխափան գործել է մինչև 1906 թվականը, երբ «բաժնետեր ընկերաց միասնության որոշմամբ» լուծարբի ենթարկվեց³¹։

1887 թ. Կահիրեում հիմնադրվեց «Արաբիիրի հայոց կրթասիրաց ընկերությունը», որի նպատակն էր միջոցներ ձեռք բերել Արաբիիրում դպրոց կառուցելու համար։ Ընկերության ջանքերով Կահիրեում հաստատվեց հայի «գործարան-մը» բաժնետիրական հիմունքներով։ Ստացված շահույթի 75 տոկոսը, որպես շահաբաժին, տրվում էր բաժնետերերին, իսկ 25 տոկոսն անձեռնմխելի պահվում էր զբամատանը՝ ընկերության գլխավոր առաջադրանքն ի կատար ածելու համար³²։ 1908 թ. կազմակերպվեց ընկերության զրադարան-ընթերցարանը, որն ուներ շուրջ երկու հարյուր անուն հայերեն գրքեր և ստանում էր ավելի քան տաս անուն հայ պարբերականներ³³։

Կահիրեում եռանդուն գործունեություն է ծավալել «Ընթերցասիրաց ընկերությունը»։ Նրա հիմնադիրը «պանդուխտ հայ երիտասարդությունն» էր, որը 1891 թ. այդ նպատակով «բաժնեզիններ կհավաքեր։ Արդ, այս գումարը 250 եգիպ. ոսկվո շափ բարձրացավ, և բաղաթին ամենեն հարգի փողոցներեն միոյն վրա հաստատվեցավ ընթերցատունն և լավ կահավորված գրոսարանը»³⁴։ 1896 թ. հունվարի 19-ին կատարվել է ընթերցարանի կամ, ինչպես հիտազայում վերանվանվեց, լսարան-ընթերցարանի բացումը։ 1906 թ. Ընթերցասիրաց ընկերությունը կառուցել է սեփական աղումը, որն օժտված էր բավական լավ հարմարություններով³⁵։

Ընթերցասիրաց ընկերության գլխավոր նպատակն էր Կահիրեի հայության շրջանում սեր ու հետաքրքրություն արծարծել դեպի հայոց մշակույթը։ Նրա լսարան-ընթերցարանում աշխատավոր մարդիկ հագեցնում էին զիր ու գրականության իրենց ծարավը, կարդալով գրքեր ու թերթեր, մասնակցելով արտասանության, ընթերցանության, դասախոսական, վիճարանական, թատերական երեկոների և այլն։ Այնտեղ հաճախ քննարկվում էին հայոց գրականության, պատմության, ինչպես և քաղաքական ու տնտեսական կյանքի հրատապ հարցեր։ Ընկերության հրապարակային դասախոսություններից մեկը, օրինակ, նվիրված է եղել

³¹ Տե՛ս «Աղատ բեմ», 22 դեկտեմբերի 1906։

³² «Արմենիա», 16 ապրիլի 1887։

³³ Տե՛ս «Արշալույս», 18 հուլիսի 1910։

³⁴ «Հանդես Ամսօրյա», 1896, էջ 95։

³⁵ Տե՛ս «Նորասրեր», 18 հունվարի 1906։

Հայաստանի գյուղատնտեսության զարգացման հեռանկարներին³⁶։ Նրա առավել կարևոր ձեռնարկումներից էր «Նոր օր» լրագրի (1899—1901 թթ.) հրատարակությունը։ Իրենց բարոյակրթիչ ազդեցությամբ, այդ միջոցառումները որոշ խավերի համար կատարում էին «ամոթաբեր թմրութենեն սթափեցնողի» դեր³⁷։

Կահիրեում զնահատելի աշխատանք էր կատարում հայ ականավոր վիպասան Րաֆֆու անվան «Րաֆֆի հայ պատանյաց ընթերցասիրաց ընկերությունը»։ Ընկերության ակումբում գործում էին մանկապատանեկան համեստ զրադարան և «գիշերային դասընթացներ», որտեղ ոչ միայն պատանիներ, այլև սեագործ պանդուխտներ սովորում էին լեզուներ (հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն) և գիտելիքներ էին ձեռք բերում հայ ժողովրդի պատմության ու Հայաստանի աշխարհագրության վերաբերյալ³⁸։ 1895 թ. մայիսի 7-ին ընկերությունը հեռագրով իր համերաշխությունն է հայտնել Լոնդոնի հայասերների միտինգի բանաձևվին, որով պահանջվում էր բարելավել Հայաստանի ժողովրդի «թշվառ վիճակը»³⁹։

Հիշատակության արժանի գործունեություն էին ծավալում նաև «Մեսրոպյան ուսումնասիրաց ընկերությունը», «Ուսումնասեր արմենուհյաց Սանդուխտ ընկերությունը», «Արամազդ դպրոցասեր ընկերությունը», «Ակնա Նարեկյան կրթասիրաց ընկերությունը», «Հայ հառաջդիմասեր ընկերությունը», «Գրիգոր Լուսավորիչ բարեգործական ընկերությունը», «Հայ երիտ. բրիտանյանների ընկերակցությունը» և ուրիշներ։ Մեսրոպյան ընկերության սրահ-ակումբում հաստատված էր փոքրիկ զրադարան, որը բաց էր օրվա բոլոր ժամերին և ընթերցողներին սպասարկում էր հայերեն գրքեր, տեղական ու արտասահմանյան թերթեր, հանդեսներ և այլն⁴⁰։ Ընկերության եկամտի աղբյուրներն էին անդամավճարները, սյուրբերաբար կազմակերպվող դասախոսական, թատերական և երաժշտական երեկոները։ Սանդուխտ ընկերության զբլխավոր առաջադրանքն էր սատարել հայ իգական սեռի ուսումնադաստիարակչական գործին։ Այդ նպատակով ձեռք բերված դրամական միջոցների կեսը հատկացվում էր Եգիպտոսում ապրող զելթունցի և սա-

³⁶ ՏՄՍ «Արշալույս», 29 նոյեմբերի 1899։

³⁷ «Իրավունք», 7 փետրվարի 1904։

³⁸ ՏՄՍ «Աղառ բեմ», 26 դեկտեմբերի 1906։

³⁹ ՏՄՍ «Արմենիա», 25 մայիսի 1895։

⁴⁰ ՏՄՍ «Լուսարբեր», 14 օգոստոսի 1906։

սունցի աղջիկները կրթութիւնը, իսկ մնացյալը պահ էր դրվում դրամատանը՝ «ասպագային Հայաստանի որևէ հարմար մեկ վայրին մեջ աղջկանց վարժարան մը հիմնելու» համար⁴¹։

1898 թ. Կահիրեում ասպարեզ իջան մի շարք հայրենակցական ընկերութիւններ, որոնք նպատակ էին դրել օգնութեան ձեռք մեկնել 1894—1896 թթ. ջարդերի ժամանակ որբացած համաերկրացի երեխաներին։ Դրանցից էին Վասպուրականի, Ակնա, Սեբաստիայի, Արաբկիրի որբախնամ կամ որբասիրաց ընկերութիւնները։ Վերջինիս կանոնագրում ասված է. «Հոգվ. 1.—Ընկերութիւնս հիմնված է Արաբկիր քաղաքին ու շրջակայքին՝ առանց դավանանքի խտրութեան երկսեռ որբեր պաշտպանել ու դաստիարակել տալու նպատակով, Արաբկիրի կամ ուրիշ հարմարագույն որբանոցի մը մեջ...։ Հոգվ. 2.—Եթէ ընկերութեանս պահեստի դրամեն գոյանա գումար մը, որ առնվազն 10 որբերու տարեկան ծախքերը հոգալու հասույթ մը բերե, ընկերութիւնս կձեռնարկէ հիմնելու «Կեդրոնական Արամյան որբանոց» անվան տակ որբանոց մը ի Կահիրե, որ է յուր մայր նպատակը, ուր պիտի խնամվին անխտիր Տաճկաստանի զավառներն հայ որբեր»⁴²։ Մոտավորապէս նույնպիսի նպատակի էին ծառայում նաև մյուսները։

1906 թ. ապրիլի 15-ին Կահիրեում կայանքի կոչվեց Հայ բարեգործական ընդհանուր միութիւնը, որի հիմնադրման հանգամանքների մասին նշվեց համապատասխան տեղում։

Կահիրեում կային նաև այսպէս կոչված շահասիրական կամ մանր բաժնետիրական ընկերութիւններ, որոնք դրամական օգնութիւն էին ընձեռում մշակութային և բարեսիրական ձեռնարկումներին։ Այդ ընկերութիւններում համախմբված էին հաճախ նույն, երբեմն էլ տարբեր զբաղմունքի տեղ մարդիկ, որոնք յուրաքանչյուր ամիս մի որոշ գումար էին մուծում ընկերութեան դանձարկղը և կուտակված փողը դնում շրջանառութեան մեջ։ Ստացված շահույթի մի մասը, որպէս շահաբաժին, բաշխվում էր ընկերութեան անդամներին, իսկ մնացյալն անվերադարձ օգնութեան կարգով տրվում էր դպրոցներին, կարիքավոր սովորողներին, մամուլի օրգաններին և այլն։ 1900-ական թվականներին գործում էին այդ կարգի մի քանի ընկերութիւններ, որոնցից միայն մեկն ավելի քան 1500 եգիպտական ֆունտ ուներ շրջանառութեան մեջ⁴³։

⁴¹ «Ազատ բեմ», 26 սեպտեմբերի 1906։

⁴² «Արմենիա», 27 սեպտեմբերի 1901։

⁴³ Տե՛ս «Արշալույս», 18 ապրիլի 1900։

Ալեքսանդրիայում մշակութային ընկերությունները թվով այնքան շատ և բնույթով այնքան բազմազան չէին, որքան Կահիրեում: Այնտեղ հիմնականում գործում էին մի բանի ընկերություններ՝ «Հայկական մատենադարանի» կամ, ինչպես հետագայում վերանվանվեց՝ «Ժողովրդական գրադարան-ընթերցարանի ընկերությունը», «Տիգրան Երկաթ Ժողովրդային միությունը», «Զելյուների բարեօրոյաց ընկերությունը», «Հայ կաթողիկե բարեգործական ընկերությունը» և այլն:

Հայկական մատենադարանի ընկերության գրադարան-ընթերցարանը, որը կազմակերպվել է 1899 թ., ընթերցողներին սպասարկում էր ոչ միայն հայերեն, այլև օտար լեզուներով գրական-գեղարվեստական, գիտատեխնիկական գրքեր, ինչպես և 26 անուն լրագրեր ու հանդեսներ: Ըստ ընդունված սովորության, պարբերականները դուրս չէին տրվում, իսկ գրքերը շաբաթական շնչին վարձով տրամադրվում էին տնային ընթերցանության համար: Ընկերության մի հաշվետվությունից երևում է, որ հաշատուր Աբովյանի, Րաֆֆու և Ծերենցի ստեղծագործությունները ունեին ամենից «ավելի շատ» ընթերցող⁴⁴: 1907—1908 թթ., երբ հայ գաղթականների վերադարձի շարժում սկսվեց, գրադարան-ընթերցարանը զնալով դժգունեց և կազմալուծվեց:

Ալեքսանդրիայի հայ մշակութային կյանքում զգալի դեր էր կատարում անվանի հասարակական գործիչ և գրող Տիգրան Երկաթի անվան ժողովրդային միությունը: 1902 թ. մի խումբ երիտասարդ մտավորականներ և արվեստագետներ վարձով ձեռք են բերում մի ընդարձակ սրահ՝ դրական, թատերական և երաժշտական հրապարակային միջոցառումներ անցկացնելու համար: 1904 թ. սրահի զնալով աճող ժողովրդականությունը հիմնադիրներին ստիպում է ստեղծելու Տիգրան Երկաթի անվան ժողովրդային միությունը⁴⁵, որը զոյատևում է մինչև այսօր: Անցած 70 տարիների ընթացքում միությունը ծավալել է արդյունավոր գործունեություն մշակույթի ամենատարբեր բնագավառներում, աջակցելով Պողոսյան դպրոցին, օգնելով Եվրոպայում սովորող հայ երիտասարդների, կազմակերպելով դասախոսություններ, ներկայացումներ, համերգներ, հրապարակելով ու տարածելով օգտակար գրքեր և այլն:

Ալեքսանդրիայում յուրօրինակ ակումբի և ընթերցարանի դեր էին կատարում հայկական «Կիրիկիա» և «Սասուն» սրճարանները: Երվանդ

⁴⁴ ՏԵՍ «Արշալույս», 17 փետրվարի 1900:

⁴⁵ ՏԵՍ «Ազատ բեմ», 12 հունիսի 1904:

Օտյանը սիրով է հիշում «քաֆե Սասունը», որը հաճախ «զուտ գրական ակումբի մը կվերածվեր...: Հոն, ներսը սեղանի մը շուրջ կամ դուրսը՝ մայթին վրա, կհավաքվեինք Արփիար, Միքայել Կյուրճյան, Վահան Թեքեյան և մեկ քանի համակիր գրասերներ ու հաճելի խոսակցույթյան մը մեջ կմոռնայինք ժամերը: Հոն կծրագրվեր նաև նոր գրական հանդեսի մը կամ պարբերականի մը հրատարակումը...»⁴⁶:

1912—1915 թթ. եգիպտոսի տարբեր քաղաքներում ասպարեզ իջան մի շարք երիտասարդական և պատանեկան միություններ, որոնք նպաստում էին նոր սերնդի ֆիզիկական դաստիարակությանը: Դրանք էին Ալեքսանդրիայի «Կամբ» (1912 թ.) և Կահիրեի «Արարատ» (1914 թ.) մարմնամարզական միությունները, ինչպես և երկու բոյ-սկաուտական խմբեր⁴⁷: Այդ շարժման ոգեշնչողն ու ղեկավարը պոլսահայ նշանավոր մարզիկ Շավարշ Քրիսյանն էր: 1915 թ. Ալեքսանդրիայում հաշվվում էին շուրջ 200, Կահիրեում՝ 70—80 մարզիկ ու սկաուտ: «Կամբը», «Արարատը» և սկաուտական խմբերը Կ. Պոլսի Հայ մարմնամարզական ընդհանուր միության մասնաճյուղերն էին:

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ ԵՎ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԸ

«Արմավենի» լրագրի դադարից հետո եգիպտահայ մամուլի կյանքն ընդհատվեց մինչև 1889 թվականը, երբ Ալեքսանդրիայում Անտոն Ռըշտունին, Վահան Մամասյանը և Ղևոնդ ք. Փափազյանը լույս բնծայեցին «Նեղոս» շաբաթաթերթը: Վերջինս ստանձնել էր շաբաթաթերթի շարելը և տպագրելը, Մամասյանը՝ վարչական և հաշվային գործերը, իսկ Ռշտունին՝ խմբագրական աշխատանքը⁴⁸: Լինելով ժամանակի մարտնչ-չող հրապարակախոսներից, Ռշտունին մտրակում էր կղերափաշայական վերնախավի թուրքասիրական քաղաքականությունը: Բուրժուական պատմաբանները «Նեղոսը» համարում էին «հեղափոխական քարոզչության նվիրված... անխորհուրդ ձեռնարկ»⁴⁹: Ղ. ք. Փափազյանի դեմ բիրտ միջոցառումը և դրան հետևող ելույթներն ու դատական գործը, որոնց մասին նշվեց, պատճառ դարձան «Նեղոսի» խափանմանը: Եվ-

⁴⁶ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 537:

⁴⁷ Տե՛ս «Եգիպտահայ տարեցույց», 1916, էջ 176—177, 181—182 և 184—185:

⁴⁸ Տե՛ս «Բազմավես», 1907, էջ 74:

⁴⁹ Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄՆ-ի եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 275: Աշխատության վերջում տե՛ս եգիպտահայ պարբերական մամուլի (1865—1952) ցուցակը:

բուսայի և Կովկասի հայկական թերթերն ու հանդեսները ցավով հաղորդեցին «Նեղոսի» ողբերգական վախճանը:

Եզիպտահայ պարբերական մամուլի կյանքը վերսկսվեց «Նեղոսից» շուրջ ութ տարի հետո՝ 1897 թ., երբ Կահիրեում լույս ընծայվեց «Փարոս» լրագիրը, և այնուհետև զարգացավ բավական ուժեղ թափով: Մինչև 1917 թվականը լույս են տեսել մեզ հայտնի 58 անուն հայերեն, հայատառ թուրքերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն խիստ այլազան պարբերականներ՝ օրաթերթ, երկօրյա, եռօրյա, շաբաթաթերթ, կիսամսյա, ամսագիր, տարեգիրք և այլն, որոնք ունեին բավական խայտաբղետ բովանդակություն: Յուրաքանչյուր պարբերականում միաժամանակ տպագրվում էին ազգային, քաղաքական, տնտեսական, գրական, զեղարվեստական, մանկավարժական, երգիծական և այլ բնույթի նյութեր, սակայն ավելի լայն տեղ էր տրվում եզիպտահայ ներքին կյանքը հուզող հարցերին: Լավագույն պարբերականները՝ «Փյունիկը» (Սմբատ Բյուրատ), «Ազատ խոսքը» (Երվանդ Օտյան), «Շիրակը» (Արփիար Արփիարյան, Վահան Թեքեյան) և ուրիշներ պայքարում էին հայկական կյանքում առաջադեմ, դեմոկրատական գաղափարների արմատավորման համար:

Լույս տեսնելով 100, 150, 200, երբեմն էլ քիչ ավելի տպաքանակով, եզիպտահայ պարբերականները հաճախ 2 կամ 3 համարից հետո անհետանում էին, իսկ գոյատևելու դեպքում գտնվում էին ամենապոչի պայմաններում: Հարուստ Արփիարը գրում է, որ «Փարոսի» առաջին տարին եղել է «դժվարություններով, զոհողություններով և դառնությունամբ լիցուն տարի մը»⁵⁰: «Լուսաբեր» լրագրի «պայմաններն աննպաստ էին՝ գեշ տառեր, կտորած, թափված, ողորմելի խմբագրատուն մը, ամեն կողմ խեղճություն...»⁵¹: Պակաս ողորմելի վիճակում չէր այնպիսի բարձրորակ հանդեսը, ինչպիսին էր «Շիրակը»: Նրա խմբագիր Արփիար Արփիարյանը զանգատվում էր. «Հանդեսիս բոլոր գործերը ես պիտի ընեմ, ձեռագիր, սրբագրություն, վարչություն, փոսթայի առաքում և այլն»⁵²: Տնտեսական բարվոք պայմաններում չէր նաև «Արշալույսը»: Արխիվային մի վավերագրում ասված է, որ նրա խմբագիր Եղիշե Թորոսյանը «չարաչար աշխատությունամբ, իր կնոջ հետ, որ գրաշարություն կրնն որպես և ինք, հազիվ հալ կապրին»⁵³:

⁵⁰ «Բազմավեպ», 1907, էջ 74—75:

⁵¹ «Ամենուն տարեցույցը» (Թեոդիկ), 1923, էջ 363:

⁵² Նույն տեղում, էջ 364:

⁵³ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 9483:

Պարբերական մամուլի և առհասարակ հրատարակչական գործի պայմանները բարելավելու նպատակով, եզրիպտահայերը ստեղծել են երկու հրատարակչական ընկերություն, որոնք, սակայն, երկար կյանք չեն ունեցել: Առաջինը՝ «Հրատարակչական ընկերություն Եզրիպտոսի հայոց» ծրագրվեց և գլուխ բերվեց 1908 թ., Երվանդ Օտյանի ջանքերով: Հիմնադիր խմբի անդամներն էին՝ Գ. Զպուրջյանը, Ս. Զելահիրյանը, Պ. Օհանյանը և ուրիշներ: Ընկերությունը բաժնետիրական-շահակցական էր՝ հինգ տարի ժամկետով: Կենտրոնը հաստատված էր Ալեքսանդրիայում: Նրա գլխավոր առաջադրանքն էր. «1. Ալեքսանդրիո մեջ հրատարակել «Արև» անունով օրաթերթ մը՝ ազգային, բաղարական և գրական, բոլորովին անկախ և ղերժ որևէ կուսակցական կապերի: 2. Հրատարակել ժողովրդական գրքեր և գրքույկներ, ըլլա թարգմանություն, ըլլա հեղինակություն»⁵⁴: Երկրորդը՝ «Հայկական մամուլ ընկերությունը» կազմակերպվել է 1911 թ. Կահիրեում: Նրա նպատակն էր՝ «խիստ արժան» գրքեր հրատարակել և տարածել Արևմտյան Հայաստանում, որովհետև, ըստ նրա հիմնադիրների, «Քուրբիո գավառներուն հայությունը ամեն բանե ավելի լույսի պետք» ուներ⁵⁵: Այդ ընկերություններն արդյունավետ գործունեություն չեն ծավալել և պարտքերի տակ ընկնելով կազմալուծվել են:

Պարբերական մամուլի զարգացումը սերտորեն պայմանավորված էր համապատասխան տպագրական հիմք ստեղծելու հետ:

Աբր. Մուրատյանից հետո Եզրիպտոսում հայկական տպարան հիմնել է Ղ. ք. Փափազյանը՝ «Նեղոս» լրագրի հրատարակության կապակցությամբ: Ինչպես Մուրատյանի, այնպես էլ Փափազյանի տպարանը ուներ սահմանափակ հնարավորություններ՝ ուներ միայն հայերեն տառեր, որոնցով շարվում էր «Նեղոսը» և տպագրվում դրսում հրեա Միդրահիի տպարանում:

1890-ական թվականներից տպարանական գործն աշխուժացավ: Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում հաստատվեցին բազմաթիվ տպարաններ, որոնցից մի քանիսը բավական լուրջ ձևով արդյունավետներ էին, ունեին արդիական մեքենաներ, մի քանի լեզվով տառեր, սպասարկում էին ոչ միայն հայ տպարբերական մամուլին, այլև կատարում էին տառերի վերաբերյալ տպագրական գործեր, դունավոր տպագրություն և այլն:

⁵⁴ «Արև», 1908, № 32—33:

⁵⁵ «Արշալույս», 16 հոկտեմբերի 1912:

Կահիրեում գործում էին հետևյալ տպարանները.

1. Տպարան «Արարատ»: Սեփականատեր՝ Սարգիս Դարբինյան: Գործում էր 1897, դուցե և 1895—1896 թվականներից Կահիրեի հայաբնակ Բեյն ալ-Սուրեյնում, տպագրում էր «ամեն լեզվով» գրքեր, հարսանական հրավիրագրեր, տեղեկագրեր, նամակազուլս, տոմսեր, մահազո, ինչպես և լրագրեր: Այստեղ են տպագրվել «Մածակ», «Փյունիկ», «Արշալույս», «Նոր օր», «Ժողովուրդ» լրագրերի որոշ համարներ:

2. Վիմատպարան «Մնտիկյան»: Սեփականատեր՝ Մնտիկյան Լեւրայրներ: Կահիրեի հայկական խոշորագույն և նախորդի շափ հին տպարաններից, որը կոմպլեկտավորված էր «երեսունե ավելի վերջին կատարելագործյալ տիպար մեքենաներով»⁵⁶, կատարում էր «ամեն տեսակ գունավոր» վիմատպագրություններ, պատրաստում խավաքարտե տուփեր, ինչպես և տպագրում «ամեն լեզվե» գրքեր, հանդեսներ, լրագրեր և այլն: 1899 թ. այս տպարանում տպագրվել են «Փյունիկ» կիսամսյա հանդեսի 3—14 համարները:

3. Տպարան «Փարոս»: Սեփականատեր՝ Հ. Ալիիար: Հաստատվել է 1897 թ., համանուն լրագիրը տպագրելու նպատակով: 1898 թ. կեսերին, այն վաճառվել է «այլում 20 ոսկու...»⁵⁷: Այս փոքրիկ տպարանը գնալով մեծացել է, 1918—1920 թթ. այն համաբավում էր բավական լուրջ ձեռնարկություն:

4. Տպարան «Արշալույս»: Սեփականատեր՝ Եղիշե Թորոսյան: Ստեղծվել է 1900 թ. «ժողովրդական» միջոցներով⁵⁸ և կոչված էր սպասարկելու համանուն լրագրին: Երվանդ Օտյանը գրում է, որ այդ տպարանում «հազիվ երկու հոգիի շարժելու տեղ էար»⁵⁹: Հետագայում այդ տպարանը, դուրս գալով ողորմելի վիճակից, ստանձնում էր «գրքերու, թերթերու, հանդեսներու, բրոշյուրներու, նամակազուլսներու, վաճառականական տետրերու, այցաքարտերու, մահազոներու» տպագրությունը՝ հայերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, հունարեն, արաբերեն լեզուներով:

5. Տպարան «Նոր օր»: Սեփականատեր՝ Թորգոմ Փափաղյան: Հաստատվել է 1900 թ. և սպասարկում էր համանուն լրագրին: 1900 թվա-

⁵⁶ «Փյունիկ», 1899, էջ 48:

⁵⁷ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ր. 12, վ. 9444:

⁵⁸ Նույն տեղում, վ. 9483:

⁵⁹ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 279:

կիր արխիվային մի վավերագրում ասված է, որ այն «շատ կաղն ի կաղ կբալե... գրաշարներն միշտ փախուստ կուտան դրամ շատանալնուն համար»⁶⁰:

6. Տպարան «Արտեմիս»: Սեփականատեր՝ Մառի Պեյլերյան: Հաստատվել է 1902 թ., սպասարկում էր համանուն հանդեսին, և միաժամանակ տպագրում տարբեր թերթեր, հանդեսներ, զրբեր և առևտրական թղթեր:

7. Տպարան «Լուսաբեր»: Սեփականատեր՝ Վահան Քյուրքճյան: Հաստատվել է 1905 կամ 1906 թվականին, ծառայում էր համանուն լրագրի տպագրությանը:

8. Տպարան «Պերպերյան»: Սեփականատեր՝ Զարեհ Ն. Պերպերյան: Մեզ հայտնի չէ, թե երբ է հաստատվել: 1912 թ. այդ տպարանում լույս էր տեսնում «Հոսանքը»:

9. Տպարան «Հայկական»: Սեփականատեր՝ Օ. Հալեպլյան: Հայտնի չէ, թե երբ է հաստատվել, գործում էր 1906—1914 թթ.: Այս տպարանում են տպագրվել «Նոր ժամանակներ», «Ավել», «Մալեշ», «Հոսանք» և այլ պարբերականներ:

10. Տպարան «Թոփալյան»: Սեփականատեր՝ Գ. Թոփալյան: 1908 թ. տպարանը լույս է բնծայել «Նշտրակ» պարբերականը և ուրիշ հրատարակություններ:

11. Տպարան «Միություն»: Սեփականատեր՝ Հայ բարեգործական ընդհանուր միություն: Հիմնադրվել է հավանաբար 1906—1907 թթ. և հիմնականում սպասարկում էր «Միություն» պաշտոնաթերթին:

12. Տպարան «Ոսկետառ»: Սեփականատեր՝ նախ Բաղրատունի, ապա՝ Երվանդ Մըսրըլյան: Մեզ հայտնի չէ, թե երբ է հաստատվել, գործում է 1914—1915 թվականներից մինչև այսօր:

13. Տպարան «Ոստան»: Սեփականատեր՝ Սոկրատ Սարրաֆյան և ընկ.: Հիմնադրության թվականն անհայտ է: 1916—1917 թթ. այստեղ լույս են տեսել «Նշույններ» և «Մժղուկ» պարբերականները:

Ալեքսանդրիայում գործում էին հետևյալ տպարանները.

1. Տպարան-փորագրատուն «Նազարեթյան»: Սեփականատեր՝ Գ. Նազարեթյան: Հաստատվել է 1899 կամ 1900 թ.: Տպագրում էր հայերեն և օտար լեզուներով զրբեր, թերթեր, հանդեսներ, այցեքարտեր, մահազղներ, առևտրական թղթեր և այլն: Այստեղ են լույս տեսել

⁶⁰ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Աղատյանի ֆոնդ, ք. 12, վ. 9483:

«Ազատ խոսք» և «Արև» պարբերականներ: Իր հուշերում Նրվանդ Օտյանը բազմիցս հիշատակում է այս տպարանը և դրվատում նրա սեփականատիրոջ՝ հայ գրողի և գրքի նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարությունը:

2. Տպարան «Արարս»: Սեփականատեր՝ Արամ Ստեփանյան: Հաստատվել է հավանաբար 1900 թ., զբաղվում էր հիմնականում հայերեն լեռնաբերի և գրքերի տպագրությամբ: Այստեղ լույս է ընծայվել «Թերթիլը», «Կրակը» և այլ պարբերականներ:

3. Տպարան «Փյունիկ»: Սեփականատեր՝ Սմբատ Բյուրատ: 1901—1902 թվականներից սպասարկում էր համանուն պարբերականին: 1903 թ. այն միաձուլվել է Գ. Նազարեթյանի տպարանի հետ:

4. Տպարան «Սիսուան»: Սեփականատեր՝ Սմբատ Բյուրատ և Գ. Նազարեթյան: Ստեղծվել է Գ. Նազարեթյանի և Սմբատ Բյուրատի տպարանների միաձուլումով: Այդ համադործակցությունը երկար չի տևել, Բյուրատը հրաժարվել է, և տպարանը մնացել է Գ. Նազարեթյանին:

5. Տպարան «Կիլիկիա»: Սեփականատեր՝ բժիշկ Ա. Ա. Հակոբյան, տնօրեն՝ Բարսեղ Օհանյան: Հաստատվել է հավանաբար 1902 կամ 1903 թվականներին: 1906 թ. այս տպարանում լույս էր տեսնում «Ազատ բեմը»:

6. Տպարան «Փեթակ»: Սեփականատեր՝ Սեֆոն Թյուֆենկճյան: Հաստատվել է 1903 թ., սպասարկում էր համանուն շաբաթաթերթին:

7. Տպարան «Ասքանազյան»: Սեփականատեր՝ Միհրան Ասքանազ: Հաստատվել է 1903 թ., սկզբում սպասարկում էր միայն «Պարտեզ» շաբաթաթերթին, իսկ հետագայում ընդարձակվելով, տպագրում էր նաև տարբեր լեզուներով թերթեր, հանդեսներ, գրքեր, տեղաբնական թղթեր, այցաբարտեր և այլն:

8. Տպարան «Հայելի»: Սեփականատեր՝ Տիրան Փափազյան: Գործել է 1903—1904 թթ., լույս ընծայելով համանուն զավեշտական շաբաթաթերթը:

9. Տպարան «Թեքեյան և ընկ.»: Սեփականատեր՝ վահան Թեքեյան և ընկ.: Մեզ հայտնի չէ, թե երբ է հաստատվել, գործում էր 1905 թ.: Այս տպարանում լույս են տեսել «Շիրակը», «Օրենքը» և այլ հրատարակություններ:

10. Տպարան «Գամբետտա»: Սեփականատեր՝ Միհրան Տամատյան: Մեզ հայտնի չէ, թե երբ է հաստատվել և որքան գոյատևել: Գործում էր առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

11. Տպարան «Գասապյան»: Սեփականատեր՝ Ա. Գասապյան: Հաստատման թվականն անհայտ է: 1917—1919 թթ. այս տպարանում լույս են տեսել «Պրիսմակ» և «Որբունի» սլարբերականները:

Աստիճանաբար զարգանում էր նաև գրքերի հրատարակության գործը: 1898 փետրվար թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «Տեղս (Կահիրեում—Հ. Ք.) միմիայն երկու գիրք է տպվեր՝ խիստ փոքրածավալ հայ-արաբ բառարան և «Մաթիլտ» անվամբ վեպ մը... Տպված կան նաև կանոնագրքեր»⁶¹: Դրանք եզրիպտահայ տպարանների առաջնեկներն էին: Հետագայում հրատարակչական գործը բուռն թափ ստացավ:

Գրավաճառությունը տպարանական գործի մի մասն էր համարվում: Եզրիպտահայ տպարաններից շատերը զբաղվում էին նաև Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Թիֆլիսում, Վենետիկում, Վիեննայում տպազրված հայերեն գրքերի և թերթերի վաճառքով: Կային նաև մի քանի գրախանութներ, որոնք հայթայթում էին հայերեն, արաբերեն և եվրոպական լեզուներով գրականություն, թերթեր, դասագրքեր և այլն: Դրանցից ամենակարևորներն էին՝ «Գոլդըն քեռլը» (Մ. Պալթայան և ընկ.) և «Եզրիպտական գրատունը» (Գեորգ Նալբըյան) Կահիրեում:

Եզրիպտահայ գաղութի այս ժամանակաշրջանի պատմության հետ առնչվում են հայ գրականության մի շարք անվանի գործիչների՝ Երվանդ Օռյանի, Արփիար Արփիարյանի, Վահան Թեքեյանի, Տիգրան Կամսարականի, Տիգրան Երկաթի, Սմբատ Բյուրատի, Միքայել Կյուրճյանի, Երվանդ Սրմաքեշխանլյանի, Տիգրան Արփիարյանի, Սուրեն Պարթևյանի, Տիրան Քելեկյանի, Հարություն Ալփիարի և ուրիշների գրական, գիտական-մանկավարժական և հրատարակախոսական գործունեության որոշ տարիները: Այդ տարիներին նրանք տվել են բարձրարժեք ստեղծագործություններ, գործուն մասնակցություն բերել եզրիպտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքին: Այդ գործիչներից շատերը վախճանվել և թաղվել են Եզրիպտոսում:

Եզրիպտահայերը մեծ ոգևորությամբ նշում էին Վարդանանց տաճարը: Բացի հրատարակային տոնակատարությունից և եկեղեցական հանդիսավոր արարողությունից, Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի լավագույն սրահներում բեմադրվում էր «Վարդանանց պատերազմը» ազգային ողբերգությունը: Տոնվում էր նաև Ազգային սահմանադրության

⁶¹ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ք. 12, վ. 9432:

տարեդարձը: Ամեն տարի հունիսի 3-ին Կահիրեի Բարեգործական ընկերության ակումբում և նրա պարտեզում հավաքվում էր հոծ բազմություն, արտասանվում էին ազգասիրական ճառեր, տեղի էին ունենում հրախաղեր, նվագախումբը կատարում էր Ազգային սահմանադրութչանը նվիրված երգեր⁶² և այլն:

1912 թ. եգիպտահայերը մեծ շուքով տոնեցին հայկական գրերի գյուտի 1500-ամյակը և սպագրության 400-ամյակը: Այդ դարադարձներին նվիրված հանդիսավոր նիստ է տեղի ունեցել Կահիրեի կինո վիտլեի սրահում: Ճառերով հանդես են եկել Վահան Մալեղյանը, Սուրեն Պարթևյանը և ուրիշներ⁶³:

4. ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Եգիպտահայ թատերական կյանքը բնութագրվում է տեղական թատերախմբերի և հյուրեկ դերասանախմբերի բավական աշխույժ բեմադրություններով:

Մինչև 1900-ական թվականները տեղական մշտական գործող թատերախմբեր չեն եղել, նրանք կազմվել են ըստ առաջադրված ներկայացման կարիքների, գործել ու կազմալուծվել են, ասպ հանդես են եկել նորերը: Դրանք մինչև անգամ անուն չեն ունեցել, կոչվել են «թատերասիրաց խումբ» կամ «սիրողներու խումբ», կամ էլ նախաձեռնող ընկերության անունով: Ներկայացումները տրվել են որևէ ազգային հաստատության՝ դպրոցի, հիվանդանոցի կամ աղքատների օգտին: Եգիպտահայ համարյա բոլոր ընկերությունները կազմակերպում էին ներկայացումներ:

1900—1910 թթ. ասպարեզ իշան մի շարք ոչ-պրոֆեսիոնալ դերասաններ, որոնք զգալի չափով նպաստեցին թատերական կյանքի աշխուժացմանը: Առանձնահատուկ հիշատակության են արժանի Ալեքսանդրիայի տրամվայի վարչության ծառայող Լևոն Շիշմանյանը, ոսկերիչներ Ծ. Վոլթերը, Գ. Թերզիբաշյանը, Կ. Կարապետյանը, սիգարետի արդյունաբերողներ Գևորգ և Գասպար Իփեկյանները, ինչպես նաև տարբեր արհեստներով զբաղվող Լ. Նիզամյանը, Օ. Պողոսյանը, Տ. Նշանյանը, Գ. Բագրատունին, Հ. Ազալյանը, Վ. Քյուչուբյանը, Տ. Շա-

⁶² Տե՛ս «Արմենիա», 9 մարտի 1887:

⁶³ Տե՛ս «Հոսանք», 1912, էջ 512:

վարչը և ուրիշներ, որոնց ջանքերի շնորհիվ կազմակերպվեցին «Փայլակ» և «Հայ բեմ» թատերախմբերը⁶⁴:

Տեղական թատերախմբերի ամենախոցելի կողմն իդական ուժերի պակասն էր: Իր հուշերում Խաչիկ Սանթալյանը պատմում է, որ Եգիպտոսում «Մեծ ամոթ կհամարվեր իդական սեռի բեմ բարձրանալը, կանացի դերերը կկատարեին դեղադեմ պարոնայք...: Առաջինը բեմ ելլող կանայք եղած են Վարվառիա և Արմենուհի Յաբրըջյանները, տիկին էքսերճյանը, Մարի Պենյանը և նրա դուստրը՝ Տիրուհի Պենյանը»⁶⁵: Հետագայում արդեն բեմ էին բարձրանում մինչև անգամ մեծատուն կանայք, օրինակ, տիկիններ Տամատյանը, Իփեկյանը, Փափազյանը և ուրիշներ:

Տեղական թատերախմբերի խաղացանկն ընդգրկում էր հայ թատերական դրահանության լավագույն նմուշները՝ Մ. Պեշիկթաշլյանի «Արշակ Բ», Խ. Թերզյանի «Սանդուխտ կույս», Սմբատ Բյուրատի «Վարդանանք», Բաֆֆու «Սամվել», Պ. Գուրջանի «Աև հողեր», Ա. Արփիարյանի «Կարմիր ժամույց», Ա. Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտ», Ա. Շիրվանզադեի «Պատվի համար», «Չար ոգի», «Կործանվածը», Երվանդ Օտյանի «Ջավալըն», Օտյան-Կյուրճյանի «Ֆրանկո-թուրքական պատերազմը», Կամսարական-Կյուրճյանի «Փրկանքը», Սուրեն Պարթևյանի «Անմահ բոց», «Չայն մը հնչեց» և այլ թատերգություններ:

Առավել լայն ժողովրդականություն էր վայելում «Վարդանանքը»: Երկար տարիներ Եգիպտոսում ապրած Փենյա Արիստակյանն իր հուշերում պատմում է. «Այդ ներկայացումին պետք չէր լինում ոչ մի հայտարարության դիմելու, ոչ էլ տոմսակ ծախելու. միակ ներկայացումն էր, որ հայությունը խուռն բազմությունը ինքնաբերաբար դիմում էր թատրոն, բերելով և՛ փոքրիկ երեխաներին, և՛ ծեր մամիկներին. այդ ներկայացումը իսկապես ազգային տոն էր, մեկ շաբաթվա ընթացքում եթե երկու անգամ խաղացվեր «Վարդանանքը», նորից թատրոնը լիքը կլիներ»⁶⁶:

Եգիպտահայ թատրոնի զարգացման բավական բարձր աստիճանի մասին վկայում է թեկուզ այն, որ նրա առավել տաղանդավոր դերա-

⁶⁴ «Լուսաբեր», 14 օգոստոսի 1906:

⁶⁵ Տե՛ս ԳԱԹ արխիվ, թատերական բաժնի անտիպ նյութերից (Խ. Սանթալյան, Եգիպտահայ թատրոնը 1900—1924 թթ.):

⁶⁶ ԳԱԹ արխիվ, թատերական բաժնի անտիպ նյութերից (Փենյա Արիստակյան-Պոլիակինայի հուշերը հայ դերասանների մասին):

կատարները հանդես էին գալիս ոչ միայն եզրիպտոսում: Օրինակ, ուշագրավ է Լևոն Շիրմանյանի հյուրախաղերի հաջողությունը Սոֆիայում և Վառնայում: «Իրավունք» լրագիրը նշել է, որ նրա ներկայացումներն արժանացել են բուլղարահայերի բարձր գնահատականին⁶⁷:

Տեղական թատերախմբերի մի տարբերակն էին այսպես կոչված կես-պրոֆեսիոնալ խմբերը, որոնք կազմվում էին մեկ կամ երկու պրոֆեսիոնալ դերասանի մասնակցությամբ: Ներկայացումներից գոյացած շահույթի մի մասը ստանում էին հյուրեկ դերասանները, իսկ մյուսը հատկացվում էր որևէ կրթական կամ բարեգործական նպատակի:

Եզրիպտահայ թատրոնի պատմության ամենափայլուն էջերից է Սիրանուշի մասնակցությամբ «Վարդանանց պատերազմի» բեմադրությունը: Ընդառաջելով Հառաջդիմասեր ընկերության հրավերին, հուշակալոր դերասանուհին համաձայնվում է անփորձ երիտասարդների հետ միասին բեմ բարձրանալ Վարդան Մամիկոնյանի կնոջ՝ Վարդանուշի դերում: Ներկայացումը տեղի է ունեցել 1887 թ. փետրվարի 2-ին Կահիրեի էոզբեկիեի թատրոնում և պսակվել աննախընթաց հաջողությամբ⁶⁸:

Թովմաս Ֆասուլյաճյանի, Հարություն Ալեքսանյանի, Ֆելեկյան քույրերի գլխավորած կես-պրոֆեսիոնալ թատերախմբերը բեմադրում էին թուրքերեն լեզվով մեղոգրամներ՝ «Փարիզի աղբատները», «Փարիզի հնավաճառը», «Մոմե արձան շինողը» և այլն, որոնք սակայն հաջողություն չէին գտնում զեղարվեստական բարձր պահանջներ ունեցող եզրիպտահայ հասարակության մոտ: Թատրոնը լինում էր կիսով չափ, երբեմն էլ ավելի դատարկ: Արևմտահայ թատրոնի այդ երբեմնի փայլուն աստղերը գնալով դժգոնում էին, մոռացվում հայ հասարակությունից: Իր հուշերում Գասպար Իփեկյանը պատմում է, որ Ալեքսանդրիայում անհաջողության մատնված Ֆասուլյաճյանը գանգատվել է. «Զիս ամոթի թողուցին, այդ փուլի չէ, բայց զիս մոռցան ալ...»⁶⁹:

1906—1907 թթ. Արմեն Արմենյան ամուլի կազմած կես-պրոֆեսիոնալ թատերախմբերի բեմադրությունները պսակվեցին մեծ հաջողությամբ: Նրանց խաղացանկն ընդգրկում էր էմին Տեր-Գրիգորյանի «Գամոկլյան սուր», Ա. Շիրվանզադեի «Եվզինե», Իբսենի «Ուրվականները»,

67 Տե՛ս «Իրավունք», 14 ապրիլի 1904:

68 Տե՛ս «Արմենիա», 2 մարտի 1887:

69 ԳԱԹ արխիվ, թատերական բաժնի անտիպ նյութերից (Գարեգին Լևոնյանի արխիվ):

Ալ. դե Մյուսեի «Վաղաժամ վճիռը», Պոլ էրվիեոյի «Ճիրանները», էմիլ Օթեի «Բավարիեի փեսան», Ջ. Ջովետտիի «Անպատիվները» և այլ ստեղծագործություններ: Արմենյան ամուլի բեմադրություններից մեկի առիթով Երվանդ Օտյանը գրել է. «Մենք որ վարժված էինք հայ բեմին վրա տեսնել թրքական, շատ անգամ անիմաստ և միշտ անարվեստ խաղերը, ունեցանք ներկայացում մը, որ կհամապատասխաներ թատրոնի իսկական դերին»⁷⁰: 1910 թ. բեմադրություններով հանդես է եկել նաև Վահրամ Փաշաղյանի գլխավորած կես-պրոֆեսիոնալ թատերախումբը:

Նգիպտահայ թատերական կյանքում խոշոր իրադարձություն էին պոլսահայ և կովկասահայ պրոֆեսիոնալ դերասանախմբերի հյուրեկալին բեմադրությունները:)

Իր բեմադրությունների ժողովրդականությամբ առաջին տեղը զբաղում էր Սերովբե Պենկլյանի թատերաբաժնուական խումբը, որի կազմում ընդգրկված էին արևմտահայ թատրոնի լավագույն ներկայացուցիչներ Մնակյանը, Թրյանը, Չափրասուրը, Կյուրեղյանը, Կումուռյանը, Սիրանույշը, Գարագաշյան քույրերը, Աստղիկը, Աղվանի-Ջաբելը և ուրիշներ, թվով 45 դերասան-դերասանուհի: Խաղացանկում էին Չուխաճյանի «Լեբլեբիջին», «Քնոսի Քեհյան», Ֆրանսերենից թարգմանված օպերետներ՝ «Ժիրոֆլե-Ժիրոֆլա», «Մաղամ Անկոն», «Օրֆե Օղ Անֆեր», «Լե Բրիգան», «Լա բել էլլեն», և ղավեշտական ողբերգիչներ՝ «Փեմրե կըզ», «Բարեկենդանի հարս», «Ջաղացպանի աղջիկը» և այլն⁷¹: Գերասանախումբը Կահիրեում հանդես էր գալիս էոզրեկիեի, իսկ Ալեքսանդրիայում՝ Ալհամբրայի թատրոնում:

Պենկլյանի առաջին ներկայացումը՝ «Լեբլեբիջին» պսակվել է շտեսնված հաջողությամբ: Ներկա են եղել խղիվը, Նուրար փաշան և ուրիշ պետական անձինք «հանդերձ ընտանյոք» և «հոյակապ անդամուհիք Կահիրեի հայ գաղթականության»⁷²: Ներկայացման հաջորդ օրը Կահիրեի թերթերը «համակրական ջերմ ոճով մը խմբագրյալ հողվածներ հրատարակեցին..., առհասարակ ղրվատեցին ընդհանուր դերասանաց և ի մասնավոր Պենկլյանի և Սիրանույշի ճարտարությունն, որ

⁷⁰ «Ազատ խոսք», 1906, էջ 417—418:

⁷¹ ԳԱԹ արխիվ, թատերական բաժնի անտիպ նյութերից (Սմբատ Քեսեջյանի հուշերը՝ Արևմտահայ թատրոնի պատմությունից):

⁷² «Արևելք», 1 փետրվարի 1885:

հաճախ բուռն ու երկարատև ծափահարություններ կորզեց հանդիսականներին»⁷³։ Մարտի 16-ին էոզբեկիեի թատրոնում տեղի է ունեցել Սիրանուշի բեներֆիսը։

1887 թ. Պենկլյանի դերասանախումբը վերստին գնում է Եգիպտոս։ Նուբար փաշայի միջնորդությամբ նրա առաջ բացվում են խզիվիալ՝ արքունական թատրոնի դռները և խզիվ Թեֆիկը հովանավորում է հայ դերասաններին, նրանց ոգևորում առատ նվերներով⁷⁴։

Հետագա տարիներին Ս. Պենկլյանը մի քանի անգամ եղել է Եգիպտոսում, սակայն երբեք չի հասել առաջին հաջողություններին, թեև նրաներկայացումները՝ «Լեբլեբիջի Հոր Հոր աղան», «Ռեյմոնդ կամ հավատարմության զոհը», «Սեն գետի ոճիրը կամ Փարիզի լրագրավաճառը», «Անատոլի արյունոտ հարսանիքը» և այլն, գրավել են ոչ միայն հայ հանդիսատեսին⁷⁵։

ՊԿովկասահայ պրոֆեսիոնալ դերասանախումբը Եգիպտոս ժամանեց 1907 թ. դեկտեմբերի կեսերին և այնտեղ գործեց մինչև 1908 թ. հունվարի վերջերը։ Առաջին բեմադրությունը՝ «Պաշտպանը» արժանացավ խանդավառ ընդունելության։ Այդ բեմադրությանը նվիրված Վահան Թեքեյանի թատերախոսականում բարձր են գնահատվում Սիրանուշի տաղանդը և դրվատվում դերասանախմբի արժանիքները⁷⁶։ Դեկտեմբերի 30-ին խզիվիալ թատրոնում բեմադրվեց երկրորդ ներկայացումը՝ Զուդերմանի «Մագդան կամ հայրենական տունը», որը նույնպես ջերմ ընդունելություն գտավ հանդիսատեսի կողմից⁷⁷։ Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում կովկասահայ դերասանախումբը բեմադրել է նաև «Մեդեա», «Պաղտասար աղբար», «Դավաճանություն», «Համլետ» և «Զավակը»։

Վերահաս համաշխարհային պատերազմի հետևանքով Եգիպտահայ թատերական կյանքն ընդհատվեց։

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում։

⁷⁴ Տե՛ս ԳԱԹ արխիվ, թատերական բաժնի անտիպ նյութերից (Գարեգին Առնյանի արխիվ)։ Հաջողություններով շփացած Պենկլյանն ինչ-որ քաղաքացիական գործով մեղադրվել, դատվել և բանտարկվել է։ Նա բանտից դուրս գալուց հետո նոր թատերախումբ է կազմել և ներկայացումներ տվել, սակայն չի կարողացել վերականգնել նախկին ժողովրդականությունը։ Վախճանվել է Ալեքսանդրիայում թշվառության մեջ։

⁷⁵ «Ազատ խոսք», 1906, էջ 298։

⁷⁶ «Լուսաբեր», 28 դեկտեմբերի 1907։

⁷⁷ Տե՛ս «Լուսաբեր», 4 հունվարի 1908։

Եզրիպտահայ երաժշտական կյանքում խոշորագույն իրադարձութիւն էին Կոմիտասի համերգները:

1911 թ. հունվարին Կոմիտասը հրավեր է ստանում համերգ ու դասախոսութիւններ տալու Ալեքսանդրիայում: Նրան ուղղված հրավերի հեղինակն էր հասարակական գործիչ, Մանթաշով ընկերութիւնի Եզրիպտոսի մասնաճյուղի տնօրէն Հովհաննէս Մութաֆյանցը: Ընդունելով Եզրիպտահայերի հրավերը, Կոմիտասն իր հունվարի 29 թվակիր պատասխան նամակում գրում էր. «Ուրախութեամբ հանձն կառնեմ զալ Ալեքսանդրիա և համերգ տալ՝ հայ եկեղեցական և գեղջուկ երաժշտութենէ, և երկու դասախոսութիւն անել՝ ա) հայ գեղջուկ և բ) հայ եկեղեցական երաժշտութիւն ծագման, զարգացման և արդի վիճակի մասին»⁷⁸: Կոմիտասի պատասխանից պարզվում է, որ Ալեքսանդրիայի հայերը նրան առաջարկել են ս. Պողոս-Պետրոսի համար մնայուն «եկեղեցական խումբ պատրաստելու և հոգևոր երգեցողութիւնը կանոնավորելու մասին», սակայն նա հանձն չի առել, առարկելով, որ «տրամադրելի ժամանակ» շունի⁷⁹:

Բնութագրական է, որ Կոմիտասը պայմաններ առաջարկելիս ելնում էր հասարակութիւն շահերից: Նա գրում էր. «Համերգն գոյացած արդյունքին 1/3-ը ի նպաստ իմ երկասիրութիւնաց տպագրութիւն կառնեմ: Եթէ ի վիճակի լինեի կես առ կես կրնեիք: Դասախոսութիւնաց ամբողջ արդյունքն իմն է»⁸⁰: Իրոք, 1910—1911 թվականների համերգներից գոյացած եկամուտով է, որ Կոմիտասը կարողացավ կայացիլում տպագրել իր «Հայ գեղջուկ երգերի» երկու տետրակները:

Ըստ երևութիւն, Ալեքսանդրիայում կազմակերպվելիք երգչախմբի կազմի համար առանձին հույսեր չունենալով, Կոմիտասը բավական համեստ պահանջ էր դնում: Նա նշում էր. «Խումբ կազմելու համար 60—80 երկսեռ անձեր՝ մեծ ու պզտիկ. այս թիվն որքան ավելի լինին մասնակիցները, այնքան գոհ կմնամ: Ուրեմն, առնվազն պետք են 40—50 աղջիկներու կամ պզտիկ մանչերու ձայներ՝ ի հարկին և 20—30 մեծերու» և այլն⁸¹: Իրականում, ընտրութիւն կատարելուց հետո, Ալեքսանդրիայում կազմակերպվում է 190 հոգուց բաղկացած երգչախումբ,

⁷⁸ ԳԱԹ արխիվ, Կոմիտասի ֆոնդ, վ. 1570:

⁷⁹ Նույն տեղում:

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ Նույն տեղում:

որին Կոմիտասը համեմատաբար կարճ ժամանակում սովորեցնում է իր մշակումներից՝ հոգևոր երաժշտության 7 խոշոր հատվածներ և 15 գեղջուկ խմբերգեր, այդ թվում «Կայլի երգը», «Սոնա յար», «Կուժն առա», «Քաղհան», «Եկեք տեսեք», «Սիփանա քաջեր» և այլն:

Սուաջին համերգը կայացել է 1911 թ. հունվարի 5-ին Ալեքսանդրիայի Ալհամբրայի, երկրորդը՝ հունիսի 16-ին Կահիրեի Աբբասի թատրոնում: Համերգներում Կոմիտասն ինքը կատարել է «Տիրամայր», «Հավիկ մի պայծառ», «Մոկայց Միրզա», «Միրանի ծառ», «Կոունկ», «Լոռվա հորովել» մեներգերը, ինչպես և խմբերգերի մեներգային բաժինները:

Եգիպտական թերթերը («Լա Բուրս էփիպսինն», «Լը Պրոգրես էփիպսինն», «Լը ժուռնալ դյու Կեր», «ալ-Ահրամ», «ալ-Վաթան», «ալ-Մոգադգամ» և ուրիշներ) բազմաթիվ դրվատալից հոդվածներ են հրատարակել այդ համերգների մասին: Ալեքսանդրիայի ֆրանսիական թերթերից մեկը գրել է. «Անցյալ երեկո Ալհամբրայի բեմին վրա հայ ժողովրդի հոգին էր, որ ամբողջովին թրթռաց. հոգի մը՝ համակ եռանդ, զոր ոչ մեկ ուժ պիտի կրնար բանտել կամ մարել: Գիշերվան սարսուռին մեջ, ներգաշնակ խոսքեր և հնչյուններ, ցեղին զգացումներովն արյունված և շառագույն, կիջնեին խաղ առ խաղ. ցեղի մը, որ իր հպարտությունը կպահեր և իր փոքրիկ համայնքեն իսկ ճոխություններ կպարգևեր մարդկության»: Այդ համերգների առիթով, թերթերը խոսել են Կոմիտասի և նրա զործի միջազգային նշանակության մասին:

Կոմիտասի մեկնելուց հետո 1912 թ. Եգիպտոս ժամանեց Արմենակ Շահմուրադյանը: Անվանի երգիչն առաջին անգամ հանդես է եկել Կահիրեում Աբբասի թատրոնում՝ հայ և օտար հասարակության առաջ: Այդ առիթով, «Հոսանքը» նշել է. «Իր զմայլելի ձայնով թովեց, սքանչալուց, գինովցուց ներկաները»⁸²: Շահմուրադյանի երկրորդ երգահանդեսը կայացել է Ալեքսանդրիայի Ալհամբրայի թատրոնում, ընկերակցությամբ էոժեն Բարալյանի (դաշնամուր,) Ֆ. Լեիի (ջութակ) և Մ. Ա. Լանցոնիի (թավջութակ)⁸³: Շահմուրադյանի երգահանդեսների մասին դրվատալից հոդվածներ են լույս տեսել եգիպտական թերթերում:

Հիշատակության արժանի են նաև Եգիպտոսում կազմակերպված հայկական նվագախմբերը: 1899—1900 թթ. Ալեքսանդրիայում ասպա-

⁸² «Հոսանք», 1912, էջ 88:

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

րեզ է իջել եգիպտահայ առաջին նվազախումբը, որը բաղկացած էր 20—25 նվազողներից և, իտալացի դիրիժոր Բուչիավելլիի ղեկավարութ-
 յամբ, կատարում էր հայ և արևմտյան երաժշտության նմուշներ⁸⁴։
 «Իրավունք» լրագրի վկայությամբ, այդ նվազախումբը «հայերեն սիր-
 վելեն զատ, օտար շրջանակներու մեջ մեծ անուն շահած» էր⁸⁵։ 1901—
 1902 թթ. Կահիրեում ստեղծվել են «Արաբս» և «Քնար հայկական»
 նվազախմբերը, որոնք, ի վերջո, միավորվելով կազմել են «Արարատ-
 յան ազգային նվազախումբը»՝ մի ֆրանսիացի դիրիժորի ղեկավարու-
 թյան ներքո⁸⁶։ Հայտնի չէ, թե որքան ժամանակ են գործել այդ նվա-
 գախմբերը։

Այս ժամանակաշրջանում աշխուժություն է նկատվում նաև եգիպ-
 տահայ կերպարվեստի բնագավառում։ Կահիրեի միջազգային ցուցա-
 հանդեսում իրենց գործերն են ցուցադրել մի շարք ոչ անհայտ նկա-
 րիչներ՝ Շապանյանը, Աբառչելին (Յակուբ Արթինի դուստրը), Առաքել-
 յանը, Կարապետյանը, Սոփոն Պեղիրճյանը, Թագվորյանը, Մանուկ-
 յանը, Պաղտասարյանը, Շիշմանյանը, Դեմիրճյանը, Գրիգորյանը և
 ուրիշներ։ Ուշադրության արժանի երևույթ էին ծովանկարիչ Վարդան
 Մախոխյանի հյուրեկային ցուցահանդեսները։ Գրանցից առաջինը տեղի
 է ունեցել 1902 թ. Կահիրեի Սիրկուր Արտիստիկոյի սրահում⁸⁷, կրկ-
 րորդը՝ 1905 թ. ղեկտեմբերի 23-ին նորից Կահիրեում։ Ցուցադրվել են
 113 բարձրարժեք նկարներ⁸⁸։ Ժամանակակիցներից մեկը վկայում է, որ
 մեծ ծովանկարիչը «ողջունեցավ և գնահատվեցավ։ Օտար և հայ ջոջերը
 անոր նկարներեն ունենալու բուռն իղձին բռնկված էին»⁸⁹։

Մեզ հայտնի եգիպտահայ միակ քանդակագործը Հ. Պեղիրճյանն է,
 որը պատրաստել է Արփիար Արփիարյանի կիսանդրին։

Եգիպտոսում կային մի շարք անվանի հայ ճարտարապետներ, ո-
 րոնք աշխատում էին «Հանրօգուտ շինությանց պաշտոնական» և մասնա-
 վոր անձանց պատվերներով։ Աչքի ընկած ճարտարապետներ էին Կարո
 Պալլանը, Լևոն Նաֆիլյանը, Ազնավորյանը, Գալճյանը, Զրաբյանը,
 Նուրյանը, Էքսերճյանը և Տամատյանը։ Նաֆիլյանը հռչակված էր իբրև

⁸⁴ Տե՛ս «Փյունիկ», 1901, էջ 6—7։

⁸⁵ «Իրավունք», 27 հունվարի 1904։

⁸⁶ Տե՛ս «Իրավունք», 14 ապրիլի 1904։

⁸⁷ Տե՛ս «Գեղունի», 1902, № 4—6, էջ 35։

⁸⁸ Տե՛ս «Լուսաբեր», 4 հունվարի 1906։

⁸⁹ «Եգիպտահայ տարեցույց», 1914, էջ 110։

բազմահարկ շենքեր կառուցող վարպետ, իսկ Կարո Պալյանի «հա-
ցած ու իրագործած շենքերը» «պարզության և ներդաշնակության
գլուխգործոցներ էին»⁹⁰: Պալյանը ուսումնասիրում էր նաև արա-
բական ճարտարապետության հարցերը, նրա հմտալից դիտողությու-
նները ամփոփված են «Ծղիպտոսը և արաբական ճարտարապետությու-
նը» ծավալուն աշխատության մեջ:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 113:

Կ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՀԱՅՅԵՐԻ ԳԵՐԻ ՆՎԱԶՈՒՄԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ:
ՀԱՅ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակով նոր դարաշրջան բացվեց համաշխարհային պատմության մեջ: Բնութագրելով այն, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Կապիտալիզմի և նրա հետքերի ոչնչացումը, կոմունիստական հասարակարգի հիմքերի հաստատումը կազմում է համաշխարհային պատմության այժմ սկսված նոր դարաշրջանի բովանդակությունը»¹: Հոկտեմբերյան հեղափոխության վեհ հաղափարները լուսավորեցին Արևմուտքի պրոլետարիատի և Արևվելքի աշխատավորական զանգվածների ազատագրության ուղին, հզոր թափ հաղորդեցին ազգային-ազատագրական շարժումներին: Սկսվեց իմպերիալիզմի դադուխային համակարգի ճգնաժամն ու քայքայումը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո եզրիտական բուրժուազիան, ձգտելով հեզմտն դիրք գրավել ներքին շուկայում, գլխավորում էր ժողովրդական զանգվածների ազգային անկախության պայքարը: 1919—1923 թթ. եզրիտոսում բռնկված համաժողովրդական ապստամբությունը ցնցեց բրիտանական իմպերիալիզմի տիրապետության հիմքերը: «Անկախ և սուվերեն» թագավորության հռչակումը և քաղաքական ու տնտեսական մյուս մասներները շկարողացան կոտրել եզրիտական ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ուժը: Մոնոպոլիստական կապիտալների ներխուժումը, ուժեղացնելով աշխատավորական զանգվածների շահագործումը և դուրս մղելով մասն ու միջին բուրժուազիային, սրում էր բրիտանական իմպերիալիզմի և ազգային անկախության ուժերի հակասությունները:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 31, էջ 491:

Եգիպտական բուրժուազիայի պայքարի սուր ծայրը ուղղված էր օտարերկրյա կապիտալի դեմ, որը, օգտվելով զանազան արտոնություններից, փակում էր ազգային կապիտալի դարդացման ուղիները: 1919 թ. Եգիպտոսի տնտեսության տարբեր բնագավառներում ներդրված կապիտալի 91 տոկոսը պատկանում էր օտարերկրացիներին, ներառյալ «ոչ-ազգային» տարրերին: Համառ պայքարի շնորհիվ եգիպտական բուրժուազիային հաջողվեց աստիճանաբար փոխել օտարերկրյա և ազգային կապիտալների հարաբերակցությունը: 1934—1939 թթ. ազգային կապիտալը կազմում էր 47, օտարերկրյա կապիտալը՝ 53, 1940—1945 թթ. համապատասխանաբար՝ 66 և 44, 1946—1948 թթ.² 84 և 16 տոկոս²:

Այդ պայմաններում դիրքերը մեծ մասամբ զիջեց նաև «ոչ-ազգային» կապիտալը, և նվազեց նրա ներկայացուցիչների՝ հայ, հույն, հրեա առևտրականների և արդյունաբերողների դերը: Խոսքը մասնավորելով հայերի մասին, եգիպտական տնտեսագետ Իսավին գրել է. «Անցյալ դարում հայերի ունեցած բաղաբական ուժն անվերադարձ անցել-զնացել է: Այսօր (1947 թ.) նրանք կատարում են մի համեստ, բայց օգտակար դեր արդյունաբերության, արհեստագործության և մանր առևտրի ասպարեզում»³:

Դժվար է ձշտել «ոչ-ազգային» տարբեր խմբերին պատկանող կապիտալների ծավալը, սակայն կարելի է ասել, որ եգիպտահայ կապիտալիստները ո՛չ հույներին, ո՛չ էլ հրեաներին չէին զիջում իրենց կապիտալների ծավալով և ներքին շուկայում ունեցած կշռով: Հավանաբար դրանով է բացատրվում այն իրողությունը, որ եգիպտական բուրժուազիան նվազ եռանդով չէր պայքարում հայ կապիտալիստների դեմ:

Եգիպտոսի «ոչ-ազգային» կապիտալի ներկայացուցիչների նահանջը սկսվեց սիդարեստի արդյունաբերությունից: Հույն արդյունաբերողները փորձեցին արտադրությունը համակենտրոնացնելու միջոցով դիմագրավել կործանման վտանգը: Սիոն Արդտ, Պապադոպուլոս, Իսմալան, Պեկարիս, Մանչարոս, Բարտոլո և Լիվանոս ձեռնարկությունները միաձուլվելով կազմեցին Սալոնիկա ընկերությունը⁴: Հաջողությամբ չպսակվեցին հայ արդյունաբերողներին միավորելու ջանքերը:

² И. П. Беллев, Е. М. Примаков. Египет: время президента Насера, стр. 8.

³ Sht'w Ch. Issawi, Egypt, p. 166.

⁴ El-Grittly, The structure of modern industry in Egypt, pp. 509—510.

«Հուսաբերը» գրել է. «Պայքարը արժանավորապես դիմադրավելու մեկ ձև կար միայն: Հայ արդյունաբերողները... մրցումեն հաղթականորեն դուրս ելլելու համար վերջ պետք է տային այն մրցումին, որ գոյութուն ունեն իրենց միջև: Ներսեն համերաշխելով է միայն որ հնարավոր պիտի ըլլար դուրսեն եկող հարվածները անվտանգ դարձնելու»⁵:

Հայ արդյունաբերողները պատրանքներ էին սնուցում օտարերկրյա կապիտալի օգնությամբ գոյատևելու մասին: Մաթոսյան անանուն ընկերության և անգլո-ամերիկերն տորակկո կոմպանիի միավորումով կազմվեց «Իւթըրն կոմպանին», որը և դորձադրեց հնարավոր ամեն միջոց՝ ծխախոտագործութունը մոնոպոլիայի վերածելու համար: Չդիմանալով Իսթերն կոմպանիի ճնշմանը, անձնատուր եղան Մասպերո, Սուսա, Մելքոնյան, Կամսարական, Իփեկյան, Մավրիդես, Պապաթեղոզու և այլ ձեռնարկութուններ⁶: Կապիտուլյացիան կատարվում էր սնանկանալու սպառնալիքից ահաբեկված արդյունաբերողների համար առերևութապես ձեռնտու պայմաններով: Իսթերն կոմպանին վճարում էր յուրաքանչյուր ձեռնարկության շարժուն և անշարժ գույքի փոխարժեքը, պահպանում ինչպես ձեռնարկության, այնպես էլ հրա արտադրած սիգարետների անունը, և ձեռնարկատիրոջը նշանակում էր «ցկյանս վարիչի» պաշտոնում⁷: 1927 թ. արդեն: կարելի էր «կորսված» համարել «եզիպտահայ գաղութի տնտեսական զորավոր հենարանը՝ ծխախոտի արդյունաբերութունը»⁸:

1927—1930 թթ. Իսթերն կոմպանիի դեմ ասպարեզ իջան մի շարք մանր գործարաններ, այդ թվում Բ. Սորկուճ և ընկ.ը («Աթենաս»), Հ. Պալյան և Ս. Զիլինգարյանը («Հորա»), Տ. Հաճընլյանը («Ալ-Շարկ»), Ն. Մ. Սեքսենյանը, Թյությունճյան եղբ.-ը, Օ. Պոտուրյանը, Ն. Իզմիրլյանը և ուրիշներ: Մինչև անգամ ձեռք բերվեցին որոշ հաջողութուններ, պատրանք ստեղծելով թե «հայոց ձեռքն ելած» ծխախոտագործութունը իբր: «կրկին անցնելու վրա է մեր ձեռքը»⁹: Այդ տարիների եզրապ-

⁵ «Հուսաբեր», 7 փետրվարի 1927:

⁶ 1921 հուլիսի 26 թվակիր ակտով Մելքոնյան եղբայրների ծխախոտագործական ձեռնարկութունները նվիրարբոված էին ՀԲԸ Միության, և համարվում էին ազգային սեփականութուն: Այդ պատճառով էլ եզիպտահայ մամուլի որոշ օրգաններ փորձեցին արդենիզ գրանց վաճառք:

⁷ Տե՛ս «Արև», 18 օգոստոսի 1924:

⁸ «Հուսաբեր», 8 փետրվարի 1927:

⁹ «Արաբս», 13 ապրիլի 1929:

տահայ մամուլի էջերում կարգում ենք. «Զարկ տվեք ծխախոտի հայ նորածիլ արդյունաբերության» և այդ կարգի այլ կոչեր: Սակայն եզրիպատական բուրժուազիայի ճնշման և վերահաս տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով այդ գործարանները կարճատև կյանք ունեցան¹⁰:

Այժմ հայերը որոշ դիրքեր էին պահպանում արդյունաբերության մի բանի այլ ճյուղերում:

Իր արտադրության բանակով և տեսակների բազմազանությամբ աչքի էր ընկնում Ա. Կոկանյան և ընկ. մետաղագործական ձեռնարկությունը, որն ընդգրկում էր հինգ տարրեր բաժանմունքներ. առաջինում պատրաստվում էին կամուրջների մետաղյա մասեր, կինոսրահների ձեղնահարկեր, մզկիթների դմբեթներ, շինարարական հանգարներ և այլն. երկրորդում՝ մետաղյա լուսամուտներ, դռներ, ցանկապատեր, պատշգամբներ, խանութների փեղկեր և այլն. երրորդում՝ մետաղյա կահույք. չորրորդում՝ շենքերի, բնակարանների և պարտեզների տարրեր զարդհարմարանքներ՝ դարբնված երկաթից (ֆեր ֆորժե). հինգերորդում՝ սանիտարական խողովակներ և այլն: Կոկանյան ձեռնարկության մասնագետների ուշագրավ գործերից են Գիզեի համալսարանի և Կահիրեի միջնաբերդի մզկիթի դմբեթները, ինչպես և խոշորագույն կինոսրահներ Ռոյալի, Դիանայի, Միամիի, Ռիվուլիի ձեղունները¹¹:

Տարբեր գործածության մետաղյա իրեր էին պատրաստում նաև ուրիշներ: Սագայանի մետաղագործարանը մասնագիտացած էր ճշգրիտ սարքերի, Հ. Պապիկյանինը՝ խանութների անձայն փակվող-բացվող փեղկերի, Կ. և Ե. Դեմիրճյաններինը՝ զսպանակների և մահճակալների, Ս. Սարաֆյանինը՝ սանիտարական հարմարանքների, Լ. Կեստիկյանինը՝ կրակարանների, Նասիպ-Քորգոմինը՝ ալյումինե իրերի պատրաստության մեջ: Վերջինիս արտադրած «ֆլամպո» ջեռուցիչը և խոհանոցային այլ իրեր լայն սպառում ունեին տեղում¹²: Էմբան Անանյանը («Փոնդրբի Օրինտալ»), շարունակելով ճանաչված վարպետ-ձուլիչ Գր. Ռաֆայելյանի գործը, պատրաստում էր հայերեն և արաբերեն տառատեսակներ, տպագրական զարդեր և այլն¹³:

Հայ արդյունաբերողները կարևոր սեղ էին դրավում փաթեթավորման առարկաների արտադրության մեջ: Ամիրայան և ընկ. բրոմի-

¹⁰ Տե՛ս «Արև», 5 սեպտեմբերի 1931:

¹¹ Տե՛ս «Արև», 26 մարտի 1949:

¹² Տե՛ս «Արև», 8 սեպտեմբերի 1945:

¹³ Տե՛ս «Հայահամար», էջ 89:

լիթոգրաֆիայի գործարանն արտադրում էր ստվարաթղթե տուփեր՝ սի-
զարետի, շոր պտուղների, բաղջրավենիքի փաթեթավորման համար,
ինչպես և վիճատիպ բաղմազույն շքեղ խաղաքարտեր՝ «Ամիր» մակ-
նիշով, պիտակներ, պլակատներ, փոստային քարտեր և այլն¹⁴: Կահի-
րեում այդպիսի ձեռնարկություններ էին հաստատել Ն. Ա. Չայլակյան
և ընկ.-ը, Ռ. Մաթոսյան և ընկ.-ը, Ալեքսանդրիայում՝ Հ. Թոփալյան և
ընկ.-ը («Մոհարեմ պրես»), Գիզեում՝ Բ. Կ. Ալթունյանը: Չայլակյանի
գործարանը մասնագիտացած էր մետաղյա և թիթեղյա գունատիպ
տուփերի, Մաթոսյանինը և Թոփալյանինը՝ խաղաքարտերի, փաթեթավ-
որման թղթերի արտադրության մեջ¹⁵:

Գործարանային արդյունաբերության ասպարեզում հայտնի անուն-
ներ էին Աբդել Քերիմ Դամլակյանը, Վ. Հ. Սեֆերյանը, Վ. և Ա. Կրեդ-
յանները, Մ. էթմեքչյանը և ուրիշներ: Առաջին երկուսն արտադրում
էին բրդյա, բամբակյա և մետաքսյա բաղմատեսակ գործվածքներ. եր-
րորը՝ գլխարկներ, իսկ վերջինը՝ մետաղյա լուսացանց՝ նավթով վառ-
վող լամպերի և լապտերների համար¹⁶: Կային նաև հայերի պատկա-
նող մի շարք կաշեգործական, օճառագործական, կահույքագործական
և այլ ձեռնարկություններ:

Ակնառու փոփոխություններ չկատարվեցին արհեստագործության
մեջ: Ինչպես նախկինում, բարձր էր գնահատվում հայ ոսկերիչների,
դերձակների, կոշկակարների, լուսանկարիչների, ներկարարների, ցին-
կոգրաֆիստների, ինչպես նաև ցուցանակ պատրաստող, էլեկտրասար-
քեր, շարժիչներ և մեքենաներ վերանորոգող հայ վարպետների աշխա-
տանքը: Հռչակված վարպետ ցինկոգրաֆիստներ էին Ա. Պերպերյա-
նը և Ա. Քյուրքչյանը: Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի Պերպերյան արհես-
տանոցները ունեին կլիշեններ և կնիքներ պատրաստող արդիական մե-
քենաներ¹⁷: Ա. Քյուրքչյանը մասնագիտացած էր տրիխրոմ տպագրու-
թյան համար կլիշենների պատրաստության և պողպատի վրա փորագրու-
թյան մեջ¹⁸: Փորագրության մի ինքնուրույն ճյուղ էր մետաղյա կաղա-
պարների պատրաստումը: Այդ արհեստում ճանաչված վարպետներ էին
Ն. Մխիթարյանը և Ա. Հրանդը:

Եղիպտահայ կապիտալիստներն ավելի կարևոր դիրքեր զիջեցին

¹⁴ ՏԵՍ «Հուսարեր», 6 հուլիսի 1935:

¹⁵ ՏԵՍ «Արև», 26 մարտի 1949:

¹⁶ ՏԵՍ «Հուսարեր», 6 հուլիսի 1935:

¹⁷ ՏԵՍ նույն տեղում:

¹⁸ ՏԵՍ «Արաբս», 15 փետրվարի 1936:

առևտրի ստպարեզում: Նրանց սպառնացող կործանման վտանգը կանխելու համար տնտեսագետներն առաջարկում էին զանազան դեղատոմսեր: Մեկն առաջարկում էր «կազմել հայ առևտրականների միություն մը», որը «պիտի միացնեն զիրար շեղութեանը ուժերը և, զանոնք ներդաշնակելով, հայ խանութպան-առևտրականը մրցակցութեան ընդունակ պիտի դարձնեն»¹⁹: Մի ուրիշը, նշելով, որ «տեղացի տարրը բավական զարգացած է և ձեռք զարկած դրեթե առևտրի բոլոր ճյուղերուն», թելադրում էր՝ «տեղացի տարրին հետ առևտրական համագործակցություն հաստատել» և, հեռանալով մեծ քաղաքներից, «գյուղաքաղաքներու և նույնիսկ գյուղերու մեջ տարածվի...»²⁰: Այդ և նմանօրինակ այլ դեղատոմսերը շօնեցին հայ առևտրականներին, և նրանց դերը չնալով փորրացավ եզրպտական շուկայում:

Եզրպտական բուրժուազիայի ճնշման ներքո ստպարեզից քաշվեցին կամ մանրացան այնպիսի խոշոր առևտրական հիմնարկներ, ինչպիսիք էին «Ա. Մանուկյան և որդիք», «Գ. Թոփալյան», «Պաքըրճյան եղբ.», «Ա. Իփլիկճյան», «Գ. Մուրադյան», «Ա. Օտապաշյան և ընկ.», «Վ. Պարծանքյան» և այլ, որոնք ուժգնորեն ցնցվել էին այն կորուստների հետևանքով, որ Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի և ներքին զավառների նրանց մասնաճյուղերը կրեցին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Հայերի ձեռքից օտարերկրյա էՄՍՕ ընկերութեանն անցավ «Ա. Ի. Մանթաշև և ընկ.» նավթարդյունաբերութեան և առևտրի ընկերությունը: Օտարերկրյա կապիտալին անձնատուր եղավ նաև հունքածուխի խոշորագույն հիմնարկներից «Կոմպետուռ Բելթ Օրիենտալը» (Գարամանյան եղբ.): Սիգարետի արդյունաբերութեան ստպարեզում դիրքերը զիջելուց հետո հայերը համարյա դեր չունեին նաև ծխախոտի առևտրում: 1924 թվակիր արխիվային մի վավերադրում ասված է. «Մեծաքանակ վաճառականութեան մեծ գործի տեր հայ տուներ իսկապես սակավաթիվ են Եզրպտոսի մեջ. բավական աչքառու չափով կան երկրորդ կարգի վաճառականներ և փորրաքանակով գործ կատարող առևտրականներ»²¹: Զ. Քեշիշյանը («Պրենսես»), Թ. Թագվորյանը, Հ. Մարգարյանը, Հ. Գալփաքյանը և մի քանի ուրիշներ զբաղվում էին կտորեղենի մեծածախ և մանրածախ առևտրով: Երկաթ, երկաթեղեն և մեքենա-

¹⁹ «Արև», 18 հոկտեմբերի 1924:

²⁰ «Արև», 3 դեկտեմբերի 1929:

²¹ ՊԿՊԱ, ֆ. Գեշէ, ենթ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 6:

ներ ներմուծող բազմաթիվ հայ առևտրականներից մնացել էին միայն երեքը՝ Զ. Խորասանճյանը, Գ. Հովակիմյանը և Հ. Հակոբյանը: Թանկագին քարերի, ոսկու և գոհարեղենի առևտրում որոշ դեր էին կատարում Մ. Ղազարոսյանը, Յուսուֆյանը, Մանսուրյան եղբ.-ը, Ն. Գալսերլյանը, Գ. Զեղալիբըլյանը, Գ. Թոփուզյանը և ուրիշներ: Քայց դրանք էլ, ինչպես նշել է Ս. Շալճյանը, դանդաղ էին «տազնապլալ» վիճակում. «Բոլորն ալ զիրար կհալածեն, զիրար կխաշաձեն և պատահական դժվարությունց պարագային ոչ ոք կփափաքի օգնության անկեղծ ձեռք երկարել: Այս բոլորին իբրև հետևանք օտարը հետզհետե նահանջի պիտի ենթարկե հայ անպաշտպան զրամատերը կամ խանութպանը...»²²:

Դիրքերը զիջեցին նաև եզիպտահայ կալվածատերերը: Նրանց վստահություն չէր կարող ներշնչել բրիտանական տիրապետությունից ազատագրվել ձգտող Եգիպտոսը, և պանտացիաները վաճառելու խուճապ սկսվեց: 1924 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «Պողոս փաշա Նուբար, Միքայել բեյ Ռեիզյան և Գրիգոր Թարաղճյան վերջերս վաճառեցին իրենց սեփական նշանավոր ազարակները Եգիպտոսե վերջնականապես մեկնելու մտադրությամբ»²³: Նրանց օրինակին հետևեցին նաև ուրիշները, և հայ խոշոր կալվածատերեր համարյա շմնացին Եգիպտոսում: Տարբեր ցուցակներում կալվածատեր հիշատակված հայերը պարզապես տնտեսներ էին, որոնք «պատերազմի ատեն կրցել էին փոքր ի շատե օգտվիլ... և սեփական հասութաբեր տուներ կառուցանել» կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և այլ վայրերում²⁴:

Հայերի դերը փոքրացավ նաև պետական ծառայության ասպարեզում: «Հուսաբերը» իրավացիորեն գրում էր. «Եգիպտահայը, աննկատ ու անաղմուկ, այլևս դուրս վտարված է այս երկրի պետական ասպարեզին»²⁵: Մնացին համեստ, բայց օգտակար պաշտոններ զբաղեցնող սակավաթիվ հայեր պատերազմական մինիստրությունում (թարգմանիչներ Բ. Յազմաջյանը, Հ. Սաբրին և Հ. Մանուկը), հանրօգուտ շինությունաց մինիստրությունում (քարտեզագիր Մ. Պալայանը, ճարտարապետներ Վ. Աստվածատրյանը, Ա. Թեմիրյանը, ինժեներ Խ. Մինաս-

²² «Արև», 18 հոկտեմբերի 1924:

²³ ՊԿՊԱ, ֆ. Գեձն, եթ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 6:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 8:

²⁵ «Հուսաբեր», 7 փետրվարի 1927:

յանը), առողջապահության վարչությունում (բժիշկ Եզվարդ Արշակունին, Արմ. Ազատյանը²⁶) և այլն:

Բազմաթիվ հայեր ծառայում էին օտարերկրյա և մասնավոր հիմնարկներում՝ Կրետի կիոնե, Բանկ իմպերիալ Օ.տոման, Բանկ ազրիկոյ, Դեոչ օրիանտալանկ, Կես հիպոթեկեր, Եգիպտոսի գյուղատնտեսական և արդյունաբերական անանուն ընկերություն, Հանրային պարտուց դրամարկղ, Կահիրեի ջրի հայթայթման ընկերություն, Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի տրամվայի ընկերություններ, Կահիրո էլեկտրիկ ուղիվնյա կոմպանի, Կահիրեի հանրօգուտ շինությունաց ընկերություն, Վազոն-լի միջազգային մարդատար տրանսպորտի ընկերություն²⁷ և այլն:

Ազատ ասպարեզի անձանց մեջ իրենց կարևոր տեղն ունեին բժիշկները, ատամնաբույժները, ղեղաղործները, իրավաբանները և այլն²⁸:

Այսպիսով, ներքին շուկայում աստիճանաբար տիրապետող եգիպտական բուրժուազիայի ճնշման ներքո, «ոչ-ազգային» կապիտալը դուրս մղվեց ասպարեզից, և նրա երբեմնի կարկառուն ներկայացուցիչները՝ հայ, հույն, հրեա կապիտալիստները կորցրին իրենց տնտեսական առաջատար դերը:

1. ԱՅ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

«Ոչ ազգային» կապիտալի դեմ եգիպտական բուրժուազիայի պայքարը կրում էր տոհասարակ խաղաղ բնույթ, սակայն նրա առավել ունակցիոն շրջանները պահանջում էին ծայրահեղ միջոցներ: Որոշ հետադիմական գործիչներ կողմնակից էին նույնիսկ թալանի ու վատար-

²⁶ Գոկտ. Ա. Ազատյանը տարիներ շարունակ ուսումնասիրել է եգիպտոսի ջրերը և 1930 թ. հրատարակել է «Les Eaux d'Égypte» խորագրով ֆրանսերեն եռահատոր աշխատությունը, որի առաջին հատորը նվիրված է նեղոսի, երկրորդը՝ եգիպտոսի ստորերկրյա և երրորդը՝ աղբյուրների ջրերի համակողմանի հետազոտությանը: Եգիպտոսի առողջապահության վարչության լաբորատորիայի ղերեկտոր Հ. Մարիան Պերին այն համարում է «խոր ուսումնասիրություն», որը գերազանցում է մինչև այդ նույն թեմային նվիրված բոլոր աշխատությունները («Les Faix d'Égypte», t. I, pp. 3—4):

²⁷ Տե՛ս «Արև», 31 դեկտեմբերի 1924: Վազոն-լին մարդատար տրանսպորտի օտարերկրյա ընկերություն էր, որը մասնաճյուղեր ուներ Մերձավոր Արևելքի գլխավոր քաղաքներում: Ճանիկ Զազրըն այդ ընկերությունում ծառայել է 1901—1906 թթ. որպես ստորադաս պաշտոնյա, 1906—1924 թթ.՝ եգիպտոսի մասնաճյուղի վարիչ, իսկ 1924—1951 թթ.՝ ընդհանուր գիրեկտոր եգիպտոսի, Սիրիայի և Պաղեստինի մասնաճյուղերին աշխատակալ գործ է կատարել նաև եգիպտոսում տուրիզմի զարգացման գործում:

²⁸ ՊԿՊԱ, ֆ. Գեձէ, եթ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 6:

ման միջոցով հաշվհարգար տեսնել ինչպես օտարերկրյա, այնպես էլ «ոչ-ազգային» կապիտալի ներկայացուցիչների հետ: Դրանց է ակնարկում Ա. Ալպոյաճյանը, երբ խոհեմաբար գրում է. «Դժբախտաբար ազգայնականության սխալ ըմբռնումով սնած եզիպտացիներու մեջ... կարգ մը սխալ գաղափարներ տարածված են ոչ-եզիպտացի ցեղերու դեմ ատելութուն սերմանելով: Նույնպես կային տարրեր, որոնք կրոնական ատելութուններ ալ կարծարծեին, որով բոլոր ոչ-իսլամ տարրերու դեմ կուզեին պայքար բանալ կամ դանոնք երկրին հեռացնել»²⁹: Այդ տրամադրությունների արդյունքն էին այն հակահայկական իրադարձությունները, որ «հայերի կոտորած» անունով մտան պատմության մեջ:

Հայտնի է, որ 1918 թ. նոյեմբերի 13-ին բուրժուական ակնասլոր գործիչներ Սաադ Զաղլուլը, Ալի Շարավին, Աբդել Ազիզ Ֆահմին և ուրիշներ եգիպտական ժողովրդի անունից պահանջեցին վերացնել պրոտեկտորատը, հռչակել եգիպտոսի անկախությունը: Նրանց պահանջը մերժվեց: 1919 թ. մարտի 8-ին, երբ նրանք պատրաստվում էին մեկնել Փարիզ՝ հաշտության կոնֆերանսում եգիպտոսի դատը պաշտպանելու, ձերբակալվեցին և արսորվեցին Մալթա կղզին: Դա կալծ դարձավ հակաբրիտանական համաժողովրդական ապստամբության բռնկման համար: Մարտի 9—15-ի ցույցերն ու գործադուլները բրիտանական գաղութարարներին ստիպեցին Սաադ Զաղլուլի պատվիրակության առաջ բանալ Փարիզի կոնֆերանսի ճանապարհը, սակայն դադարների վերաբաժանումով զբաղված պետությունները լսել անգամ չկամեցան եգիպտոսի անկախության մասին: Ապրիլի 7-ին բարձրացավ ապստամբության երկրորդ ալիքը, որը վերածվեց մոլեռանդական շարժման՝ ուղղված եվրոպացիների և ոչ-մուսուլման ազգային փոքրամասնությունների դեմ: Կահիրեում ցուցարարները դատարկեցին եվրոպական Մորմունս, Դեյվիդ, Բրայն և Բալաջի, Հաիմ և ընկ. հանրախանութները, և, շարժվելով դեպի հայաբնակ թաղերը, թալանեցին հայերի կրպակներն ու վաճառատները, ներխուժեցին նրանց բնակարանները, կոտորեցին որոշ թվով հայեր: Թեմական իշխանությունները դիմեցին Վահիդ կուսակցությանը, որի միջնորդությամբ վերջ գրվեց արյունահեղությունը:

Այնուամենայնիվ բրիտանական զինված ուժերը ցուցադրաբար «պաշտպանեցին» հայերին, նրանց տեղափոխելով Գալուստյան դրոպ-

²⁹ Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄՇ-ի եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 9:

րոց և Հելիոպոլիսի ձիարշավարան: Նույն ձևով վարվեցին նաև Ալեքսանդրիայի բրիտանական իշխանությունները: Ազգային առաջնորդարան տեղափոխված հայերը շուրջ երկու ամիս մնացին անգլիական զորքերի «պաշտպանություն» ներքո: Այդ նույն ժամանակ Փարիզի Հաշտության կոնֆերանսում բրիտանական դիվանագետները, վկայակոչելով Կահիրեի արյունոտ իրադարձությունները, ճառում էին Եգիպտոսի անկախության պահանջի կանխահասության մասին:

Եգիպտական պատվիրակությունը, դժվար կացությունից ելք որոնելով, կոնֆերանսի մասնակիցներին հղեց մի հուշագիր, որտեղ «հայերի կոտորածի» մասին ասված էր. «Պատերազմի սկզբում եգիպտական ժողովուրդն ամբողջովին զինաթափվեց...: Տարօրինակ և անբացատրելի էր այն, որ ցույցերի ժամանակ միայն հայերը զենք ունեին: Եգիպտական ժողովուրդն երբեք թշնամություն չի անուցել հայերի նկատմամբ, նրանք մյուս օտարերկրացիների նման մեր երկրում վայելում են առածի կարգ անցած մեր ասպնջականությունը: Ուրեմն հեշտ է պատկերացնել ցուցարարների ընդհանուր զարմանքը և զրգովածությունը, երբ հայերը զենք էին օգտագործում իրենց դեմ. այդ անբացատրելի արարքը հաճախ համընկնում էր շարժումն ամեն զենով խեղդելու նպատակով ուղարկված անգլիական զնդացիորդների տեղ հասնելու հետ: Կատարված սպանությունները ցուցարարներին տալիս էին օրինական ինքնապաշտպանության իրավունք. հնարավոր է, որ զրգոված ամբոխը հանցավորների հետ շփոթած լինի նաև մի քանի անմեղների: Սակայն մի բան բացորոշ է, որ ամբոխի գործողությունները կրում էին փոխադարձության բնույթ»³⁰:

Այդ փաստաթուղթը շարադրողները լավ գիտեին, որ եգիպտահայերը ոչ զենք են օգտագործել, ոչ էլ արաբներ սպանել, այլ եղել են քավություն նոխադ: Այդ մասին է վկայում թեկուզ այն դրական վերաբերմունքը, որ «հայերի կոտորածը» այս կամ այն ձևով արդարացնող գործիչները միառժամանակ հետո որդեգրեցին եգիպտահայերի նկատմամբ: Եգիպտական կառավարությունը «վնասուց հատուցում» տալով, փորձեց գոնե մասամբ դարմանել հայերի կորուստները: Բացի այդ, Սաադ Զաղուլը և ուրիշ գործիչներ, այցելելով Կահիրեի հայոց առաջնորդարանը, ցավակցություն հայտնեցին զոհված հայերի համար: Զաղուլը հայոց առաջնորդարանում է եղել նաև 1922 թ. ապրիլի 9-ին և

³⁰ „Documents diplomatiques concernant l’Egypte“, Paris,, 1920, p. 115.

1923 թ. սեպտեմբերի 29-ին, երբ հնաադիմականներին հաջողվել էր հայերի նկատմամբ վերստին խախտել արաբ բնակչության վստահությունը³¹: Արդարև «հայերի կոտորածը» եգիպտական ռեակցիայի վերջին արարքը չէր:

1922 թ. փետրվարի 28-ին դադութարարները միակողմանի կարգով վերացրին պրոտեկտորատը և Եդիպտոսը հռչակեցին սահմանադրական միապետություն: Մարտի 15-ին Եդիպտոսի թագավոր հայտարարվեց Մոհամմեդ Ալիի դինաստիայի ժառանգներից Ֆուադը, 1923 թ. ապրիլի 19-ին հրապարակվեց Եգիպտոսի սահմանադրությունը: 1924 թ. հունվարին Սաադ Ջաղուլը, ընդառաջելով դադութարարների հրավերին, կազմեց «անկախ և սուվերեն» Եգիպտոսի առաջին կառավարությունը: Այդ քայլը պատճառ դարձավ ազգային-ազատագրական ուժերի երկփեղկմանը:

Ազգային անկախության սպաքարը մինչև վերջ տանելու կողմնակիցները Ջաղուլին համարեցին «հայրենիքի դավաճան»: 1924 թ. հուլիսի 12-ին նրանց զինած տեղորիստը՝ Բեուլինի բժշկական համալսարանի ուսանող եգիպտացի 21-ամյա Աբդել Լաթիֆը մահափորձ կատարեց Ջաղուլի դեմ: Չնայած ահաբեկիչը ձերբակալվեց ոճրի վայրում, այնուամենայնիվ, ինչպես նշել է «Մար» թերթը, «դավադիր լեզուներ տարածայնություն հանեցին քաղաքին մեջ, թե ոճրագործը հայ է. և թե ոճիրը նպատակ ունի վնասելու Եգիպտոսի դատին: Եվ այս տարածայնության հետ միաժամանակ մայրաքաղաքի հայերուն դեմ կտրոթկար ժողովրդային բարկություն մը, որը կսպառնար աղետալի հետևանքներ ունենալ, եթե ճշմարտությունը ատենին չզար հանդարտեցնելու խռոված միտքերը...»³²: Դավադիրների նպատակն էր նոր արյունահեղություններով խանգարել Սաադ Ջաղուլի կողմնակիցների և բրիտանական դադութարարների համագործակցությունը:

Առաջին հերթին ինքը՝ Սաադ Ջաղուլը վճռական դեր կատարեց հուզված ամբոխը զսպելու գործում: Հիվանդանոցում տեղեկանալով, որ «ոճիրը հայոց կվերագրվի, Սաադ փաշան հրահանգ կուտա Թեոֆի Նեսիմին (ներքին գործերի մինիստր—Հ. Թ.), որպեսզի անմիջապես մամլո գիվանի հաղորդագրություն մը հանվի, և ոստիկանության ամեն շրջանակի հրաման արվի անգործության պահպանումին աշախուրջ հրա-

³¹ Ա. Ալպոյանյան, Թորոմ պատրիարք Գուշկյան, էջ 262:

³² Ըստ «Շուսաբների», 19 հուլիսի 1924:

կելու համար»³³: Կատարելով Զաղլուլի հրամանը, Նեսիմը հայտարարել է, որ «չարամիտ անձերու կողմե մասնավոր նպատակներով հերյուրված է» ոճրագործի հայ լինելը և ավելացրել. «Այդ շարամիտները այլևս չպիտի կրնան իրենց գործը շարունակել: Հայերը խաղաղասեր ժողովուրդ մըն են, որ այս երկրին ծառայութիւն մատուցած են միշտ իրենց աշխատասիրութեամբ, զիտութեամբ և ճարտարվեստով»³⁴: Իր հերթին, պատասխանելով եգիպտահայոց առաջնորդ Թորգոմ Գուշակյանի ցավակցական հեռագրին, Զաղլուլը նշել է. «Նորապէս զգացվեցա զայրութիւն և սոսկումին, ինչպէս նաև ցավակցական այն արտահայտութեանց համար, զորս հաճած էիք հայտնել ինձ եգիպտահայ զաղութին անունովը, այն հարձակումին առթիվ, որուն ենթարկվեցա այս առավոտ. կիսնդրեմ ընդունիլ և հաղորդել բովանդակ եգիպտահայութեան իմ երախտագիտութեանը»³⁵: Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի հայկական եկեղեցիներում այդ հեռագիրը կարդացվել է «ի ներկայութեան խումբ բազմութեան» և պատարագ մատուցվել Սաադ Զաղլուլի «շուտափուլթ ապաքինման համար»³⁶:

Պետք է նաև ընդգծել, որ արաբական մամուլի որոշ օրգաններ արեցին հնարավոր ամեն ինչ բորբոքված հակահայ կրքերը հանդարտեցնելու համար: «Երկու ոճիրները» խորագրով առաջնորդողում «ալ-Ահրամը» նշել է, որ Սաադ Զաղլուլի դեմ մահափորձը և այն հայերին վերագրելու փորձը «երկու նույնքան ծանր ոճիրներ են»³⁷: Իսկ «Մար» թերթը գրել է. «Եգիպտացի ժողովուրդը մոտեն տեղյակ չըլլալով հայոց սզգային ձգտումներուն և անոնց քաղաքական համոզումներուն, թերևս մեղադրելի չէ, երբ կհավատա այն հակահայ տարածայնութեաններուն, զորս կարգ մը դավադիրներ հրապարակ կնետեն ատենն մը իվեր: Եթե եգիպտացին ճանչնար հայ իրականութեանը, կթե մոտեն ուսումնասիրեր հայուն բաղձանքը, եթե գոնև կարդար եգիպտական վերածնութեան առթիվ հայկական մամուլի արտահայտութեանները, ապահովարար պիտի համոզվեր, թե հայը անկարող է ձեռք վերցնել Եգիպտոսի այն մեծ զավակին վրա, որ հերոսական կեցվածք ունեցավ Եգիպտոսի նվիրական դատին մեջ...: Մենք համոզված ենք, թե այս երկրին թշնամիները

³³ «Արև», 18 հուլիսի 1924:

³⁴ Ըստ «Հոսոսարերի», 31 հուլիսի 1924:

³⁵ «Արև», 15 հուլիսի 1924:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ «Արև», 19 հուլիսի 1924:

ուչ թե հայերն են, այլ անոնք որ հայու նկատմամբ սուտ լուրեր կտարածեն: Որովհետև այս շինծու տեղեկություններով անոնք ծառայություն կրեն են այն օտարականին (Անգլիային—Շ. Ք.), որ իր ստիպասողական դիրքին մեջ պատեհ առիթ կորոնե մահացնելու համար Եգիպտոսի արդար պահանջներուն իրագործումը»³⁸: Մահափորձից անմիջապես հետո «եգիպտական ուսանողների միություն» հրապարակած հայտարարությունում ասված էր. «Ոճրագործը հայ չէ, այլ եգիպտացի»³⁹:

Այդ և մյուս բազմաթիվ հայտարարությունների նպատակն էր հերքել 1919 թվականի տխուր իրադարձությունների առիթով հայերի հասցեին կատարված անհեթեթ վերագրումները: Այդ առումով առավել բնորոշ են Ալեքսանդրիայի «ալ-Միզպահ» թերթի հետևյալ տողերը. «Մենք հայերը մեր ազգին եղբայրակից համարելու պարտականության ներքև ենք, որովհետև անոնք այս երկիրը կնկատեն իրենց հայրենիքը, երբևր չեն ջանացած երկրի պարտավորություններին խուսափիլ, օտար պաշտպանություններ ձեռք բերելով: ... Այս ազնիվ ժողովուրդին պատմությունը սերտիվ կապված է եգիպտական անկախության հետ... սկիզբն մինչև այժմ»⁴⁰:

Այնուամենայնիվ եգիպտական բուրժուազիան շարունակեց պայքարը «ոչ-ազգային» կապիտալի ներկայացուցիչների դեմ: Այդ պայքարի հետևանքով, նախ և առաջ, տապալվեց եգիպտահայերի քաղաքացիության հարցը:

1920-ական թվականներին, ինչպես հայտնի է, թուրքական կառավարությունը հպատակության իրավունքից զրկեց արտասահմանում գտնվող օսմանյան հպատակ հայերին: Այդ պայմաններում եգիպտական քաղաքացիությունը կենսական նշանակություն ունեւր դադարի «ստվար մեծամասնության»՝ ավելի քան 10.000 նախկին օսմանյան հպատակ հայերի համար: Եգիպտական օրենքները սահմանափակում էին ինչպես օտարահպատակների, այնպես էլ «անքաղաքացի» նախկին օսմանահպատակների իրավունքները՝ մշտական բնակչության, աշխատանքի և այլ հարցերում⁴¹:

³⁸ «Նուստեր», 19 հուլիսի 1924:

³⁹ «Արև», 19 հուլիսի 1924:

⁴⁰ Ըստ «Արևի», 12 օգոստոսի 1924:

⁴¹ Մինչև բրիտանական տիրապետությունը ստեղական հպատակ և օսմանահպատակ եգիպտացիները ունեին միևնույն պարտավորությունները և իրավունքները: Նրանց սահմանադատելու առաջին փորձը կատարվեց 1883 թ. մայիսի 1-ի օրենքով, որով բնութիւլ իրավունք տրվեց միայն «ստեղական հպատակ» եգիպտացիներին: Առավել ար-

1929 թ. փետրվարի 27-ին հրապարակվեց եգիպտական հայատակութիւն կամ քաղաքացիութիւն չունեցող քաղաքացի էին համարվում, նախ, արքայական ընտանիքի անդամները, երկրորդ՝ ըստ 1900 թ. հունիսի 29-ի գեղեցիկ առաջին հոգովածի եգիպտացի համարվածները⁴² և օսմանյան այն հայատակները, որոնք առ 1914 թ. նոյեմբերի 5-ը, այսինքն Թուրքիայի պատերազմի մէջ մտնելու օրը, եգիպտոսում էին բնակվում և շարունակել էին այնտեղ բնակվել մինչև քաղաքացիութիւն օրենքի հրապարակումը: Քաղաքացիութիւն օրենքի երրորդ հոդովածը վերաբերում էր օսմանյան այն հայատակներին, որոնք 1914 թ. նոյեմբերի 5-ից հետո էին հաստատվել եգիպտոսում և շարունակում էին այնտեղ բնակվել մինչև քաղաքացիութիւն օրենքի հրապարակումը: Չորրորդ հոդովածը վերաբերում էր նրանց, ովքեր թեև 1914 թ. նոյեմբերի 5-ից առաջ մշտական բնակութիւն էին հաստատել եգիպտոսում, բայց այնտեղ չէին մնացել մինչև այդ օրենքի հրապարակվելը: Այդ երկու հոդովածների ներքո ընկած օսմանյան հայատակները, որոնց մէջ զգալի թիւ էին կազմում հայերը, եգիպտական քաղաքացի չէին համարվում և պարտավոր էին օրենքի հրապարակումից հետո մեկ տարվա ընթացքում գրավոր դիմում ներկայացնել ներքին գործերի մինիստրութիւնը, որպէսզի «եգիպտական ազգութիւնը ընդունած նկատվին», իսկ դիմում չներկայացնելու կամ մերժվելու դեպքում կարող էին

մատական միջոցառում էր պետական պաշտոնյաներ նշանակելու և ազատելու վերաբերյալ 1883 թ. ապրիլի 10-ի օրենքում մտցված փոփոխութիւնը, որով պետական պաշտոններում ծառայելու իրավունք էր տրվում «միայն եգիպտացիներին»: Այդ փոփոխութիւնը սակայն համարվեց շահազանց խիստ և կատարվեց հետևյալ լրացումը. «եգիպտացի են համարվում եգիպտոսում ծնված և այնտեղ մշտական բնակութիւն հաստատած օսմանյան հայատակները, ինչպես և այն օսմանյան հայատակները, որոնք առնչված տասնհինգ տարուց ի վեր բնակվում են եգիպտոսում»: Եգիպտական իրավագետ Դահանը, ակնարկելով Նուրար փաշային, նշել է, որ այդ լրացումը կատարվեց, որովհետև կային ոչ եգիպտացի դորժներ, որոնք, այնուամենայնիվ, արժանի էին ուշադրութիւն (Dahan, Const. «Recherches sur la Nationalité des sujets ottomans établis en Egypte», տե՛ս «L'Egypte contemporaine», 1918, № 37, pp. 84—85, 88).

⁴² Ըստ այդ օրենքի առաջին հոդովածի, եգիպտացի էին համարվում նրանք, ովքեր 1848 թվականի հունվարի 1-ից եգիպտոսում մշտական բնակութիւն էին հաստատել և շարունակում էին այնտեղ բնակվել, երկրորդ՝ եգիպտոսում մշտական բնակութիւն հաստատած օսմանյան հայատակների զավակները, երրորդ՝ եգիպտոսում ծնված և այնտեղ բնակվող օսմանյան հայատակները, որոնք եգիպտական զինվորական օրենքի համաձայն ծառայել էին բանակում կամ փրկագին վճարել և, վերջապես, այն երեխաները, որոնց ծնողներն անհայտ էին:

«Եզիպտոսեն հեռանալու ստիպման ենթարկվել»⁴³: Ստեփան Շահապը գրել է. «Ասիկա բաց դուռ մըն է: Հոն տեղ-տեղ կնշմարենք օրենսդիր մարմնի մասնավոր մտահոգությունը՝ համայնավար որևէ փրփական-տի դեմ»⁴⁴:

Հայերին «եզիպտական ազգության շնորհվելուն» խուշընդոտում էին ռեակցիոն տարրերը: Նրանք, ինչպես նշել է Ալեքսանդրիայի «Արաբս» թերթը, «մամուլի, թե այլ միջոցներով կծայրհին մեր մասին աննպաստ կարծիքներ տարածել և, մեզ իբր անպետ, նույնիսկ վնասակար ու պերպխտ տարյր մը ներկայացնելով, մեր և մեզ ասպնջականություն բնծայող ազնիվ ժողովրդոց միջև թշնամություն սերմանել»⁴⁵: Այդ ուղղությամբ ակտիվ գործում էին «ալ-Սիասա», «Թը Իշիպըն գազետ», «ալ-Բեկաղ» և մի շարք այլ թերթեր: Նրանք գտնում էին, որ նախկին օսմանյան հպատակ արաբներին, պարսիկներին, թուրքերին պետք է քաղաքացիության իրավունք տալ, իսկ սպիտակ ռուսներին և հայերին՝ մերժել, որովհետև վերջիններս «պիտի գործածվին՝ անոնց կողմն, որոնք Եզիպտոսը տկարացնեն կփափաքին՝ իբրև միջոց մաքատելու Եզիպտոսի ազգային հետապնդումներուն դեմ»⁴⁶: Այլ աղմուկը պատճառ դարձավ հայերի քաղաքացիության հարցի տապալմանը⁴⁷: Դա լիովին համապա-

⁴³ Ստեփան Շահապը, Եզիպտական ազգության նոր օրենքը և իր մեկնարանությունը, էջ 13:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 15:

⁴⁵ «Արաբս», 18 ապրիլի 1931:

⁴⁶ Ըստ «Արևի», 16 ապրիլի 1932:

⁴⁷ Եզիպտահայերի քաղաքացիության հարցը վերստին արծարծվեց 1940-ական թվականներին վերջերին, երբ հրապարակվեց № 160 դեկրետը, որով զգալիորեն դյուրացավ «Եզիպտահպատակ դառնալը» («Արև», 25 հունվարի 1951): Սակայն ոչ բոլոր եզիպտահայերին հաջողվեց քաղաքացիության իրավունք ձեռք բերել... կուսակցական խրտրականություն հետևանքով: Է. Բարազյանը գրել է. «Դաշնակցականները տարածեցին այն առասպելը, թե բոլշևիկները մեծ ավեր կգործեն եզիպտահայության մեջ, ինչ որ վրանջ մը կկազմեն Եզիպտոսի ազատության համար. ուստի ատոր առաջըր անելու լավագույն միջոցն էր եզիպտահպատակություն տալ հայերուն մեզեն միմիայն անոնց, որոնք հակաբոլշևիկ իրենց կուսակցության վստահությունը կվայելին և անոր բովեն կանցնեին»: Բայց ամենից ավելի զարմանալին այն էր, որ եզիպտական իշխանությունները դաշնակցական գործիչներին հանձնարարեցին զրազվել եզիպտահայերի քաղաքացիության գործով: Կահիրեի «Նավասարդ» ակումբում հաստատվեց «մասնավոր գրասենյակ մը՝ հպատակության գրասենյակ» անունով: Քաղաքացիության իրավունք տրվում էր միայն նրանց, ովքեր երաշխիք էին տալիս թեմական ընտրություններում դաշնակցության օգտին քվեարկելու (Է. Ֆարազյան, Ինքնակենսագրություն, էջ 131): Դա պատճառ դարձավ, որ եզիպտահայերի քաղաքացիության գործը մի անգամ ևս տապալվի:

տասխանում էր «ոչ-ազգային» կապիտալի ներկայացուցիչների դեմ պայքարող եզրիպատական բուրժուազիայի շահերին:

Այսպիսով, 1920—1930-ական թվականներին հրատապ բնույթ էր ընդունել հայ-եզրիպատական հարաբերությունների բարելավման հարցը: Յուրաքանչյուր կազմակերպություն, շրջանակ կամ մամուլի օրդան առաջարկում էր իր գեղատոմսը: Հոգվածներ էին հրապարակվում եզրիպատական մամուլում, ուր նշվում էին անցյալում հայերի մատուցած ծառայությունները Եզրիպատսին, ոմանք էլ հույսեր էին կապում Գուտոգ թագավորի բարեխոսությունը: Թեմական իշխանությունների թեկադրուսքով, Պողոս փաշան թագավորից ստացել է հայերին դրվատող մի հայտարարություն և այլն⁴⁸:

Հայ-եզրիպատական հարաբերությունները բարելավելու գործում զգալի ավանդ ունեն մի շարք արաբ զործիչներ: Դրանցից առանձնապես պետք է հիշատակել Ահմեդ ալ-Սեիդ Աբգուլ Սեուդին, որի «Եզրիպատսը և Հայաստանը» երկկեզվյան՝ արաբերեն և հայերեն զրբույկն արժանի է ուշադրության որպես եզրիպատական առաջադիմական մտավորակալնության մտորումների գրսևորում: Սեուդը իր զրբույկն անվանում է «Կոթողն այն բարեկամության, անկեղծության և փոխադարձ զոհաբերության ոգիին, որ գոյություն ունի եզրիպատացիների և հայերու միջև» և կոչ է անում «ամրապնդելու այն եզրայրական ջերմ զգացումները, որ երկար դարերն ի վեր կան այդ երկու բարեկամ ազգերու մոտ»⁴⁹: Նա գրում է. «Հայերը գործունյա և աշխատասեր ազգ մըն են և հաճախ նրանց կրած հալածանքներուն պատճառը իրենց ճարպիկ ու ընդունակ ըլլալն է: Անոնք հալածված են իրենց դրացիներեն, իրենց տիրող ազգերեն և նույնիսկ եզրիպատացիներեն: Ամեն անոնք, որոնք հույսերու մասին աննպաստ արտահայտված են կամ այն է, որ հայերը երբեք չեն ճանչցած և կամ վճարված են՝ մասնավոր նպատակներով զանոնք վարկարեկելու համար»⁵⁰:

Սեուդը գտնում էր, որ անցյալում հայն ու արաբը հնարավորություն չեն ունեցել միմյանց լավ ճանաչելու, և առաջարկում էր կազմել «Հայ-եզրիպատական ընկերակցություն մը, որուն պաշտոնը պիտի ըլլա հայերու և

⁴⁸ Տե՛ս «Արև», 7 նոյեմբերի 1927:

⁴⁹ «Արաբս», 21 դեկտեմբերի 1935: Այդ և հաջորդ համարներում լույս է ընծայվել Սեուդի զրբույկի հայերեն բաժինը, որն արաբականի թարգմանությունն է:

⁵⁰ Նույն տեղում:

եզիպտացիներու միջև կապ ստեղծել ոչ միայն դրական կամ մտավորական, այլև առևտրական ու ելևմտական դեմոսի վրա»⁵¹: Ապա ընդգծելով տնտեսական կապերի նշանակությունը երկու ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման գործում, նա նշում է. «Հայերու առևտրական մարզին մեջ կատարածները դրել կնշանակե գրել Եգիպտոսի ամենեն գլխավոր արհեստներու և արվեստներու պատմությունը, որոնցմե օգտված և իրենց օրապահիկը հայթայթած են միջակ դասակարգի պատկանող բազմահազար եգիպտացի արհեստավորներ ու գործավորներ»⁵²: Վերջում, նշելով որ հայերը եգիպտացիների «ամենամոտիկ և անշահախնդիր բարեկամներն են», Սեուզը կոչ է անում արարներին. «Մշակեցեք անոնց բարեկամությունը և ջանացեք ընդլայնել զայն անհատական կամ հավաքական, առևտրական կամ պրական և այլ զևտնի վրա. որովհետև սվ որ հայու հետ գործ ունի երբևք վնաս չի ասններ, ըլլա նյութական, ըլլա բարոյական տեսակետով»⁵³:

Եգիպտական առաջագեծ գործիչները, անկասկած, նպաստում էին հայկական գաղութի շուրջը կուտակված ծանր միջոցների փարատմանը, սակայն ամբողջովին չվերացվեց այն բացասական դերը, որ բրիտանական իմպերիալիզմի և ռեակցիոն կառավարողների ներքին քաղաքականությունը կատարում էր հայ-եգիպտական հարաբերություններում:

Այսպիսով, «ոչ-ազգային» կապիտալիզմը եգիպտական բուրժուազիայի պայքարը ցայտուն արտահայտություն էր գտնում նաև հասարակական-քաղաքական կյանքում: Մինչ առավել ռեակցիոն տարրերը փորձում էին թալանի և կոտորածների միջոցով ներքին շուկայից դուրս մղել «ոչ-ազգային» կապիտալի ներկայացուցիչներին, պետական իշխանությունները գործադրում էին խաղաղ միջոցներ: Տապալելով եգիպտահայերի քաղաքացիության հարցը, նրանք հայ կապիտալիստներին զրկում էին տնտեսական արդյունավետ մրցակցության հնարա-

⁵¹ «Արքա», 25 հունվարի 1936:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում: Սեուզը գրվատում է եգիպտահայերի բարեմասնությունները, նրանց համարում օրինապահ և արժանապատվության տեր քաղաքացիներ: «Զեք հանդիպիր,— գրել է նա,— այնքան հակա գաղութին մեջ մեկ հատիկ հայ մուրացիկի և կամ գողի, ոճրագործի, խարբայի, զեղծարարի. եթե պատահաբար ասանկ բան մը պատահի անհրեակայելի աստիճանի տարօրինակ անակնկալ մը կթվի: Պատճառն այն է, որ հայը կապի իր ճակատին արդար քրտինքովը և պարկեշտ միջոցներով» (նույն տեղում):

վորությունից: Արդարև, օտարահպատակները և «անքաղաքացի» դարձած օսմանյան նախկին հպատակ հայերը մշտապես գտնվում էին այս կամ այն պատճառով Եգիպտոսից արտարսվելու վտանգի տակ: «Ոչ-ազգային» կապիտալի դեմ սանձազերծված պայքարը բացասաբար էր անդքաղանում հայ-եգիպտական հարաբերությունների վրա: Այդ պայքարից առավելագույն շահով օգտվում էին բրիտանական զաղութարարները:

«Ոչ-ազգային» կապիտալի ներկայացուցիչների դեմ եգիպտական բուրժուազիայի պայքարի հետևանքն էր նաև ոչ-մոսուլմանական համայնքների արտոնությունների սահմանափակումը:

2. ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԱՐՏՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆԱՓՈՎԱԾՄԸ

Ազգային սահմանադրությունը և նրանից ածանցված վարչական հրահանգը լուսավորչական համայնքի արտոնություններն ապահովում էին այնքան ժամանակ, որքան Եգիպտոսը գտնվում էր թուրքական զեդիխանության ներքո: 1914 թ. նոյեմբերի 5-ին, երբ Եգիպտոսը, հարելով Անտանտի տերություններին, խզեց կապերը Թուրքիայի հետ, չալդնույն օրը եգիպտահայ զաղութը ինքնին զրկվեցավ արդեն իրավական իր այդ միակ կովանեն»⁵⁴: Սակայն պատկան իշխանությունները, հաշվի առնելով պատերազմից առաջացած առանձնահատուկ պայմանները, «ցնոր տնօրինություն» պահպանեցին «կարգ մը համայնքներու կարգին հայ համայնքին ալ օսմանյան օրենքներով ճանաչված առանձնաշնորհումները»⁵⁵:

1922 թ. Եգիպտոսի թեկուզ և ձևական անկախության հռչակումով հրամայողական դարձավ լուսավորչական համայնքի նախկին, օսմանյան ֆերմաններով կյանքի կոչված իրավական ստատուսը վերանայելու, նրան նոր, եգիպտական օրենքների համապատասխան կանոնադրությամբ օժտելու անհրաժեշտությունը: Արխիվային մի վավերագրում ասված է. «Կառավարությունը, ... առաջնորդի կամ տեղապահի պերաթը ընդունելով հանդերձ, շատ քաղցր սչքով չէ նայած Թուրքիո կողմեն վավերացված մեր Սահմանադրության օրենքին՝ «պետության մեջ պետություն» զաղափարին իրազործումը նկատելով զայն, և միշտ փափար հայտնած, հանձնարարությունը բրած է, որ Եգիպտոսի հայ առաջնոր-

⁵⁴ «Հոսաբեր», 10 ապրիլի 1926:

⁵⁵ «Արև», 10 մարտի 1932:

դարանը իր նոր և ուրույն կանոնադրությունը կազմեմ, անկախ Պոլիսեն և իր վավերացումին ենթարկեմ զայն...»⁵⁶:

Չնայած դրան, թեմական իշխանությունները փութկոտություն չէին ցուցաբերում նոր կանոնադրություն ստեղծելու հարցում: Եզրիպտահայոց առաջնորդը գրում էր. «Առաջնորդարանը, թեև ձևափոխություն է նոր կանոնադրություն կազմելու, բայց իսկապես չէ ուզած դործնականացնել իր աշխատությունը. վասնզի, նախ չէ ուզած ինքզինքը անկախ հրատարակել Պոլիսեն, հետո պատերազմի միջոցին զգուշացած է նոր կանոնադրություն խմբագրել և վավերացնել տակ, խորհելով որ զուցե այդ կերպ վնասած կըլլանք իրավասություններուն Հայաստանի հյուպատոսին, զոր այն ատեն կհուսայինք ընդհուպ ունենալ այստեղ: Իսկ հիմակ նույնպես այդ մասին շատ փութկոտություն չենք ցուցնիր, խորհմություն համարելով սպասել...»⁵⁷: Նրանք սպասում էին անգլո-եզրիպտական բանակցությունների ավարտին, հուսալով «ավելի նպաստավոր հանգամանքներ» ձևափոխել, մանավանդ որ քննարկվող հիմնական «չորս կետերեն մին փոքրամասնությանց հարցն» էր⁵⁸:

Կային առաջնորդարանը կաշկանդող նաև ուրիշ պատճառներ: Դրանցից ամենակարևորն այն էր, որ հնարավոր չէր թեմական համագումար կազմել կանոնադրության նախագիծը քննարկելու համար: «Իբրև վերջին միջոց, — ստում է եզրիպտահայոց առաջնորդը, — պահ մը խորհեցանք կազմել իսկույն կանոնադրությունը և ներկայացնել կառավարության, բայց տտոր համար պետք է երկու թեմականներուն համագումարը, մինչ Ալեքսանդրիայինը ապօրինի է և անվավեր, և կարելի է որ Կահիրեինը զումարվի անոր հետ»⁵⁹:

Մինչ այդպիսի նկատառումներով ձգձգվում էր նոր կանոնադրության պատրաստությունը, 1926 թ. ապրիլին եզրիպտական կառավարությունը դեկրետով մեջլիս հասքիներին (պետական հանձնաժողովներին) փոխանցեց եզրիպտահայ լուսավորչական համայնքի ժառանգության հարցերով զբաղվելու իրավունքը⁶⁰: Այդ կարգադրությունը թեև հիմնավորվում էր ժառանգության դատերում անդ զտնող ապօրինություններին վերջ դնելու, Եզրիպտոսում ձևափոխությունների՝ ժառանգա-

⁵⁶ ԳԱԹ արխիվ, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, ր. 1, վ. 1593:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Տե՛ս «Հուլիսի», 10 ապրիլի 1926:

կան իրավունքով արտասահման հոսքն արգելելու և նմանաբնույթ այլ նկատառումներով, սակայն իրականում հետևանքն էր այն պայքարի, որ եզրիպտական բուրժուազիան մղում էր կապիտուլյացիաների ուժեղացման և այս կամ այն շափով նրա հետ առնչվող ոչ-մուսուլմանական համայնքների ներքին ինքնավարական իրավունքների դեմ:

Սակայն ռեակցիոն մամուլը պահանջում էր ծայրահեղ միջոցառումներ: Նշելով, որ կապիտուլյացիաների շնորհիվ տարբեր համայնքներ «պետության մեջ պետություն ստեղծած են իրենց սեփական օրենսդրությամբ», եզրիպտական «ալ-Բելադ» թերթը գրում էր. «Եթե պիտի հանդուրժենք օտար քափիթուլասիոններուն մինչև այն օրը, երբ պիտի հաջողինք պետություններեն անոնց վերջնական ջնջումը՝ ձեռք բերել, ինչ բան կարգելի մեզ քանդելու այդ փոքր պետությունները»: Ապա, ակնարկելով հայկական համայնքին, «ալ-Բելադը» կոչ էր անում առաջին հերթին զբաղվել այն «պետություններով», որ «օտարի պաշտպանություն չեն վայելեր», և նրանց «անձնական օրինավիճակի գործերը կցել բաղաբացիական դատարաններուն, առնել իրենց սեփական օրենսդրությունը և վազըֆներուն վարչությունը»⁶¹:

1931 թ. եզրիպտական կառավարությունը նոր գործնական միջոցներ ձեռնարկեց ոչ-մուսուլմանական համայնքների իրավական ստատուսը վերանայելու ուղղությամբ: Արդարադատության մինիստր Ալի Մահերի նախագահությամբ ստեղծվեց «ոչ-խալամներու սահմանադրական օրենքները» ուսումնասիրող հատուկ հանձնաժողով⁶², որի եզրակացությունները հիմք պետք է ծառայեին ոչ-մուսուլմանների անձնական իրավունքի վերաբերյալ նոր օրենքին: Այդ հանձնաժողովը ոչ-մուսուլմանական համայնքներից պահանջեց գրավոր մանրամասն զեկուցել իրենց անձնական իրավունքի կանոնների, դատական մարմինների, դատավարության ձևերի, վճիռներ կայացնելու սկզբունքի, ամուսնալուծման պայմանների, ժառանգության դատեր վճռելու եղանակի, խառն ամուսնությունների դեպքում համայնքային դատարանի ունեցած իրավասությունների և այդ կարգի այլ հարցերի մասին⁶³: «Արևի» հաղորդմամբ, եզրիպտական կառավարությունը կամենում էր «ամուսնութենեն առաջ եկած վեճերը հանձնել մասնավոր դատարանի մը (տեղական դատարաններին կից), որուն պիտի անդամակցին ... նաև դատարան դիմող

⁶¹ «Հոսարի», 6 սեպտեմբերի 1926:

⁶² S.E. «Արև», 5 հուլիսի 1931:

⁶³ Նույն տեղում:

անձին պատկանած համայնքին երկու աշխարհական անդամներ»⁶⁴։ Եվ գործը տեղից շարժվեց։ Ազգային իշխանություններն արագ պատրաստեցին համայնքային կանոնադրության նախագիծը, բայց չներկայացրին, որովհետև անգլո-եգիպտական բանակցությունները խզվեցին և եգիպտական սահմանադրությունը վերացվեց։

1931—1936 թթ. եգիպտական բուրժուազիան գործնական քայլեր չկատարեց ոչ-մուսուլմանական համայնքների արտոնությունները սահմանափակելու ուղղությամբ։ Նրա ներկայացուցիչները նոր, ձղձգլղող ապարդյուն բանակցություններ էին վարում բրիտանական գաղութաբարների հետ։ 1936 թ. Վաֆդի զխավորած կառավարությունը, վախենալով ժողովրդական ելույթների աճից, ստորագրեց անգլո-եգիպտական անիրավահավասար պայմանագիրը, իսկ 1937 թ.՝ Մոնտրյոյի կոնվենցիան, որով որոշվեց կապիտուլյացիաները վերացնել ոչ ուշ, քան մինչև 1949 թվականը։ Այդ փաստաթղթերով ապացուցվեց, որ բրիտանական գաղութարարները, սակարկության առարկա դարձնելով ոչ-մուսուլմանների իրավունքները, իրականում պաշտպանում էին Եգիպտոսում գործող անգլիական ընկերությունների շահերը։ Այդ լույսի ներքո վերագնահատելով իր դիրքերը, եգիպտահայոց առաջնորդարանը կարճ ժամկետում պատկան իշխանություններին հանձնեց թեմական կանոնադրության նախագիծը, որը, սակայն, չհամապատասխանելով եգիպտական օրենքներին, շարժանացավ ուշադրության, մնաց «առանց որևէ արդյունքի»⁶⁵։

Համաշխարհային պատերազմի ավարտին Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի թեմական համագումարում ընտրվեց նոր հանձնաժողով, որը պատրաստեց «նոր, պատշաճ և ընդունելի (համաձայն անկախ և վեհապետական եգիպտոսի օրենքներուն) կանոնագիր մը»⁶⁶, և 1945 թ. նոյեմբերի 20-ին ներկայացրեց հաստատման՝ եգիպտական իշխանություններին։ Այդ կանոնադրությունը հավանության արժանացավ որոշ փոփոխություններով⁶⁷։ Փոփոխվեցին այն հոդվածները, որ վերաբե-

⁶⁴ «Արև», 10 մարտի 1932։

⁶⁵ «Ջահակիր», 1 հունվարի 1949։

⁶⁶ «Ջահակիր», 15 հունվարի 1949։ Հանձնաժողովի կազմում էին Մ. Գրլըճյանը, Ճ. Զազրը և Խ. Սողրիկյանը։

⁶⁷ Մինչև օրս էլ վեճ կա կանոնադրության «վավերացված», թե հավանության արժանացած լինելու մասին։ Մեր կարծիքով, այդպիսի վեճը կարող է միայն նսեմացնել եգիպտահայերի ներքին ինքնավարության հիմք հանդիսացող այդ փաստաթղթի նշանակությունը, փաստաթուղթ, որը շուրջ երեսուն տարին իվեր գտնվում է ուժի մեջ։

րում էին քաղաքական ժողովի և անձնական իրավունքի հանձնաժողովի կազմին: Եզիպտական իշխանությունների պահանջի համաձայն այդ մարմիններին մասնակցելու իրավունք տրվեց միայն թեմական ժողովի անդամներին: Միաժամանակ որոշվեց 18-ից 24 դարձնել լուրաքանչյուր վիճակի գավառական ժողովի անդամների թիվը: Պատկան իշխանությունների պահանջով վերաշարադրվեցին նաև ընտրելու և ընտրվելու իրավունքի վերաբերյալ հոդվածները: Այդ իրավունքից կարող էին օգտվել ոչ թե եզիպտարնակ, այլ միայն եզիպտահպատակ («մյութավաթանին») հայերը:

1946 թ. կանոնադրություն⁶⁸ Ազգային սահմանադրության հիմնական դրույթների շարադրանքն է՝ դալի հապավումներով և մասնակի լրացումներով:

Ըստ այդ կանոնադրության, եզիպտահայ թեմը կազմում են Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի շրջանակները կամ վիճակները: Առաջինի կենտրոնը Կահիրեն է, որին ենթակա են Վերին Եզիպտոսում՝ Ղալիուբիե, Մենուֆիե, Շարկիե նահանգներում և Սուեզի ջրանցքի շրջանում ապրող հայերը: Երկրի մնացյալ վայրերի հայերն ենթարկվում են Ալեքսանդրիայի վիճակին: Յուրաքանչյուր վիճակ ունի ուրույն ազգային վարչամեքենա, որը կազմում են թեմական կամ գավառական ժողովը, քաղաքական ժողովը, կրոնական, նվիրատվությանց կամ ազգային տուրքի և անձնական իրավունքի հանձնաժողովները: Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի գավառական ժողովների համատեղ գումարումով ստեղծվում է թեմական համագումարը, որը համարվում է թեմի գերագույն օրգանը:

Թեմակալ առաջնորդը հանդիսանում է եզիպտահայ լուսավորչական համայնքի կրոնապետը: Նրա ընտրությունը կատարվում է երկու վիճակների քաղաքական ժողովների և կրոնական հանձնաժողովների համատեղ նիստում: Ընտրվողն ունի առաջնորդական տեղապահի իրավունք, մինչև նրա ընտրության հաստատումը՝ եզիպտական կառավարության կողմից⁶⁹:

Առաջնորդի հրավերով և նրա նախագահության գումարվում են թեմական համագումարը, յուրաքանչյուր վիճակի թեմական և քաղա-

⁶⁸ Այդ կանոնադրությունը տե՛ս Ա. Ալպոլանյան, ԱՄՆ-ի եզիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 302—313:

⁶⁹ Միապետության տարիներին, համաձայն եզիպտական սահմանադրության 158-րդ հոդվածի, թեմակալ առաջնորդների ընտրությունը հաստատվում էր թագավորի հրամանագրով:

քական ժողովները, նրա կողմից է նշանակվում յուրաքանչյուր վիճակի առաջնորդական փոխանորդը և այլն, սակայն նա մնում է այդ ժողովների որոշումները գործադրողի դերում: Օրինակ, առաջնորդական փոխանորդ նշանակելիս, թեմակալը պարտավոր է նախօրոք ստանալ համապատասխան վիճակի քաղաքական ժողովի հավանությունը:

Թեմական ժողովը համապատասխան վիճակի գերագույն մարմինն է: Այն կազմվում է ժողովրդական քվեարկությամբ ընտրված 24 աշխարհական և առաջնորդի կողմից նշանակված 2 կրոնական անդամներից: Ընտրելու իրավունք ունի 21, ընտրվելու՝ 30 տարին լրացած հայ լուսավորչական համայնքի յուրաքանչյուր անդամ, որն եզրիպտական քաղաքացի է, ազգային տուրքը վճարած է և դատարանական տույժի ենթարկված չէ: Թեմական ժողովն ընտրվում է ութ տարվա համար: Առաջին քառամյակի վերջում տեղի են ունենում մասնակի կամ լրացուցիչ ընտրություններ՝ համալրելու համար նրա վախճանված, հրաժարված կամ վիճակով⁷⁰ դուրս մնացած անդամներին: Թեմական ժողովը գումարվում է տնվազն տարին մեկ, անհրաժեշտության դեպքում երկու կամ ավելի անգամ: Նրա իրավասությունների մեջ են մտնում՝ ընտրել քաղաքական ժողովը, քննարկել նրա հաշվետվությունը, ինչպես նաև կազմել անձնական իրավունքի, նվիրատվությանց և կրոնական հանձնաժողովները: Ինչպես թեմակալ առաջնորդի և նրա փոխանորդի, այնպես էլ քաղաքական ժողովների և անձնական իրավունքի հանձնաժողովների անդամների ընտրությունն ուժի մեջ մտնելու համար պետք է ենթարկվի Եզրիպտոսի ներքին գործերի մինիստրության հաստատմանը:

Թեմական համագումարը գումարվում է տարին մեկ անգամ՝ առաջնորդի հրավերով, կարող է գումարվել նաև արտահերթ երկու թեմական ժողովների անդամների մեծամասնություն կամ քաղաքական ժողովներից մեկի պահանջով: Նրան է պատկանում եկեղեցական ժողովների պատգամավորներ ընտրելու, թեմական կանոնադրությունը վերանայելու, ազգապետական կալվածների առ ու վաճառքը թույլատրելու և երկու վիճակների ընդհանուր շահերը շոշափող այլ խնդիրներ քննարկելու իրավունքը:

Քաղաքական ժողովը համապատասխան վիճակի գործադիր իշխանությունն է: Այն, որպես կանոն, բաղկանում է գավառական ժողովի 7

⁷⁰ Ըստ կանոնադրության, շոք տարին մեկ անգամ թեմական ժողովի անդամների կեսը համարվում է նոր անձանցով: Նրա անդամները վիճակ են քաշում որոշելու, թե ով պետք է զիջի իր տեղը: Այդ կարգը սահմանված էր Ազգային սահմանադրությամբ:

աշխարհական անդամներից, ընտրված փակ քվեարկությամբ՝ երկու տարվա համար, և հաշվետու է միայն գավառական ժողովին: Այդ ժողովը «ունի ամեն իշխանություն համայնքի ինչքերն ու նյութական և բարոյական շահերը, ինչպես նաև կրթական և մշակութային հաստատությունները վարելու»: Նրա իրավասությունների մեջ են մտնում համապատասխան վիճակի ազգային հաստատությունների տարեկան բյուջեի կազմելը, ազգապատկան կալվածներն արդյունավորելը, ազգային տուրքի դանձելը, տարբեր հոգաբարձությունների անդամներ նշանակելը, նրանց գործունեության վերահսկելը և այլն: Հոգաբարձությունները քաղաքական ժողովի օժանդակ մարմիններ են, որոնք ղբաղվում են դպրոցների, եկեղեցիների, գերեզմանատների, կալվածների և աղքատների հոգատարությամբ:

Կրոնական հանձնաժողովը, որին անդամակցում են համապատասխան վիճակի բոլոր կղերականները, քննարկում է եկեղեցական ու կրոնական խնդիրներ: Նվիրատվությանց հանձնաժողովը, որը կազմված է գավառական ժողովի երեք անդամներից, ղբաղվում է ազգային տուրքի գանձումով: Անձնական իրավունքի հանձնաժողովը կարգավորում է համայնքի անդամների ընտանեկան տարածայնությունները՝ եղիպտոսում գործող օրենքների համաձայն: Գործում են անձնական իրավունքի երեք՝ հաշտարար, նախադատ և վերաքննիչ հանձնաժողովներ կամ ատյաններ: Առաջինը, որ բաղկանում է թեմակալ առաջնորդի կողմից նշանակված երեք քահանաներից, իրավունք ունի վեճերը կարգավորել կողմերի համաձայնությամբ: Չկարգավորվելու դեպքում, գործը հղվում է նախադատ ատյանին, որը կազմվում է մեկ եկեղեցականից և երկու ամուսնացած աշխարհականներից: Նրա արձակած վճիռը կարող է վերանայվել վերաքննիչ ատյանում, որին նախադատում է առաջնորդական փոխանորդը: Վերաքննիչ ատյանի վճիռը համարվում է վերջնական և, շահագրգռված կողմի պահանջով, կարող է գործադրվել պետական-վարչական ճանապարհով:

Այսպիսով, եզիպտահայ նոր կանոնադրությունում Ազգային սահմանադրության բավական բարդ ժողովական համակարգը պարզեցված է, մի շարք խորհուրդներ վերացված են կամ փոխարինված նորերով և, որ ամենակարևորն է, ուժեղացված է եղիպտական իշխանությունների վերահսկողությունը՝ գաղութի ներքին գործերի վրա: Նախկինի համեմատությամբ, նոր կանոնադրությունը զգալի շափով սահմանափակում է լուսավորչական համայնքի արտոնությունները:

Անգլո-եգիպտական հակասությունների սրումից ծագած բարդությունները, որոնց հետ հաճախ ակամա կապվում էր նաև հայերի անուները, պատճառ դարձան, որ 1919—1921 թթ. Եգիպտոսի ղոնները փակվին Թուրքիայից փախչող հայերի առաջ: Այդ տեսակետից բնորոշ է «Ռոնոմ» շոգենավի՝ ապաստան խնդրող 217 թուրքահայ զաղթականների նկատմամբ բրիտանական իշխանությունների անմարդկային վերաբերմունքը: Կահիրեի թեմական իշխանության դիմումը գեներալ Ալլենբերի «մարդասիրական ղզացմանացը» ոչ մի դրական արդյունք չտվեց և... շոգենավը Ալեքսանդրիայում ապարդյուն սպասելուց հետո մեկնեց այլուր...⁷¹: 1922 թվականի հունվարից արդենլը վերացվեց, սակայն «զաղթականաց Եգիպտոս մուտքը» արտոնվում էր որոշ կաշկանդիչ պայմաններով: Նոր օրենքով, Եգիպտոսի մշտական բնակիչները կարող էին իրենց ազգականների համար մուտքի իրավունք ձեռք բերել, եթե «իրենց զիրբին համեմատ 50-են 1.000 ոսկվո երաշխավորության գումար մը ի պահ» ղենին բանկում⁷²:

1923 թ. Կահիրեի «Հայկական սրահում» լսելով վահան Թեքեյանի ղեկուցումը՝ Հունաստանի և Սիրիայի որբանոցների վիճակի մասին, եգիպտահայ թեմական իշխանությունները որոշում ընդունեցին սրոշ թվով որբեր տեղափոխել Եգիպտոս, և որպես որդեգիր հանձնել մեծատունների խնամքին: 1923 թ. սկսվեց և մինչև 1927 թ. վերջերը շարունակվեց որբերի շարժումը ղեպի Եգիպտոս: Կահիրե և Ալեքսանդրիա տեղափոխվեցին 806 աղջիկ և մոտավորապես 300 տղա որբեր⁷³: Որ-

⁷¹ «Արև», 18 նոյեմբերի 1921: Հայ զաղթականներ շրջունելու հրահանգ են ունեցել նաև Պաղեստինի իշխանությունները: Ի պատասխան Բեյրութի Հայ ազգային միության հեռագրին, որով Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանից խնդրվում էր դիմումներ կատարել «Կիրիկիո կողմերեն եկող հայերու Պաղեստին մուտքը արտոնվելու համար», Եղիշ պատրք. Գուրյանը հաղորդել է. «Այս մասին մեր, ինչպես նաև տեղվույս հելլեն հյուպատոսարանի կողմն կատարված դիմումները բաղձացված արդյունքը չտվին ղժբախտարար, կառավարական նոր օրենքի մը բացորոշ տրամադրության համաձայն նոր զաղթականներու Պաղեստին մուտքը թույլատրված չըլլալով» (ՀՍՄՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի արխիվ. ֆ. 5, բ. 1, վ. 4):

⁷² «Արև», 18 դեկտեմբերի 1922:

⁷³ Տե՛ս Ա. Ալպոլյանյան, Թուրքում պատրիարք Գուշակյան, էջ 300—301 և «Արև», 1 հունիսի 1927: Ոմանք Եգիպտոս տեղափոխված որբերի ընդհանուր թիվը հասցնում են մինչև 2.500-ի, այն ղեպրում, երբ աղգային առաջնորդարանի և որբապաշտպան կազմակերպությունների հաղորդումներում, որոնց հավաստիությունը կասկածելի չէ, խոս-

բերին ոլղեգրում էին ոչ միայն հայերը⁷¹։ Որդեգրումը կատարվում էր ազգային առաջնորդարանի և որդեգրող կողմի միջև գրավոր համաձայնությունով։ Դա, իհարկե, իսկական որդեգրման ակտ չէր։ Որդեգիրները, աննշան բացառությամբ, պետք է դառնային տնային ծառայողներ։ Եթե հայ ժողովրդի դժբախտացած զավակներից ոմանք բախտավոր եղան, ապա մյուսներն ենթարկվեցին անհոգի շահագործման։ Այդ պատճառով, 1925 թ. Շուրբայում հաստատվեց Բոյս հոմը կամ տղաների հանրակացարանը, որտեղ համախումբ ապրում էին որդեգրումից հրաժարվողները՝ ազգային առաջնորդարանի, Ն.Բ.Ը. միություն և որբապաշտպան մարմինների վերահսկողության ներքո։ 1928—1929 թթ. Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում հանրակացարաններ ստեղծվեցին նաև որբուհիների համար։

Այսպիսով, 1920-ական թվականներին ցեղասպանությունից ազատված ղզալի թվով զաղթականներ և որբեր ապաստան դտան Եգիպտոսում։

1927 թվականի պետական մարդահամարի տվյալներով Եգիպտոսում կային 13.883 հայեր։ Այդ թիվը չի համապատասխանում իրականությանը, որովհետև մարդահամարի հիմք է ընդունվել ոչ թե ազգային պատկանելությունը, այլ հպատակությունը, և ղզալի թվով հայեր հաշվառման են ենթարկվել օտարահպատակների, մասնավորապես թուրքական հպատակների հետ։ Այդ մասին է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ ոչ մի հայ հաշվառված չէ թուրքահպատակների բաժնում, այն դեպքում, երբ Եգիպտոսում կային 5—6.000 թուրքահպատակ հայեր։ Իրավացիորեն նշվել է. «Գումարը չի համապատասխանում եգիպտահայերի իրական թվին, շնորհիվ «հայ» և «թրքահպատակ» գլուխներու շփոթության, ինչպես նաև այն փաստին, որ բազմաթիվ հայեր ընդհանրապես արձանագրված չեն։ Կենթադրենք, որ այս թիվը (թուրքահպատակների թիվը, ըստ մարդահամարի՝ 9.284—Հ. թ.) կվերաբերվի գլխավորապես թրքահպատակ հայերու։ Հայեր կան անշուշտ նաև «զանազան»-ներու

վում է ընդամենը 1000—1200 որբերի մասին։ Ի դեպ, եգիպտական կառավարությունը, ընդառաջելով ազգային առաջնորդարանի դիմումին, թույլատրած է եղել միայն 500 որբերի մուտքը Եգիպտոս։

⁷¹ Տե՛ս, «Արև», 24 հունիսի 1925։ Թերթը հաղորդում է, որ 1924—1925 թթ. եգիպտոս հասած որբերից 320-ը որդեգրվել են հայ, 20-ը ամերիկացի կամ անգլիացի, 1-ը արաբ, 1-ը հույն ընտանիքների կողմից։

(ըստ մարդահամարի՝ 29.089—Ն. Ք.) պլսի տակ: Ինչպես նաև կան բազմաթիվ այլ հայեր, որոնք մարդահամարի թիրի կազմակերպման հետևանքով բնավ ցուցակադրված չեն»⁷⁵: Իրականության մասին են հայկական աղբյուրների տվյալները, թեև դրանք արդյունք են ոչ թե մարդահամարների, այլ ծխատեղի քահանաների և ընտրական հանձնաժողովների հաշվառման: Ըստ այդ աղբյուրների, 1919—1924 թթ. եղիպտոսում բնակվում էին 20.000⁷⁶, 1926—1927 թթ.՝ 25.000⁷⁷, 1946—1947 թթ.՝ 35.000⁷⁸, 1952—1954 թթ.՝ 40.000⁷⁹ հայեր, որոնք հիմնականում սեղաբաշխված էին Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում:

Կահիրեի հայության հիմնական զանգվածը հաստատված էր Բեյն ալ-Սուրեյնում, Շուբրայում և Հելիոպոլսում: 1937 թվալիր արխիվային մի վավերագրում Բեյն ալ-Սուրեյնը բնութագրվում է որպես «հայաշատ կեդրոն»⁸⁰, որտեղ որոշվել է հայկական դպրոց հաստատել «200—250 աշակերտի» համար, սակայն հնարավոր չի եղել «հարմարագույն շենք մը» շտնելու պատճառով⁸¹: Շուբրայում հայերը զգալի չափով աճեցին առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ այնտեղ հաստատվեցին հայերին պատկանող արդյունաբերական և արհեստագործական ձեռնարկություններ: Շուբրայում գործում էին հայ որբերի հանրակացարաններ, կուսակցական ակումբներ, գրադարաններ, ինչպես և Գալուստյան դպրոցի համանուն բաժանմունքը: Բազմացավ նաև Հելիոպոլսի հայությունը: 1924 թ. Շավարշան դպրոցն ունեցավ սեփական շենք և վերանվանվեց Նուբարյան վարժարան՝ մեկենասի անունով: 1931—1932 թթ. Հելիոպոլսում կառուցվեց հայ կաթոլիկների ս. Թերեզա եկեղեցին, իսկ 1953 թ.՝ հայ լուսավորչականների Ամենայն սրբոց մատուռը: Ալեքսանդրիայում հայաբնակ արվարձաններ էին Աբու Դարդարը, Ռամլեն և մի շարք այլ թաղեր, որտեղ գործում էին Հայկազնյան, Մխիթարյան և այլ դպրոցներ: Փոքրաթիվ հայեր կային Զազաղիզում, Գիզեում, Թանթայում և ներքին այլ բաղաբներում:

Պահպանվել են մի քանի տվյալներ եղիպտոսահայ հասարակության

⁷⁵ «Հուսարեր», 19 մարտի 1931:

⁷⁶ Տե՛ս «Արև», 6 նոյեմբերի 1923: ՊԿՊԱ, ֆ. Գեձէ, եթ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 6:

⁷⁷ Տե՛ս «Հուսարեր», 7 փետրվարի 1927: «Արև», 5 ապրիլի 1927:

⁷⁸ Տե՛ս «Պայքար», 14 մայիսի 1947: «Ժողովուրդի ձայն», 23 մայիսի 1947:

⁷⁹ «Images», Le Caire, 11 Juin 1954.

⁸⁰ Տե՛ս ՀՄՄՀ ՊԿՊԱ, ֆ. Գեձէ, եթ. Տեղեկագիր, 1937, էջ 38:

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում:

դասակարգային կազմի վերաբերյալ: 1926 թ. «Արև» գրում էր. «Բա-
 ուն իսկական իմաստով գործավոր դասակարգ չունինք, զի եղածը հա-
 զիվ ընդհանուր եզրիպտահայության էրեք առ հարյուրը կկազմեն, իսկ
 մնացածը կբաղկանա պաշտոնյաներեն, ազատ ասպարեզներու հետևող-
 ներեն, արհեստավորներեն և մեծ ու փոքր առևտրականներեն ու գործա-
 րանատերերեն, մեկ խոսքով միջակօրյա դասակարգեն իր բոլոր շերտա-
 վորումներով»⁸²; 1924—1925 թթ. Ալեքսանդրիայի Պողոսյան դպրոցի
 հետ կապված 852 ընտանիքների 448 զբաղված անդամներից 204-ը
 (45.5%) արհեստավորներ էին, 69-ը (15.4%)՝ ծառայողներ, 52-ը
 (11.6%)՝ բանվորներ, 69-ը (15.4%)՝ մանր առևտրականներ, 40-ը
 (8.9%)՝ վաճառականներ, 14-ը (3.2%)՝ ազատ ասպարեզում աշխա-
 տողներ⁸³; 1940—1950-ական թվականներին, ըստ Ա. Ալպոյաճյանի
 տվյալների, ծառայողները կազմում էին Կահիրեի լուսավորչական հա-
 մայնքի զբաղված անդամների 35.6%, արհեստավորները՝ 26.8%, բան-
 վորները՝ 4%, մանր առևտրականները՝ 15%, վաճառականները,
 ներառյալ սառաֆները՝ 5.8%, կալվածատերերը՝ 1.8%, ազատ ասպա-
 րեզում աշխատողները՝ 11%⁸⁴: Այս տվյալները պետք է վերապահու-
 թյամբ ընդունել, մանավանդ բանվորներին վերաբերողները, որովհետև
 բանվոր են համարվել միայն սեպտեմբերի աշխատողները, և հավասա-
 րության նշան է դրվել վարպետների ու նրանց կողմից շահագործվող
 վարձու ենթավարպետների միջև, այնինչ վերջիններս բանվորներից չէին
 տարբերվում արտադրության մեջ իրենց զբաղված դիրքով:

Իժվար է ճշտել տարբեր դասակարգերի պատկանողների տոկո-
 սային հարաբերակցությունը, սակայն կասկածից դուրս է, որ գերա-
 կշռում էին աշխատավորական տարբեր խավերը: 1924 թվակիր արխի-
 վային մի վավերագրում ստված է. «Այստեղ (Եզրիպտոսում—Հ. Բ.)
 մարդիկ գրեթե հարկազրված են իրենց ամբողջ վաստակը ծախսել
 իրենց ապրուստին համար. բացառություն կկազմեն միայն ազահները...
 և միջակեն վեր հարուստները, որոնք հազիվ թիվ մը կկազմեն հայոց
 մեջ: Ընդհանուր բարեկեցության վիճակը, որ կերևի եզրիպտահայոց
 վրա... պատրանք է հաճախ: Մնացյալ ամենքը կապրին օրը-օրին.

⁸² «Արև», 4 դեկտեմբերի 1926:

⁸³ Տե՛ս «Ձեկուցում Պողոսյան վարժարանի 1924—1925 տարվա գործունեության», էջ 74:

⁸⁴ Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄՆ-ի Եզրիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 219:

վազվան հոգը իրենց սրտին մեջ...»⁸⁵: Վերջիններիս խոշորագույն թըշնամին գործազրկութունն էր:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին (1929—1933) զգալիորեն աճեց եգիպտահայ գործազուրկները՝ «նպաստակարոտ և աղքատ դասակարգի» թվաքանակը: «Արև» թերթը գրում էր. «Գրեթե ամեն օր տասնյակ հայ անգործներ կղիմեն ազգային առաջնորդարան... որպեսզի իրենց օրապահիկը հանելու շափ օրավարձքով մը որևէ տեղ մը դրվին և կամ առժամանակյա օգնութուն մը ըլլա իրենց»⁸⁶: Սակայն առաջնորդարանը բավարար միջոցներ չունէր օգնութւյն հասնելու «իրենց խրճիթներէն դուրս վտարված, օրվա հացի կարոտ» թշվառ ազգակիցներին, և նրանք «փողոցն-փողոց, խանութ-խանութ և տուն-տուն ինկած իրենց թշվառութունը կուսան ոչ միայն հայուն, այլև ամենազգի օտարներուն առջև»⁸⁷:

Գործազուրկներին օգնութւյն ձեռք էին մեկնում հիմնականում Հայ բարեգործական ընդհանուր միութունը, Աղքատասեր տիկնացի նամակալուծութունը, Աղքատախնամը, որբապաշտպան մարմինները, հայրենակցական միութունները և այլն: Այդ կազմակերպութւյնները զգեստ ու փող էին բաժանում, աշխատանք հայթայթում: Գպրոցական կարիքավոր երեխաներին օրը մի անգամ տրվում էր տաք ճաշ, ձկան յուղ և այլն, իսկ ամառն ամիսներին տկարակազմները ուղարկվում էին կազդուրման: Այդ գործում առանձնապէս աշրի էին ընկնում Հայ կարմիր խաչը և «Այծեմնիկ» միութունը: «Արևը» գրել է. «Այծեմնիկ միութունը լոկի կաշխատի թշվառութւյններ ամոքելու, կարոտներուն սննդեղէն, հագուստ, դեղ և բժիշկ կհայթայթէ: Գալուստյան վարժարանի աղքատիկ սաներուն տարին երկու անգամ հագուստ, զոգնոց, կոշիկ և ճերմակեղէն կուտա»⁸⁸: Այդ օգնութւյնը սակայն զնալով նվազեց, որովհետև համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հարվածի տակ ընկան նաև ազգային հաստատութւյնները: Առաջնորդարանը կրում էր պարտքերի տակ, դպրոցները մատնվել էին անելանելի դրութւյն, դասատուները «հինգ ամսական առնելիք» ունեին⁸⁹: Ավելի

⁸⁵ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. Գեշէ, նթ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 7:

⁸⁶ «Արև», 5 սեպտեմբերի 1931:

⁸⁷ «Արև», 11 դեկտեմբերի 1931:

⁸⁸ «Արև», 13 մայիսի 1932:

⁸⁹ «Արև», 13 դեկտեմբերի 1931:

ժանր էր մասնավոր դպրոցների վիճակը, մեկը մյուսի հետևից փակվեցին Պերպերյան, Թաշճյան և ուրիշ դպրոցները:

Թեմական իշխանությունները փորձեցին երկար ժամկետով պարտք վերցնել հարուստներից, բայց հաջողություն չունեցան, ուստի, որպես փրկություն վերջին միջոց, կառչեցին ազգային ներքին փոխառությանը՝ «տիրող տնտեսական տաղանապին պատճառով առաջնորդարանի հասույթներուն արտակարգ նվազումեն զոչացած պարտքերու կարգադրության համար»⁹⁰: 1932 թ. ապրիլին հրապարակվեց ներքին փոխառության, յուրաքանչյուրը 5 եղիպտական ֆունտ արժեքով, ոչ-անվանական 1.000 պարտատոմս, որոնք երաշխավորված էին ազգապատկան ամբողջ գույքով և պետք է մարվեին մինչև 1942 թվականի վերջը⁹¹: 1937 թվակիր արխիվային մի վավերագրում նշված է, որ շնորհիվ ազգային եկամուտների ավելացման առաջնորդարանը կարողացել է «անթերի և կանոնավորապես» վճարել «պարբերաբար ջնջված պարտաթուղթերու փոխարժեքները» և նրանց տոկոսները⁹²: Բացի այդ, թեմական իշխանությունները կազմակերպել են «հազար ոսկվո հանգանակություն», որով և հատուցվել են Գալուստյան դպրոցի «ուսուցչաց և պաշտոնեկության հետնյալ պահանջները»⁹³:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Եզիպտոսում աշխատավորական խավերի տնտեսական վիճակը համեմատաբար բարելավվեց: Գործազուրկների թիվը զգալի շափով կրճատվեց՝ դաշնակից զորքերի պարենավորումը, հանդերձանքը և այլ կարիքները տեղում բավարարելու անհրաժեշտության շնորհիվ: Սակայն պատերազմից հետո՝ 1947—1949 թթ. կային ավելի քան 250 հազար գործազուրկներ:

⁹⁰ «Արև», 5 մարտի 1932:

⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹² ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. ԳՀեէ, Եթ. Տեղեկագիր, 1937, էջ 6:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 7:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. «ԱՆՀԱՅՐԵՆԻՔ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ» ՑՆՈՐՔԸ ԵՎ
ԿՈՒՍԱԿՅԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո սփյուռքահայ գաղթ-
օջախների պատմությունը զարգացել է հասարակական-քաղաքական
երկու հակադիր ճակատների բուռն սլայքարի սլայմաններում: Եզրիպ-
տոսում հայության բեկռացումը հիմնականում կատարվեց մի կողմից
Ռամկավար ազատական կուսակցության, մյուս կողմից Հ. Հ. դաշնակ-
ցության առանցքի շուրջը¹:

Այդ ճակատների սահմանազատման հիմքերի հիմքը հանդիսանում
էր նրանց դիրքը Սովետական Հայաստանի հանդեպ:

Հայ բուրժուազիան և նրա քաղաքական կազմակերպությունները
չկարողացան լուծել Հայկական հարցը: Ցեղասպանության զոհ կզնար
նաև հայության արևելյան հատվածը, եթե սովետական կարգեր չհաս-
տատվեին Արևելյան Հայաստանում: Այն համոզմունքով, որ հայ ժո-
ղովրդի ինքնուրույն և ազատ զարգացման ուղին այն ուղին է, որը
բացվեց Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղ-
թանակով, ռամկավարները և հեղափոխականները հարեցին «Խորհրդային
Հայաստանի հետ ուղղությունը»: Դաշնակցության կարճամիտ ղեկա-
վարները ուրացան Սովետական Հայաստանի՝ որպես հայկական պե-
տության գոյությունը և սկսեցին նիզակ ճռճել Սովետական Միության
դեմ: Այդ ուղին նրանց պետք է տաներ և, իրոք, տարավ միջազգային
իմպերիալիզմի հակասովետական լագերը:

Ռամկավարները Սովետական Հայաստանը համարում էին՝ «ամե-
նայն հայոց պետություն», իսկ սովետական հանրապետությունների

¹ Հեղափոխական կուսակցությունը, վաղուց պառակտված ու թուլացած լինելով, չկարողացավ ակնառու դեր կատարել եզրիպտահայ կյանքում: Այդ պատճառով, կանգ չենք առնում նրա քաղաքական վարքագծի վրա, թեև, շարադրանքի ընթացքում, նրանով քննարկվող հարցերի պահանջից, այս կամ այն չափով շրջափել ենք նրա քաղաքականության հետ կապված հարցեր:

ընտանիքում նրա գտնվելը՝ երաշխիք հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանման և արևմտահայության դատի լուծման: Ռամկավար մամուլը պրոպագանդում էր, որ հայ ժողովրդի պերագույն շահերի տեսակետից «ամենանպաստավորն ու տրամաբանականը ռուսական օրիանթասիոնն»՝ սովետական կողմնորոշումն է²: Սովետական-սոցիալիստական հասարակարգը չէր համապատասխանում ռամկավարների դավանած բուրժուական սկզբունքներին, սակայն նրանք առաջին սլան չէին մղում այդ հարցը: Անվանի ռամկավար գործիչ Հրաչ Երվանզը գրել է. «Մենք դեմ ենք համայնավար վարդապետության, բայց և կտեսնենք, թե հայ ժողովուրդը իր քաղաքական ապահովությունը և խաղաղ աշխատանքը կպարտի Հայաստանի վարչաձևին և մի-միայն անոր: Այս պատճառով, Հայաստանի համայնավար վարչաձևին հանդիպ մեր ընդդիմությունը ունի խաղաղ հանգամանք, վասնզի ամեն բանե առաջ և ամեն բանե վեր են երկրին խաղաղությունն ու բարօրությունը»³: Սովետական Հայաստանի զարգացումն ու ամրապնդումը նրանք համարում էին արևմտահայության դատի լուծման գրավականը՝ «միակ կրավանը», որը կարող էր «եբբ պայմանները ներեն, առանց նոր արյունահեղությունաց տեր դարձնել հայ ազգը իր պատմական անժխտելի իրավունքներուն»⁴, և սփյուռքահայությանը կոչ էին անում «ոչ մի պայթար մղել խորհրդային իշխանության դեմ, կարելի ամեն միջոցներով ուժ տալ» Սովետական Հայաստանին⁵:

Դաշնակցության թշնամանքը՝ սովետական սոցիալիստական կարգերի դեմ բխում էր նրա դասակարգային էությունից: Հայաստանի հեղափոխական բանվորների և գյուղացիների կողմից արտասահման նետված դաշնակցությունը, շրջապատում հասարակության զարգացման օրենքները, սովետական իշխանությունը գնահատում էր որպես «ռուսական աշխարհակալություն»: Ըստ դաշնակցական գործիչների սուբյեկտիվ դատողության, Սովետական Ռուսաստանը, շարունակելով ցարական Ռուսաստանի գաղութային քաղաքականությունը, խորտակել է Հայաստանի անկախությունը և այնտեղ հաստատել ցարական լուծը «գերազանցող բռնակալություն», որի ներքո դանդաղ մահվան է դատա-

² «Արև», 30 հուլիսի 1925:

³ «Արև», 12 օգոստոսի 1931:

⁴ «Արև», 7 հուլիսի 1931:

⁵ «Արև», 28 հոկտեմբերի 1931:

պարտւած հայ ժողովուրդը⁶։ Չի եղել միջազգային իմպերիալիզմի կողմից նյութւած վտարանդիական-հակասովետական մի դավադրութիւն, որի հետ դաշնակցութիւնը կապւած չլիներ այս կամ այն շափով։ 1925 թ. դաշնակցութիւնը պատմութեան աղբանոցը նետւած կովկասյան այլ թափթփուկների հետ միասին համաձայնագիր ստորագրեց «Կովկասը ռուսական տիրապետութենէն ազատելու» մասին, 1927 թ. անդամ դարձավ ռուս, բելոռուս, ուկրաինացի էսեռների կողմից Պրագայում ստեղծւած հակասովետական «Նոր Արևելքի ընկերավարական լիգային», 1929 թ. հարեց «Պրոմէթե» ֆաշիստական ուխտին և այլն, և այլն։ Գերմանիայում Հիտլերի իշխանութեան դուրս անցնելուց հետո դաշնակցութիւնը հավաքագրվեց նացիզմի լազերում, և Հայրենական պատերազմի տարիներին նրա զինւած ջոկատները հասան մինչև Հյուսիսային Կովկաս։

Մառայելով միջազգային իմպերիալիզմի շահերին և ստանձնելով հակասովետական կեղտոտ պարտավորութիւններ, դաշնակցութիւնը փորձում էր սփյուռքի հայութիւնը կտրել Սովետական Հայաստանից, և նրա հարւածի տակ ընկան այդ կապի դրսևորում հանդիսացող բոլոր քիչ թե շատ կարևոր ձեռնարկումները՝ գաղթականների ու որբերի ներգաղթը, հայրենիքի վերականուցման օգտին միջոցների հանգանակութիւնը և այլն։ Նախ օգնութեան մասին։

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը փրկարար նշանակութիւն ունեցավ հայ ժողովրդի համար։ Կործանման անգնդի ելքին կանգնած հայութիւնը սովետական ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում ձեռք բերեց ֆիզիկական ապահովութեան երաշխիք և, շնորհիվ իր ստեղծագործական մեծ ուժին, զրկանքների ու զոհաբերութիւնների դիմանալու իր շտեսնւած տոկոսնութեանը, վերականգնեց քայքայւած տնտեսութիւնը, դարդացրեց մշակույթը, հաղթահարեց ուժն ու համաճարակները։ Հայ ժողովրդին ամենից առաջ զորավիգ կանգնեց Սովետական Ռուսաստանը։ 1920 թ. դեկտեմբերի 13-ին Կրեմլում ընդունելով Հայաստանի Հեղկոմի պատվիրակութեանը, Վ. Ի. Լենինը ասել է. «Մենք ինքներս զգովարին դրութեան մեջ ենք, բայց Խորհրդային Հայաստանին ամեն կերպ կօգնենք»⁷։ Դեկտեմբերի 15-ին Հայաստանի կառավարութեանը տրամադրվեց երկու միլիարդ ռուբլի (ոսկու հաշիւով 600

⁶ Տե՛ս «Հոսաբեր», 19 հունիսի 1926:

⁷ «Խորհրդային Հայաստան», 29 նոյեմբերի 1925:

հաղար) բնակչության անմիջական սուր կարիքների համար: 1921 թ. մայիսից մինչև նոյեմբեր Հայաստանը ստացել է 2.545.000 ուրբի ոսկով, մեծ քանակությամբ նավթ, բենզին, զգեստեղեն, ալյուր, միս, ինքնաթիռներ, ավտոմեքենաներ և այլն: Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին:

Հայաստանի ժողովրդին եղբայրական օգնության ձեռք մեկնեց նաև աշխարհով մեկ ցրված հայությունը:

Սփյուռքից ստացված օգնության նժարում բավական ծանր էր կըշռում եղիպտահայերի բաժինը: 1921 թ. «Հայաստանի սովելոց եղբայրական օգնության հանձնախումբը» հանդանակել է շուրջ 4.000 եղիպտ. ֆունտ: 1924—1925 թթ. «Օգնենք հայրենիքի վերաշինության գործին» լոզունգի ներքո կատարված հանդանակությունից գոյացել է 2.400 եգ. ֆ., Մելքոնյան ձեռնարկությունն Երևանի պետական համալսարանին նվիրաբերել է 3.000 եգ. ֆ., Մեթեմետոյանի կտակից ավելի քան 3.000 եգ. ֆ. հատկացվել է որբերի Հայաստան տեղափոխման համար⁸: 1926 թ. «Համազգային օգնության կեդրոնական հանձնախումբը» Լեհինականի երկրաշարժից վնասվածների օգտին հանդանակել է մեծ քանակությամբ զգեստեղեն և ավելի քան 5.000 անզլիական ֆունտ, որից 3.000-ը Կահիրեում, 1150-ը Ալեքսանդրիայում, 1.000-ը Սուդանում, Իրաքում և Պաղեստինում⁹: Տարբեր ժամանակներում դրամական զգալի միջոցներ են տրամադրվել նաև Նոր Արաբիեր և Նոր Եվրոպիա ավանների կառուցման գործին:

Դաշնակցությունը շմասնակցեց Հայաստանի օգնության ձեռնարկումներին, սակայն վախենալով ինքնամեկուսացումից, դիմեց դեմագոգիայի: Հայաստանի վերակառուցման օգտին ձեռնարկված հանգանակության օրերին, դաշնակցությունը հրապարակով խոստանում էր «մնալով զաղափարական պայքարի և օրինական ընդդիմադիրի դիրքին մեջ տիրող վարշաձևի դեմ, ամենայն շահկցություն ցույց տալ երկրի հայության տնտեսական, ֆիզիկական և մշակութային բարգավաճումին և վերաշինական աշխատանքներուն»¹⁰: Դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես կարելի էր օգնել Հայաստանի ժողովրդին «հակառակորդ և թշնամի» լինելով հենց Հայաստանի ժողովրդի ստեղծած վարշաձևին...

⁸ ՏԽՍ «Արև», 8 մարտի 1924:

⁹ ՏԽՍ «Արև», 6 հունիսի 1927 և հաջորդ համարները:

¹⁰ «Հուսարեք», 23 սեպտեմբերի 1924:

Որպեսզի պատրանք ստեղծվի այն մասին, թե դաշնակցությունը «անկախ տիրող վարչաձևեն» օգնում է Հայաստանի ժողովրդին, դաշնակցական մամուլն օգտագործում էր ռեկլամի հնարավոր ամեն ձև: «Հուսարեբը» անդադրում թմբկահարում էր, որ դաշնակցական պարագլուխ բժ. Համո Սահնջանյանը ներգրավվել է «Համազգային օգնություն կեդրոնական հանձնախումբի» կազմում՝ Վահան Թեքեյանի և ռամկավար այլ գործիչների հետ միասին¹¹: Այդ կարգի դեմագոգիան օղի ու ջրի նման անհրաժեշտ էր դաշնակցական գործիչներին՝ Հայաստանի օգնության գործի հետ ոչ մի կապ չունեցող նկատառումով, այն է՝ քողարկելով դաշնակցության իսկական դեմքը, իրականացնել համազգային համագումարը, որի մասին կիսովի բիշ հետո: Որ դաշնակցական գործիչների նպատակն էր հող նախապատրաստել համազգային համագումարի համար, պարզ երևում է դաշնակցության Կահիրեի կազմակերպության շրջանային ժողովի որոշումներից: Քննարկելով Հայաստանի օգնության, գաղթականների ու որբերի հայրենիք տեղափոխության հետ կապված հարցեր, այդ ժողովը որոշել է. «Աշխատել հավաքել օժանդակության ցրված կամ անջատ ուժերը, և դանոնք համախմբել համազգային կազմակերպության մը մեջ: Այս նպատակով հետապնդել համազգային համագումարի... գաղափարը»¹²: Այդ հույսը սակայն չիրականացավ, և դաշնակցությունը, մի կողմ դնելով «անկախ տիրող վարչաձևեն» Հայաստանի ժողովրդին օգնողի դիմակը¹³, սկսեց հավածանք ծավալել այն կազմակերպությունների դեմ, որոնք ցանկանում էին իսկապես մասնակցել Հայաստանի ժողովրդի վերբերելու թուժման գործին:

Դաշնակցությունը երկդիմի քաղաքականություն էր վարում նաև ներգաղթի հարցում: Դաշնակցական գործիչները մի կողմից պահանջում

¹¹ Տե՛ս «Հուսարեբ», 12 նոյեմբերի 1926: Պետք է նշել, որ դաշնակցության համակիրներից, նույնիսկ շարքայիներից ոմանք իրենց լուծան մուծել են Հայաստանի օգնության գործում: Գրանցից էր եղիպտահայ նկարիչ Ոսկան Շիմշիտյանը, որի կողմից «Հուսարեբի» խմբագրությանն ուղղված նամակում ասված է. «Ազնուված Հայաստանին իմ բաժին օգնությունը բերած ըլլալու փափաքով ձեր տրամադրության տակ կզնեմ երեք յուզաների նկարներ: Բարի եղևք ձեր նախընտրած ձևով դրամի վերածել և դոյացած գումարը ամբողջությամբ հատկացնել աղետյալներու օգնության գործին» («Հուսարեբ», 24 նոյեմբերի 1925): Դա բնական երևույթ էր: Սակայն անբնական էր այն ազնուկը, որ դաշնակցական մամուլը բարձրացնում էր այդ կարգի նվիրաբերությունների առիթով:

¹² «Հուսարեբ», 23 սեպտեմբերի 1924:

¹³ «Հուսարեբ», 4 հոկտեմբերի 1927:

էին «Տայրենիքի դռները բանալ» գաղթականների առաջ, մյուս կողմից խանգարում էին նրանց հայրենագարծութեանը:

1922 թ. Զինովայի կոնֆերանսում սովետական կառավարության պատվիրակությունն ի լուր աշխարհի հայտարարեց, որ Սովետական Հայաստանն ընդունում է դժբախտության գիրկը նետված հայ աշխատավորության հայրենագարծությունը, իսկ 1924 թ. Հայաստանի կառավարությունը, հաշվի առնելով հանրապետության իրական կարողություններն ու հնարավորությունները, որոշեց 10.000 հայ գաղթականներ ընդունել, առաջին հերթին Հունաստանից, պայմանով, որ գաղութահայ բարեգործական կազմակերպությունները մասնակցեն նրանց տեղափոխության ծախսերին: Այդ հանգամանքը շարամիտ պրոպագանդայի բավական շատ նյութ մատակարարեց դաշնակցական մամուլին: «Հուսաբերը», օրինակ, գրում էր, որ Հայաստանի «գռները բացված հայտարարվեցան տարագրության առջև այն համոզումով անշուշտ, թե գաղութահայությունը տրամադիր պիտի չըլլա պահանջված գումարը հայթայթելու և, հետևաբար, հարկ պիտի չըլլա գաղթականներու ընդունման հարցերով լրջորեն մտահոգվիլ»¹⁴: Մինչև 1925 թվականի վերջերը տարբեր երկրներից ներդաղթեցին շուրջ 17.000 հայեր, որոնք տեղավորվեցին Երևանում, Լենինականում և այլ քաղաքներում:

1927 թ. սեպտեմբերի 22-ի նիստում Ազգերի լիգայի խորհուրդը հրաժարվեց 50.000 հայ գաղթականներ Հայաստան տեղափոխելու իր խոստումից: Հայ ժողովրդի տարաբախտ զավակների նկատմամբ այդպիսի վերաբերմունքը պայմանավորված էր Լիգայի անդամ պետությունների հակասովետական քաղաքականությամբ, հանգամանք, որի վրա չէր կարող ուշադրություն չդարձնել և համապատասխան միջոցներ չձեռնարկել Սովետական Հայաստանի կառավարությունը: ՉՍԽՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի 1931 թվականի օգոստոսի 10-ի որոշումով Ժողկոմխորհին առընթեք ստեղծվեց ներգաղթի կոմիտե՝ նոր, զանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու համար: Սփյուռքահայ աշխատավորները ցնծությունով ողջունեցին այդ որոշումը, որով մեծ թափ էր ստանալու ազգահավաքի գործը: Դժգոհ էին միայն նրանք, ինչպես նշել է «Արևը», ովքեր «կքննադատեին, կգատապարտեին Հայաստանի ներկավարիչները, թե երկրին դուռները փակած են արտասահմանի հայության առջև...: Անոնք, այդ միևնույն մարդիկը... դժգոհ են, երբ Հայաստանի

¹⁴ «Հուսաբեր», 23 հոկտեմբերի 1924:

կառավարությունը կհայտարարե, թե քանի մը ամսվան մեջ որոշած է տասը հազար գաղթական ընդունիլ արտասահմանեն...»¹⁵։

Այժմ Հայաստանի «գրունդերուն բացվիլը» պահանջող դաշնակցութիւնը միջոցներ էր գործադրում ներգաղթը ձախողելու համար։ Դաշնակցական մամուլը մի կողմից ներգաղթի ջատագով էր ձեւանում, մյուս կողմից «մոռլլ և հուսահատեցուցիչ» գույներով ներկայացնում Հայաստանի ներքին դրութիւնը։ Դիմելով պաշնակցական գործիչներին, ոմն եգիպտահայ իրավացիորեն գրել է. «Եթե անկեղծ են ձեր զրածները ներգաղթի մասին, և եթե կուղեք շատ հայ երթա Հայաստան, այն պարագային պետք է դադրիք Հայաստանը դժոխք ներկայացնելու ձեր փափաքեն»¹⁶։

Մի շարք երկրներում, այդ թվում Եգիպտոսում դաշնակցութեանը հաջողվեց խանգարել զանգվածային ներգաղթի կազմակերպումը՝ պետական իշխանութիւնների միջոցով։ Խափանվեց մինչև անգամ Եգիպտոսի հայ որբերի ներգաղթը։ «Արևը» նշել է, որ դաշնակցական գործիչները և «նիւրը իստ ֆաունդեյշընի» ղեկավարներն ամեն ինչ արեցին որպեսզի «որբերը չերթան» Հայաստան¹⁷։

Չնայած դաշնակցութեան հարուցած խռընդոտներին, մինչև 1938 թվականը ավելի քան 70.000 հայ գաղթականներ վերադարձան հայրենիք։ Հիմնադրվեցին նոր ավաններ ու գյուղեր, որոնք հայրենի բնաշխարհի լքված քաղաքների ու գյուղերի անունով կոչվեցին՝ Նոր Արարկիր, Նոր Մալաթիա, Նոր Թոմարզա, Նոր Սեբաստիա, Նոր Կեսարիա, Նոր Բուխանիա, Նոր Խարբերդ, Նոր Կյուրին և այլն։ Այդ ավանների ու գյուղերի կառուցման գործում սովետական կառավարութիւնը ներդրեց հսկայական գումարներ, որոշ օգնութիւն ստանալով Հայաստանի օգնութեան կոմիտեներից և հայրենակցական միութիւններից։

Հայաստանի օգնութեան ձեռնարկումների, ներգաղթի և տակավին այլ հարցերում դաշնակցութեան հանդես բերած դեմադոզիայի հետին նպատակն էր, ինչպես նշվեց, հասնել համագաղութային համագումարի գումարմանը՝ ռամկավարների և հնչակյանների մասնակցութեամբ։

Համագաղութային համագումարի ծրագիրն առաջ քաշվեց 1923 թ. վերջերին, երբ արդեն Լոզանի կոնֆերանսում թաղվել էին բաղաբական

¹⁵ «Արև», 9 սեպտեմբերի 1931։

¹⁶ «Արև», 7 դեկտեմբերի 1931։

¹⁷ Նույն տեղում։

այն ակնկալությունները, որ հայ բուրժուազիան հուսացել էր իրազոր-
ծել Անտանտի պետությունների հաղթանակով: Արևմտյան Հայաստանը
դատարկվել էր, արևմտահայության բեկորները ցրվել էին աշխարհով
մեկ: Ի՞նչ անել: Ազգային կուսակցություններն այդ հարցի պատասխա-
նը սպասում էին համագաղութային համագումարից: Ընդգծելով դադու-
թահայ «կեդրոնական հեղինակավոր մարմնի մը» անհրաժեշտությունը,
ռամկավարները գրում էին. «Կա արտասահման ապաստանած բազմա-
հազար տարագիրներու ու որբերու օգնության և պատսպարման հարցը,
կա զանոնք ամբողջովին կամ մասամբ Հայաստան փոխադրության
հարցը և, վերջապես, կա Հայաստանի ժողովուրդի բարգավաճման ու
զոյություն պահպանման հարցը...: Այս բոլոր խնդիրները անմիջական
լուծում կպահանջեն...: Համագումարի մը կազմության որոշումը մենք
շատ նպատակահարմար կգտնենք»¹³: Նրանք սակայն միաժամանակ
պայման էին դնում, որ «այդ գումարումին օրակարգը ոչ միայն չկրէ
քաղաքական որևէ գրոշմ, այլև հեռվեն թե մոտեն շրջափէ որևէ քա-
ղաքական հարց»¹⁴: Համագաղութային համագումարին մոտավորապես
միևնույն ձևով էին մոտենում նաև հնչակյանները:

Սակայն դաշնակցությունը, առաջ քաշելով համագաղութային հա-
մագումարի հարցը, երազում էր բոլորովին այլ նպատակի իրագործ-
ման մասին, այն է՝ գաղութահայությանը կազմակերպել որպես քաղա-
քական ուրույն միավոր և հակադրել Սովետական Հայաստանին:
1924 թ. հունվարի 20-ին Կահիրեի «Հայկական սրահում» դաշնակցա-
կան պարագլուխ Նիկոլ Աղբալյանը հայտարարեց. «Անհրաժեշտ է, որ
արտասահմանի հայությունը, բոլոր գաղութները ստեղծեն բարձրա-
զույն կազմակերպություն մը համապատասխան ճյուղավորումներով:
Կազմվին զավառային, շրջանային մարմիններ, որոնք միավորված ըլ-
լան կեդրոնական խորհրդի մը հատուկ և համապատասխան սահմա-
նադրությամբ: Տեսակ մը բարոյաչևան պետություն, անհայրենիք պե-
տություն, պետական ստորոգելիներով, ազգային և միջազգային իրա-
վական կարգերով: Այդ մարմինը գերազույն մարմինն է արտասահմա-
նի հայության, իր շուրջը պիտի համախմբե բոլոր ցրված գաղութներու
հայությունը, անոնց ազգային, մշակութային, սոցիալական գործունեու-
թյունները՝ պետության և քաղաքացիական փոխհարաբերություններով:
Մյուս կողմե ամեն գաղութ իր ապրած շրջանակին մեջ պիտի մեկուսա-

¹³ «Արև», 27 նոյեմբերի 1923:

¹⁴ «Արև», 5 հունվարի 1924:

նա, չպիտի ըլլա քաղաքացի իր ապրած երկրին, այս անջատումով միանալու համար իր ազգային, իր ազգայնության համապատասխան կազմակերպութեան, որ պետք է ճանաչվի նաև Ազգերի դաշնակցութեան կողմէ»²⁰:

Իրավացիորեն, Աշ. Հովհաննիսյանը նշել է, որ ազգային տերիտորիայի մասին երազող ասպետները, արտաքսված բոլոր տերիտորիաներից, խոհեմաբար հրահրում էին էքստերիտորիալ Հայաստանի ցնոցքը²¹:

«Անհայրենիք պետութեան» ցնորքն արտահայտում էր դաշնակ ղեկավարների հավաքական կամբը: Ելակետ ունենալով դաշնակցութեան 10-րդ ընդհանուր պատգամավորական ժողովի որոշումները, Վ. Նավասարդյանը կրկնում էր Աղբալյանին՝ գրելով. «Մեր գլխավոր մտահոգութիւնը պիտի լինի յուրաքանչյուր գաղութի հայութիւնը իբրև համայնր, իբրև մեկ ուրույն ազգային միավոր խմբել և համաձայն ժամանակակից պետական իրավունքի և բարոնումների օժտել նրան իր ներքին ազգային-կուլտուրական գործերը վարելու անհրաժեշտ իրավունքներով»²²: Նրա ասելով «հայրենիքը չէ բացառաբար, որ հիմ պիտի դառնա որևէ հավաքականութեան ամբողջացման, պահպանման և իրավական գոյութեան», հայրենիքի դերը կարող է փոխարինել «ազգութիւնը, որ իր շուրջն է համախմբում բոլոր նրանց, որոնք միևնույն ազգի պատկանելութեան զգացումը ունեն»²³: Յուրաքանչյուր գաղութահայ իր պարտականութիւնները պիտի կատարի հյուրընկալ երկրի նկատմամբ «առանց երբեք իր որևէ քայլին ազգային (հայկական) կերպարանք տալու և իր պայքարը կապելու մայր հայրենիքի (Հայաստանի) ճակատագրին»²⁴: Ինչպե՞ս կարող էր «ազգային պատկանելութեան զգացումը» զարգանալ, եթե ձուլման վտանգին ենթարկված գաղութահայերը «ազգային կերպարանք» չպետք է տային իրենց գործունեութեանը, և, վերջին հաշվով, ինչի՞ էր պետք այդ զգացումը, եթե օտարութեան մեջ ապրող հայերը «մայր հայրենիքի ճակատագրին» չպետք է կապեն իրենց պայքարը: «Անհայրենիք պետութեան» ղեղատոմսից շահ չունեի հայ ժողովուրդը,

²⁰ «Հուսարեր», 22 հունվարի 1924:

²¹ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան. Գաղութահայ խնդիրներ, էջ 4:

²² Վ. Նավասարդյան, Գաշնակցութեան քաղաքական ուղին, էջ 83:

²³ Նույն տեղում, էջ 86—87:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 82:

լավագույն դեպքում այն կարող էր պայքարի գործիք դառնալ Սովետական Հայաստանի դեմ:

Այնուամենայնիվ նավասարդյանները հույս ունեին ռամկավարների և հնչակյաններին լծել դաշնակցության մարտակառքին: Այդ լավատեսությունը բխում էր առհասարակ գաղութահայ իրականությունից և հատկապես նրա ծոցում գործող հասարակական-քաղաքական ուժերի սխալ գնահատումից: Նրանց ասելով, ռամկավարները և հնչակյանները, լինելով «անորոշ ու անկերպարան, թույլ ու անկազմակերպ» ուժեր, «հաժում են որոնումների աշխարհում, մերթ խարիսխ նետելով դաշնակցության նավակայքում, մերթ պոկվելով այնտեղից և գերի դառնալով բոլոր հողմերին»²⁵: Ուստի անհնարին չէր թվում այդ ուժերին համախմբել դաշնակցության մականի ներքո և ծառայեցնել նրա հակասովետական նպատակներին: Բայց այդպես չեղավ: Կռահելով, թե ինչ է պահված համագաղութային համագումարի սովերում, ռամկավարները «հրաժարեցան այն համաձայնագրեն, զոր նախապես կնքած էին դաշնակցության հետ»²⁶: Նրանց հետևեցին նաև հնչակյանները: Ողբալով համագաղութային համագումարի անփառունակ վախճանը, Վ. Նավասարդյանը գրում էր. «Մեր հակառակորդները պարզապես բոլկոտի սվին այս (համագաղութային համագումարի—Ն. Թ.) ձեռնարկը, յուզածելով բոլշևիկյան կրակին...»²⁷:

Սակայն դաշնակցությունը չհրաժարվեց գաղութահայությունը որպես քաղաքական ուրույն միավոր Սովետական Հայաստանին հակադրելու գաղափարից, և միաժամանակ հետո հրապարակ նետեց ազգային կուսակցությունների համագործակցության ծրագրերը: Դա հին գինին էր նոր տիկի մեջ: Միաժամանակ մի փորձ էր միջկուսակցական հակասությունները վերացնելու կամ մեղմացնելու միջոցով դիմագրավելու ներկուսակցական կյանքը բզկտող անջատողական շարժումները, որ ծագում էին դաշնակցության քաղաքական ուղեգծի սնանկության հետևանքով: 1920-ական թվականների վերջերին դաշնակցության կրախն ալմպիսի բացահայտ իրողություն էր, որ նույնիսկ «Հուսաբերը» խոստովանում էր. «Մեր պայքարը գրեթե ապարդյուն անցած է...: Մանր և հուսահատ վիճակը չի՞ գար մեզ հրահանգելու արդյոք, որ մենք կամ

²⁵ Նույն տեղում, էջ 168:

²⁶ «Հուսաբեր», 11 հուլիսի 1925:

²⁷ Վ. Նավասարդյան. Դաշնակցության քաղաքական ուղին, էջ 96:

մեր գործակիցները պիտի փոխենք (նույնությամբ մեր առաջադրու-
թյունները պահելով) և կա՛մ մեր առաջադրություններու մեջ փոփոխու-
թյուններ պիտի մտցնենք (մեր գործակիցները նույնը պահելով)»²⁸։
Բայց դաշնակցությունն ի վիճակի չեղավ ոչ մեկն անելու, ոչ էլ մշուար։

Ազգային կուսակցությունների համագործակցության ծրագիրն ար-
ժանացավ այն ուսմկավար գործիչների սկզբունքային համաձայնությա-
նը, որոնք սկսել էին աջ թեքվել միջազգային բաղաբական ասպարեզում
առաջացած տեղաշարժերի ճնշման ներքո։ 1925 թ. Լոկառնոյի կոնֆե-
րանսում Եվրոպայի իմպերիալիստական պետություններն երաշխավո-
րեցին Գերմանիայի արևմտյան սահմանների անվտանգությունը, ազատ
թողնելով նրա ձեռքերը՝ Արևելքում։ Հանուն աշխարհի վերաբաժանման
ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի իմպերիալիստները պատրաստվում
էին պատերազմի Սովետական Միության դեմ։ Տարբեր երկրներում աշ-
խուժացան ռեակցիոն տարրերը, Սովետական Միության թշնամիները,
այդ թվում նաև դաշնակցությունը։ Օրվա օրակարգն էր՝ «կա՛մ մեղի հետ,
կա՛մ մեղի դեմ»։ Իր անհնազանդ հակառակորդներին կարգի հրավիրելու
համար դաշնակցությունը ձեռնամուխ եղավ տեռորիստական գործու-
ղությունների դեմոկրատական մտավորականության դեմ։ Նրա զինած
ահաբեկիչների գնդակով Լիբանանում ընկան Տխրունին և Աղազարյա-
նը, Հունաստանում՝ Գրյըճյանը, ԱՄՆ-ում՝ Դուրյանը և ուրիշներ։ Այդ
բոլորը նպաստում էին Ռամկավար ազատական կուսակցության աջ
թևի ուժեղացմանը²⁹։

Ազգային կուսակցությունների համագործակցության վերաբերյալ
դաշնակցության դիմումը զգալի թվով կողմնակիցներ նվաճեց Ռամկա-
վար կուսակցության 1931 թվականի ընդհանուր պատգամավորական ժո-
ղովում։ Ընդունվել է հատուկ «պատասխան-բանաձև», որով Կենտրո-
նական վարչությանն իրավունք էր տրվում «խոսակցության մտնելու
Հ. Հ. դաշնակցության բյուրոյի հետ... որպեսզի ապահովվել ետք այդ

²⁸ «Հոսարեր», 15 օգոստոսի 1928:

²⁹ Աջ թեքման ցուցանիշ էր նաև այն, որ ուսմկավար գործիչները ժխտում էին սփյուռ-
բահայության ծոցում կոմունիստների գործելու իրավունքը և պատրաստակամություն
էին հայտնում պայքարելու «րեկերային ծայրահեղ վարդապետություն»՝ կոմունիզմի
դեմ («Արև», 26 հոկտեմբերի 1931): Նրանք ասում էին. «Մենք հյուրեր, հյուրընկալ-
վածներ կամ «հանգուրժվածներ» ենք ուրիշներու տան մեջ, և պետք չէ որ այդ տան
կարգուսարքը խանգարել ուղղորդենք մեջ մեր այ անունը հիշվի...» («Արև», 31 մարտի
1931):

կուսակցութեան հարումը Հայաստանի պետութեան ճանաչումին ու Հայաստանի վերաշինութեան և ներգաղթի հանդեպ դրական քաղաքականութեան մը, և ձեռք բերելիս ետք այդ կուսակցութեան հաստատ հանձնառութիւնը անջատ, արկածախնդրական և վտանգավոր քաղաքականութիւնը չվարելու մասին՝ ստեղծվի երկու կուսակցութիւններու համաձայնութիւնը»³⁰;

Կահիրեում և Փարիզում միաժամանակ բանակցութիւններ սկսելով, ռամկավարները համագործակցութեան իրականացումը պայմանավորում էին հետեւյալ սկզբունքների ընդունման հետ. «Նկատելով որ նորհրդ. Հայաստանը իրապէս և իրավապէս գոյութիւն ունի, որ Խ. Ռուսիո հետ ունեցած իր դաշնակցային կապերը հնարավոր կընծայեն հայ հայրենիքի մեջ ապրող մեկ միլիոն հայութեան պաշտպանութիւնը և ապահովութիւնը ներքին ու արտաքին յշնամութիւններու դեմ, որ ներկա կարգերը, իրենց ընկերային, անտեսական և գաղափարական մարդերուն մեջ քննադատելի կողմեր ունենալով հանդերձ, թույլ կուտան որ Հայաստանը իր ներքին վարչական անկախութիւնը պահպանե ու զարգացնե, որ բացի ներքին բնականոն բարելորջութենէ արտաքին որեւէ բռնի ազդակ կամ ճնշում կրնա արչան մեջ խեղդել հազիվ ազատագրված ժողովուրդ մը, անհրաժեշտ է որ գաղութահայութիւնը իր բոլոր հոսանքներովը անվերապահ և բացարձակ հավատարիմ ու անվերապահ կեցվածք մը ունենա Հայաստանի հանդեպ»³¹: Նման բանաձևի ներքո, Իհարկե, դաշնակցութիւնը շէր կարող ստորագրել:

Գաշնակցական գործիչները դատարկ խոստումներ էին շռայլում Սովետական Հայաստանի դեմ պայքարը դադարեցնելու, գաղութահայութեան կրթական-մշակութային գործերի ղեկավարութիւնը Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան հանձնելու, ազգային ու քաղաքական գործերն իրավահավասարութեան սկզբունքով միասնաբար վարելու մասին և այլն: Իսկ գործնականում ոչ միայն ոչինչ չէին անում օրինական գոյութեան իրավունքից զրկված Զ. Զ. պատվիրակութիւնը, Գաղթականաց կենտրոնական հանձնախումբը և Կարմիր խաչը լուծարքելու ուղղութեամբ, այլև փորձում էին համագաղութային մշակութային կազմակերպութեան գոյն տալ Համազգային կրթական-հրատարակչական ընկերութեանը և, որ ամենակարևորն է, շարունակում էին պայքարը

³⁰ Ա. Գարրինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերն, էջ 603:

³¹ «Արև», 31 հուլիսի 1931:

Սովետական Հայաստանի դեմ: Առարկելով այդ և այդ կարգի այլ փաստերի դեմ, ռամկավար օրգանն իրավացիորեն խորհրդածում էր. «Ահա թե ինչու սկեպտիկ կթողուն մեզի բոլոր հրավերները «կլոր սեղանի մը» շուրջ հավաքվելու համար, և շենք ուզեր կամավոր գործիքները ըլլալ նոր արկածախնդրութիւններու»³²:

1931 թ. վերջերին դաշնակ-ռամկավար համագործակցութեան բանակցութիւններն ընդհատվեցին: Այդ առիթով, ռամկավարների հրապարակած հայտարարութիւնում ասված է. «Որքան ատեն որ Դաշնակցութիւնը հրաժարած չէ իր վարած թշնամական քաղաքականութենէն հանդեպ Հայաստանի ներկա կառավարութեան, իրեն հետ մեր գործակցութիւնը ոչ կարելի է և ոչ ալ արդունավոր կրնա ըլլալ...: Կարելի չէ վստահիլ և գործակցիլ մարդոց հետ, որոնք կհարվածեն մեր նորածիլ պետութեան դեռ խախտտ հիմերը՝ որոնք պետք է զորացվին անվերապահ զոհողութեամբ և բոլորանվեր աջակցութեամբ: Եվ մեզի համար կարելի չէ նաև գործակցիլ այն տեսակ տարրերու հետ, որոնք համագաղութային պատվանդան ստեղծել կուզեն ավելի ևս զորացնելու համար իրենց մղած պայքարը Հայաստանի կառավարութեան դեմ»³³:

1934 թ. Ռամկավար ազատական կուսակցութեան ընդհանուր պատգամավորական ժողովից հետո բանակցութիւնները վերսկսվեցին Կահիրեում: Դաշնակցութեան բանագնացներն էին՝ Ա. Զամալյանը, բժիշկ Ե. Խաթանասյանը և Գ. Լազյանը, իսկ ռամկավար կուսակցութեանը՝ Վ. Թեքեյանը, Շ. Սեհոնքյանը և է. Բարազյանը: Վերջինս գրել է. «Ընդհանուր համերաշխութեան կողմ եկավ Դաշնակցութեան կողմէ... ու մենք՝ միշտ փափաքող որ շարք խափանվի, սիրով ընդառաջ գացինք»³⁴: Նրա պատմելով, բանակցող կողմերը, նախ և առաջ, ճշտել են համագործակցութեան նպատակը, որն էր՝ աշխատել հայ ժողովրդի «ֆիզիկական գոյութեան» պահպանման, նրա «քաղաքական իդեալներուն» իրականացման և «պատմական իրավունքներուն» ձեռքբերման համար: Որպես բանակցութիւնների հիմնական սկզբունք Սովետական «Հայաստանը անկախ իր վարչակարգին կնկատվեր հայութեան ազգային գոյութեան խարխիւր և քաղաքական հիմնաքարը...»³⁵: Ելնելով այդ դրույ-

³² «Արև», 24 հուլիսի 1931:

³³ «Արև», 31 հոկտեմբերի 1931:

³⁴ է. Բարազյան, Ինքնակենսագրութիւն և հուշեր, էջ 56:

³⁵ Նույն տեղում:

Քից, կողմերը հանձն են առել՝ ա) «ուղղակի կամ անուղղակի որևէ փորձ չկատարել տապալելու հրկրի ռեժիմը կամ կազմակերպելու ներքին խռովություններ»³⁶, բ) «շմասնակցիլ խորհրդային Միությունը բռնի միջոցներով քայքայելու որևէ փորձի, զիտենալով որ խորհրդ. Հայաստանի ապահովությունը խ. Միության հետ ունեցած կապին մեջն է»։ Մյուս կողմից, սակայն, դաշնակցությունը «ազատ պիտի ըլլար հարաբերություն պահելու հակախորհրդային ուժերու հետ»³⁷։ Նրան իրավունք էր վերապահվում նաև քննադատելու Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, սակայն «քննադատության ազատությունը» պետք է կիրառվեր «միայն այն շարիով», որ դեպի Հայաստանի «ուրացում շառաչներդեր» գաղութահայությունը։ Ինչ վերաբերում է Սովետական Հայաստանը որպես հայկական պետություն ճանաչելու կամ չճանաչելու հարցի հետ առնչվող մայիսի 28-ի, նոյեմբերի 29-ի և եռագույն դրոշակի վեճերին, ապա կողմերը մնում էին իրենց նախկին տեսակետների վրա, միայն թե պետք է զգուշանային «նոր վեճեր հարուցանել»³⁸։

Կողմերը պայմանավորվել են նաև հայոց եկեղեցին և ազգային թեմական իշխանությունները «քաղաքական պայքարներու թատր» շղարձնել, հարգանք տածել դեպի էջմիածինը, և զգուշանալ «ամեն հարձակումե անոր դեմ»։ Սակայն, ինչպես նշել է է. Բաբազյանը, «համաձայնության մեղանը դեռ չորցած Ա. Զամալյանը շունչը Երուսաղեմ առավ... Թորդոմ պատրիարքը համոզվելու, որ ընդունի Ամենայն հայոց պատրիարք կաթողիկոս հռչակվիլ...» և Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը էջմիածնից «ժամանակավորապես» Երուսաղեմ տեղափոխել³⁹։ 1936 թ. կեսերին «ժողովրդի բազկերակը քննելու» նպատակով, Թորդոմ պատրիարքը ուղևորվեց Եգիպտոս, որտեղ և համոզվեց, որ Զամալյանի առաջարկը դաշնակցության հերթական արկածախնդրական քայլերից է, և մերժեց այն։

Ի դեպ, դաշնակցությունն Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունն էջմիածնից արտասահման տեղափոխելու մասին երազում էր տակավին 1929 թվականից, այսինքն այն պահից, երբ հարեց «Պրոմեթե» ֆաշիստական ուխտին։ Դեռ այն ժամանակ Կ. Պոլսի «Ազդարար» թերթը գրում էր, որ Եգիպտահայոց առաջնորդ Թորգոմ Եպ. Գուշակյանն Երուսաղեմ

³⁶ Նույն տեղում։

³⁷ Նույն տեղում, էջ 57։

³⁸ Նույն տեղում, էջ 57—58։

³⁹ Նույն տեղում, էջ 59։

է գնացել Գուրյան պատրիարքի հետ խորհրդակցելու՝ Մայր աթոռն արտասահման տեղափոխելու «անգամ էջմիածնի մեջ զգացված պետքի մը» շուրջը⁴⁰։ Գուշակյանն անհասպաղ հերքել էր այդ լուրը, այն համարելով «հերյուրածո առասպել մը»⁴¹։

1937 թ. Ռամկավար կուսակցության ընդհանուր պատգամավորական ժողովը շեղյալ հռչակեց դաշնակ-ռամկավար համագործակցության համաձայնագիրը։ Նրա որոշումներում ասված է. «Ժողովս, նկատելով որ Լ. Լ. դաշնակցության ղեկավարությունը կշարունակե իր հակահայաստանյան արկածախնդրական ուղղությունը, և զազուխներու մեջ մեր կուսակցության հանդեպ անուղիղ և անպարկեշտ միջոցներով պայքարը, կգտնե թե այդ ղեկավարության հետ գործակցություն մը հնարավոր չէ»⁴²։

Այսպիսով, սփյուռքահայ մյուս գաղթօջախների նման՝ Եզիպտոսում հայությունը բաժանված էր Սովետական Հայաստանի հանդեպ միմյանց հակադիր երկու ճակատի։ Այդ բևեռացումը հետևանք էր այն պատմական բախտորոշ իրադարձությունների, որ 1915—1920 թթ. տեղի ունեցան հայ ժողովրդի կյանքում։ Ռամկավար ազատական կուսակցության գլխավորած ճակատը վարում էր առաջադիմական, Սովետական Հայաստանի զարգացման ու ամրապնդման աջակցելու քաղաքականություն։ Դաշնակցությունը, ծառայելով միջազգային իմպերիալիզմի շահերին, թշնամի էր սովետական կարգերին, և ձգտում էր տարագիր հայությունը որպես քաղաքական ուրույն միավոր հակադրել Սովետական Հայաստանին։ Այդ նպատակով հրահրված «անհայրենիք պետության» ցնորական ծրագրի ձախողման գործում վճռորոշ դեր կատարեցին ռամկավարներն ու հնչակյանները։ Ռամկավար կուսակցության աջ թևի աշխուժացման շնորհիվ հնարավոր դարձան ազգային կուսակցությունների համագործակցության բանակցությունները, սակայն դրանցից ծնած համաձայնագիրը համարյա գործնական նշանակություն չունեցավ։ Հաջողության դեպքում, ինչպես համագաղութային համագումարը, այնպես էլ ազգային կուսակցությունների համագործակցությունը պետք է ծառայեր դաշնակցության հակասովետական նպատակներին։

⁴⁰ «Ազգարար», Պոլիս, 26 մայիսի 1929։

⁴¹ «Սիոն», 1929, էջ 217։

⁴² Ա. Գարրիեյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, էջ 607։

Այժմ համառոտակի կուսակցական պայքարի մասին:

Թագավորական Եգիպտոսում վերին աստիճանի նպաստավոր պայմաններ կային դաշնակցության հակասովետական պայքարի համար: Դաշնակցական գործիչները միջազգային հակասովետական ջերմաշափի սնդիկի սյան ելեէջների համապատասխան կարող էին ասպատակություններ կատարել իրենց հակառակորդների դեմ և անպատիժ մնալ: 1927 թ., երբ պահպանողական կուսակցության գլխավորած կառավարությունը խզեց Անգլիայի գիվանագիտական հարաբերությունները Սովետական Միության հետ, դաշնակցական գործիչները նոր եռանդով սկսեցին հակասովետական ասպարդյուն կրքեր բորբոքել «միացյալ և անկախ Հայաստանի» շուրջը: Հիալերի իշխանության զուլս գալուց հետո նրանք սրպես հակասովետական պայքարի գործիք ասպարեզ նետեցին ցեղի («ցեղակրոնություն») և եռագույն գրողակի պաշտամունքը: «Հուսաբերը» գրում էր. «Սոազույնը պետք է ծածանի ամեն տեղ իբրև հայություն գրողակը, իբրև հայազատագրության, ազատ հայրենիքի խորհրդանշանը...: Հայ չէ ան, որ կուրանա մեր եռագույնը...»⁴³: Այդ վայրահաշուններին զուգակցվում էին փողոցային հարձակումները, որոնք բազմաթիվ զոհեր խլեցին Եգիպտոսում և սփյուռքի մյուս գաղթօջախներում:

Եգիպտահայ գաղթավայրում բուռն պայքար էր գնում համայնքային վարչակառավարման մարմինների շուրջը: Անցյալում ներքին կառավարման ձևերի և սկզբունքների դեմոկրատացման համար մղվող պայքարն այժմ վերածվել էր կուսակցական ազդեցության պայքարի՝ ազգային կուսակցությունների միջև: Դաշնակցության ծրագրում այդ պայքարն ուներ մի իմաստ, այն է՝ Ազգային սահմանագրության անունով դրավել էջմիածնի արտասահմանյան թեմերը և ստեղծել գաղութահայ մի «վերին մարմին»՝ Սովետական Հայաստանի դեմ⁴⁴:

1922 թ. մարտի 5-ին Կահիրեում տեղի ունեցան թեմական ժողովի ետպատերազմյան ժամանակաշրջանի առաջին ընտրությունները: Հաջողության հույս չունենալով, դաշնակցական մարտականները ներխուժել են ընտրական տեղամաս և, ընտրողների ցուցակներն ու քվեատուփը խլելով, անհայտացել են...⁴⁵: Հանցագործները ձերբակալվեցին, սակայն որևէ պատժի չենթարկվեցին⁴⁶: Ընտրությունները կրկին կայացան

⁴³ «Հուսաբեր», 3 հունիսի 1933:

⁴⁴ Մ. Աղազարյան, Միսի վերջին աթոռակալը, էջ 21:

⁴⁵ Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, Թորգոմ պատրիարք Դուշակյան, էջ 348—349:

⁴⁶ Տե՛ս «Արև», 6 մարտի 1922:

1923 թ. ապրիլի 29-ին և պսակվեցին ռամկավարների հաջողությունները: Հնչակյանները կոչ են արել իրենց «ընկերներուն, համակիրներուն և ազատ քաղաքացիներուն»... քվեները կեղրոնացնել ռամկավար ազատական թեկնածուներու վրա»⁴⁷:

1923 թ. մայիսի 27-ի ընտրություններով անցնելով Ալեքսանդրիայի ազգային իշխանության գլուխ, դաշնակցական գործիչներն առաջ քաշեցին վարչական հրահանգի վերանայման հարցը: Ռամկավարները դեմ չէին, բայց անընդունելի էին համարում այն միակողմանի վերանայելը: Կահիրեի թեմական ժողովի հաղորդագրությունում ասված է. «Եզիպտահայոց օրենքին վերաբերյալ որևէ փոփոխություն պետք է ծրագրվի և մշակվի երկու թեմականներու Համագումար մարմնույն կողմն միայն...: Բայց մինչև նոր կամ վերաքննյալ օրենքի մը կազմությունը, (Կահիրեի թեմականը—Ն. Փ.) պարտականություն կնկատե ընտրությունները կատարել ի զորության եղած օրենքի և կանոնյալ սովորությանց համաձայն» և այլն⁴⁸: Այդպես էլ եղավ: 1926 թ. փետրվարի 28-ին Կահիրեի թեմական ժողովի հերթական ընտրությունները տեղի ունեցան և, շնայած դաշնակցության բոյկոտին, ընտրելու իրավունք ունեցող 940 եզիպտահայերից 733-ը քվեարկեցին ռամկավարների առաջադրած թեկնածուների օգտին⁴⁹: Հնչակյանների մի մասը մասնակցել է դաշնակցության բոյկոտին, մյուսը գնացել է ռամկավարների հետևից⁵⁰:

Ալեքսանդրիայում դաշնակ-ռամկավար հակասություններն այնպես էին սրվել, որ եզիպտական իշխանությունները մի քանի անգամ հետաձգեցին ընտրությունները, իսկ վերջում անցկացվեց իրարից անկախ երկու ընտրություն: Ռամկավարների հովանավորած ժողովրդական բուկլը, բոյկոտի ենթարկելով թեմական իշխանության կազմակերպած (1926 թ. մարտի 28) ընտրությունները, նույն թվականի մայիսի 2-ին անցկացրեց նոր ընտրություններ, որոնք, սակայն, շարժանցան եզիպտական իշխանությունների հովանությանը և բեկանվեցին: Այդպիսով, դաշնակցության ձեռքում մնաց Ալեքսանդրիայի թեմական իշխանությունը, որը սակայն երկփեղկվեց ներկուսակցական հակամարտությունների սրման հետևանքով:

Դաշնակցական գործիչ Նիկոլ Աղբալյանին՝ Պողոսյան դպրոցի տնօրենի պաշտոնից հեռացնող քաղաքական ժողովի ատենապետ Տե-

⁴⁷ «Արև», 23 ապրիլի 1923:

⁴⁸ Հատ Ա. Ալվոյաճյանի, Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, էջ 363:

⁴⁹ «Արև», 1 մարտի 1926:

⁵⁰ Տե՛ս «Հուսարեր», 25 դեկտեմբերի 1925: Ընտրությունների նախօրեին հրապարա-

լեմաք Թյուֆյունճյանը և նրա համախոհներ Հակոբ Նալբանդյանն ու Վահան Գասապյանը արտաքսվեցին դաշնակցության շարքերից⁵¹: Այդ բայով, ինչպես ակնկալվում էր, քաղաքական ժողովը շտապով կհեռացրի ամբողջովին դուրս եկավ դաշնակցության վերահսկողությունից: Մնում էր բռնի ուժի դիմել: Հոկտեմբերի 21-ի գիշերը, երբ քաղաքական ժողովը ընդլայնված նիստ էր գումարում առաջնորդարանում, «30—35 դաշնակցականներ... հարձակում կգործեն ժողովասրահին վրա... Մեծկըռավուք, նորակառույց սրահին կարասիները ջարդ ու փշուր կըլլան և երկուստեք արյուն կհոսի...: Ոստիկանությունը առաջնորդարան կուզա և տեղվույն վրա հարցաքննություններ կատարել և վերջ կգոցի առաջնորդարանը և բանալիները ոստիկանատուն կտանի»⁵²: Հաջորդօրը (հոկտ. 22) թեմական ժողովի դաշնակցական անդամներին հաջողվում է ոստիկանությունից թուլտվություն ստանալ առաջնորդարանում նիստ գումարելու համար: Այդ նիստում ընտրվում է նոր քաղաքական ժողով, որը և նիկոլ Աղբալյանին վերահաստատում է իր պաշտոնում: Սակայն դրանով հարցը չլուծվեց:

1927 թ. հոկտեմբերի 30-ին ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բակում կայացավ ժողովրդային բլոկի բողոքի միտինգը: Հանդես գալով ազգային առաջնորդարանի անկարգություններից հուզված 500—600 հայերի առաջ, ճառախոսները պարզեցին թեմական գործերի տխուր վիճակը և պահանջեցին պաշտոնանկ հռչակել «ապօրինի իշխանությունը»: Տեղում կազմվեց «առժամյա հանձնախումբ», որը պետք է ազգային գործերը վարեր մինչև նոր թեմական ժողովի ընտրությունը⁵³: Նոյեմբերի 1-ին եզրպատահայոց առաջնորդը պաշտոնապես հայտարարեց, որ «ղաղբած են բոլոր նախորդ ժողովները, և ազգային գործոց տեսչությունն ու տնտեսությունը հանձնված են» իր կողմից նշանակված ժա-

կած իր թուղթիկում նշելով, որ «անունով քանի մը հնչակյաններ... ոսովկավար ազգային իշխանության կամակատարները եղած են», Կահրեի հնչակյան մասնաճյուղը կոչ էր անում նպաստել դաշնակցության բոլկոտին:

⁵¹ Տե՛ս «Հոսաբեր», 10 հոկտեմբերի 1927:

⁵² «Արև», 22 հոկտեմբերի 1927: Այդ հարձակման կապակցությամբ դատական գործ է հարուցվել նիկոլ Աղբալյանի, Վահան Նավասարդյանի և Յրանդուլ Խանջյանի դեմ: 1928 թ. հունիսի 7-ին կերենի ոստիկանական դատարանը նրանց դատապարտել է «200-ական զրուշ տուգանքի և դատական ծախսերու վճարման» հարձակման մասնակցած և մարդ ծեծած ու վիրավորած ըլլալուն համար» (Ա. Ալպոյանյան, Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, էջ 304):

⁵³ Տե՛ս «Արև», 31 հոկտեմբերի 1927:

մանակավոր գործադիր խորհրդին, մինչև որ «ամբողջական ընտրությամբ և ըստ օրինի կազմվին օրինական ժողովները»⁵⁴:

Ծանր դրությունից դուրս գալու համար դաշնակցությունը հակահարվածի անցավ: Նոյեմբերի 6-ին, հավաքվելով Կահիրեի հայկական եկեղեցու շրջափակում, դաշնակցականները բողոքեցին Ալեքսանդրիայի թեմական ժողովի լուծարքի դեմ: Ծառախոսներ վահրամ Արծրունին և Օննիկ Մաճառյանը հավաքվածներին մղեցին գրավել առաջնորդարանը, սակայն այդ նրանց չհաջողվեց⁵⁵: Նոյեմբերի 27-ին դաշնակցականները դարձյալ ապարդյուն գրոհեցին Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի առաջնորդարանների վրա: Եղան վիրավորներ և դատական գործ հարուցվեց մի շարք դաշնակցականների դեմ: Հետաքննության վրա ազդելու համար, արաբական ռեակցիոն մի շարք թերթեր դրոմ էին. «Ժողովրդային պլոքը ... արկածախնդիրներե, փառամուլներե, պուլչեիկ թափթիուկներե և շատ-շատ քանի մը միամիտ և խարված չեզոքներե բաղկացած մարմին մըն է»⁵⁶, «ալ-Ահրամի» ասելով դաշնակցության հակառակորդները «պուլչեիկյան» ՀՕԿ կազմակերպության անդամներ էին⁵⁷: Այդ կարգի անհիմն հայտարարություններ ևն արել նաև «ալ-Բեւադ», «ալ-Ախբար», «ալ-Սիասա» և «ալ-Իթթիհատ» թերթերը:

Դաշնակցական գործիչները վերստին ապավինեցին եգիպտական ռեակցիայի աջակցությանը, երբ Ալեքսանդրիայի ժամանակավոր գործադիր խորհուրդը հայտարարություն հրապարակեց դեկտեմբերի 16-ին թեմական ժողովի ընտրություններ անցկացնելու մասին: Կատարելով դաշնակցության պատվերը, դեպուտատ Մահդուբ Սարիթը պառլամենտի բեմից դատապարտեց ոմանց «նյութած դավերը» հայ եկեղեցու դեմ, և պահանջեց հետաձգել Ալեքսանդրիայի ընտրությունները⁵⁸: Նույնիմաստ պահանջով հանդես եկավ նաև ծերակուտական Ալֆրեդ Շամմասը⁵⁹: Բացի այդ, Մահդուբ Սարիթի զխավորությամբ դաշնակցականների մի պատվիրակություն ներկայացրավ պրեմիեր Սարուաթ փաշային և հաջողացրեց Ալեքսանդրիայի ընտրությունների հետաձգումը՝ անորոշ ժամանակով⁶⁰: Պրեմիեր Սարուաթը օրենսգետ Բադավի փա-

⁵⁴ Ըստ Ա. Ավույանյանի, Թորգոմ պատրիարք Գուշկյան, էջ 404:

⁵⁵ Տե՛ս «Արև», 7 նոյեմբերի 1927:

⁵⁶ Ըստ «Հուսարերի», 14 նոյեմբերի 1927:

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Տե՛ս «Հուսարեր», 6 դեկտեմբերի 1927:

⁵⁹ Տե՛ս «Հուսարեր», 9 դեկտեմբերի 1927:

⁶⁰ Տե՛ս «Հուսարեր», 21 դեկտեմբերի 1927:

շային հանձնարարից ուսումնասիրել հայկական գաղութի ներքին կացութիւնը և միջոցներ առաջարկել վեճի կարգավորման համար:

1928 թ. հունիսի 11-ին նոր պրեմիեր Մուստաֆա ալ-Նահաս փաշան կողմերին կոչ արեց հաշտութիւն կայացնել և հավանութիւն տալ կառավարութեան հետևյալ որոշմանը. 1) Ալեքսանդրիայի թեմական ժողովի վիճակով դադարած և հրաժարված անդամների տեղ ընտրել ինը նոր անդամներ. 2) ժամանակավոր գործադիր խորհուրդը կշարունակի գործել մինչև որ թեմական ժողովի կազմը համալրվի և կազմվի նոր քաղաքական ժողով. 3) թեմական ժողովի ընտրութիւն կատարելու համար կազմել ընտրական հանձնաժողով, որի մեջ կողմերը ներկայացված կլինեն հավասար թվով և կառավարութիւնը կունենա իր ներկայացուցիչը⁶¹: վերջում պրեմիեր Նահասը նշել է, որ այս որոշումը մերժվելու դեպքում կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք կառնի այն գործադրելու համար: Գրանից հետո ժողովրդային բլոկի և դաշնակցութեան ներկայացուցիչներից կազմվեց ընտրական հանձնաժողով, որի աշխատանքներին մասնակցում էր Ալեքսանդրիայի կառավարիչի տեղակալ Ահմեդ Աբդուլ Գադերը: Ընտրութիւնները տեղի ունեցան 1929 թ. օգոստոսի 25-ին: 1.550 ընտրողներից 906-ը քվեարկեցին ժողովրդային բլոկի, 640-ը՝ դաշնակցութեան օգտին⁶²: Այդպիսով, երկար ընդմիջումից հետո, գործի զլուխ անցան ժողովրդական քվեարկութեամբ ընտրված մարմիններ, սակայն անդորրութիւնը չվերահաստատվեց: Այս անգամ էլ ժողովրդային բլոկը բաժանվեց երկու հակամարտ թևերի և «քառային վիճակ» ստեղծվեց ազգային առաջնորդարանում: Ա. Ալպոյաճյանի պատմելով, թեմականի անդամներն «արշունչվա կըլլային և պես-պես խայտառակութիւններ երևան կուզային»⁶³:

Համայնքի կառավարման գործում ազգային կուսակցութիւնների ցուցաբերած անընդունակութեան հետևանքով ասպարեզ իջան անկուսակցականները, ձգտելով առաջնորդող դեր կատարել թեմական ժողովներում: Նրանք առաջին գործնական քայլը կատարեցին 1926 թ., կազմելով «Հայ ժողովրդային միութիւնը», որի կոչում ասված էր. «Մեր միութիւնը բառին ընկալլալ իմաստով կուսակցութիւն մը չէ, և սկզբունքով կմերժե հետապնդել որևէ քաղաքական նպատակ»: Նրա նպատակն էր՝ «ա) Օրինավոր միջոցներով օժանդակել Հայաստանի ժողո-

⁶¹ Տե՛ս «Հուսարեր», 16 հունիսի 1928:

⁶² Տե՛ս «Հուսարեր», 27 օգոստոսի 1929:

⁶³ Ա. Ալպոյաճյան, Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, էջ 453:

վուրդին շինարարական և մշակութային ձեռնարկներուն և վառ պահել գաղութիս սերն ու շահագրգռությունը հանդեպ մայրենի երկրին. բ) Մեր տեղական ազգային գործերուն ապահովել բարվոք վարչություն մը, թեմական ժողովին ընտրությունը կատարելով համեմատական դրությամբ, որպեսզի ժողովուրդին բոլոր շերտավորումներուն հնարավորություն ընծայվի իրենց ներկայացուցիչներն ունենալ» թեմական իշխանության մեջ⁶⁴: Սակայն Հայ ժողովրդային միությունը բացասական դեր կատարեց Կահիրեի թեմական ժողովի ընտրություններում (1930 թ. հունիսի 22): Լավ իմանալով, որ ընտրությունների բախտը վճռելու են անկուսակցականները, ռամկավար-հնչակ բլոկը և դաշնակցությունը մրցում էին Հայ ժողովրդային միությանը հրապուրելու համար: Վերջինս նախ միացավ ռամկավար-հնչակ բլոկին, իսկ վերջին պահին անցավ դաշնակցության կողմը, նպաստելով նրա հաղթանակին⁶⁵: 2287 ընտրողներից 1250-ը քվեարկել են դաշնակցության, 860-ը՝ ռամկավար-հնչակ բլոկի թեմականների օգտին:

Անկուսակցականների շարժում ծավալվեց նաև Ալեքսանդրիայում: Այնտեղ, բացի Հայ ժողովրդային միության մասնաճյուղից, գործում էր նաև «Հայ ոչ-կուսակցականներու միությունը», որը 1931 թ. վերանվանվեց «Հայկական միություն»: Նրա ծրագիր-կանոնագրում ասված է. «Քաղաքական բնույթ ունեցող գործողությունները ազգային ներկայացուցչան հետ չեն հաշտվիր, անոր խաղաղ դարգացումին կվնասեն, բարոյական թե ազգային տեսակետով չեն արդարանար բնավ»⁶⁶: Հայ ժողովրդային միությունն առաջադրում էր անկուսակցական զանգվածների և կուսակցությունների միջև «համերաշխ գործակցություն մը առաջ բերել ոչ-քաղաքական դեմքի վրա, միահամուռ ուժերով ծառայել մեր ցեղային գոյության պահպանումին... ու համայնքիս մեջ վառ պահել սերն ու շահագրգռությունը հանդեպ Հայաստանի...»⁶⁷ և այլն: Ինչպես

⁶⁴ «Արև», 10 հունիսի 1926: Ի դեպ, 1920—1930-ական թվականներին անկուսակցականներն աշխուժություն էին հանդես բերում ոչ միայն նկրտություն, այլև ԱՄՆ-ի նվիրույցի և Բալկանների հայկական գաղթավայրերում: Դա մանրրոտբուսական շարժում էր և դրսևորվում էր ազգային կուսակցությունների ազմիկոտ գործունեության դեմ ժողովրդական բողոքի ձևով: Սկզբնական շրջանում այդ միությունների քաղաքականությունը, որպես կանոն, բնութագրվում էր դեմոկրատական զանազան պահանջներով: Հետագայում, սակայն, բնկնելով այս կամ այն ազգային կուսակցության ազդեցության ներքո, նրանք դադարեցին գոյություն ունենալուց:

⁶⁵ ՏԵՄ Ա. Ալպոյանյան, Քորդոմ պատրիարք Գուշակյան, էջ 458—459:

⁶⁶ Ըստ «Արարսի», 29 օգոստոսի 1931:

⁶⁷ Ըստ «Արարսի», 9 հուլիսի 1932:

Կահիրեում, այնպես էլ Ալեքսանդրիայում անկուսակցականների համերաշխության քարոզներից օգտվեց դաշնակցությունը:

1935 թ. սեպտեմբերի 29-ի ընտրությունների նախօրեին՝ ազգային կուսակցություններին համերաշխեցնելու ուղղությամբ անկուսակցականների կատարած ապարդյուն փորձերից հետո Ալեքսանդրիայում ստեղծվեց ընտրական երկու բլոկ՝ «Մեկ կողմն Դաշնակցության, իր անդամներուն, համակիրներուն և հնչակյաններու մեկ մասին գործակցությամբ, և մյուս կողմն Ռամկավարության, իր անդամներուն, համակիրներուն, ՀՕԿ-ի և հնչակյաններու մյուս մասին գործակցությամբ»⁶⁸: Ի նշան բողոքի, Հայ ժողովրդային միությունը բույկոտի ենթարկեց ընտրությունները, փաստորեն նպաստելով դաշնակցության հաղթանակին: Ընտրելու իրավունք ունեցողներից 880-ը ձեռնպահ են մնացել, 867-ը քվեարկել են դաշնակցության, 822-ը՝ ռամկավարների թեկնածուների օգտին⁶⁹:

1936 թ. Կահիրեում կողմերն ընդառաջեցին Հայ ժողովրդային միության՝ «համեմատական դրույթով» ընտրություններ կայացնելու առաջարկին, և թեմական ժողովի մասնակի ընտրությունները կատարվեցին «միակ ցանկով մը», որի շուրջը նրանք կանխօրոք համաձայնություն էին գոյացրել: Թափուր մնացած տեղերից 5-ը տրվեց անկուսակցականներին, 2-ը՝ ռամկավարներին, 2-ը՝ դաշնակցականներին, 1-ը՝ հնչակյաններին⁷⁰: Այդ ընտրական բնույթի համագործակցությունը շարունակվեց մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիները:

Այսպիսով, կուսակցական մոլեզվին պայքար էր ծավալվում եզիպտահայ զաղութի վարչակառավարման օրգանների շուրջը: Զգուհիով Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի թեմական իշխանություններին, դաշնակցական գործիչները երազում էին «անհայրենիք պետության» մասին: Ռամկավար կուսակցության և մյուս հայրենասիրական կազմակերպությունների դիմադրության շնորհիվ հակասովետիզմի ասպետները հաջողություն չունեցան...: «Սառն պատերազմի» տարիներին դաշնակցական գործիչները, հրաժարվելով ընտրությունները «համեմատական դրույթով» անցկացնելու հանձնառությունից, վերստին պայքարում էին թեմական ժողովներում մենատիրություն հաստատելու համար:

⁶⁸ «Արաբ», 5 հոկտեմբերի 1935:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁰ Տե՛ս «Ազատ միտք», 7 նոյեմբերի 1936:

Հայաստանի օգնություն կոմիտեն, հիմնադրվելով 1921 թ. Երևանում, ճյուղավորվեց ինչպես ՍՍՀՄ հայաբնակ կենտրոններում, այնպես էլ սփյուռքահայ գաղթավայրերում, այդ թվում Եգիպտոսում: Անկախ անդամների բաղաբաղան դավանանքից և կուսակցական հանգամանքից, ՀՕԿ-ը հասարակական կազմակերպություն էր և, որպես այդպիսին, շեղոք դիրք ուներ բաղաբաղան և կուսակցական պայքարի հարցերում: Նրա հիմնական խնդիրն էր՝ ճիշտ տեղեկություններ հաղորդել Սովետական Հայաստանի տնտեսական, բաղաբաղան, մշակութային վերելքի մասին, օժանդակել Հայաստանի կառավարությանը՝ երկրի վերաշինության և ներգաղթի կազմակերպման գործում:

Եգիպտոսի ՀՕԿ-ը կազմվեց 1926 թ. փետրվարի 28-ին Կահիրեում: Նրա հիմնադիրները՝ թվով «տասը հայրենասեր երիտասարդներ», ոգևորված էին «իրենց վերածնվող փոքրիկ, խիստ փոքրիկ նախրյան երկրի շինարարությանը» եգիպտահայ աշխատավորների մասնակից դարձնելու գաղափարով⁷¹: Նրանց թիվը շուտով հասավ 50-ի, գումարվեց առաջին ընդհանուր անդամական ժողովը, բնարվեց վարչություն, որը և կապի մեջ մտավ Երևանի գլխավոր վարչության հետ⁷²: ՀՕԿ-ի մասնաճյուղեր են ստեղծվել Ալեքսանդրիայում և Դամասկոսում: Հաղորդելով Ալեքսանդրիայում ՀՕԿ-ի կազմակերպման մասին, «Արաբս» թերթը գրել է. «Առանց այլևայլի ամբողջ եգիպտահայությունը պիտի բողբոլի այս գործին շուրջ...: Վասն զի այս գործը ոչ գաղափարական խտրություն, ոչ կուսակցական մենասիրություն կձանձնա...: Վասն զի այս գործը միակ իրական աշխատանքն է զոր գաղութահայությունը պետք է տանի սիրով ու նվիրումով»⁷³:

ՀՕԿ-ը սակայն զարգանալու հնարավորություն չունեցավ: Նրա ասպարեզ իջած ժամանակ Եգիպտոսում մոլեզնում էր հակակոմունիստական խաշակրությունը, ընդ որում հաշվենկատորեն հարձակման թիրախ էին դարձնում ոչ-մուսուլման կոմունիստներին⁷⁴: Դրանով հակակոմունիզմի

⁷¹ «ՀՕԿ», Կահիրե, 1926, № 1, էջ 2:

⁷² Տե՛ս նույն տեղում

⁷³ «Արաբս», 24 ապրիլի 1926:

⁷⁴ 1918 թ. Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, Պորտ Սաիդում և այլ վայրերում կազմակերպվեցին հեղափոխական աշխատավորների առաջին խմբակները: 1920 թ. դրանց միավորվելով ստեղծվեց Եգիպտոսի սոցիալիստական կուսակցությունը, որը և 1922 թ. կոմիստերի անդամ դառնալուց հետո վերանվանվեց Եգիպտոսի կոմունիստական կու-

ասպետները ձգտում էին կոմունիստական շարժումը ներկայացնել որպես բուն եզրագտական ժողովրդի հեռու մի կապ շունեցող, օտարների կողմից հրահրված դիվերսիա: Այդ կարծիքը պետական մակարդակի բարձրացնելով, ներքին գործերի մինիստրությունը հատուկ կարգադրություն մշակեց «հայ գաղթականության շրջանում բողջկիզմի տարածման դեմ» պայքարելու համար: Ոստիկանությունը պարբերաբար կոշնագիր էր ուղարկում առաջավոր աշխատավորների և հարցաքննում նրանց, իսկ հետադիմական թերթերն աղմուկ էին բարձրացնում հայերի անցանկալիության մասին: Բողոքելով այդ միջոցառման դեմ, «Արև» թերթը գրել է. «Ներքին գործոց վսեմ. նախարարեն կսպասենք, որ պաշտոնական հայտարարությամբ մը փարատեն հայերու շուրջ ստեղծված թյուրիմացությունը և լռեցնեն այն տարրերը, որոնք առիթ են օգտվելով ատելություն կուզեն սերմանել խաղաղասեր ժողովուրդներու միջև»⁷⁵:

Եզրագտահայ աշխատավորության շրջանում «բողջկիզմի տարածման դեմ» պայքարին առավել ուկլամային բնույթ տրվեց հետագա տարիներին: 1928—1932 թթ. Ռեակցիոն մամուլում տպագրվել են բազմաթիվ հաղորդումներ կոմունիստական շարժման մասնակցելու մեղադրանքով ձերբակալված, բերդարդելության դատապարտված կամ երկրից արտաքսված հայերի մասին: 1928 թ. Կահիրեի «ալ-Լաթայեֆ-ալ-մուսավվար» շաբաթաթերթին առաջին էջում հրատարակել է երկու հայ պատանիների՝ Մկրտիչ Քոնթիլյանի (20 տարեկան) և Ժիրայր Եկանյանի (25 տարեկան) մեծագիր լուսանկարները, բավական մեծադիրոջ խորագրի ներքո: Առաջինի լուսանկարի տակ գրված է եղել. «Ռուս մեծամասնականներեն մեկը, որ ձերբակալված է և պիտի վտարվի», իսկ երկրորդի՝ «Մեծամասնականներեն մեկը, որ ռուսահայտակ է և պիտի վտարվի»⁷⁶: Այնինչ Քոնթիլյանը և Եկանյանը Իզմիրից գաղթած սոսկ արհեստավորներ էին: Ռեակցիոն թերթերն աղմուկ բարձրացրին նաև մի ուրիշ հայ պատանու՝ Մասիս Մասիսյանի Եզրագտոսից արտաքսվելու առթիվ: Նշելով, որ Մասիսյանը, էլիա Թիբերին և ուրիշներ արտաքսվել են Եզրագտոսից, «Լա Լիբերտե» թերթը գրել է. «Ոստիկանությունը կշա-

սակցություն: նրա շարքերում, բացի գերակշիռ թիվ կազմող արարներից, կային նաև հույներ, հրեաներ, հայեր: 1925 թ. հունիսի 5-ին Ահմեդ Ձիվերի կառավարությունը լուծարքի ենթարկեց կոմունիստական կուսակցությունը և զանգվածային ձերբակալություններ կատարեց նրա շարքերում: Այնուհետև Եզրագտոսի կոմկուսը մշտպես գործել է ընդհատակում:

⁷⁵ «Արև», 14 օգոստոսի 1924:

⁷⁶ Ըստ «Հուսարբերի», 25 դեկտեմբերի 1928:

րունակն մոտեն հսկել կարգ մը կասկածելիներու վրա, որոնք նույնպես պիտի արտաքսվին, երբ հաստատվի, որ կասյ ունին կոմունիստներու հետ»⁷⁷: Ըստ «Լա Ռեֆորմ» թերթի, Կահիրեում ձերբակալվել են երկու հայեր, որոնք իբր «հարաբերություններու մեջ էին Մոսկվայի հետ»⁷⁸: Նույն թերթը բավական աղմկարար խորագրի ներքո հաղորդել է նաև 11 հայ «համայնավար պրոպագանդիստներու», իրականում հասարակ արհեստավորների ձերբակալության մասին⁷⁹:

Արաբական ռեակցիոն մամուլի կրակին յուզ էին լցնում դաշնակցական գործիչները: Նրանց առանձնապես դուր չէր գալիս, որ 204-ը եզիպտահայությանը ճիշտ տեղեկություններ էր հաղորդում Սովետական Հայաստանի մասին, հերքելով դաշնակցական մամուլի հորինած «սովետական դժոխքի» և «Հայաստան-վայաստանի» առասպելը: Դաշնակցական մամուլը 204-ը ներկայացնում էր որպես «կարմիր գործակալների» ցանց, և նրան կարևոր դեր էր հատկացնում... Եզիպտոսի անվտանգության դեմ իբր նախապատրաստվող ապագա դիվերսիոն գործողություններում: Նրանք գրում էին. «Դժգոհ վտանգավոր տարրերն ամեն բողիտակ և ամեն տեսակ դիմակ հագած կրնան ներս սպրդիլ պետական բոլոր հաստատություններեն ... և, դեպքերու բարեհաջող դասավորումի ատեն, անմիջապես պարզել ըմբոստացումի, դավադրությունց, քաղաքացիական կռիվներու արյունոտ դրոշը»⁸⁰:

Դաշնակցության հակակոմունիստական խաչակրությունը լիովին համապատասխանում էր եզիպտահայ կապիտալիստների շահերին, քանի որ դրանով հայ աշխատավորները կմեկուսանային արաբ աշխատավորության պայքարից և նրանց ձեռնարկությունները մեծ մասամբ կապահովագրվեին գործադուլներից⁸¹:

Եզիպտոսի 204-ի դեմ սանձազերծված դրպարտչական պայքարը վերջապես... պսակվեց հաջողությամբ: 1934 թվականի դեկտեմբերին

77 Ըստ «Արևի», 11 հունվարի 1929:

78 Ըստ «Արաբսի», 5 դեկտեմբերի 1931:

79 Ըստ «Արաբսի», 27 փետրվարի 1932:

80 «Հուսարեր», 21 դեկտեմբերի 1926:

81 Այդ առումով բնութագրական է Զազադիգի Կամսարական ծխախոտագործական ձեռնարկության տնօրեն Ս. Գերձակյանի գործելակերպը: Նա ճնշում էր գործադրուհայ բանվորների և ծառայողների վրա, որպեսզի նրանք մտնեն դաշնակցության շարքերը («Արև», 8 սեպտեմբերի 1931): Միևնույն ձևով էր վարվում նաև Սիրիայի Մաթոսյան ձեռնարկությունների տնօրենը («Լիբանան», 15 օգոստոսի 1931):

եզիպտական ոստիկանութիւնը խուզարկեց նրա անդամներին՝ «սուղի-վիրմի սերմնացաններին» բնակարանները⁸², և նրանցից 44-ին բանտ նետեց: Չերբակալվածներից առաջագիմական մտավորական Գ. Սվազըլ-յանը գրել է. «Ննամքով պատրաստված ժուռնալներու և մատնութիւն ղոսիհներու»⁸³ շնորհիվ, ամենազուգրելի կասկածանքներու բեռան տակ, մեզ խլեցին մեր գործերեն, մեր տուներեն ու մեր զավակներեն, ու մենք ամենախիստ հսկողութեան տակ, ձեռնակապերով կապկապած նստվեցանք Հատրայի բանտերը...»⁸⁴:

Չերբակալվածները մեղադրվում էին Եզիպտոսի գերագույն շահերին դավելու մեջ: Սակայն հետաքննութեան ընթացքում այդ կարգի հանցագործութեան հետք չհայտնաբերվեց, չնայած ոստիկանութեան գործադրած դաժան միջոցներին: «Հուսարերը» գրում է. «Մեկ ամիսեն ավելի է, որ անոնք ձերբակալված են և շափազանց խիստ քննութեանց ենթարկված: ...Կկատարվին հարցաքննութիւններ, որոնք ամենեւն համառներն անդամ հուսահատեցնելու բնույթ ունին և ամենեւն անմեղ-ներեն իսկ հանցապարտութեան խոստովանութիւններ կրնան խլել»⁸⁵: Այնքան բացահայտ էր ձերբակալվածների անմեղութիւնը, որ մինչև անգամ մի շարք բուրժուական գործիչներ եզիպտական մամուլում հանդես եկան նրանց պաշտպանութեամբ: Հրապարակախոսներ Աշիլ Սեկալին և ժան Լյուգոլը նշում էին, որ ձերբակալվածները «զոհներն են... անխիղճ հայրենակիցներու» և նրանց ներկայացրած մեղադրանքը «զրպարտութիւն» է⁸⁶: Մեղադրանքները հիմնաւորել չկարողանալով, անվտանգութեան օրգանները նրանց ազատ արձակեցին:

Հայկական ՍՍՀ Ժողովմսովետի 1937 թ. դեկտեմբերի 3-ի որոշ-

⁸² «Լիրանան», Բեյրութ, 14 հունվարի 1935:

⁸³ Գործ, մեղադրական փաստաթղթի իմաստով:

⁸⁴ Կ. Սվազըլյան, Հայրենիքիս համար, էջ 20:

⁸⁵ «Հուսարեր», 15 հունվարի 1935: Իր հուշերում ձերբակալվածներից Տիգրան Սեֆերյանը պատմում է, թե առերեսման համար հրավիրված են եղել զաշնակցական ղեկավարներ Վահան Նավասարդյանը և Օնեիկ Մաճառյանը: Առաջինը չի ներկայացել հիվանդութեան պատճառով, իսկ «Մաճառյանը իմ և բանտի ընկերներու առաջ նույն զրպարտութիւնները (ինչ շարադրված է եղել ոստիկանութեանը մատուցված ղեկուցա-րբերում—2. Թ.) կրկնեց դատախազին...» («Միութիւն», Հայֆա, 2 հունիսի 1946):

⁸⁶ Սեկալին և Լյուգոլի հոգովածները յուս էն տեսել «Լա Ռեֆորմ» և «Լա Բուրս Էմիպսին» թերթերի 1935 թ. հունվարի 5-ի համարներում: Գրանցից հատվածներ է հրատարակել «Հուսարերը», որտեղից և օգտվել ենք: «Հուսարերը» 10 և 15 հունվարի խմբագրականներով ապարդյուն փորձեց հակահարված տալ այդ հայասերներին:

մամբ 204-երը լուծարքի ենթարկվեցին, բանի որ Հայաստանը վերածվել էր առաջավոր, զարգացած հանրապետության և կարիք չէր զգում դրսի օգնությանը:

* * *

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Սովետական Միության բանակների հաղթարշավը թևավորեց գաղութային և կախյալ նրկրների, այդ թվում Եգիպտոսի ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումները: Պայքարի առաջապահ ջոկատ էին Ազգային-ազատագրության դեմոկրատական շարժումը, Ազգային-ազատագրության աշխատավորական լիգան, Աշխատավորների և ուսանողների ազգային լիգան, Մարքսիստական ուսմունքի շրջանակները և ուրիշ կազմակերպություններ: Նրանք պահանջում էին շեղյալ հայտարարել 1936 թվականի անգլո-եգիպտական պայմանագիրը, դուրս բերել բրիտանական զորքերը և հռչակել Եգիպտոսի անկախությունը: Հողը այրվում էր բրիտանական իմպերիալիստների ոտքի տակ:

Այդ պայմաններում աշխուժացան նաև եգիպտահայ դեմոկրատները, և նրանց ջանքերով եգիպտահայությունը մասնակցեց այն միջոցառումներին, որ սփյուռքի հայությունը կատարում էր Սովետական Հայաստանի օգտին: 1943 թ. եգիպտահայերը պատվավոր մասնակցություն բերեցին «Սասունցի Դավիթ» տանկային զորասյան օգտին կալմակերպված հանգանակությանը: Հասարակության բոլոր խավերը, անգամ «ավուր հացի համար պայքարող ընտանիքի հայրեր» ինքնաբերական կերպով մոծեղ են իրենց լուման⁸⁷: Հանգանակության հաջողությունը բացատրվում է նրանով, որ սփյուռքահայերը Սովետական Միության հաղթանակում տեսնում էին հայ պետականության գոյատևման և արևմտահայության հարցի լուծման երաշխիքը:

Դրանով է բացատրվում նաև հարգանքի ու երախտագիտության այն զգացումները, որ եգիպտահայությունն արտահայտում էր Եգիպտոսում գործող սովետական ներկայացուցիչների նկատմամբ: Կահիրեի թեմական ժողովի պատվիրակությունը պաշտոնական այցով եղել է սովետական դեսպանատանը և շնորհավորել դեսպան Նիկոլայ Նովիկովին՝ սովետա-եգիպտական դիվանագիտական հարաբերությունների վերահաստատման առթիվ⁸⁸: Այնուհետև «Հայ գեղարվեստասիրաց միություն»

⁸⁷ Գ. Սվազյան, Հայրենիքիս հետ, էջ 36:

⁸⁸ ՏԵ՛ս է. Քարազյան, Ինքնակենսագրություն, էջ 94:

ակումբում Սովետական Միության դեսպանի պատվին կազմակերպվել է մեծ ընդունելություն, որին ներկա են եղել եգիպտահայ երեք հարանվանությունների կրոնապետերը, ազգային իշխանությունների ներկայացուցիչները և թվով ավելի քան 200 եգիպտահայեր⁸⁹:

Եգիպտահայերի հայրենասիրության դրսևորման պսակը հանդիսացավ Սովետական Հայաստանի բարեկամ կազմակերպությունների միասնական ճակատը՝ Եգիպտահայ ազգային խորհուրդը:

Սովետական Հայաստանի բարեկամ կազմակերպությունների միասնության ճանապարհին առաջին գործնական քայլը կատարվեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: 1944 թ. մարտի 19-ին ամերիկահայ գաղութում «համերաշխություն և համագործակցություն» ստեղծելու և «հայ ժողովուրդի շահերուն ի նպաստ հավաքաբար» աշխատելու նպատակով, Ամերիկահայ առաջադիմական միությունը, ռամկավար և հընչակյան կուսակցությունները կազմեցին Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը, որի նպատակն էր. «Կազմակերպել ձեռնարկներ և օգնել ձեռնարկներու ի նպաստ Սովետ Միության և Սովետ Հայաստանի: Պաշտպանել տարադիր հայերու իրավունքները հարկ եղած բոլոր միջոցներով և աշխատել ի խնդիր անոնց հայկական հողին վրա վերաբնակեցմանը»: Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը «հայկական իրավունքներու տերը կճանչնա Սովետ Հայաստանի կառավարությունը»⁹⁰:

Արձագանքելով ամերիկահայերի միասնության շարժմանը, սփյուռքահայ տարբեր գաղթավայրերում ստեղծվեցին Հայ ազգային խորհուրդներ, որոնք Հայկական ՍՍՀ կառավարությունը համարում էին արտասահմանի հայության ազգային բոլոր ցանկությունների լավագույն «թարգմանը և իրագործողը», պահանջում էին Թուրքիայի կողմից բռնազրավված հայկական հողերը կցել Սովետական Հայաստանին և կազմակերպել սփյուռքահայ աշխատավորական ղանգվածների հայրենադարձություն:

Եգիպտահայ ազգային խորհուրդը կյանքի կոչվեց Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում իրարից անջատաբար գործող ազգային խորհուրդների միավորումով:

⁸⁹ Տե՛ս «Արև», 6 հուլիսի 1944:

⁹⁰ «Արաբեր», 3 մարտի 1945: Ազգային խորհուրդների կազմում տեղ շունքեր դաշնակցությունը: Վ. Նավասարդյանը գրել է. «Այդ խորհուրդներուն կանդամակցեին «Սովիեթ. Հայաստանի ուղղությունը ընդգրկող հասանքներու ներկայացուցիչները» միայն, այսինքն համայնավարները, հնչակյանները և ռամկավարները: Դաշնակցությունը այդ խորհուրդներուն մեջ չկար» (Վ. Նավասարդյան, Բոլշևիզմը և դաշնակցությունը, էջ 649):

Կահիրեում Հայ ազգային խորհուրդը կազմվեց 1945 թ. հոկտեմբերին Սովետական Հայաստանի բարեկամների նախաձեռնությամբ, և նրան հարեցին Ռամկավար ազատական և Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունները, ինչպես նաև բազմաթիվ մշակութային, հայրենակցական, երիտասարդական միություններ: Այդ կապակցությամբ ռամկավար կուսակցության վարչության՝ Հայ ազգային խորհրդին ուղղված հրապարակային նամակում ասված է. «Անվերապահ կերպով կհարինք նորակազմ Եզիպտահայ ազգային խորհուրդին՝ բոլորանվեր կերպով զորավիգ կանգնելու համար անոր՝ իր գերազանց հայրենասիրական նպատակներուն մեջ»⁹¹: Նույնիմաստ հայտարարությամբ հանդես է եկել նաև հնչակյան կուսակցության վարիչ մարմինը⁹²: Կահիրեի Հայ ազգային խորհրդի նախագահն էր Ալ. Սարուխանը:

Ալեքսանդրիայում Հայ ազգային խորհուրդը կազմվեց 1945 թ. դեկտեմբերի 12-ին. նրա կազմում էին՝ Ս. Շահպաղը (նախագահ), Հ. Գալընյանը, Տ. Սեֆերյանը, Համբար Դավիթը, բժ. Մ. Դեմիրճյանը, Բ. Օհանյանը, Լ. Փափազյանը, Գ. Սվազյանը, Ն. Գալընյանը և Օ. Պապիկյանը: Նրան հարել էին՝ ռամկավար և հնչակյան կուսակցությունների Ալեքսանդրիայի մասնաճյուղերը, Տիգրան Երկաթի անվան մշակութային միությունը, «Սևան» միությունը և այլն:

Ելնելով գործի շահերից, Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի ազգային խորհուրդները միաձուլվեցին: Այդ առթիվ նրա «Տեղեկատվությունում» ասված է. «Որպես մեկ շատ բնական անհրաժեշտություն, Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի երկու քույր ազգ. խորհուրդները պետք է որ իրարու միացնեն իրենց գործունեությունը: Այս նպատակով առանց հապաղումի կազմվեցավ՝ խանդավառ և համերաշխ մթնոլորտի մը մեջ՝ երկու խորհուրդներու ներկայացուցիչներեն կեդրոնական կոմիտե մը», որը և կոչվեց «Եզիպտահայ ազգային խորհուրդ»⁹³: Դրանով Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի հայ ազգային խորհուրդները չվերացան, բայց զբաղվում էին միայն տեղական բնույթի հարցերով⁹⁴:

Եզիպտահայ ազգային խորհրդի նպատակն էր. «1) Պահանջել կցումը Խ. Հայաստանի՝ Թուրքիո կողմն բռնազրաված հայկական նահանգներուն, որոնք ճշտված են Սևոի դաշնագրով ալ: Պահանջել

⁹¹ «Արև», 16 հոկտեմբերի 1945:

⁹² Տե՛ս նույն տեղում:

⁹³ «Տեղեկատվություն», Ալեքսանդրիա, 1946, Բ պրակ, էջ 3:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

նակ և նյութական վնասույց հատուցում. պահանջքներ, որոնք ներկայացվեցան Սան-Ֆրանցիսկոյի խորհրդաժողովին Ամերիկահայ ազգ. խորհուրդին կողմե: 2) Ըլլալ ջատագով ներգաղթին և անոր սատարել: 3) Մեր դատին պաշտպանությունը հանձնել անվերապահորեն և. Հայաստանին, որ իր կարգին կվայելե հորհրդ. Միություն... պաշտպանությունը: 4) Մշակութային և հայրենասիրական կապեր հաստատել Մայր հայրենիքին հետ» և այլն⁹⁵:

Այդ առաջադրանքները իրականացնելու ուղղությամբ Եգիպտահայ ազգային խորհուրդը կատարեց մի շարք գնահատելի գործեր: Հատուկ հիշատակության է արժանի 1946 թ. Միացյալ ազգերի կազմակերպության նստաշրջանին ուղարկված հուշագիրը, որը «պատմական վավերաթուղթերու լույսին տակ» շորս լեզվով (հայերեն, արաբերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն) ներկայացնում էր հայ ժողովրդի արդար պահանջները⁹⁶: Բացի այդ, նրա անվան հետ են կապված Սովետական Միության, Միացյալ Նահանգների, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարություններին ուղղված բազմաթիվ հուշագրեր, դիմումներ, բողոքագրեր և այլ բնույթի գրություններ:

Եգիպտահայ ազգային խորհուրդն առավել մեծ դեր խաղաց եգիպտահայերի ներգաղթը կազմակերպելու գործում: Ստանձնելով այդ պարտականությունը, ազգային խորհրդի նախագահ Ստեփան Շահպաղը հայտարարեց. «Եգիպտահայ ազգ. խորհուրդը հպարտ է, որ Ս. Հայաստանի կառավարությունը իրեն վստահեցավ այս հույժ հայրենասիրական գործը»⁹⁷: Ստեղծվեց ներգաղթի կենտրոնական կոմիտե, որը մեծ օգնություն ցույց տվեց ներգաղթի պատվիրակներին՝ կարավանների նախապատրաստման և առաքման գործում:

1947 թ. սեպտեմբերի 4-ին բուռն խանդավառության մթնոլորտում ճանապարհվեց «Պորեդա» ջերմանավը, որը հայրենիք էր բերում 1680 եգիպտահայերի առաջին կարավանը⁹⁸: Ալեքսանդրիայից հեռանալիս, նրանք Եգիպտոսի կառավարության պրեմիեր Նոկրաշի փաշային հեռագրել են. «Մեր երկրորդ հայրենիքը եղող սիրելի Եգիպտոսեն դեպի մեր հայրենիքը մեկնումի այս պահուն, մենք, առաջին կարավանի հայերս ձեզի կներկայացնենք մեր հավիտենական երախտագիտության

⁹⁵ «Տեղեկատվություն», Ա պրակ, էջ 4-5:

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

⁹⁷ «Տեղեկատվություն», Բ պրակ, էջ 4:

⁹⁸ Տե՛ս «Արև», 4 սեպտեմբերի 1947:

ամենաչեղձիկ զգացումները՝ բոլոր այն բարիքներուն համար, զորս երկար տարիներ վայելեցինք կատարյալ ազատութեան և ապահովութեան մեջ, և սրտագին կմաղթենք, որ լիակատար հաջողութեամբ պսակվի եզրիպտական արդար դատը»: Իսկ երկրորդ և վերջին կարավանը, վերահաս խողերայի համաճարակի պատճառով, մեկնել է շուրջ մի տարի հետո՝ 1948 թ. օգոստոսի 22-ին, հայրենիք բերելով 2018 եզրիպտահայերի⁹⁹:

Եզրիպտահայ ազգային խորհուրդը գործեց մինչև 1948 թվականը, երբ բրիտանական իմպերիալիստները դաժան հալածանք սկսեցին ազգային-ազատագրական ուժերի դեմ: Այդ քաղաքականությունը, որը համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի դեմ ծավալված «սառն պատերազմի» արտահայտությունն էր, ոգևորեց հետադիմական, ռեակցիոն տարրերին: Աշխուժացավ նաև դաշնակցությունը:

1947 թ. Կահիրեում գումարվեց դաշնակցության ընդհանուր պատգամավորական ժողովը, որը Կանայան-Նավասարդյան առանցքի¹⁰⁰ ջանքերով «անվերապահորեն» կողմնորոշվեց դեպի «գեմնոկրատիք արևմուտքի» հակասովետական լազերը: Մշակվեց հակասովետական նոր ծրագիր, որի հիմքում ընկած էր երրորդ համաշխարհային պատերազմի «անխուսափելիության» վարկածը: Ըստ դաշնակցական գործիչների սուբյեկտիվ դատողության, այդ պատերազմից հաղթական դուրս պետք է դար «ազատ աշխարհը», այսինքն անգլո-ամերիկյան իմպերիալիզմը¹⁰¹: Այնուհետև նրանց քաղաքական բուրք դատողությունների առանցքը դարձավ «բուլշևիզմի խորտակումը»: Նրանք գրում էին. «Եթե խորտակվի... երբ խորտակվի... խորտակվելիս վերջ...»¹⁰²:

Ծառայության մտնելով ամերիկյան իմպերիալիզմի լազերում, դաշնակցությունը ստանձնեց մի շարք «անպատիվ պարտավորություններ»: Նախկին դաշնակցական գործիչ Խ. Թյությունճյանը գրել է. «Ռաշ-

⁹⁹ Տե՛ս «Ջահակիր», 1 սեպտեմբերի 1948:

¹⁰⁰ Ի դեպ, դաշնակցության վերահիշյալ ընդհանուր ժողովում հաղթանակ տարան ֆաշիզմի հետ գործակցող Դրո Կանայանը և նրա զինակիցները: «Ջահակիր» շարափաթերթը գրել է. «Բոլոր երկրներուն մեջ նացիներուն գործակցողները պատժվեցան... Դրո և իրենները ոչ միայն շնորհագրիվեցան, այլև նոր ուղեգրիմն բանալու առաքելություն ստացան» («Ջահակիր», 1 սեպտեմբերի 1948):

¹⁰¹ Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 9 հուլիսի 1947:

¹⁰² «Հառաջ», Փարիզ, 12 մարտի 1954:

նակցությունը վճռականորեն կլծվեր արևմտյան կայսերապաշտությանց սայլին, հակահամայնավար քղամիդին տակ, ոչ միայն բարոզչական գործունեությամբ սփյուռքի հայության մեջ՝ խորհրդային վտանգի և համայնավարության դեմ պայքարով, այլ նաև կմասնակցեր համայնավար Ռուսաստանը ներքնապես պայթեցնելու նպատակով ամերիկյան նախաձեռնությամբ կազմված մյուսիխյան համագումարին ու անկեբխած մարմիններուն...»¹⁰³: Բացի այդ, դաշնակցությունը կիրանանից, Սիրիայից և Պարսկաստանից «բազմաթիվ հայ երիտասարդներ» Ամերիկա ուղարկեց «ստանալու համար հարկ եղած պատրաստությունը, լավապես ծառայելու նպատակով ոչ միայն Միջին և Մերձավոր Արևելքի անդր-ամերիկյան պաշտպանության գործին, այլև հետախուզական առաքելությանց կովկասյան ճակատի վրա»¹⁰⁴ և այլն: Այդ գործելակերպը չէր կարող բացասական անդրադարձ չունենալ սփյուռքահայ զաղթավայրերում:

Դաշնակցության հակառակորդները դարդարվում էին «կարմիր գործակալ» մակդիրով: Ռ. Դարբինյանը գրում էր. «Բացի Հ. Հ. Դաշնակցութենեն, հայկական մյուս կազմակերպությունները՝ Ռամկավար-ազատականները, Հնչակյանները և նույնիսկ Բարեգործականը և հոգեվորականներու մեկ կարևոր մասը երկար տարիներ սերտորեն գործակցած են ու դեռ մինչև այժմ ալ կգործակցին «Հառաջդիմական» կռնեցյալ համայնավարներուն հետ»¹⁰⁵: Դաշնակցական մամուլն աղմկում էր, որ ռամկավարները «ստրուկներն են բոլշևիզմի և բոլշևիկներուն»¹⁰⁶, որ Ռամկավար կուսակցությունը կատարում է «հավատարիմ ուղեկցի իր դերը՝ ի սպաս բոլշևիզմին: Բանիվ և գործով»¹⁰⁷ և այլն: Դաշնակցական գործիչները վճռել էին «մարքսիզմը արմատախիլ» անել սփյուռքահայ կյանքից:

Օգտագործելով դաշնակցության հրապարակային և խորհրդապահական... զրպարտությունները, եզիպտական ոստիկանությունը հալածանք ծավալեց դեմոկրատական կազմակերպությունների և գործիչների դեմ: Կահիրեի «Երևան» և Ալեքսանդրիայի «Սևան» մշակութային միու-

¹⁰³ Խ. Քյուրյունցյան, Բյուրոյական սնանկությունը և իրավ Դաշնակցության ուղին, էջ 76:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 76—77: Տե՛ս նաև Հ. Փոփուզյան, Հայերի մասնակցությունը Սիրիայի և կիրանանի ազգային-ազատագրական շարժումներին, էջ 155—159:

¹⁰⁵ Ըստ «Ջահակիրի», 20 օգոստոսի 1926:

¹⁰⁶ «Հուսարեր», 30 դեկտեմբերի 1948:

¹⁰⁷ «Արևելք», Հալեպ, 18 փետրվարի 1949:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում զգալի չափով բարձրացավ եզրիպտահայ մշակույթի մակարդակը: Խոշոր առաջընթաց կատարվեց աճող սերնդի ուսման և դաստիարակության գործում, ասպարեզ իջան նոր, համագաղութային նպատակներ հետապնդող մշակութային ընկերություններ, ավելի լավ կազմակերպվեց և ծանրակշիռ դարձավ պարբերական մամուլը, հրատարակչական գործը, տպարանները: Զարգացան նաև եզրիպտահայ արվեստի տարբեր ճյուղերը: Կազմվեցին թատերախմբեր, հաճախակի դարձան հյուրեկային ներկայացումները: Առավել ուշագրավ հաջողություններ ձեռք բերվեցին երաժշտության և կերպարվեստի բնագավառում:

Եզրիպտահայ մշակութային կյանքի բնորոշ գծերից էր քաղաքական բևեռացումը: Դպրոցները, մշակութային ընկերությունները, պարբերական մամուլը, մինչև անգամ արվեստի տարբեր ճյուղերը բաժանված էին կուսակցական ազդեցության գոտիների, և բուռն պայքար էր գնում նրանց վերահսկողության համար:

1. ԳՊՐՈՅՆԵՐԸ

1917—1952 թթ. եզրիպտահայ դպրոցների թիվը 11-ից նախ հասավ 13-ի, ապա՝ 20-ի, իսկ վերջում նվազեց մինչև 12-ի¹: Սակայն սովորողների թիվը, եզրիպտահայերի թվաքանակի համեմատությամբ, այնուամենայնիվ ցածր էր: Գործում էին թեմական կամ լուսավորչական,

¹ Ա. Ալպրոաճյանն առանց փաստի և աղբյուրի նշել է, որ 1949 թ. եզրիպտոսում գործում էին հայկական «31 ազգային և անհատական վարժարաններ» («ԱՄՇ-ի եզրիպտոսի նահանգը և հայերը», էջ 130—131): Դա ակներև թյուրիմացություն է:

հայ կաթնուիկ և մասնավոր դպրոցներ: Աղյուսակում² բերված տվյալները կարող են մոտավոր պատկերացում տալ այն դերի մասին, որ համայնքներից յուրաքանչյուրի վերահսկած դպրոցները կատարում էին մատաղ սերնդի ուսումնադաստիարակչական գործում:

Դպրոցներ	1923—1924 թթ.		1935—1936 թթ.		1949—1952 թթ.	
	դպրոց-ների թիվը	աշակերտ-ների թիվը	դպրոց-ների թիվը	աշակերտ-ների թիվը	դպրոց-ների թիվը	աշակերտ-ների թիվը
Թեմական	4	1607	7	1711	5	1677
Հայ կաթնուիկ	2	110	4	275	5	585
Մասնավոր	7	685	9	970	2	285
Ընդամենը	13	2402	20	2956	12	2547

Ինչպես տեսնում ենք, մասնավոր դպրոցների թիվը տվել է զգալի տատանումներ, աստիճանաբար նվազել է նրանց նշանակությունը: Ընդհակառակը, հայ կաթնուիկ դպրոցներն ավելացել են և նրանց սովորողների թիվն աստիճանաբար մեծացել է, սակայն զիջել է թեմական դպրոցներին, որոնք կրում էին մատաղ սերնդի ուսման և դաստիարակության գործի հիմնական ծանրությունը: Վերջին տարիներում սովորողների թվի անկումը հետևանքն էր եզրիպտահայ աշխատավորների զանգվածային հայրենադարձության:

Հայկական դպրոցներ գործում էին Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, Հելիոպոլիսում և այլ վայրերում: Աղյուսակում (էջ 277) արվում է եզրիպտահայ դպրոցների և սովորողների տեղաբաշխումը³:

Սովորողների և համապատասխան քաղաքի հայ ազգաբնակչության ընդհանուր թվաքանակի բաղդատությունից երևում է, որ զգալի թվով երեխաներ կամ օտար դպրոց էին հաճախում⁴, կամ էլ բնավ դպրոցի

² Աղյուսակը կազմված է ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. Գևձէ, ՆՔ. Տեղեկագրի (1924, էջ 13—17, 1934—1937, էջ 40, 45 և 51—52, 1944, էջ 9), «Արևի» (13 հունիսի և 21 հուլիսի 1924), «Հուսարեթի» (2 սեպտեմբերի 1935, 14 և 19 հուլիսի, 7 և 15 սեպտեմբերի 1949), «Հայ դպրոցի» (1938 № 1, էջ 38), «Արարսի» (5 սեպտեմբերի 1936), «Հայահամար» տարեգրքի (1939), «Զարթոնքի» (5 սեպտեմբերի 1952) տվյալների հիման վրա:

³ Նույն աղբյուրների տվյալների հիման վրա:

⁴ Մինչև 1924 թ. օտար դպրոցներում սովորող հայ երեխաների թվաքանակը հաշվ-

երես չէին տեսնում: 1924—1925 թթ. ուսումնական տարում Ալեքսանդրիայի Պողոսյան դպրոցը ունեցել է 725 աշակերտ, ընդամենը 410 ընտանիքից, որոնք կարող էին ամենաշատը 2460 անձ լինել⁵: Մինչդեռ այդ տարիներին Ալեքսանդրիայում ապրում էին ավելի քան 8.000 հայեր, այսինքն շուրջ 1.600 ընտանիք: 1923—1924 թթ. եղիպտահայ գաղութում ապրում էին ավելի քան 20.000 հայեր կամ 4.000 ընտանիք, որտեղ կարող էին լինել 6.000 դպրոցահասակներ, այնինչ միայն 2402 երեխաներ էին սովորում հայկական դպրոցներում: Թվերը ցույց են տալիս, որ հայկական դպրոցները, որոնց հիմնական խնդիրն էր թումր կանգնել ապազգայնացման դեմ, ազդում էին գաղութի սոսկ մեկ չորրորդի կամ, լավագույն դեպքում, մեկ երրորդի վրա:

Բաղաբները	1923—1924 թթ.		1935—1936 թթ.		1949—1951 թթ.	
	դպրոց- ների թիվը	աշա- կերտների թիվը	դպրոց- ների թիվը	աշա- կերտների թիվը	դպրոց- ների թիվը	աշա- կերտների թիվը
Կահիրե	5	1125	9	1504	6	1102
Ալեքսանդրիա	3	872	5	1024	4	1039
Հելիոպոլիս	4	355	3	342	1	396
Ջազազիդ	1	50	1	21	—	—
Գիդե	—	—	1	35	1	10
Մաթարիա	—	—	1	30	—	—
Ընդամենը	13	2402	20	2956	12	2547

Հայկական դպրոցներում բարձր խավի երեխաները կազմում էին շնչին տոկոս: 1923—1924 թթ. Պողոսյան դպրոցի հետ կապված 462 ընտանիքները, ըստ զբաղմունքի, ունեին հետևյալ կազմը. արհեստավորներ՝ 234 (50,3%), մանր ու միջակ առևտրականներ՝ 88 (18,1%), ծառայողներ՝ 42 (9,2%), բանվորներ՝ 52 (10,1%), վաճառականներ՝ 40 (9,0%), պատահական զբաղմունքի տեր՝ 14 (3,2%)⁶: Այդ թվերը ցույց են տալիս, որ Պողոսյան դպրոցի աշակերտների 80 տոկոսը համեստ կարողության ընտանիքի երեխաներ էին: Պատկերը մոտավորապես նույնն էր նաև մյուս դպրոցներում:

վում էր շուրջ 300 (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. Գեշե, եթ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 18), իսկ 1944 թ.՝ 600 (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. Գեշե, եթ. Տեղեկագիր, 1944, էջ 9):

⁵ Տե՛ս «Զեկուցում Պողոսյան ազգ. երկսեռ վարժարանի Աղեքսանդրիո 1924—1925 տարվա գործունեության», էջ 24:

⁶ Տե՛ս «Զեկուցում Պողոսյան վարժարանի 1923—1924 տարվա...», էջ 55:

Այդ հանգամանքը կանխորոշում էր դպրոցների բնույթը, նրանց նպատակն ու ծրագիրը: Եգիպտահայ դպրոցները գերազանցապես ժողովրդական դպրոցներ էին, նրանց նպատակն էր ոչ միայն պայքարել ձուլման վտանգի դեմ, այլև պատրաստել կիրթ մարդիկ, որոնք ընդունակ լինեին իրենց օրապահիկը շահելու և հասարակության մեջ ապահովելու իրենց համեստ տեղը: Դպրոցական ծրագիրը պետք է հարմարվեր այդ նպատակին:

Եգիպտահայ դպրոցները միօրինակ կրթական ծրագիր չունեին: Տարբեր ծրագրերով էին ղեկավարվում ոչ միայն թեմական, կաթոլիկ և մասնավոր դպրոցները, այլև այդ խմբերից յուրաքանչյուրի մեջ մշտնող դպրոցները: «Արև» թերթը գրում էր. «Ազգային վարժարանները զգալի կերպով կտարբերին իրարմե ծրագրի տեսանկյունեն, մինչ անհատականները գրեթե բոլորովին տարբեր են մեկզմեկե»⁷: Յուրաքանչյուր դպրոց յուրովի էր պատասխանում կյանքի պահանջներին, որոնք բավական բարդ ու խաչտարղետ էին: Անհրաժեշտ էր համարվում երեսխաներին զինել հայոց լեզվի, գրականության և պատմության «բավական լայն հմտությամբ, երեք օտար լեզուներու (արաբերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն) ընտանությունամբ, և առևտրական կամ առտնին տնտեսության ճյուղերու հատուկ այնքան մը ծանոթություններով, որ շրջանավարտները կարենան կյանքի մեջ իսկույն կիրարկել զանոնք և իրենք իրենց օգտակար ըլլալ»⁸: Բացի այդ, դպրոցները պետք է այնպես կազմակերպեին ուսուցման գործը, որ շրջանավարտները կարողանային ուսումը շարունակել օտար դպրոցներում⁹:

Եգիպտահայ դպրոցները, բացի անգլիական թեքում ունեցող Արարատյան կոլեջից, ձգտում էին հարմարվել ֆրանսիական դպրոցների ուսումնական ծրագրին: Թեմական, կաթոլիկ, ինչպես նաև մի շարք մասնավոր դպրոցներում օգտագործվում էր ֆրանսիական բարձրագույն նախակրթարանի ծրագիրը, իհարկե, «մասամբ հասավված, մասամբ ալ ճոխացված՝ գոհացում տալու համար տեղական պահանջներու»¹⁰: Պերպերյան միջնակարգ դպրոցը ուսանողներ էր պատրաստում ֆրանսիական բակալավրիայի բնությունների համար: Ֆրանսերեն լեզուն

⁷ «Արև», 19 նոյեմբերի 1929:

⁸ «Արև», 4 հուլիսի 1927:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

ընդունված էր ոչ միայն հայկական, այլև եգիպտական դպրոցներում¹¹։ Դա բացատրվում է այն նշանակութայամբ, որ ֆրանսիական մշակույթն ու լեզուն տակավին ներկայացնում էին պրակտիկ կյանքում։

Կրթական միօրինակ ծրագրի բացակայության պայմաններում յուրաքանչյուր դպրոցի տնօրեն, ըստ իր հայեցողության, կամ ընդառաջելով ծնողների ցանկությանը, կարող էր կրճատել կամ ավելացնել տարրեր առարկաների ուսուցմանը հատկացվող ժամերը, ծրագրից հանել կամ մտցնել առարկաներ և այլն։ Բայց համարյա բոլոր հայկական դպրոցներում, ըստ դասաժամերի քանակի և կարևորության, առաջին տեղը զբաղում էին հայագիտական առարկաները։ Ամենից ավելի ուշադրություն էր դարձվում հայոց լեզվի ուսուցմանը։ Բոլոր կարգերում օրական մի դասաժամ դասավանդվում էր հայոց լեզու, իսկ մի շարք դպրոցների բարձր կարգերում՝ նաև գրաբար։ Երեխաների մայրենի լեզվի իմացությանն օգնում էր նաև այն, որ բոլոր առարկաների դասավանդումը կատարվում էր հայերեն։

Եգիպտոսը հայեր հյուրընկալող այն բացառիկ երկրներից էր, որտեղ հայոց լեզուն պաշտոնական կամ անպաշտոն ձևով երբեք չի հալածվել, չի կաշկանդվել նրա ուսուցման ազատությունը, որը զգալի չափով նպաստել է եգիպտահայ գաղութում անգրագիտության հաղթահարմանը։ 1920-ական թվականներին անգրագետ էր եգիպտահայերի մեծ մասը¹², իսկ 1953 թ. գաղութի ավելի քան 90 տոկոսը գրագետ էր, այն դեպքում, երբ անգրագետները կազմում էին եգիպտոսի բնակչության 50 տոկոսը։

Եգիպտահայ դպրոցներում թերի էր արաբերենի ուսուցումը։ Աղջիկներն ազատված էին արաբերեն լեզվի դասերից, իսկ տղաներին

¹¹ Տե՛ս *Ah. Chafik, L'Egypte moderne*, p. 211. Այս հեղինակը գրում է. «Ֆրանսիան արդյոք կորցրե՞լ է ամեն ազդեցությունն եգիպտոսում։ Քաղաքական տեսակետից, իհարկե, այո, բայց ֆրանսիական մշակույթը տակավին կենդանի է մնում այստեղ հակառակ անգլիական իշխանությունների կատաղի պայքարին՝ պետական բոլոր դպրոցներում ֆրանսերեն լեզուն անդերևնով փոխարինելու համար»։ Այնուհետև նա ցույց է տալիս լայն ժողովրդականություն էր սլայելում պետական միջնակարգ դպրոցներում։ 1928 թ. այդ դպրոցներում ֆրանսերեն էին սովորում 66.407, անգլերեն՝ 55.495 եգիպտացի երեխաներ (նույն տեղում)։

¹² Այդ կապակցությամբ նշենք, որ 1924—1925 թթ. Պողոսյան դպրոցի հետ կապված 1913 անձերից 429-ը անգրագետ էին, իսկ 203-ը՝ թուրքախոս («Զեկուցում», էջ 75)։

արաբերեն դասավանդում էին սովորաբար նախակրթարանի երրորդ կարգից, այն էլ շաբաթական միայն երեք դասաժամ¹³: Պողոսյան դպրոցում արաբերեն լեզվի ուսուցմանը հատկացված էր ընդհանուր դասաժամերի 4,6 տոկոսը, այն դեպքում, երբ ձեռագործի նման երկրորդական առարկան զբաղեցնում էր շուրջ 6 տոկոսը¹⁴: Այդ իսկ պատճառով, նշել է «Արև» թերթը. «...Մեջերնիս շենք-շնորհք արաբերենի ծանոթ դեմք մը շենք կրնար ցույց տալ. մեր ներկայացուցիչները պետական անձնավորութիւնաց հետ տեղական լեզվի փոխարեն օտար լեզու կգործածեն...»¹⁵: Արաբերեն լեզվի անբավարար իմացութեան հետևանքով հայերի առաջ փակ էին մնում եգիպտական համալսարանի, ուսումնարանների և պետական պաշտոնատեղիները:

Արաբերենի ուսուցումը բարելավելու ուղղութեամբ զգալի բայլեր կատարվեցին 1936 թ., երբ այն հռչակվեց «պետական պարտադիր լեզու»¹⁶: 1940-ական թթ. նրա ուսացումն արդեն գտնվում էր բավական բարձր մակարդակի վրա: Այսպես, Գալուստյան դպրոցում արաբերեն լեզվի ուսուցումը սկսվում էր նախապատրաստական դասարանից, իսկ նախակրթարանում արաբերեն լեզվով էին անցնում թվաբանութունը, Եգիպտոսի աշխարհագրութունն ու պատմութունը¹⁷: Արաբերեն լեզվի ուսուցումը ուժեղ թափ ստացավ նաև հայ կաթոլիկ և մասնավոր դպրոցներում: «Արաբերեն խոսելու վարժութեան դասեր» էին անցնում մինչև անգամ որոշ մանկապարտեզներում¹⁸: Սակայն արաբերենի ուսուցումն արժանավայել բարձրութեան հասավ միայն միապետութեան տապալումից հետո:

Բացի արաբերենից, եգիպտահայ դպրոցներում որպես օտար լեզու դասավանդվում էին ֆրանսերեն և անգլերեն: Տարբեր դպրոցներում տարբեր ձևով էր դրված այդ լեզուների ուսուցումը: Մինչև 1924 թվականը Գալուստյան դպրոցում անգլերենը համարվում էր գլխավոր օտար լեզու, իսկ ֆրանսերենը մնում էր «երկրորդական զօր վրա»: Այդ թվականից դպրոցը բավական ջանքեր է գործադրել ֆրանսերենը հասցնելու համար անգլերենի բարձրութեանը և մինչև անգամ փորձել բարձր դա-

¹³ Տե՛ս «Զեկուցում Պողոսյան վարժարանի 1923—1924 տարվա», էջ 27:

¹⁴ «Զեկուցում Պողոսյան վարժարանի 1924—1925 տարվա», էջ 69:

¹⁵ «Արև», 7 փետրվարի 1927:

¹⁶ «Արաբ», 14 նոյեմբերի 1936:

¹⁷ Տե՛ս «Հուսարեր», 16 հուլիսի 1949:

¹⁸ Տե՛ս «Հուսարեր», 7 սեպտեմբերի 1949:

սարաններում այդ լեզվով տանել մի շարք առարկաների դասավանդումը¹⁹: Ընդհակառակը, Պողոսյան դպրոցում անպլերենը մղված էր երկրորդ պլան, և զլխավոր օտար լեզու համարվում էր ֆրանսերենը, նկատի ունենալով նրա «գործնական կարևորությունը»²⁰: Ֆրանսերենի ուսուցմանը հատկացված էր ընդհանուր դասաժամերի 8,8 տոկոսը, իսկ անգլերենին՝ 3,1 տոկոսը²¹: Ֆրանսերենը, որպես զլխավոր օտար լեզու, դասավանդվում էր նաև Պերպերյան, Մխիթարյան, Թաշճյան և այլ դրոցներում: Սակայն հետագա տարիներին անգլերեն լեզուն բավական ամուր կովաններ ստեղծեց հայկական դպրոցներում:

Գպրոցական ծրագրի հաջող իրականացումն առաջին հերթին պայմանավորված էր համապատասխան բարձրորակ դասագրքերի առկայությամբ, իսկ եզրիպատահայ դպրոցները դասագրքեր չունեին, եղածներն էլ անարժեք էին: Մայրենի լեզվի ուսուցումը կատարվում էր համաշխարհային պատերազմից առաջ Պոլսում կազմված «Մեղրագետ» (Ռ. Զարգարյան), «Գանձարան» (Ա. Անտոնյան) և այդ կարգի այլ ժամանակավրեպ դասագրքերով: Պողոսյան դպրոցի տնօրենին իրավացիորեն նշել է. «Դասագրքի սովեն կտառուպինք. նոր ոգիով դասագիրք չկա և այսօր (1926) հարկադրված ենք սուլթանական ռեժիմի գրքերով գոհանալ: Մեր մանուկները, մեր պատանիները և մինչև իսկ այն ծնողները, որոնք կուզեն ավգային շունչ մտցնել տունեն ներս, շունին իրենց հարմար գրքերը»²²: «Նպատակահարմար դասագրքերու պակասը» շարունակեց կրթական գործին խանդարել նաև 1930-ական թվականներին²³, ընդհուպ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիները, երբ Եզրիպտոսում լույս տեսան մի շարք նայոց լեզվի, հայոց պատմության և աշխարհագրության նոր դասագրքեր: Դրանք, թեև լիարժեք մանկավարժական ձեռնարկներ չէին, բայց մասամբ դարմանում էին պակասը: Դրանցից առանձնապես պետք է հիշատակել «Հայկարան» (Բ. Թաշճյան) մայրենի լեզվի դասագրքերի շարքը:

Ուսուցման գործի արդյունավետությունը խանդարում էր նաև դասատուների որակը: Եզրիպտահայ կրթական գործի արատներից գուցե զլխավորն այն էր, որ դասատուները, աննշան բացառությամբ, չունեին

¹⁹ Տե՛ս «Արև», 13 օգոստոսի 1924:

²⁰ Տե՛ս «Զեկուցում Պողոսյան վարժարանի 1923—1924 տարվա», էջ 27:

²¹ «Զեկուցում Պողոսյան վարժարանի 1924—1925 տարվա», էջ 69:

²² «Հուշարեք», 12 հունվարի 1926:

²³ Տե՛ս Վ. Աբաբունի, Մեր դպրոցները զաղույթներուն մեջ, էջ 44:

մասնագիտական կրթություն: Եղիպտահայ դպրոցների ներքին կյանքին կյանքին լավատեսողակ Արշարունին գրել է. «Մեր մեջ (Եղիպտոսում—Ն. Ք.) չկան կամ շատ քիչ կգտնվին ասպարեզին համար պատրաստված դաստիարակներ»²⁴:

Գպրոցական դործի զարգացմանը խոչընդոտող լուրջ պատճառ էր ֆինանսական անհրաժեշտ միջոցների բացակայությունը: Պետությունը, եգիպտահայ դպրոցները պաշտոնապես եգիպտական դպրոցների շարքում դասելով հանդերձ, նույնիսկ նվազագույն չափով չէր օգնում նրանց²⁵: Մինչ թեմական դպրոցների ծախսերը ծածկվում էին հիմնականում կալվածական եկամուտներից, կտակներից, հանգանակություններից և այլ աղբյուրներից ստացված միջոցներով, կաթոլիկ և մասնավոր դպրոցների գոյատևման գլխավոր միջոցը ուսման վարձն էր: Այդ պատճառով համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին՝ 1929—1933 թթ., երբ ժողովրդի տնտեսական դրուժյունը վատթարացավ, մասնավոր դպրոցներից շատերը փակվեցին:

Ուսման վարձն երկրորդական նշանակություն ուներ թեմական դպրոցների համար: 1923—1924 թթ. Պողոսյան դպրոցի 738 սովորողներից միայն 345-ն էին ուսման վարձ վճարում, իսկ 393-ը կամ 56,2%⁰-ը սովորում էր ձրի: Ուսման վարձից գոյացած 542 եգիպտական ֆունտը դպրոցի տարեկան ծախսերի (3.500 եգ. ֆունտ) համեմատությամբ մի շնչին գումար էր²⁶: Գալուստյան դպրոցում ձրիավարժները կազմում էին սովորողների ընդհանուր թվաքանակի 58,3 տոկոսը: Մնացյալ 41,7 տոկոսից ուսման վարձ էր ստացվում ընդամենը 929 եգ. ֆունտ, այն դեպքում, երբ դպրոցի տարեկան բյուջեն 5729 եգ. ֆունտ էր²⁷: 1926 թ. Նուբարյան դպրոցի 138 աշակերտներից ձրիավարժ էին միայն 27-ը²⁸: 1927 թ. թեմական դպրոցներում վերացվեց «բոլորովին ձրի աշակերտ ընդունելու դրուժյունը»: Բացառությամբ Աղքատախնամից նույնպես ստացող ընտանիքների երեխաներից, բոլոր սովորողները պարտավոր

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Ըստ Ա. Ալպոյաճյանի, 1938 թ. եգիպտահայ դպրոցները կառավարությունից դրամական համեստ օգնություն են ստացել, իսկ այնուհետև «բնավ բաժին» չեն ունեցել պետական բյուջեում («ԱՄՂ-ի եգիպտոսի նահանգը», էջ 131):

²⁶ Տե՛ս «Զեկուցում Պողոսյան վարժարանի 1923—1924 տարվա...», էջ 43:

²⁷ Տե՛ս «Արև», 15 հուլիսի 1926:

²⁸ Տե՛ս «Արև», 8 հուլիսի 1926:

էին ուսման վարձ մուծել «գեթ նվազագույն ստակը», այն է՝ 5 եգ. դահեկան²⁹, որը մի շնչին գումար էր:

Թեմական դպրոցները, ինչպես նախկինում, գտնվում էին ազգային իշխանությունների կողմից նշանակված հոգաբարձուների վերահսկողության տակ: Հոգաբարձությունն էր պատկանում համապատասխան դպրոցի ուսուցչական կազմը համալրելու, բյուջեն կազմելու և այլ իրավունքներ: Հոգաբարձություններին աշակցում էր Տիկնանց խնամակալությունը, որը նշանակվում էր մեծատուն կանանցից: Խնամակալությունը կարիքավոր երեխաներին տալիս էր՝ օրական մի անգամ տաք ճաշ, կաթ, ձկան չուղ, հոգում նրանց բժշկական օգնության, դեղորայքի, գրենական պիտույքների և այդ կարգի այլ ծախսերը: Նրա դրամական միջոցները գոյանում էին պատահական ազդյուններից՝ նվիրահավաքությունից և այլն: 1949—1950 թթ. Գալուստյան դպրոցի խնամակալությունը կարիքավոր երեխաներին հատկացրել էր շուրջ 1500 եգ. ֆունտ³⁰:

Ներքին բաղաբնեւում դպրոցների վերահսկողությունը ստանձնել էին մշակութային միությունները: Այսպես, Զագազիդի Օշական դպրոցը հանձնված էր «Կամսարական տան հայ պաշտոնեից միություն», իսկ Գիզեի Հայկազյան դպրոցը՝ «Հայ կրթասիրաց միություն» հոգատարությունը:

Թեմական դպրոցներից խոշորագույնը Կահիրեի Գալուստյան երկսեռ դպրոցն էր: Մինչև 1934 թվականը Գալուստյանը, շահված մանկապարտեզի բաժինը, ունեցել է 5, երբեմն էլ 6 կարգ և համարվել է «տարրական նախակրթարան»: Մանկապարտեզ կարող էին ընդունվել 4—7, իսկ նախակրթարան՝ 8—10 տարեկան երեխաները: Մանկապարտեզը ուներ շորս բաժին՝ բողբոջ, կոկոն, ծաղիկ և նախապատրաստական, որոնք երկսեռ էին, իսկ նախակրթարանը՝ իգական և արական ջուկ բաժիններ: Մանկապարտեզում անցնում էին երգեցողություն, արտասանություն, գծագրություն, ձեռքի աշխատանք, միաժամանակ ծանոթանում էին մայրենի լեզվի գրերին: Նախակրթարանում ծրագիրը բավական ծանրաբեռնված էր՝ անցնում էին կրոն, հայոց լեզու, արաբերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, թվաբանություն, երկրաչափություն, հանրահաշիվ, ֆիզիկա, բիմիա, ընդհանուր և հայոց պատմություն, աշխարհա-

²⁹ ՏԼ՝ «Արև», 17 օգոստոսի 1927:

³⁰ ՏԼ՝ «Արև», 4 մարտի 1952:

գրութիւն, զեղագրութիւն, նկարչութիւն, երգեցողութիւն, մարմնամարզութիւն և այլն: Բացի այդ, արական բաժնում անցնում էին բաղաբառնաբանութիւն, տնտեսական և առևտրական աշխարհագրութիւն, առևտրական թղթակցութիւն, տոմարակալութիւն, մեքենագրութիւն և այլն, իսկ իզական բաժնում՝ կարուձևի, ձեռագործի, առանին տնտեսութեան, դաշնամուրի և այլ դասեր³¹: Դպրոցը հաշտողութիւն մը ավարտող աշակերտները ստանում էին «նախնական ուսման վկայական»:

1935 թ. Գալուստյան դպրոցի կյանքում տեղի ունեցան մի շարք փոփոխութիւններ: Նախ, Շուբրա հայաշատ թաղում հաստատվեց նյա համանուն ճուղը՝ Շուբրայի Գալուստյան դպրոցը, որը ուներ քառամյա մանկապարտեզի և հնգամյա տարրական նախակրթարանի բաժիններ: Երկրորդ, Բուլակի Գալուստյան դպրոցում ավելացվեցին 3 նոր կարգեր (6—8), և այն վերածվեց «բարձրագույն նախակրթարանի» կամ թերի միջնակարգ դպրոցի: Բարձրագույն նախակրթարանի նպատակն էր՝ «Հայկական և եվրոպական բարձրագույն (նախակրթական—Շ. Ս.) ուսում ստացած սերունդ մը պատրաստել, որուն շնորհիվ միջազգային մրցակցութեան դաշտ եզոզ այս երկրին մեջ (Եգիպտոսում—Շ. Ս.), հայը՝ հայ պահելով հանդերձ կարենա կյանքի պայքարի զենքով զինված ըլլալ»³²: Փոփոխվեց նաև կրթական ծրագիրը: Նախ զգալի շափով բնականաբանութիւն 1—5 կարգերը, մի շարք առարկաներ հանվեցին կամ պայմանական դարձան, իսկ բարձր կարգի դասարաններում մտցվեցին նոր առարկաներ՝ հայերեն աշխարհաբար ու գրաբար, հին ու նոր գրականութեան պատմութիւն (մատենագրութիւն), հայոց քննական պատմութիւն, արաբերեն և անգլերեն: Մյուս առարկաների համար ընդունվեց ֆրանսիական «բարձրագույն նախակրթարաններու» (Ecoles primaires supérieures) «լրիվ ծրագիրը», իսկ ուսուցման լեզուն, հայերենին զուգահեռ, ֆրանսերենն էր³³: Այդ փոփոխութիւնները հնարավոր դարձրին Գալուստյան դպրոցն ավարտողների մասնակցութիւնը ֆրանսիական brevet-ի քննութիւններին:

1945—1946 թթ. Գալուստյան դպրոցը վերածվեց լրիվ միջնակարգ՝ տասնամյա դպրոցի, բայց որպէս այդպիսին գործեց միայն երկու ուսումնական տարեշրջան (1947—1948 և 1948—1949 թթ.) և նորից վերադարձավ նախկին, բարձրագույն նախակրթարանի դրութեանը: Դրա-

³¹ Տե՛ս «Արև», 13 օգոստոսի 1924:

³² «Հուսարեք», 17 օգոստոսի 1935:

³³ Տե՛ս նույն տեղում:

նում վճռող դեր կատարեց զանգվածային հայրենադարձությունը: Հաջորդական երկու կարավաններով հայրենիք տեղափոխվեց նաև Գալուստյանի աշակերտության համարյա 1/3-ը, շուրջ 300 աշակերտ³⁴: Այդ պատճառով փակվեց Գալուստյան դպրոցի Շուբերայի նախակրթական բաժինը:

Եգիպտահայ գաղութը միջոց չի խնայել Գալուստյան դպրոցի դերն ու հեղինակությունը բարձրացնելու համար, սակայն թվերը ցույց են տալիս, որ նրա 6—8 և մանավանդ 9—10 կարգերը համարյա չեն արգարացրել նյութական ու բարոյական զոհողությունները: Այդ մասին են վկայում աղյուսակում բերված տվյալները³⁵:

Ուս. տարի	Աշակերտների ընդհ. թիվը					Ուսուցիչներ
	մանկապարտեզ	տարր. նախակր.	6—8 դասարան	9—10 դասարան	դումար	
1925—1926 թթ.	203	405	—	—	698	39
1937—1938 թթ.	361	410	38	—	809	41
1948—1949 թթ.	240	387	49	14	690	46

Ինչպես տեսնում ենք, տարրական նախակրթարանի աշակերտների ընդհանուր թվի նկատմամբ 6—8 և 9—10 դասարանների աշակերտների թիվը շնչին էր: Դա նշանակում է, որ ինչպես նախկինում, շարունակվում էր հայ երեխաների հոսքը գեպի օտար դպրոցներ և, հետևաբար, Գալուստյան բարձրագույն նախակրթարանը չի ունեցել համապատասխան օտար դպրոցների կրթական մակարդակը:

Այնուամենայնիվ Գալուստյան դպրոցը խոշոր դեր էր կատարում եգիպտահայ աճող սերնդի ուսման և դաստիարակության գործում:

Իր կարևորությամբ, Գալուստյանից հետո Ալեքսանդրիայի Պողոսյան դպրոցն էր:

1923 թվականից Պողոսյանի կյանքում սկսվեց մի նոր, բեղմնավոր ժամանակաշրջան: Սովորողների թվաքանակը հասավ 738-ի³⁶, հընդամյա տարրական նախակրթարանից վերածվեց նախ վեցամյա, սուպ

³⁴ Տե՛ս «Հուսարեք», 74 հուլիսի 1949:

³⁵ Աղյուսակը կազմված է «Աբրեի» (15 հուլիսի 1926), «Հայ դպրոցի» (1938, № 1, էջ 38), «Հուսարեքի» (14 հուլիսի 1949) տվյալների հիման վրա:

³⁶ Տե՛ս «Ջեկուցում Պողոսյան վարժարանի 1923—1924 տարվա», էջ 39:

յոթնամյա նախակրթարանի, պաշտոնի կոչվեցին բարձրորակ մանկավարժներ: Բարեկարգվեց նաև նրա քառամյա մանկապարտեզի բաժինը³⁷, և ջանքեր էին գործադրվում Պողոսյան դպրոցն արդիական շենքով ապահովելու ուղղությամբ³⁸:

Ինչպես թեմական բուրք դպրոցներում, Պողոսյան դպրոցի ծբագրում ևս լայն տեղ էին գրավում հայադիտական առարկաները: Ընդհանուր դասաժամերի 26,8 տոկոսը հատկացված էր հայոց լեզվի, գրականության և պատմության ուսուցմանը, այն դեպքում, երբ թվարանության, հանրահաշիվի, ֆիզիկայի և քիմիայի դասերը զբաղեցնում էին 24,5, արաբերենը, ֆրանսերենը և անգլերենը՝ 16,3, ընդհանուր պատմությունը, աշխարհագրությունը, տնտեսագիտությունը, երաժշտությունը, կրոնը, գեղագրությունը, ձևագործը, մարմնամարզությունը, հաշվապահությունը, մեքենագրությունը և այլն՝ 32,4 տոկոսը³⁹:

1927 թ. Պողոսյան դպրոցի վերելքն ընդհատվեց դաշնակցության ներկուսակցական հակասությունների բորբոքման հետևանքով: Ալեքսանդրիայի դաշնակցական ենթակոմիտեն, որից այն ժամանակ կախման մեջ էին ազգային իշխանության ղեկավար օրգանները, բաժանվելով երկու հակամարտ կողմերի, կովախնձոր զարձրեց Պողոսյան դպրոցը: Դաշնակցական Տելեմար Թյուսյունճյանի գլխավորած կողմը Նիկոլ Աղբալյանին հեռացրեց դպրոցի տնօրենի պաշտոնից «իրբև հեղինակ Ալեքսանդրիո մեջ կրթական գործին ... անկերպարան և ապարդյուն վիճակին»⁴⁰: Պողոսյանի մանկավարժական կազմը քայքայվեց,

³⁷ 1928—1929 թթ. Մեյրոնյան մեծատան նվիրաբերությամբ կառուցվեց մանկապարտեզի նոր շենքը, որն օգտագործվում էր նաև որպես հանդիսարան՝ հասարակական միջոցառումների համար (տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, էջ 283):

³⁸ Պողոսյանի դպրոցական շենքը (Աբու Դարդար) գտնվում էր բավական անմխիթար վիճակում: Ըստ դիրեկտորի հաղորդման, շուներ դասարանի հարմար ոչ մի սենյակ («Ձեկուցում... 1923—1924 տարվա», էջ 7—8):

³⁹ Տե՛ս «Ձեկուցում Պողոսյան վարժարանի 1924—1925 տարվա», էջ 69:

⁴⁰ «Հուսարներ», 19 հոկտեմբերի 1927: Փաստերը գլխիվայր շրջելով, Գ. Գյուզալյանը գրել է. «1927-ին դպրոցի (Պողոսյանի) շուրջը մղվող պայքարը կհասնի իր գագաթնակետին... հակառակորդը երբեմն շատ անպարկեշտ միջոցներով կշանար վարկաբեկել մեր ականավոր մտավորականները, մեկուսացնել զանոնք դպրոցական և հասարակական հաստատություններին» («Համադրայինի և Նշան Փալանճյան ճեմարանի քսանհինգամյակը», էջ 32): Նիկոլ Աղբալյանը և Լևոն Շանթը հավածվեցին ոչ թե դաշնակցության հակառակորդների, այլ դաշնակցականների կողմից:

սովորողների թվաքանակը գնալով պակասեց (1931—1932 թթ.՝ 647⁴¹, 1933—1934 թթ.՝ 532⁴²) և ուսման ժամանակաշրջանը սահմանափակվեց 7-ի փոխարեն 5 տարով: Հետագայում եղել են տարիներ, երբ ուսման տևողությունը 5-ից նորից 6-ի կամ 7-ի է բարձրացել, սակայն կրթական մակարդակը երբեք չի հասել 1923—1927 թթ. բարձրությանը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Պողոսյան դպրոցի պայմանները բարելավվեցին, Սիուֆ թաղում բացվեց նրա օժանդակ բաժանմունքը, որը գործեց մինչև 1948 թվականը:

Եգիպտահայ թեմական դպրոցների ընտանիքում կարևոր տեղ էր գրավում Հելիոպոլիսի նուբարյան դպրոցը: Սա նախկին Շավարշան դպրոցն էր, որը 1924 թ. վերանվանվեց նուբարյան իր մեկենասի՝ Պողոս նուբարի անունով: 1923 թ. Պողոս նուբարի տրամադրած միջոցներով կառուցվեց դպրոցի հարմարավետ շենքը⁴³, իսկ 1929 թ. նրա մի նոր հատկացումով ամրապնդվեց դպրոցի տնտեսական գրույթունը⁴⁴: Հետագայում մի ուրիշ մեծատան՝ Մերջանյանի ծախսով կառուցվեց նրա մանկապարտեզի շենքը՝ «Մերջանյան մանկապարտեզը»: 1926 թ. նախակրթարանում և մանկապարտեզում սովորում էին 138⁴⁵, 1937 թ.՝ 247⁴⁶, 1949 թ.՝ 313⁴⁷ երկսեռ երեխաներ: Մանկապարտեզն ուներ չորս բաժին՝ բողոջ, կոկոն, ծաղիկ և նախապատրաստական, որտեղ կարող էին ընդունվել 4—7 տարեկան երեխաներ, իսկ նախակրթարանը հիմնականում ուներ 5 դասարան: 1944 թ. դրանց թիվը բարձրացավ 7-ի: 1949 թ. սակայն նուբարյանի 6 և 7 դասարանները միացվեցին Գալուստյան դպրոցի համապատասխան դասարաններին⁴⁸:

Զագազիգում, Գիզեում և ուրիշ վայրերում գործող դպրոցները համեստ կրթական օջախներ էին: Զագազիգի Օշական դպրոցի մանկապարտեզի և քառամյա նախակրթարանի բաժիններում սովորում էին

41 Տե՛ս «Սարկավազին եգիպտահայ տարեցույցը», 1932, էջ 175:

42 Տե՛ս «Հայ դպրոց», 1935, պրակ Թ—Ժ, էջ 270:

43 Տե՛ս Ա. Ալվոյանյան, Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, էջ 275:

44 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 282: Պողոս նուբարը 280.000 ֆրանկի արժեթղթեր է տվել ՀԲԸ միությանը այն պայմանով, որ դրանց եկամուտը յուրաքանչյուր տարվա վերջում հատկացվի դպրոցին:

45 Տե՛ս «Արև», 8 հուլիսի 1926:

46 Տե՛ս «Հայ դպրոց», 1938, էջ 39:

47 Տե՛ս «Հուսարեր», 19 հուլիսի 1949:

48 Տե՛ս «Հուսարեր», 14 հուլիսի 1949:

հիմնականում այդ քաղաքի Կամսարական ծխախոտագործական ձեռնարկության ծառայողների երեսաները, որոնց թիվը 40—50-ից այն կողմ գրեթե չի անցել⁴⁹։ Դպրոցը գործում էր Գալուստյան վարժարանի ծրագրով։ 1931 թ. Կամսարական տան հայ պաշտոնյաների միության ջանքերով Օշական դպրոցը տեղափոխվեց Ջազգադիզի «լավագույն շենքերեն մեկը», օժտվեց արդիական գրասեղաններով և այլ հարակից պիտույքներով⁵⁰։ 1935—1936 թթ. սակայն, Կամսարական ձեռնարկության փակվելու հետևանքով, Ջազգադիզի հայկական գաղութը բայրաջվեց, փակվեց նաև դպրոցը։ Գիղեում գործող Հայկազյան դպրոցը բացվել էր 1930 թ.։ Նրա մանկապարտեզում և երկամյա նախակրթարանում սովորում էին 35—40 աշակերտներ⁵¹, համարյա բոլորն էլ Մաթոսյան ծխախոտագործական ձեռնարկության ծառայողների երեսաները։ Մաթարիայում գործում էր մի մանկապարտեզ՝ 18—20 երեսաներով։

Եգիպտահայ կրթական կյանքում որոշ դեր էին կատարում հայ կաթոլիկ դպրոցները։ 1935—1936 թթ. դրանց թիվը 2-ից բարձրացավ 4-ի, իսկ հետագայում՝ 5-ի, սրունցից 3-ը պատկանում էին Անարատ հղության հայ բույրերի, մեկը՝ Վիեննայի, մյուսն էլ՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունը։ Այդ դպրոցների ուսուցչական կազմը համալրվում էր, աննշան բացառությամբ, կաթոլիկ կղերականներով։ Մխիթարյան դպրոցներից առաջինը հաստատված էր Կահիրեում, երկրորդը՝ Ալեքսանդրիայում։ Դրանք ունեին մանկապարտեզի եռամյա, տարրական նախակրթարանի քառամյա և բարձրագույն նախակրթարանի երեքմյա եռամյա, երեքմյա էլ երկամյա բաժիններ։ Այդ դպրոցներն ընդունում էին նաև գիշերօթիկ աշակերտներ, որոնց թիվը սակայն մեծ չի եղել⁵²։ Սկզբում նրանց կրթական ծրագիրը կազմված էր եվրոպական տարրական և բարձրագույն նախակրթարանների, իսկ հետագայում՝ Եգիպտոսի պետական դպրոցների ծրագրի հետևությամբ⁵³։

Անարատ հղության բույրերի դպրոցները (մեկը Կահիրեում, երկուսը Ալեքսանդրիայում) ունեին մանկապարտեզի, տարրական և բարձ-

⁴⁹ Տե՛ս «Հուսարեր», 16 հուլիսի 1931։

⁵⁰ Տե՛ս «Արև», 8 սեպտեմբերի 1931։

⁵¹ Տե՛ս «Հայահամար», 1939, էջ 30։

⁵² Տե՛ս «Հուսարեր», 7 սեպտեմբերի 1949։ Այդ թվականին Ալեքսանդրիայի Մխիթարյան դպրոցի 115 աշակերտներից 20-ը գիշերօթիկ էին։

⁵³ Տե՛ս «Հուսարեր», 7 սեպտեմբերի 1949։

բազույն նախակրթարանի բաժինները: Բացի հայերից նաև տարբեր ազգության երեխաներ ընդունելով, այդ դպրոցները ստիպված էին զգալի շափով սահմանափակել հայագիտական առարկաների ուսուցումը: Դասավանդման հիմնական լեզուն սկզբում ֆրանսերենն էր, հետագայում արաբերենը: Հայերենը համարվում էր պայմանական առարկա⁵⁴:

Եգիպտահայ մասնավոր դպրոցները բազմատեսակ էին, կային մանկապարտեզից, տարրական և բարձրագույն նախակրթարանից մինչև միջնակարգ դպրոց: Գործում էին նաև զանազան դասընթացներ՝ դաշնամուրային, պարային: Դրանք տեղավորված էին վարձովի մասնավոր շենքերում, եկամտի հաստատուն աղբյուր չունեին՝ բացի ուսման վարձից: Մայրահեղ կարիքի դեպքում նրանց օգնության ձևեր էին մեկնում ազգային իշխանությունները և եգիպտահայ հասարականությունը:

1. Աղջկանց համագգային վարժարան: Հիմնադիրներ՝ Ս. և Ջ. Մանիսալյան բույրեր, 1905—1946, Կահիրե: Համարվում էր կղեջ, ուներ երեք բաժին՝ մանկապարտեզ, նախակրթարան և ուսումնարան: Առաջին երկու բաժիններում ընդունվում էին 5—12 տարեկան երկսեռ երեխաներ, իսկ երրորդում՝ միայն աղջիկներ: Աշակերտների ընդհանուր թիվը տատանվել է 150—170-ի միջև: Ծրագիրը բավական ծանրաբեռնված էր, բնագրկում էր հայոց լեզու (գրաբար և աշխարհաբար), մատենագրություն, գեղագրություն, արաբերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, ինչպես և առտնին տնտեսություն, ձեռագործ, կար, դաշնամուր, նկարչություն և այլ առարկաներ⁵⁵: Իր գոյություն 41 տարիների ընթացքում Մանիսալյան դպրոցը ծավալել է բավական արդյունավետ գործունեություն: Փակվել է 1946 թ. հիմնադիր-տնօրենուհու՝ Սոֆի Մանիսալյանի մահից հետո:

2. Թաշնյան վարժարան: Հիմնադիրներ՝ Թաշնյան բույրեր, 1917—1937, Կահիրե: Ուներ եռամյա մանկապարտեզի և վեցամյա նախակրթարանի երկսեռ բաժիններ, ինչպես և վերին երկու դասարաններ, որտեղ սովորում էին միայն աղջիկներ: Ընդունվում էին գիշերօթիկ և ցեփեկային բաժիններում սովորող աշակերտներ, որոնց թիվը սկզբում եղել է 120, հետագայում հասել է մինչև 160⁵⁶, ապա իջել է 85-ի⁵⁷: Մի քանի

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁵ Տե՛ս «Հուսարեք», 2 սեպտեմբերի 1935:

⁵⁶ Տե՛ս «Հայ դպրոց», 1938, № 1, էջ 41:

⁵⁷ Տե՛ս «Հայահամար», 1939, էջ 31:

անգամ միջոցներ է հանգանակվել այն փակվելու վտանգից փրկելու համար: Փակվել է 1937 թ. դեկտեմբերին:

3. Պերպերյան վարժարան: Հիմնադիրներ՝ Օ. և Շ. Պերպերյաններ, 1924—1933, Հելիոպոլիս: Կ. Պոլսի համառուն միջնակարգ վարժարանի շարունակությունն էր, ունեւր 9-ամյա գիշերօթիկ և ցերեկային բաժիններ, ընդունվում էին 8—20 տարեկան պատանիներ, որոնց ընդհանուր թիվը 120-ից գրեթե չի անցել⁵⁸: Շրջանավարտները կարող էին «առանց քննութւյան» ընդունվել եվրոպական համալսարանները: Եկամտի հաստատուն աղբյուր շունենալով, Պերպերյան դպրոցը մշտապես գտնվել է փակվելու վտանգի տակ: 1928 թ. կազմվել է հատուկ խնամակալություն, որն աշխատել է բարելավել դպրոցի տնտեսական դրությունը: 1931 թ. ազգային իշխանությունները նրա օգտին կազմակերպել են ժողովրդական հանգանակություն⁵⁹, բայց հնարավոր չի եղել ապահովել դպրոցի գոյությունը:

4. Հայկազնյան կրթարան: Հիմնադիր՝ Հայկազուն ք. Ոսկերիչյան, Ալեքսանդրիա: Բացվել է 1924 թ. սեպտեմբերի 1-ին Ալեքսանդրիայի հայաշատ արվարձաններից Քան դը Սեզարում: Կրթարանը ուներ եռամյա մանկապարտեզի և յոթնամյա նախակրթարանի արական ու իգական բաժիններ, ինչպես նաև լրացուցիչ երկու դասարան աղջիկների համար: Աշակերտների ընդհանուր թիվը սկզբնական տարիներին եղել է 100—150⁶⁰, 1931 թ.՝ 220⁶¹, 1949 թ.՝ 205⁶²: Կրթարանի նպատակն էր՝ «թուփ կանգնիլ դեպի օտար վարժարան հայ մատաղատի մանուկներու և պատանիներու հարաճուն հոսանքին»⁶³: Կրթարանը անխափան շարունակվել է մինչև վերջին տարիները:

5. Նոր Եմարան: Հիմնադիրներ՝ Կ. Պիոնյան, Ն. Գուրյան և Զ. Պալունի, 1934—1935, Հելիոպոլիս: Փակվել է «նյութական անձկության պատճառով»⁶⁴:

6. Պալյան վարժարան: Հիմնադիր՝ Մ. Պալյան, 1927, Ալեքսան-

⁵⁸ Տե՛ս «Արաքս», 18 մարտի 1933:

⁵⁹ Տե՛ս «Հուսարեր», 11 հուլիսի 1931:

⁶⁰ Տե՛ս «Արև», 7 օգոստոսի 1925:

⁶¹ Տե՛ս «Արև», 24 հուլիսի 1931:

⁶² Տե՛ս «Հուսարեր», 15 սեպտեմբերի 1949:

⁶³ «Արև», 21 հուլիսի 1924:

⁶⁴ «Հուսարեր», 2 սեպտեմբերի 1935:

դրիս, Ռամլէ: Ուներ եռամյա մանկապարտեզի և վեցամյա նախակրթարանի երկսեռ բաժիններ: Եզիպտահայ մամուլում հիշատակվում է 1938—1939 թթ. գործող դպրոցների շարքում: Մեզ հայտնի չէ, թե մինչև երբ է գործել:

7. Աղարատյան դպրոց: Հիմնադիր՝ Բ. Կեոզլուպեյուկյան, 1938, Կահիրե: Մանկապարտեզի, նախակրթարանի և կուլեջի զիշերօթիկ ու ցերեկային բաժիններում սովորող երկսեռ աշակերտների թիվը 130—150 չի անցել: Արարատյան դպրոցն ուներ անգլո-սաքսոն թեքում, անցնում էին հայերեն՝ աշխարհաբար ու գրաբար, անգլերեն, ֆրանսերեն, արաբերեն, գերմաներեն, բարձրագույն մաթեմատիկա, առևտրական գիտելիքներ, սղագրություն և այլն⁶⁵:

8. Թարգմանչաց վարժարան: Հիմնադիր՝ Վահրամ Արծրունի, 1936, Ալեքսանդրիա: Ուներ մանկապարտեզի և նախակրթարանի բաժիններ, որտեղ սովորում էին 80—100 երկսեռ երեխաներ: Մեզ հայտնի չէ, թե մինչև երբ է պահպանել իր գոյությունը:

9. Ելիստ կոլեջ: Հիմնադիր՝ պրոֆ. Ս. Խաչատուրյան, Կահիրե: Գործել է 1930-ական թվականներին⁶⁶:

Ուշագրավ երևույթ էր արդիական մասնավոր մանկապարտեզների ստեղծումը: Այդ գործում զգալի ավանդ է ներդրել մանկավարժ Զաբել Զաբարյանը: Նա 1923 թ. Ալեքսանդրիայում կազմակերպել է «Նոր մանկապարտեզը», որը, սակայն, երկար կյանք չի ունեցել: 1928 թ. մանկապարտեզը վերաբացվել է Կահիրեում և գործել ավելի երկար, քան առաջինը⁶⁷: Զաբարյանը 1934 թ. Հելիոպոլսում հիմնել է «Տիպար մանկապարտեզը»՝ «ըստ եվրոպական ամենավերջին մանկապարտեզյան դրուսթյան» և նախատեսված էր 3—4 տարեկան 30 երկսեռ երեխաների համար⁶⁸:

Բացի վերոհիշյալներից, կարճ ժամանակով գործել են Վարժապետյան, Չեճեյան (1920—1924) և մի շարք երեկոյան դպրոցներ, որոնցից հիշարժան է Հ. Ե. ք. ընկերակցության 1927 թ. Կահիրեում հիմնած «Գիշերային բարձրագույն վարժարանը», ուր դասախոսել են Վ. Արծրունին և ուրիշներ: Ուսանողներ ընդունվում էին հալոց լեզվի, զրականության ու մատենագրության, ֆրանսերեն լեզվի ու զրակա-

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում,

⁶⁶ Տե՛ս «Աղատ միտք», 7 նոյեմբերի 1936:

⁶⁷ Տե՛ս «Արև», 30 օգոստոսի 1931:

⁶⁸ Տե՛ս «Հայահամար», 1939, էջ 31:

նության, անզլերեն լեզվի ու գրականության, տոմարակալության, առևտրական թղթակցության, սղագրության ու մեքենագրության մասնագիտությունների գծով⁶⁹։ Մեզ հայտնի է, թե մինչև երբ է գոյություն ունեցել։

Պարբերաբար գործում էին նաև կիրականօրյա դպրոցներ, որոնք ծառայում էին դպրոցական երեխաների շրջանում քրիստոնեական դադափարների պրոպագանդանը։ Գրանք բավական լայն տարածում ունեին 1930-ական թվականներին, բայց հետագայում գնալով սահմանափակվեց նրանց ազդեցության ոլորտը և համարյա վերացան։

2. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մշակութային ընկերությունները խստորեն սահմանադատված էին կուսակցական պատվարով։ Կահիրեում դաշնակցության համակիր ընկերություններից խոշորագույնը «Հայ կրթական և հրատարակչական համազգային ընկերություն» էր, որը ստեղծվեց 1929 թ.։ Նրա նպատակն էր՝ «Հայ ժողովրդի կրթական մակարդակը բարձրացնել հայ լեզվով և հայ հոգիով», գործելով «երեք ուղղությամբ, որ է՝ նոր սնրունդի կրթությունը, շափահասներուն ինքնազարգացումը և հայագիտության մշակումը»⁷⁰։ Իրավական առումով Համազգայինը «մասնավոր խմբանուն ընկերություն» էր (Société en nom collectif), բաղկացած տասնհինգ իրավատեր անդամներից։ Ըստ կանոնագրի, այդ թիվը մըշտապես անփոփոխ պետք է մնար։ Նրանք ընտրվում էին ցկյանս, պակասած անդամի տեղ նորի ընտրությունը կատարվում էր ձայների 3/4-ի մեծամասնությամբ՝ «նորեն ցկյանս»⁷¹։

Զգտելով բովանդակ սիյուսքահայությունյան մշակութային կյանքի ղեկավարությունը, Համազգայինը կոչ արեց տարբեր գաղթավայրերում գործող մշակութային ընկերություններին, որպեսզի «ձուլվին Համազգայինի մեջ, կազմելով անոր ինքնուրույն ճյուղերը»⁷²։ Բայց այդ «կո-

⁶⁹ Տե՛ս «Հուսարեր», 13 սեպտեմբերի 1927։

⁷⁰ «Ընդհանուր կանոնագիր հայ կրթական և հրատարակչական Համազգային ընկերության», էջ 1։

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 4։

⁷² Գ. Գյուլգալյան, «Պատմություն հայ կրթական և հրատարակչական Համազգային ընկերության», տե՛ս «Համազգայինի և Նշան Փալանճյան ճեմարանի բասնիզիզամյակը» 1929—1954», էջ 34։

չը ոչ ոք լսեց», ինչպես նշել է Գ. Գյուզալյանը⁷³: Այնուամենայնիվ 1930—1933 թթ. Համազգայինը փորձեց «ամբողջ գաղութահայության մեջ տարածել իր մասնաճյուղերը և անոնց միջոցով ղեկավարել հայության կրթական-մշակութային գործը»⁷⁴: Նրան հաջողվեց Եգիպտոսի, Սուդանի, Սիրիայի, Լիբանանի և Ֆրանսիայի մի շարք քաղաքներում ստեղծել մասնաճյուղեր, որոնք, սակայն, կարճատև կյանք ունեցան: Դրանում վճռող դեր կատարեցին նրա ղեկավարների քաղաքական ուղղությունը և դաշնակցության ներկուսակցական հակամարտությունները: Համազգային ընկերությունը չհաջողվեց բիշ թե շատ ակնառու դեր խաղալ եգիպտահայ մշակութային կյանքում: Նրա գործունեությունը սահմանափակվեց Բեյրութի Հայ ճեմարանով, որը գործում է 1929 թվականից:

Համազգային ընկերության անհաջողությունից հետո, 1945 թ. Կահիրեի դաշնակցական գործիչները և նրանց համախոհ մի շարք հարուստներ հիմնեցին «Հայ մշակույթի «Հուսաբեր» ընկերակցությունը», որի հիմնական առաջադրանքն էր, նախ և առաջ, ապահովել «Հուսաբեր» օրաթերթի հրատարակությունը և, երկրորդ, կառուցել «հայ մշակույթի տուն մը Կահիրեի մեջ»⁷⁵: Ընկերակցությունը բաղկացած էր 18 հիմնադիր անդամներից, որոնք համարվում էին նրա իրավական տերերը: Խառն դատարանի նոտարական գրասենյակում այն գրանցելուց հետո, նրանք ընտրեցին վարչական խորհուրդ, որի կազմում էին Ավետիս Չազըջյանը՝ նախագահ, Զարեհ Սազայանը՝ գանձապահ, Լևոն Հովհաննիսյանը՝ գործավար-ատենադպիր⁷⁶: Մինչև 1950—1951 թթ. ընկերակցության դրամական միջոցներով կառուցվեց «Հուսաբերի» բազմահարկ շենքը և «Հուսաբեր» օրաթերթին օժտվեց արդիական տպարանով: Այդ շենքում տեղադրված են, բացի «Հուսաբերից», համանուն հրատարակչությունը, դաշնակցության Կահիրեի կոմիտեն և նրան ենթակա մշակութային, բարեգործական, մարզական կազմակերպությունները: Շենքում կա 800—1.000 տեղանոց բավական արդիական հանդիսասրահ, ինչպես նաև սրճարան և այլն:

Եգիպտահայ մշակութային կյանքում կարևոր դեր են խաղացել Ռամկավար ազատական կուսակցության համակիր ընկերությունները:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 34—35:

⁷⁵ «Հուսաբեր», 21 ապրիլի 1945:

⁷⁶ ՏԿՍ նույն տեղում:

Մինչև 1940-ական թվականները դրանցից ամենաակնառուն «Հայ գեղարվեստասիրաց միությունն» էր, որի համանուն ակումբը, ունենալով բավական լայն հարմարություններ, հավաքատեղի էր ծառայում երիտասարդական, ուսանողական և այլ կազմակերպությունների համար: 1942 թ. այդ հարկի տակ սկզբնավորվեց «Հայ ազգային հիմնադրամը», որի հիմնադիրները (Վ. Թեբեյան, է. Բաբաջյան, Տ. Ալեքսանյան, Լ. Կոկանյան և ուրիշներ) Ռամկավար ազատական կուսակցության անդամներ կամ համակիրներ էին:

Հայ ազգային հիմնադրամը հետապնդում էր համահայկական մշակութային նպատակներ. «ա) Ազգին ծառայող ընտրանի մը պատրաստել եկեղեցական, ուսուցչական և հրապարակագրական ասպարեզներուն մեջ: բ) Մշակութային օջախներու հաստատումը հայահոծ կեդրոններուն մեջ: գ) Քաջալերել հայ մամուլը: Հրատարակել մեր ծանոթ մտավորականներուն կրոնապատմական, հայտօգիտական և մանկավարժական արժեք ներկայացնող ուսումնասիրություններն ու դասագրքերը»⁷⁷: Ալեքսանդրիայում, Երուսաղեմում, Բեյրութում, Փարիզում և այլ վայրերում ստեղծվեցին Հայ ազգային հիմնադրամի մասնաճյուղեր կամ հանձնաժողովներ: Հիմնադրամի կազմակերպության ղարդացման մասին պատկերացում կազմելու համար նշենք, որ նրա սկզբնական 1.200 կգ. ֆունտ դրամագլուխը 1951 թ. հասել էր 30.000-ի, իսկ հետագայում՝ ավելի քան 100.000-ի⁷⁸:

1946—1951 թթ. Հիմնադրամը լույս է ընծայել 21 անուն հայագիտական աշխատություններ, հոգացել շուրջ 30 հայ ուսանողների բարձրագույն և մասնագիտական ուսման ծախսերը, հաստատել է մշակութային օջախներ Կահիրեում (Հայ տունը), Հելիոպոլսում (Կոկանյան սրահ), Ալեքսանդրիայում (Տիգրան Երկաթի անվան երիտասարդական միության ակումբը), Բեյրութում (Վ. Թեբեյանի անվան ակումբը), Փարիզում («Ալյօր» տպարանը) և այլն⁷⁹: Կահիրեի Հայ տունն արդիական բազմահարկ շենք է, որտեղ տեղավորված են «Արև» օրաթերթի խմբագրությունը, Ռամկավար ազատական կուսակցության Կահիրեի մարմինները, Հայ գեղարվեստասիրայր և այլ համակիր կազմակերպություններ:

⁷⁷ է. Բաբաջյան, Ինքնակենսագրություն, էջ 73:

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁹ Տե՛ս «Արև», 1 մայիսի 1951:

Կահիրեում գործում էր հնչակյան կուսակցության համակիր կանանց «Շաքե» միութիւնը, որը կազմակերպվել էր 1931 թ. և պարբերաբար միջոցառումներ էր անցկացնում Շուբրայի «Հայկական ընթերցասրահում»:

Կահիրեի դեմոկրատական երիտասարդները «Հայաստանի օգնութիւն կոմիտեի» լուծարբից հետո. ստեղծեցին «Երևան» մշակութային միութիւնը կամ ակումբը, որը սակայն գտնվելով ոստիկանութիւն ու շաղկապութիւն կենտրոնում, բնականոն վարգաքսման հնարավորութիւն չունեցավ:

Բացի վերոհիշյալներից Կահիրեում գործում էին՝

1. «Սերիլ արմենիկներ»: Հիմնադրվել է պատերազմի տարիներին: Նրա «Հայկական սրահը» ծառայում էր որպէս հավաքատեղի առևտրականների, պետական պաշտոնյաների, կալվածատերերի և ուրիշ «դիրքով և անվամբ նշանակալի» հայերի համար⁸⁰:

2. «Կահիրեի հայ բժիշկների միութիւնը»: Ասպարեկ է իջել 1923 թ. վերջերին, նրա նպատակն էր «պիտա-բարոյական կապեր» հաստատել հայ բժիշկների, ատամնաբույժների և դեղագործների միջև, հանրամատչելի հրատարակութիւններով և հրատարակալին դասախոսութիւններով առողջապահական գիտելիքներ ծավալել եգիպտահայութիւն շրջանում և այլն: Ոչինչ հայտնի չէ նրա գործունեութիւն մասին: Հավանաբար կարճատև կյանք է ունեցել:

3. «Կահիրեի հայ ուսուցչական միութիւնը» հիմնվել է 1931 թ., թեմական դպրոցների ուսուցիչների կողմից, նպատակն էր՝ բարձրացնել ուսուցչական ասպարեկի մակարդակը, պաշտպանել ուսուցիչների շահերը⁸¹:

4. «Կահիրեի հայ ոսկերչաց կրթասիրական միութիւնը» կազմվել է 1932 թ.՝ խան ալ-խալիլ շուկայի հայ ոսկերիչներին կողմից, սկզբում ուներ 30 անդամ, իսկ 1938—1939 թթ.՝ 170: Գալուստյան դպրոցում պահում էր 28, Նուբարյանում՝ 7, Գիղէի Հայկազյանում՝ 5 սաներ:

5. «Հայ մշակութային բարեկամների ընկերութիւնը» ասպարեկ իջնելով 1941 թ., աշխատում էր ցուցահանդեսներով և հրատարակութիւններով օտար հասարակութիւնը ծանոթացնել «հայ ժողովրդի մշակութային նվաճումները»: Ընկերութիւնը 1943 թ. Կահիրեում կազ-

⁸⁰ ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. Գեշէ, եթ. Տեղեկագիր, 1924, էջ 36:

⁸¹ ՏԼՍ «Հոտարեր», 51 հունվարի 1933:

մակերպել է հայ արվեստի՝ ճարտարապետության, նկարչության և մանրանկարչության, 1945 թ.⁸² Եզրիպտոսի հայ նկարիչների, 1951 թ.⁸³ միջնադարյան հայ ճարտարապետության նվիրված ցուցահանդեսներ, ինչպես նաև 1954 թ.⁸⁴ հայ երաժշտության փառատոնը և այլն⁸⁵: նրա միջոցներով լույս են տեսել մի շարք շքեղ հրատարակություններ. «Հայ ճարտարապետություն և մանրանկարչություն» (կատալոգ շորս լեզվով՝ հայերեն, արաբերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն), «Հայաստանը դարերի միջից» (ալբոմ շորս լեզվով), «Միջնադարյան հայ ճարտարապետությունը» (հեղինակ՝ Ա. Ռազյան, շորս լեզվով), «Եզրիպտոսի հայ նկարիչները» (հեղինակ՝ էմե Ազար, ֆրանսերեն), «Հայ նկարիչներ և քանդակագործներ» (հեղինակ՝ Օ. Ավետիսյան, ֆրանսերեն) և այլն⁸⁶:

Կահիրեում կային նաև Գալուստյան դպրոցի շրջանավարտների, Պերպերյան դպրոցի սաների, Չափահաս որբերի, ինչպես և Արաբկիրի, Կեսարիայի, Մարաշի, Տիգրանակերտի հայրենակցական միությունները, որոնք զգալի միջոցներ էին հատկացնում կրթական և մշակութային նպատակների համար:

Ալեքսանդրիայում մշակութային ընկերությունները համախմբված էին տարբեր կուսակցությունների ակումբներում: Ռամկավար ազատական կուսակցության «Հայ ակումբում» էր հաստատված Տիգրան Երկաթի անվան ընկերությունը: 1922—1923 թթ. նրա ջանքերով կազմակերպվեցին «Հայ ուսանողաց» և «Գեղարվեստասեր հայուհյաց» միությունները: Առաջինի նպատակն էր՝ վառ պահել «ազգային ոգին» օտար դպրոցներում սովորող հայ պատանիների շրջանում, իսկ երկրորդին՝ զարգացնել հայ կանանց գրականության և արվեստի ճաշակը⁸⁷: Այդ նպատակների իրականացմանը նպաստում էր Հայ ակումբի գրադարանը, որտեղ կային ավելի քան 1.500 հայերեն և շուրջ 150 ֆրանսերեն լեզվով գրքեր. ստացվում էին նաև 25 անուն հայ և օտար պարբերականներ: Մյուս կողմից, Տիգրան Երկաթի անվան ընկերությունը զբաղավարում էր տալիս բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորող հայ կարիքավոր երիտասարդներին⁸⁸: Այդ ազգօգուտ գործը շարունակվում է մինչև այսօր:

⁸² Տե՛ս Օ. Avédissian, Peintres et Sculpteurs Arméniens, pp. 11—12.

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁴ Տե՛ս «Արև», 11 հունիսի և 13 հուլիսի 1923:

⁸⁵ Տե՛ս «Արև», 23 հոկտեմբերի 1924:

Ալեքսանդրիայում դաշնակցութեան մշակութային օջախը «Հառաջ-դիմասեր» միութեան ակումբն էր: Այնտեղ գործում էին մշակույթի տարբեր բնագավառների «Հանձնախումբեր», որոնք կազմակերպում էին դասախոսութիւններ, գրական և երաժշտական երեկոներ, բեմա-դրում պիեսներ: 1930-ական թվականներին այդ ակումբում միառժա-մանակ գործել են Համազգային ընկերութեան տարբեր մասնախմբե-րը և խնամակալ Հանձնաժողովը:

Ալեքսանդրիայում բավական ակտիվ էր գործում դեմոկրատական երիտասարդութեան «Սևան» մշակութային միութիւնը, որը Կահիրեի «Երևան» միութեան նման ստեղծվել էր 204-ի լուծարքից հետո: Սևանը ուներ ակումբ, գրադարան, ընթերցասրահ և կուլտուրական հանգստի տարբեր միջոցներ:

Ալեքսանդրիայում գործում էին նաև մի շարք նվազ կարևոր միու-թիւններ. «Հայ կաթողիկէ «Ղևոնդ Ալիշան» երիտասարդաց միու-թիւնը» (հիմնդր. 1930 թ.), Փարամալի անվան հնչակյան ուսանողական միութիւնը (1931 թ.), «Հայ գյուղատնտես ուսանողներու օգնութեան հանձնախումբը», ինչպես և շափահաս որբերի «Ապրիլյան սերունդ» և «Վերածնունդ» միութիւնները, «Տորք», «Կամբ» և «Հայ մարմնա-կրթական ընդհանուր միութիւն» ակումբները, որոնք ունեին ֆուտ-բոլի, բասկետբոլի, դաշտային և սեղանի թենիսի, հեծանիվի, սու-սերամարտի, ըմբշամարտի բաժիններ:

Սկզբում Հելիոպոլի հայ հասարակութեան մշակութային կյանքի միակ օջախը «Մասիս» սրահն էր: Հետագայում, հայ բնակիչների թվաքանակի ավելացմանն զուգընթաց, ստեղծվեցին նոր օջախներ, որոնցից կարևորագույնը «Հայ ազգային հիմնադրամի» միջոցներով կառուցված «Կոկանյան սրահն» էր: Կազմակերպվեցին նաև մշակու-թային ընկերութիւններ. «Հայ երիտասարդաց «Ջանք» միութիւնը», որն ուներ ակումբ, գրադարան, երգչախումբ, թատերախումբ և սաներ էր պահում նուբարյան դպրոցում. «Նուբարյան կրթասիրաց միութիւնը», որը նպատակ էր դրել նուբարյան «վարժարանը հասցնել Հելիոպոլի հայութեան բարոյական և նյութական դիրքին վայել աստիճանի մը»⁸⁵:

Չազգազիզի հայկական գաղութի մշակութային կյանքում զնահա-անլի դեր էին կատարում «Հայ երիտասարդաց միութիւնը» (1917—1929 թթ.) և «Կամսարական տան հայ պաշտոնեից միութիւնը» (1929—

⁸⁵ «Հուսարեր», 9 սեպտեմբերի 1927:

1944 թթ.): Գրղեում գործում էր «Հայ կրթասիրաց միությունը», Թան-
թայում՝ «Լասրանական միությունը»: Այդ միությունները հոգում էին
նաև աշխատավորների կուլտուրական հանդստի կազմակերպման մա-
սին⁸⁷:

3. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ: ՏՊԱՐԱՆՆԵՐԸ

Այս ժամանակաշրջանում եզրպտոսում հրատարակվել են մեզ
հայտնի 62 անուն հայ պարբերականներ, որոնցից միայն մեկն էր
օտար լեզվով⁸⁸: Ըստ հիմնական բովանդակության, դրանից ութն եզել
են հասարակական-քաղաքական, տասնվեցը՝ գրական-գեղարվեստա-
կան, յոթը՝ երգիծական, չորսը՝ կրոնադավանական, երեքը՝ մարդական,
երկուսը՝ մանկավարժական, մեկը՝ մանկական, մեկը՝ բժշկական-
առողջապահական և այլն: Այս պարբերականները տասնամյակներ
շարունակ նպաստել են դադութի հասարակական-քաղաքական և մշա-
կութային կյանքի աշխուժացմանը:

Ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանի, պարբերական մա-
մուլի հրատարակումը ոչ թե մասնավոր անձանց, այլ գերադանցապես
քաղաքական կազմակերպությունների գործն էր: Պարբերականները մեծ
մասամբ համարվում էին այս կամ այն կուսակցության պաշտոնական
կամ անպաշտոն օրգանը, և գտնվում էին տվյալ կուսակցության վերա-
հսկողության տակ: Անկախ մամուլ ստեղծելու փորձեր եղել են, բայց
հաջողությամբ չեն պսակվել: Այդ առումով բնորոշ է Ա. Ալպոյաճյանի
«Ազատ միտք» շաբաթաթերթի վախճանը: Ա. Սաֆրաստյանին դրած մի
նամակում նա նշել է. «Շատ լավ կազմակերպված էր գործը... Սակայն
կուսակցությունները ամեն բան ըրին ձախողելու համար այս գործը:
...Շատ ալ խնայողական պայմաններու մեջ կհրատարակվեր: Չրի
աշխատության հանձնառու էի, սակայն բացը դիմագրավելու վիճակին
մեջ չէի...»⁸⁹:

Զկար մի այնպիսի հասարակական կազմակերպություն, որը կա-
րողանար դաշնակցական «Հուսարեր» և ոսմկավար «Արև» օրգան-
ներին հակադրել մի նոր, ամենօրյա, երկօրյա կամ եռօրյա հրատա-

⁸⁷ Տե՛ս «Արև», 8 սեպտեմբերի 1931:

⁸⁸ Աշխատության վերջում տրված է եզրպտահայ պարբերական մամուլի (1865—
1952) ցուցակը:

⁸⁹ Գ.Ա.Փ արխիվ, Ա. Սաֆրաստյանի ֆոնդ, գ. 30, թ. 11:

րակութիւն: Գոյատեւեց միայն «Ջահակիր» շաբաթաթերթը, թեև լույս էր տեսնում մեծ դժվարութիւններ հաղթահարելով, հաճախ հրատարակչական բնույթը, ուղղութիւնը, խմբագիրը կամ սեփականատերը փոխելով:

Պարբերական մամուլի էջերում իրենց գրական առաջին քայլերն են կատարել նոր սերնդի այն ներկայացուցիչները, որոնք 1930-ական թվականներից աստիճանաբար դարձան եգիպտահայ գրական շարժման առանցքը: Դրանցից էին բանաստեղծներ Արսեն Երկաթը, Ս. Սահակյանը, Ժազ Ս. Հակոբյանը, Շ. Կառլարենցը, Գ. Զեքիջյանը, Գ. Շահալամյանը, արձակագիրներ՝ Արշամ Տատրյանը, Հ. Շեմսը, Ս. Պալըզձյանը, Գ. Թագվորյանը, Պ. Մասիկյանը, Խ. Տետեյանը, Բ. Թաշյանը, Ս. Շահպաղը, Հ. Ժամկոչյանը և ուրիշներ:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում եգիպտահայ տպարանները, թեև թվով սահմանափակ էին, բայց լավ էին կազմակերպված և ունեին լայն հնարավորութիւններ: Խոշորագույն տպարաններն էին «Հուսաբերը» և «Արևը»: Սկզբում «Արև» տպարանը սպասարկում էր միայն համանուն լրագրին, սակայն, աստիճանաբար բնդայնվելով, տպագրում էր նաև գրքեր, առևտրական թղթեր և այլ բնույթի գործեր: 1950-ական թվականներին «Արև» տպարանը «Հայ աղգային հիմնադրամի» ջանքերով օժտվեց արդիական շենքով, տողաշար ու տպագրող մեքենաներով: Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վախճանը «Հուսաբեր» տպարանը ևս մի համեստ ձեռնարկ էր, որը հիմնականում տպագրում էր միայն համանուն պարբերականը: «Հայ մշակութային «Հուսաբեր» ընկերութեան» ստեղծումով զարգացման նոր հեռանկար բացվեց տպարանի համար: 1949—1950 թթ. այն տեղափոխվեց ընկերութեան նորակառույց շենքը, սարքավորվեց արդիական տողաշար և տպագրող մեքենաներով:

Կային նաև փոքր տպարաններ. Կահիրեում գործում էին «Արգոս», «Հաբեթ-Պաղտասար», «Նեղոս», «Ոսկետառ», «Զ. Պերպերյան», «Սահակ-Մեսրոպ», «Սինեվեպ», «Սֆինքս», «Հ. Փափազյան», «Նոր աստղ», «Սևան», «Նուպար», իսկ Ալեքսանդրիայում՝ «Արաքս», «Ժ. Սարգսյան» և «Վ. Գասապյան» տպարանները: Դրանք հիմնականում տպագրում էին տարբեր լեզուներով առևտրական թղթեր, հայերեն գրքեր և պարբերականներ:

Զգալի վերելք ապրեց հրատարակչական գործը: Տպարաններից մի քանիսը, ստեղծելով իրենց սեփական մատենաշարը, հրատարակում էին ինքնուրույն և թարգմանական վեպեր: Դրանցից առանձնապես հի-

շատակութեան արժանի են «Արևը», «Հուսաբերը» և «Արգոսը»: Վերջինս «ընթերցասիրութեան տարածման» նպատակով, պրակ առ պրակ լույս է ընծայել մի քանի տասնյակ անուն թարգմանություններ՝ եվրոպական գրականությունից⁹⁰: Այդ տպարանների հիմքի վրա սեփական մատենաշար էին ստեղծել նաև տարբեր միություններ⁹¹ և մասնավոր անձինք⁹²:

Սկզբում գրքերն ընթերցողներին հասցնելու գործով զբաղվում էին տպարանները: Դրանց գրախանութային բաժնում կարելի էր գնել Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Թիֆլիսում, Վենետիկում, Վիեննայում և այլ վայրերում լույս տեսած հայերեն գրքեր ու թերթեր: Հետագայում բացվեցին հատուկ գրախանութներ, որոնք հայթայթում էին հայերեն, արաբերեն և եվրոպական լեզուներով գրականություն: Կահիրեում գործում էին, բացի Պալթայան և ընկ-ի «Գոլզըն բեռչը»-ից և Գ. Նալբաբյանի «Եգիպտական գրատուն»-ից, Վ. Զարգարյանի, Աշէյանի, Մ. Զուրիկյանի, Ա. Տեր-Գևորգյանի, իսկ Ալեքսանդրիայում՝ Ն. Ղազիկյանի գրախանութները:

Եգիպտահայերն արձագանքում էին համահայկական մշակութային տոներին, տարեդարձերին, հոբելյաններին: Սփյուռքի մյուս հայահոծ գաղթավայրերի նման՝ Եգիպտոսում էլ 1935 թվականը հայտարարվեց հոբելյանական տարի Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի կապակցությամբ և տեղի ունեցան համազգային հանդիսություններ⁹³, 1951 թ. արժանավայել շուքով տոնվեց նաև Վարդանանց 1500-ամյակը⁹⁴: Նշվել են Սայաթ-Նովայի, Պետրոս Դուրյանի, Հակոբ Պարոնյանի, Միսաք Մեծարենցի մահվան տարելիցները, ինչպես և Սիպիի, Ա. Ահարոնյանի, Վ. Թեքեյանի և ուրիշների հոբելյանները: 1932 թ. տոնվել է Կոմիտասի ծննդյան 60-ամյակը⁹⁵: Որոշված է եղել

⁹⁰ Տե՛ս «Մարկավագին եգիպտահայ տարեցույցը», 1932, էջ 189: 1924—1932 թթ. «Արգոսը» հրատարակել է 30 անուն թարգմանություն, ունեցել է ավելի քան 1000 բաժանորդ:

⁹¹ «Մատենաշար» ունեցել են Գալուստյան շրջանավարտների միությունը, Կահիրեի Հայ ուսանողական միությունը: Վերջինիս մի գրքույկը կոչվում էր «Մաղկաքաղ Հայաստանի նորագույն բանաստեղծութենեն»:

⁹² Պարբերաբար գրքեր լույս են ընծայել Հայկ Ս. Բյուրատը, Հարություն Մանավյանը, Հ. Ամիրյանը և ուրիշներ:

⁹³ Տե՛ս «Հուշարձան աստվածաշունչի հայերեն թարգմանության հազարհինգհարյուրամյակի», էջ 39—49, 160—162 և 179:

⁹⁴ Տե՛ս «Արև», 5 փետրվարի 1951:

⁹⁵ Տե՛ս «Հուսաբեր», 10 մայիսի 1932:

համադրագային շուքով տոնել նաև Սիրանուշի բեմական հիսնամյա գործունեության հոբելյանը, բայց տեղի չի ունեցել հոբելյարի վերահաս մահվան պատճառով⁹⁶:

4. ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԱԺԵՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ: ԿԵՐՊԱՐՎԵՍԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին եզիպտահայ թատերական կյանքի առանցքը կազմում էին մի շարք ինքնագործ և կեսպրոֆեսիոնալ թատերախմբեր: Ժամանակագրական կարգով առաջինը «Ադամյան» թատերախումբն է, որն ասպարեզ էր եկել Խ. Սանթալյանի⁹⁷ և Ղ. Փափազյանի ջանքերով: Նրա նպատակն էր՝ մնալով «չեղոք հողի վրա», սատարել եզիպտահայ բեմի զարգացմանը, օգնել հյուրեկ դերասաններին ներկայացումներ կազմակերպելու գործում և այլն⁹⁸: Սակայն նրան չհաջողվեց հեռու մնալ եզիպտահայ հասարակական կյանքը ցնցող կուսակցական պայքարներից և շուրջ երեք տարի (1921—1923) գործելուց հետո կազմալուծվեց: «Ադամյան» թատերախումբը՝ պրոֆեսիոնալ դերասաններ Բ. Աբովյանի, Մ. Սանամյանի և Շահան Սարյանի մասնակցությամբ բեմադրել է «Անհայտ կինը», «Ղարաբաղի աստղադետը», «Նամուս», «Պատվի համար», «Վարժապետին աղջիկը» և ուրիշ թատրերգություններ⁹⁹: Գործում էին նաև «Արտուս-ժպիտ», «Արծիվ» և այլ թատերախմբեր:

⁹⁶ Սիրանուշը վախճանվել է 1932 թ. հունիսի 10-ին Կահիրեի գերմանական հիվանդանոցում, որտեղ բուժվում էր ապրիլի 16-ից: Հուղարկավորությունը տեղի է ունեցել հունիսի 12-ին: Թաղվել է Կահիրեի հայկական գերեզմանատանը, նրվանդ Օտյանի շիրիմի մոտ:

⁹⁷ Խ. Սանթալյանը եղել է եզիպտահայ բեմի եռանդուն աշխատողներից, տարիներ շարունակ վարել է Ալեքսանդրիայի Տիգրան Երկաթի անվան միություն թատերական և երաժշտական բաժինը: Նրա ջանքերով եզիպտոսում առաջին անգամ հայերեն լեզվով ներկայացվել են ֆրանսիական Գրան Գինյոլի խաղացանկից «Ստվերին մեջ», «Գլուղի բժիշկ», ինչպես նաև Տրիստան Բեռնարի «Անզկերներ ինչպես կիսսին» թատրերգությունները: Սանթալյանը հեղինակ է նաև մի շարք պիեսների՝ «Դերասան փեսացուն» (պուրահայ կյանքից), «Մարտ կամ Մշո ծաղիկը» և այլն: Առաջինը բեմադրվել է 1929 թ. Ալեքսանդրիայում, երկրորդը՝ 1945 թ. Կահիրեում: 1948 թ. հայրենագաղթելով, նա միաժամանակ աշխատել է Երևանի երաժշտական կոմեդիայի պետական թատրոնում: Մահացել է 1965 թ. Երևանում:

⁹⁸ ԳԱԹ արխիվ, թատերական բաժնի անտիպ նյութերից (Խ. Սանթալյան, եզիպտահայ թատրոնը 1900—1948 թթ.):

⁹⁹ ՏԵ՛ս նույն տեղում:

1922 թ. Կահիրեում դերասան Մ. Սանամյանի գլխավորությամբ հիմնվեց «Եգիպտահայ դրամատիկ ընկերությունը», որի նպատակն էր Թիֆլիսի Դրամատիկի օրինակով ստեղծել մի թատերական կազմակերպություն, որը ստանձներ եգիպտահայ բեմի ղեկավարությունը: Սակայն նրանց ջանքերը չպսակվեցին հաջողությամբ: (Ընկերության հիմնադրվելու առթիվ բեմադրվել է «Վերագործը» և այլն): Դրամատիկը սովորական թատերախմբից գրեթե այն կողմ շանցավ, իսկ Սանամյանի Եգիպտոսից մեկնելուց հետո երկփեղկվեց: Կազմակերպվեցին երկու՝ «Եգիպտահայ դրամատիկ» և «Եգիպտահայ կոմեդի» թատերախմբերը, որոնք սրոշակի դեր խաղացին եգիպտահայ թատերական կյանքում:

Եգիպտահայ դրամատիկը գործել է մինչև 1930-ական թվականները՝ Օ. Վոլթերի¹⁰⁰ ղեկավարությամբ: Թատերախմբին մասնակցում էին եգիպտահայ լավագույն ուժերից Կ. Կարապետյանը, Լ. Հովհաննիսյանը, Վ. Գալփահյանը, ինչպես նաև դերասանուհի Բեադրիս Եկենյանը¹⁰¹: Նրա խաղացանկն ընդգրկում էր հայ և օտար հեղինակների գործերը՝ «Մեծապատիվ մուրացիկաններ», «Պատվի համար», «Դամոկլյան սուր» (է. Տեր-Գրիգորյան), «Անմահ բոցը» (Սուրեն Պարթևյան), «Օթելլո» «Թշվառները», «Անհայտ կինը», «Քամեխաղարդ կինը», «Դալիլա», «Անշահասանները» և այլն: Եգիպտահայ դրամատիկը ներկայացումներ էր կազմակերպում նաև հյուրեկ դերասանների հետ, երբեմն էլ հյուրեկային բեմադրություններով հանդես գալիս Կիպրոսում: Եգիպտահայ մամուլը բարձր է գնահատել Օ. Վոլթերի ներկայացումները:

Կոմեդի թատերախումբը գործում էր պոլսահայ պրոֆեսիոնալ դերասան կատակերգակ Արիփար Վարդյանի ղեկավարության ներքո: Թատերախմբի գլխավոր դերերն էին՝ Աստղիկ և Ստեփան Եկենյանները,

¹⁰⁰ Օ. Վոլթերը (Օննիկ Գալֆայան) եգիպտահայ բեմի երախտավորներից է: Նա ասպարեզ է իջել 1910—1911 թթ. և արժանացել եգիպտահայ թատերասեր հասարակայնության ջերմ գնահատանքին: Իր հուշերում ժենյա Արիստակյան-Պոլիսիկիանն նրա մասին գրում է. «Նա տեղական ուժերի մեջ ամենակարողն էր, խաղում էր գլխավորապես հերոսների դերերը, ...մինչև անգամ Օթելլոյի դերը» (ԳԱԹ արխիվ, թատերական բաժնի անտիպ նյութերից): Վոլթերը մահացել է 1951 թ., հրը ծրագրված է եղել տոնել նրա բեմական 40-ամյա գործունեության հորելյանը: Այնուամենայնիվ, նույն թվականի ապրիլի 21-ին Կահիրեում տեղի է ունեցել նրա հիշատակին նվիրված երեկո և այդ առթիվ բեմադրվել է «Մարվող հրագներ» պիեսը:

¹⁰¹ Գերասան Օ. Վոլթերի կինը: 1922 թ. Պոլսից Եգիպտոս տեղափոխվելով ամբողջովին նվիրվել է եգիպտահայ բեմին:

Ռոզա Հովհաննիսյանը, Ինչպես նաև Հ. Զարդարյանը, Ա. Ստեփանյանը, Խ. Սանթալյանը և ուրիշներ: Խաղացանկում ընդգրկված էին «Լեբլեբլիշի Հոր Հոր աղա», «Արշին մալալան», «Զարշըլը Արթին աղա», «Մադամ Մոնկոդե», «Դյուրան Դյուրան», «Ժան Թրուա», «Պեպեքս» և այլ կատակերգություններ: Լինելով Մնակյանի հետևորդը, Ա. Վարդյանի բեմադրությունները կրում էին պոլսահայ հին թատրոնի կնիքը՝ բեմատճական և լեզվական առումով¹⁰²:

Ներկայացումներով հանդես էին գալիս նաև Լևոն Շիշմանյանը¹⁰³ և Խաչիկ Նորեկյանը: Շիշմանյանի խաղացանկում էին «Զարշըլը Արթին աղան», «Փարիզի աղբատները», Ինչպես և սեփական ստեղծագործություններից՝ «Կուզա օր մը, որ...», «Եզիպտահայ թատրոնը» և ուրիշ կատակերգություններ: Պրոֆեսիոնալ կատակերգակ դերասան Նորեկյանը բեմադրում էր հայերեն և թուրքերեն լեզվով պիեսներ: Նրա խաղացանկը հիմնականում կազմում էին իրենց ժամանակն ապրած վոդեվիլներ և մելոդրամներ՝ «Արնիբրի կամուրջի ոճիրը», «Երկու հարյուրապետները» և այլն¹⁰⁴:

Ուժերի աչգպիսի ցրվածությունը բացասաբար էր անդրադառնում եզիպտահայ թատրոնի զարգացման վրա: Կյանքը առաջ էր գնում, նոր հարցեր էին հուզում հասարակայնությանը, իսկ եզիպտահայ թատրոնը ետ էր մնում, հնացած էր նրա ոճը, ժամանակավրեպ էր խաղացանկը: «Արևը» դրում էր, որ եզիպտահայ թատրոնը «կյանքին զուգընթաց» չի գնում, «տասնյակ տարիներով ետ և հեռու է մեր կյանքեն»¹⁰⁵: Եզիպտահայ թատրոնի վիճակն ավելի մոայլ գույններով էր ներկայացնում «Արաքս» թերթը. «Եզիպտահայ բեմի մակարդակը իջավ հետզհետե...: Եզիպտոսի մեջ հայ թատրոն գոյություն չունի...: Ասիկա անշուշտ չի նշանակեր թե այլևս հայկական ներկայացում չպիտի տրվի...: Ընդ-

¹⁰² Տե՛ս «Արաքս», 28 ապրիլի 1928:

¹⁰³ 1924 թ. Կահիրեում տոնվել է Լ. Շիշմանյանի 25-ամյա բեմական գործունեության հոբելյանը: Մահացել է 1936 թ. Կիպրոսում:

¹⁰⁴ Տե՛ս Գ.Ա.Թ արխիվ, թատերական բաժնի անտիպ նյութերից (Խ. Սանթալյան):

¹⁰⁵ «Արև», 23 մարտի 1927: Եզիպտահայ բեմի հեղինակազրկվածության ցուցանիշ էր այն, որ ներկայացման տոմսերը վաճառվում էին ոչ թե թատրոնի դրամարկղում, այլ շուկաներում՝ շրջոն հանձնախմբերի միջոցով: Տոմս գնելը համարվում էր բարեգործության համարժեք: Հանդիսականները թատրոն էին գալիս ուղացումով «խղճի և հողի կատարյալ հանդարտությամբ և ամեն մեկը վստահ, որ իր գալեն առաջ կարելի չէ բանալ վարադուրը» («Արաքս», 15 մայիսի 1926):

հակառակը, թեևս պետք են այ ավելի բեմադրություննց պիտի հանդիպինք կրկին...»¹⁰⁶:

Եզրիպտահայ թատրոնի վիճակը լրջորեն մտահոգում էր մանավանդ բեմի աշխատողներին: 1928 թ. հուլիսին Կահիրեում գործող հայ դերասանների և թատերասերների խորհրդակցությունը, քննարկելուով եզրիպտահայ թատերական կյանքում «գոյություն ունեցող հակամարտությանց ու սպառնանքներուն» պատճառները, միաձայնությամբ որոշում ընդունեց հիմնել «Եզրիպտահայ «Գողթան» միացյալ թատերախումբը»: Ընտրվեց ժամանակավոր վարչություն, որի կազմում էին Լ. Շիշմանյանը, Ս. Վոլթերը, Խ. Նորեկյանը, Մ. Թաշճյանը և Գ. Բազրատունին: Այդ նախաձեռնությունը սակայն հաջողությամբ չպսակվեց, կարճատև մերձեցումից հետո նորից խրամատ բացվեց թատրոնի աշխատողների միջև և «Գողթանը» ցրվեց¹⁰⁷: Դա հիմնականում հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում կուսակցական կրքերի բորբոքման հետևանքն էր:

1930-ական թվականներից դերասանների փողկապի գույնը՝ կուսակցական պատկանելությունը որոշում էր այս կամ այն ներկայացման, այս կամ այն թատերախմբի բախտը: Այդ պայմաններում քայքայվեցին Եզրիպտահայ դրամատիկը, Եզրիպտահայ կոմեդին և մյուս թատերախմբերը: Դերասանների շուրջ դեգերում և աղմկում էին թատրոնի համար պատահական մարդիկ: Իրոք, եզրիպտահայ «թատրոնը դարձավ միջակությունց ստպարեզ, կարգ մը նորահաս ու անփորձ տղոց մարդավայր, շարաշահությունց առարկա և շահագործման ենթակա»¹⁰⁸: Ոմանք տոնում էին իրենց «բեմական... գործունեության հոբելյանը», այն դեպքում, երբ դրական ոչինչ չէին արել հայ թատրոնի զարգացման համար (Վ. Երամյան), ուրիշները տոմս վաճառելու ակրնկալությամբ մամուլի էջերից խոստանում էին «ներկայացումներու հասույթով Նվրոպա երթալ կատարելագործվելու համար» և այլն: Իսկ նրանց խաղացանկը կազմված էր անբովանդակ և անարվեստ պիեսներից՝ «Վեցուկես պոբտի ժառանգ մնացած սնտուկը», «Գեղացի վաճառականը», «Թիվ 5 խելագարը»¹⁰⁹, «Աշճը բաշը Թոսուն աղա» և այլն: Այդպիսի թատրոնը ժողովրդականություն չէր կարող ունենալ:

Եզրիպտահայ թատրոնը վերականգնելու փորձ կատարեցին մշա-

¹⁰⁶ «Արաբս», 31 հոկտեմբերի 1931:

¹⁰⁷ Տե՛ս «Արաբս», 14 հուլիսի 1928:

¹⁰⁸ «Արաբս», 31 հոկտեմբերի 1931:

¹⁰⁹ Նույն տեղում:

կուխային միությունները: 1930-ական թվականների վերջերից այդ առաքելությամբ ասպարեզ իջան «Համազգայինը», «Հայ գեղարվեստասիրացը», «Տիրզան Երկաթը» և ուրիշներ, ստեղծելով համանուն թատերախմբեր: Գնալով կուսակցական պիտակն անհրաժեշտություն էր դառնում ներկայացման հաջողության համար: Մինչև անգամ Օ. Վոլթերը, Ա. Վարդյանը և ուրիշ ճանաչված արվեստագետներ գերադասում էին հանդես գալ այս կամ այն միության պիտակի ներքո: Տարբեր պիտակներից կառչելը, վերջին հաշվով, շօգնեց եզրպատահայ թատրոնի վերականգնմանը:

1940—1950-ական թվականներին եզրպատահայ բեմը դարձավ մշակուխային տարբեր միությունների մենաշնորհը: Համարյա շկար միություն կամ ախումբ, որ սեփական թատերախումբ չունենար: Ամեն միություն, ամեն ախումբ, որ կարող էր 100 կամ 150 տոմս վաճառել, բեմադրում էր մինչև անգամ Շեքսպիր: Ուժերի այդպիսի ցրումը առավել ևս մանրացրեց թատերական գործը, իջեցրեց ներկայացումների մակարդակը: Բայց պիտակը լռեցնում էր ստեղծագործ քննադատությանը, իսկ կողմնակալ գրիչները ծափահարում էին, երբ, օրինակ, դպրոցական երեխաները Կահիրեի խոշորագույն թատրոններում բեմադրում էին «Վենետիկի վաճառականը», երբ անտաղանդ երիտասարդները հանդես էին գալիս աշխարհաճանաչ գերերով: Այդ օրերին եզրպատահայ բեմի երկնակամարում հուսատու լույսի նշույլներ էին Բևադրիս Եկենյանը, Օ. Վոլթերը, Օհանյան ամուլը և մի քանի այլ դերասաններ:

Եզրպատահայ թատերական կյանքում նշանակալից երևույթ էին Հովհ. Աբելյանի, Հովհ. Զարիֆյանի և մյուս վարպետների հյուրեկային ներկայացումները:

1921—1922 թթ. Հովհ. Աբելյանը երկու անգամ եղել է Եզրպատոսում: Առաջին այցելության ժամանակ նա Ալեքսանդրիայում բեմադրել է «Օթելլոն» և «Քորատոն»՝ տեղական ուժերի մասնակցությամբ: «Օթելլոն» կրկնվել է նաև Կահիրեում: Կարճատև բացակայությունից հետո Աբելյանը վերադարձել է դերասաններ Մ. Սանամյանի, Անդրանիկի, Ադնիվի և նրա դստեր՝ Պերճուհու հետ: Խումբը, համարվելով տեղական ուժերով, Ալեքսանդրիայում և Կահիրեում բեմադրել է «Զար ոգի», «Օթելլո», «Ավազակները», «17 տարեկանները» և ուրիշ թատերերգություններ: Սակայն Աբելյանի և Անդրանիկի միջև ծագած ինչ-որ տարաձայնության հետևանքով թատերախումբը ցրվել է¹¹⁰:

¹¹⁰ Գ.Ա.Թ. արխիվ, թատերական բաժնի անտիպ նյութերից (Խ. Սանթալյան):

Ավելի հարուստ խաղացանկով հանդես է եկել Հովհ. Զարիֆյանը: Նրա առաջին ներկայացումը՝ «Օթելլոն» տեղի է ունեցել 1927 թ. դեկտեմբերի 23-ին Կահիրեի Ռամզես թատրոնում: Այնուհետև Զարիֆյանը Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում բեմադրել է «Համլետը», «Ինկած բերդի իշխանուհին», «Գերասան Քինը», «Ուրիել Ակոստան» և «Թայֆունը»: Այդ ներկայացումներին մասնակցել են Վ. Ամիրջյանը, Օ. Վոլթերը, Գեորգ և Գասպար Իփեկյանները, Խ. Նորեկյանը, Կ. Կարապետյանը, Խ. Սանթալչյանը, Գ. Թերզիբաշյանը, Վ. Պարթևյանը և ուրիշներ: Մամուլի հաղորդումներում Զարիֆյանի խաղը որակվել է «սքանչելի», «գերազանց»¹¹¹:

1929 թ. Եգիպտոս է ժամանել Կոստանյանի դերասանախումբը¹¹² և, համալրվելով տեղական ուժերով, մի շարք ներկայացումներ է բեմադրել Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում: Մամուլի հաղորդումներից երևում է, որ «Գավաճանություն», «Խորտակված ընտանիք», «Անհայտ կինը» և «Անմեղ մեղավորներ» պիեսների բեմադրությունը շի բավարարել թատերասեր հասարակայնությանը¹¹³:

Տարբեր ժամանակներում Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում տեղական ուժերի մասնակցությամբ հյուրեկային ներկայացումներ են կազմակերպել նաև դերասան Բարսեղ Արովյանը, Մանվել Մարությանը, Հայկ Արծիվը, Վարդ Պատրիկը և ուրիշներ:

Մի շարք եգիպտահայ արվեստագետներ հանդես են եկել եգիպտական կինոյում: Հիշարժան են Փերուզ Գալֆայանը և Նոնիա Քյուփեկյանը: Առաջինի մասնակցությամբ նկարահանված «Տայրուղ հանրամ», և երկրորդի՝ «Երջանիկ տուն» կինոժապավենները մեծ ժողովրդականություն էին վայելում ամբողջ արաբական աշխարհում¹¹⁴:

¹¹¹ Բայց ներկայացումները զգալի դրամական օգուտ չեն տվել Զարիֆյանին, որովհետև անհանգիստ վիճակ էր տիրում եգիպտահայ ներքին կյանքում: Մամուլի հաղորդումներում ակնարկվում է նրա ներկայացումների նկատմամբ հասարակության որոշ խավերի ցույց տված միտումնավոր անտարբերությունը: «Ուրիել Ակոստայի» բեմադրության կապակցությամբ կարդում ենք. «Սրահը կիսով չափ պարսպ էր այս անգամ ալ, մասնավորապես օթելլոններու պարսպությունը աչքի կգարներ, մեր ունեոր դասակարգը կրկին կփայլեր իր բացակայությամբ» («Արաբս», 18 մարտի 1928): «Համլետի» բեմադրության ժամանակ էլ թատրոնը «հազիվ թե կիսով լեցուն էր և նյութական արդյունքը եղավ ճղճիմ...» («Արաբս», 19 մայիսի 1928):

¹¹² Բաղկացած էր Կոստանյան ընտանիքի շորս անդամներից:

¹¹³ Տե՛ս «Արև», 24 ապրիլի 1929:

¹¹⁴ Տե՛ս «Արև», 27 մարտի 1931:

Եզրիպտական կինոարվեստի զարգացման գործում ղեկավարելի ծառայություն են մատուցել նաև մի շարք հայ կինոօպերատորներ, ինչպես նաև Հ. Նասիրյանի կինոստուդիան:

* * *

Եզրիպտահայ երաժշտական կյանքում նոր երևույթ էր անվանի դիրիժոր Գ. Արիստակյանի՝ «Թմկաբերդի առումը» և «Անուշ» օպերաների բեմադրությունը: Իր հուշերում Խ. Սանթրալյանը գրել է. «Հայկական օպերան նորություն մըն էր եզրիպտահայության համար: Արիստակյանը հաջողեցավ երկրորդական ուժերով զուլա բերել այդ վիթխարի գործը»¹¹⁵: 1923—1925 թթ. այդ օպերաները բազմիցս կրկնվել են Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում: Արիստակյանի վաղահաս մահվան հետևանքով ընդհատվել է նրա «Եզրիպտահայ դրամա-օպերետային խմբի» գործունեությունը: Այնուհետև, երկար ժամանակ, ընդհուպ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող տարիները, որևէ լուրջ փորձ չի կատարվել հայկական օպերա բեմադրելու ուղղությամբ¹¹⁶: 1949 թ. Կահիրեում երաժիշաներ Կ. Ափրիկյանը և Ս. Սարգսյանը ստեղծել և բեմադրել են «Հեթիաթ» օպերան, որը մամուլի վկայությամբ հղել է բավական հաջող¹¹⁷:

Տարբեր ժամանակներում գործել են մի շարք վոկալ և գործիքային խմբեր: Դրանցից աչքի են ընկել Կահիրեում Գալուստյան զբոսայգիի Ֆանֆառը (1924 թ. վերակազմված, ղեկավար՝ Ք. Գալֆայան), Վահան Բարսեղյանի «Հնչակ» նվագախումբը (1931 թ.), «Գողթան» երգչախումբը (1934 թ.), Լ. Նաղարյանցի և Ս. Շալճյանի «Համազգայինի երգչախումբը» (1934 թ.), «Կոմիտաս» երգչախումբը (1940-ական թվականներին), Ալեքսանդրիայում՝ Խ. Սանթրալյանի «Քնար» մանդոլինի խումբը (1923 թ. վերակազմված), Վ. Սրվանձտյանցի «Կոմիտաս» երգչախումբը (1920—ական թվականներին), Երվ. Ալեքսանյանի «Քնար» նվագախումբը 1930-ական թվականներին)¹¹⁸ և այլ: Այդ

¹¹⁵ ԳԱԹ արխիվ, Բատերական բաժնի անտիպ նյութերից: Գ. Արիստակյանը 1922 թ. Կովկասից էր մեկնել Եզրիպտոս: Նրա դուստրը ժենյա Արիստակյան-Պոլյակինան աշխույժ մասնակցություն է ունեցել եզրիպտահայ Բատերական-երաժշտական կյանքում: Նա հայտնի էր որպես կովկասյան պարերի կատարող, ստեղծել է նաև մի շարք Բատերգություններ: Հայրենիք է վերադարձել 1948 թ.:

¹¹⁶ «Արժիվ» Բատերախմբի բեմադրած «Անուշը» հղել է «վատ» և խստորեն քննադատվել է («Արար», 31 հոկտեմբերի 1931):

¹¹⁷ Տե՛ս «Հուսարեր», 17 սեպտեմբերի 1949:

¹¹⁸ Տե՛ս «Հուսարեր», 3 հունվարի 1946:

խմբերի ելույթները գրավում էին նաև օտար երաժշտասերների ուշադրությունը: Վ. Սրվանձտյանցի կոմիտասյան համերգի առիթով, արվեստի քննադատ Հանրի Բերգասը գրել է. «Երկու զմայլելի ժամեր անցուցի լսելով... Հայաստանի այն ժողովրդական երգերը, որոնք սրտե կրխին և կարտահայտեն մարդկային ամենամեծ բերկրանքները՝ սերը, պարը և աշխատանքը»¹¹⁹:

Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում ելույթներով հանդես էին գալիս մենակատարներ՝ երգչուհի Քրիստինե Գալֆայան-Կանաչյանը, դաշնակահար էոթեն Բաբազյանը և ուրիշներ: 1940-ական թվականներին ասպարեզ իշան երգիչներ Գոհար Խաչատուրյան-Գասպարյանը և Միհրան Երկաթը, որոնց տաղանդը պետք է ծաղկեր մայր-հայրենիքում:

Եգիպտահայ երաժշտական կյանքում զգալի աշխուժություն են ստեղծել երգչուհի Լյուսի Սևումյանի (1923 և 1924 թթ.)¹²⁰, երգիչ Արմենակ Շահմուրադյանի (1925 և 1928 թթ.)¹²¹, քամանչահար Ռուբեն Կարախանյանի¹²², դաշնակահար Գ. Նազարյանի, ջութակահար Բարիբյանի և ուրիշների հյուրեկային համերգները:

* * *

Եգիպտահայ գաղութն առավել նշանակալից հաջողություններ է ձեռք բերել կերպարվեստի բնադավառում: Եգիպտական բուրժուաները,

¹¹⁹ Ըստ «Հուսարների», 10 հուլիսի 1926:

¹²⁰ Լ. Սևումյանն Եգիպտոսում հանդես է եկել երկու անգամ, առաջինը որպես մենակատար, երկրորդը՝ որպես եվրոպական օպերային մի խմբի պրիմադոնա և երգել է «Անդրե Շենիե» (Մադլեն), «Պիկոլո Մարաթ» (Մարիլլա) և այլ օպերաներում: Եգիպտական մամուլը բարձր է գնահատել հայ երգչուհու տաղանդը («Հուսարներ», 17 մարտի 1924):

¹²¹ 1925 թ. Ա. Շահմուրադյանի երգահանդեսների հայտարարում եղել են Կոմիտասի, Ալ. Սպենդիարյանի, Ռ. Մելիքյանի, Մ. Եկմալյանի, Վ. Սրվանձտյանցի, Չալկովսկու, Ինչպես նաև Ֆրանսիական հեղինակների ստեղծագործություններից: Ջութակով, թավջութակով և դաշնամուրով նրան ընկերակցել են հայտնի արվեստագետներ Լանցոնին, Պասկուարելլոն, Բրունետին, Քրիստինե Գալֆայանը և Անատոլինին: Երգահանդեսների մասին զրվատական հոդվածներ են հրատարակվել Եգիպտոսի հայ և օտար մամուլում («Հուսարներ», 9 ապրիլի 1925): Նույնպիսի ջերմ ընդունելություն են արժանացել նաև նրա 1928 թվականի երգահանդեսները («Արաբս», 21 ապրիլի 1928):

¹²² Քամանչահար Ռուբենը բազմիցս ելույթներ է ունեցել Եգիպտոսում: Հայ և օտար մամուլը միշտ էլ բարձր է գնահատել նրա արվեստը: Կահիրեի «Լա Պատրի» թերթը նշել է, որ Ռուբենը «անվիճելի վիրտուոզ» է (ըստ «Հուսարների», 18 փետրվարի 1930):

հետևելով եվրոպական բուրժուանների կենցաղին, իրենց պալատները զարդարում էին նկարչական, քանդակագործական, զարդանկարչական մեծածախս ստեղծագործություններով: Հուսայի պատվիրատուի առկայության պայմաններում կերպարվեստի տարբեր բնագավառները վեր էին ածվել շահութաբեր պրոֆեսիայի, հնարավոր դարձնելով նկարչական դպրոցների, ցուցասրահների, մշտական և սեզոնային ցուցահանդեսների առկայությունը: Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում գործում էր կոնսարգո դա Վինչիի անվան նկարչության երեկոյան դպրոցը, ինչպես և ցուցասրահներ՝ «Գալլերի Ադամը», «Գալլերի Գրեգուարը» (սեփականատեր՝ Գրեգուար Մկրտչյան), «Բրեվալը», «Լ'Ադելյեն», որոնք զբաղվում էին նկարների առևտրով: Այդ միջավայրում աճեցին և ստեղծագործեցին մի շարք հայ նկարիչներ ու քանդակագործներ, որոնք պատվավոր տեղ են զբաղում երիտասկան կերպարվեստի պատմության մեջ:

Եզրիպտահայ ավագ սերնդի հայտնի նկարիչներ են Երվանդ Գեմիրճյանը (1870—1938), Վահրամ Մանավյանը (1880—1951), Տիրան Կարապետյանը (1882—1963), Պարույր Պարտիզպանյանը (1887—1932), Օննիկ Ավետիսյանը, Ալեքս. Սարուխանը և ուրիշներ:

Երվանդ Գեմիրճյանը նկարչական կրթությունն ստացել է նախ Կ. Պոլսի Գեղարվեստից դպրոցում, ապա Փարիզում: 1896 թ. համիրդյան ջարդերից փախչելով, նա ապաստան է գտել Եզրիպտոսում, որտեղ և ապրել ու ստեղծագործել է մինչև կյանքի վերջը: Լինելով համեստ և խոտապահանջ արվեստագետ, Գեմիրճյանը առհասարակ խուսափել է ցուցահանդեսների և մամուլի աղմուկից¹²³: Նա «բարձր արվեստով» ըստեղծել է եզրիպտական պեյզաժներ և ժողովրդական տիպարներ, որոնք առանձնահատուկ տեղ են զբաղում եզրիպտական նկարչության մեջ¹²⁴:

Վահրամ Մանավյանը, ավարտելով Կ. Պոլսի Գեղարվեստից դպրոցը, 1911 թ. անցել է Եզրիպտոս, որտեղ ստեղծագործական աշխատանքին զուգահեռ նկարչության դասեր է ավանդել տարբեր դպրոցներում: Գեմիրճյանի հետ կազմակերպած (1933 թ.) ցուցահանդեսից

¹²³ Ե. Գեմիրճյանը մասնակցել է Կահիրեի «Արվեստի բարեկամների ընկերության» ցուցահանդեսներին ուշագրավ գործերով («Հուսարեր», 23 հունվարի 1928, 16 հունվարի 1930, «Արև», 6 ապրիլի 1932): 1933 թ. տեղի է ունեցել Գեմիրճյան-Մանավյան ցուցահանդեսը, որտեղ ցուցադրված են եղել Լրկու նկարիչների շուրջ 70 գործեր («Հուսարեր», 18 մարտի 1933):

¹²⁴ Տե՛ս Օ. Ավեճիսյան, Peintres et Sculpteurs Arméniens, p. 313.

հետո 1950 թ. Կահիրեի նոր արվեստի թանգարանում տեղի է ունեցել նրա գործերի երկրորդ և վերջին ցուցադրությունը:

Տիրան Կարապետյանն աշակերտել է Ե. Դեմիրճյանին, իսկ 1900—1905 թթ. սովորել է Փարիզի Ժյուլիանի անվան նկարչական ակադեմիայում: Նրա առաջին ցուցահանդեսը տեղի է ունեցել Կահիրեի Բրեվալի ցուցասրահում, երկրորդը՝ 1941 թ. Կոնտինենտալ հյուրանոցում: Եզիպտական մամուլը բարձր է գնահատել նրա ստեղծագործությունները: Կյանքի վերջին տարիներին Կարապետյանը խճճվել է արտարկտ արվեստի մեջ և այլևս աչքի ընկնող գործեր չի արտադրել¹²⁵:

Պարույր Պարտիզպանյանն ավարտել է Կ. Պոլսի Գեղարվեստից դպրոցը, 1910 թ. եղել է Գերմանիայում, իսկ 1923 թ. մշտական բնակություն է հաստատել Եզիպտոսում: Մասնակցելով Սալոն դյու Կերի ցուցահանդեսներին, նա աչքի ընկնող տեղ է զբաղվել եզիպտական նկարիչների ընտանիքում: Մահացել է թորախտից ուժերի ծաղկման շրջանում: 1936 թ. Կահիրեում կազմակերպվել է նրա ստեղծագործությունների եռամսու ցուցադրությունը¹²⁶:

Օննիկ Ավետիսյանը 1921—1925 թթ. սովորել է Վիեննայի Գրաֆիկական արվեստի դպրոցում, 1925—1927 թթ.՝ Հոռմի Գեղարվեստից ակադեմիայում: Նա ասպարեզ է իջել որպես ակուաֆորտիստ, բայց հետագայում հաջողությամբ զբաղվել է նաև յուղանկարով և քանդակագործությամբ: Նրա առաջին ցուցահանդեսը տեղի է ունեցել 1929 թ., երկրորդը՝ 1932 թ. Կահիրեում, երրորդը՝ 1934 թ. Ալեքսանդրիայում: Ավետիսյանի ուշագրավ գործերից են Սիրանուշի, Կարապետ Գալուստի, Պողոս Նուբարի, Տիգրան դ'Աբրոյի, Գրիգոր Եղիայանի կիսանդրիները: Նա հրատարակել է մի շարք հայերեն և ֆրանսերեն արվեստագիտական ուշագրավ աշխատություններ¹²⁷, ինչպես և գնահատելի աշխատանք է կատարել տպագրական տառերի բարեփոխման ուղղությամբ: Հավատարիմ մնալով մեսրոպյան տառաձևերին և հենվելով մեր ձևագիր մատյանների վրա, նա ստեղծել է նոր, համեմատաբար ավելի մատչելի տառաձևեր:

Ալ. Սարուխանը, ավարտելով Վիեննայի Գրաֆիկական արվեստի դպրոցը, 1924 թ. հաստատվել է Կահիրեում, որտեղ և ապրեց ու ստեղծա-

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 316:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 315:

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 321—322 և 324:

գործեց մինչև կյանքի վերջը: 1925—1926 թթ. նա հրատարակել է «Հայկական սինեմա», իսկ 1938—1940 թթ.՝ «Լա կարավան» ֆրանսերեն երգիծական շաբաթաթերթերը: Նա ծաղրանկարներով աշխատակցել է «Ալ-Գադիդ» (1927—1928 թթ.), «Ռոզ ալ-Յուսեֆ» (1928—1934 թթ.), «Ալ-Կաշկուլ» (1928—1933 թթ.), «Ալ-Մուստախբալ» (1929—1931 թթ.), «Ախբըր Սաա» (1934—1946 թթ.), «Անա Մալի» (1935—1937 թթ.), «Լա Բուրս էժիպսիեն» (1938—1940 թթ.), «Իմաժ» (1941—1943 թթ.), «Ալ-Ախբար» և «Ալ-Ախբար էլ-Յոմ» (1946 թվականից), «Արև» (1925 թվականից) թերթերին: 1938 թ. Ալ. Սարուխանը նկարազարդել է Ե. Օտյանի «Ընկեր Փանջունի» և Հ. Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուքացկուներ» երգիծական վիպակները, 1945 թ. հրատարակել է քաղաքական ծաղրանկարների մի արժույժ «Սեռ Գեր» (Այս պատերազմը) խորագրով: Սարուխանը ցուցահանդեսներ է ունեցել Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, Բեյրութում և Հալեպում¹²⁸: Նա համարվում էր Մերձավոր Արևելքի խոշորագույն ծաղրանկարիչներից մեկը:

Եգիպտոսյա աչքի ընկնող նկարիչներ էին Աշոտ Զորյանը, Բյուզանդ Գոճամանյանը, Համբար Համբարձումյանը, Հակոբ Հակոբյանը (այժմ Երևանում) և ուրիշներ¹²⁹:

Տարբեր ժամանակներում եգիպտոսում հյուրեկային ցուցահանդեսներ են տվել մի շարք անվանի նկարիչներ՝ Մուրադյանը (1922 թ.), Ազադյանը, Վ. Շապանյանը (1930 թ.), Գ. Պետիկյանը (1949 թ.), Վավա Սարգիս Խաչատուրյանը (1951 թ.):

Աշխուժություն ցուցաբերվել է նաև արվեստի այլ բնագավառներում: Հայ և օտար հասարակայնության կողմից բարձր են գնահատված եղել Ֆեոդորա Դեմիրճյանի (1930 թ.) և Մադլեն Մկրտչյանի (1950 թ.) կիրառական արվեստի ցուցահանդեսները¹³⁰:

¹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 413—414:

¹²⁹ Կահիրեի միջազգային ցուցահանդեսում դործեր ցուցադրելու առիթով հիշատակվում են մի շարք նկարիչներ՝ Սբառչիին (Յակոբ Արթինի դուստրը), Առաքելյանը, Սոփոն Պեղիբճյանը, Թազվորյանը, Մանուկյանը, Պաղտատարյանը, Ռ. Շիմշիտյանը, Հ. և Տ. Անդրանիկյանները, Տարիա Կամսարականը, Սիմոն Մամոնյանը, Արա Թոփալյանը, Արտեմիսը, Տերենց-Մարգարյանը, ժիրայր Փալամուտյանը, Հասմիկ Պալարյանը, Ս. Զազրըր, Ա. Շամլյանը, Ա. Պատրիկը (այժմ Երևանում) և ուրիշներ:

¹³⁰ Այդ ցուցահանդեսներում տեղ գտած բազմաթեանակ ցուցանմուշների նկարագրությունը տե՛ս «Հուսարեք», 8 փետրվարի 1930 և «Արև», 3 հունվարի 1951:

Վ Ե Ր Զ Ա Ռ Ա Ն

Եգիպտահայ գաղութը հայկական հնագույն գաղութներից է, կազմավորվել է Հայաստանում տիրող սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, և զոյատեւել է այն սերտ կապերի շնորհիվ, որ պահպանել է մայր ժողովրդի հետ: Նրա զարգացման գործում որոշիչ դեր է կատարել ազգային շուկայից զրկված հայ վաճառականական կապիտալը:

XIX դարի առաջին կեսին եգիպտահայ գաղութի հիմնական կրավաններից էր հայ առևտրավարկային կապիտալը: Նրա հետքերով էին մեծ մասամբ Եգիպտոս գնում հայրենի բնաշխարհից հեռու հաց ու հանգիստ որոնող զավթականներն ու պանդուխտները, նրա հարթած ուղիներով էին մեծատուն-վաճառականները հասնում պետական-քաղաքական ամենաբարձր պաշտոնների և երբեմն ազդում էին Եգիպտոսի ներքին ու արտաքին քաղաքականության վրա: Առևտրավարկային կապիտալի ներկայացուցիչների նկատմամբ ցուցաբերված հանդուրժողութունը նպաստում էր եգիպտահայ գաղութի հասարակական, քաղաքական և մշակութային կյանքի աշխուժացմանը: 1840—1870-ական թվականներին եգիպտահայ գաղութի աստիճանական թուլացումը հետևվանքն էր այն հարվածի, որով ներխուժող օտարերկրյա կապիտալն ասպարեկից դուրս մղեց հայ առևտրականներին և վարկատուներին:

XIX դարի վերջերից եգիպտահայ գաղութի զարգացումը հիմնականում պայմանավորված էր եգիպտական ներքին շուկայում հայ առևտրական և արդյունաբերական կապիտալի դիրքերի ամրապնդումով: Օսմանյան կառավարության տնտեսական նոր քաղաքականության («Օսմանյան պետական պարտքի վարչություն») և պարբերաբար կրկնվող զանգվածային կոտորածների հետևանքով, Եվրոպայի և Արևելքի միջև վաղուց միջնորդ դարձած թուրքահայ առևտրականներն իրենց կապիտալների զգալի մասը տեղափոխում էին համեմատաբար ապահով և հուսալի երկրներ, այդ թվում Եգիպտոս: Օգտվելով թույլ

զարգացած եզրիտական բուրժուազիայի անզրույթյունից, նրանք ակնառու դեր էին կատարում ոչ միայն առևտրի ասպարեզում, այլև կապիտալներ էին ներդնում արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մեջ: Դրամական խոշոր միջոցներ կուտակած եզրիտահայ առևտրականներն ու արդյունաբերողները, ճշուղալորվելով հարևան Սովետում և Եթովպիայում, նպաստում էին նաև այդ երկրների հայկական գաղութների զարգացմանը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո «ոչ-ազգային» կապիտալն ընկավ ներքին շուկայում տիրության ձգտող եզրիտական բուրժուազիայի կրակի տակ, և զնալով նվազեց նրա ներկայացուցիչների դերը Եզրիտասի անտեսական կյանքում: Եզրիտահայ կապիտալիստների դիրքերի թուլացմանը մասնավորապես նպաստում էին նաև այն հսկայական կորուստները, որ նրանք կրեցին Քուրբիայում գործող իրենց մասնաճյուղերի ոչնչացումով: «Ոչ-ազգային» կապիտալի դերի մանրացմանը զուգընթաց եզրիտահայերը զրկվեցին անտեսական և քաղաքական երբեմնի առաջատար դիրքերից և, շնայած նախկինի համեմատությամբ թվաքանակի զգալի հավելմանը, սահմանափակվեց նրանց համայնքային ինքնավարությունը:

1952 թվականի հուլիսի 23-ի հեղափոխությունից հետո նոր իրավիճակ ստեղծվեց եզրիտահայ բուրժուազիայի համար: Մերժելով տնտեսության մասնավոր սեկտորի («շահագործող կապիտալի») գոյության իրավունքը, հեղափոխական կառավարությունը խրախուսում էր պետական սեկտորի («շահագործող կապիտալի») զարգացումը: 1956 թ. հուլիսի 26-ին ազգայնացվեց Սուեզի ջրանցքի ընկերությունը, 1957 թ. հունվարից սկսվեց բանկերի, առևտրական և ապահովագրական գործակալությունների ազգայնացումը: Ազգայնացված հիմնարկները վերահսկելու համար ստեղծվեց պետական հատուկ գերատեսչություն՝ «Տնտեսական զարգացման միությունը», որն օժտված էր բավական լայն իրավասություններով: 1965 թ. պետական սեկտորի վերահսկողության տակ էին անցել արտադրության միջոցների 90 տոկոսը:

1952 և 1961 թթ. ազրարային օրենքները, խիստ սահմանափակելով հողային մասնավոր սեփականատիրությունը, ծանր հարված հասցրին խոշոր կալվածատիրությանը: Այժմ մեկ կալվածատիրոջ հողի առավելագույն տարածությունը չէր կարող գերազանցել 100, մեկ ընտանիքինը՝ 200 ֆեզդանից: Բացի այդ, ազրարային սեփոթմի միևնույն ժամանակ տրամագրության տակ անցան նաև վակֆային հողերը: Դրանով

եզիպտահայ համայնքները համարյա զրկվեցին ազգապատկան անշարժ գույքի եկամուտներից:

Հեղափոխության առաջին տարիներից օտարերկրյա և «ոչ-ազգային» կապիտալների արտահոսք սկսվեց և, չնայած եզիպտական կառավարության արգելող միջոցառումներին, այն շարունակվեց վանազան դարտուղի ճանապարհներով: Մասնավոր կապիտալների արտահոսքին հետևեց կապիտալիստների արտագաղթը, անհիմն խուճապ առաջացնելով նաև եզիպտահայ աշխատավորների շրջանում: Հայ աշխատավորները նախ մասնակի, իսկ 1960-ական թվականներից խոշոր խմբերով արտագաղթում էին զեպի ԱՄՆ, Կանադա, Ավստրալիա և այլ երկրներ: Եզիպտոսից ոչ քիչ թվով հայեր ներգաղթեցին Սովետական Հայաստան:

Այսօր Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում բնակվում են տասը հազարից քիչ ավելի հայեր՝ ճնշող մեծամասնությամբ բանվորներ, արհեստավորներ, ծառայողներ և մանր առևտրականներ, որոնք համեստ, բայց գնահատելի մասնակցություն են բերում եզիպտական ժողովրդի սոցիալական, անտեսական և քաղաքական վերափոխման ճիգերին:

(1865—1952)

Եգիպտահայ գաղութը ստեղծել է բավական ուշադրալ պարբերականներ, որոնց պատմության ուսումնասիրության բնագավառում սակայն մինչև օրս կատարված աշխատանքը պարզ ցուցակագրումից այն կողմ զբևեռ չի անցնի: Առաջինը ձեռնամուխ լինելով այդ աշխատանքին, Մ. Պոտուրյանը կազմել է 1865—1905 թվականներին Եգիպտոսում լույս տեսած հայկական լրագրերի և հանդեսների ցուցակը՝ «Եգիպտահայ լրագրության քառասնամյա պատմությունը»¹, որն ընդգրկում է 14 անուն: 1914 թ. Ավետիս Պալյանը կազմել է երկրորդ ավելի ընդարձակ ցուցակը՝ «Եգիպտահայ լրագրությունը»² (31 անուն): Երրորդ ցուցակը՝ «Շայ լրագրությունը Եգիպտոսի մեջ 1865—1932»³, կազմել է Վահան Զարգարյանը, ընդգրկելով 64 անուն պարբերականներ: Այդ ցուցակները թերի են և օտարոճակում են բազմաթիվ սխալներ: Անընկալաբար օգտագործելով այդ ցուցակները, Հովհ. Պետրոսյանն իր «Շայ պարբերական մամուլի բիրտոգրաֆիայում» համարյա նույնությամբ կրկնել է զբանջում տեղ գտած սխալները:

Կան նաև ուրիշ երկու՝ Հ. Մանավյանի (1933) և Գ. Շահլամյանի (1966) ցուցակները, որոնք, սակայն, չեն կարող ուշադրության արժանանալ, որովհետև առաջինն՝ արտադրված է Վահան Զարգարյանի ցուցակից, իսկ երկրորդը՝ «Եգիպտահայ մամուլը 100 տարում»⁴, կազմված է Հովհ. Պետրոսյանի տվյալներով: Երա 96 անուններից 78-ը բերված են վերջինիս «Բիրտոգրաֆիայից», հաճախ նույնությամբ, երբեմն էլ անհարկի կրճատումներով և անհիշա լրացումներով:

Ստորև ներկայացվող ցուցակում ընդգրկված են 122 պարբերականներ: Աստղանիշ կրող պարբերականների հրատարակչական ցուցանիշները՝ վերնագիր, ենթավերնագիր, տարևիկ, խմբագիր, արտոնատեր, տպարան, ծավալ և այլն, ուղղակի վերցրել ենք համապատասխան պարբերականում կատարված նշումներից: Այդ աշխատանքը մեզ հնարավորություն տվեց վերացնել շուրջ 70 պարբերականի քաղաքացիության իրավունք ձեռք բերած սխալներն ու անճշտությունները:

* «Արմավենի»: Կիսամյա լրագիր արզալիին, բաղաբական և բանասիրական, Կահիրե, 1865 թ.: Այս լրագրի վերաբերյալ կան տարբեր, հաճախ տարտամ, երբեմն էլ սխալ կարծիքներ: Մ. Պոտուրյանը, նկարագրելով «Արմավենի» լրագիրը, գրել է

¹ «Բազմավեկ», 1907, էջ 73—77:

² «Եգիպտահայ տարեցույց», 1914, էջ 148—155:

³ «Արև», Կահիրե, 26 մարտի 1932:

⁴ «Մարկավաղին Եգիպտահայ տարեցույց», 1933, էջ 36—38:

⁵ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 296—300:

«Ենքը (Աբրահամ Մուրատյանը.—Հ. Թ.) կըլլա Եգիպտոսի առաջին թերթին հիմնադիրը և խմբագիրը: ...Պահիրիի առաջնորդական փոխանորդը՝ զեր. Մկրտիչ արքեպիսկոպոս և ազգ[ային] վարժարանին հոգարարձույթունը ձեռնտու կըլլան խմբագրին, և Եգիպտահայ անդրանիկ թերթը հրատարակ կենն...»: Պոստուրյանը, որ տեսել է «Արմավենիի» առաջին «երկու թիվերը», նշել է. «Այլևս չերեցավ նա»⁶:

Ա. Պալյանի ասելով «Արմավենի» «կիսամայի տեր-տնորեն-խմբագիրը Ա. Մուրատյանն» էր: «Ըստ ոմանց,—շարունակում է նա,—«Արմավենի» հիմնվեցավ թելադրությամբ և թերևս նախնական ծախյուր առաջնորդական տեղապահ Մկրտիչ Եպիսկոպոս Քեֆսիզյանի...: «Արմավենի» սակայն... հաղիվ քանի մը ամիս կրցավ ապրիլ անփառունակ, թերևս հայճեպ մեկնումովն իր խմբագրին, որ իր հյուծախտը դարմանելու եկած էր Եգիպտոս, որուն կլիման... խիստ աննպաստ է թորախտավորներու» համար⁷:

Վ. Զարդարյանը «Արմավենի» լրագրին անդրադարձել է երկու անգամ, առաջինը 1925 թ. Եգիպտահայ պարբերական մասնուլի սկզբնավորման 60-ամյակի առթիվ⁸, երկրորդը՝ Եգիպտահայ պարբերական մասնուլի ցուցակ կազմելիս⁹: Նրա կարծիքով, Աբրահամ Մուրատյանը նախ «կուզա Ալեքսանդրիա, ուր առողջանալով կհաստատվի Կահիրե, ու թաղական խորհրդո ատենապետ և Խորենյան վարժարանի տեսուչ կանվանվի: Իր գործունեությունը զինքը համակրելի կդարձնե նուրբար փաշային, որ կթելադրե իրեն որ թերթի մը հրատարակե: Այս մասին օրվան առաջնորդը Մկրտիչ Եպ. Քեֆսիզյան ամեն աջակցություն կընն իրեն...: Դժբախտաբար Եգիպտոսի մեջ բուլերան ճարակիլ սկսելով Աբր. Մուրատյան կզաղրենցին «Արմավենիի» հրատարակությունը և կմեկնի...»¹⁰:

Ա. Ալպոյանյանը, հիմնականում կրկնելով Ա. Պալյանին, գրել է. «Աբրահամ Մուրատյան, ...առողջական պատճառներով Եգիպտոս եկած ըլլալով, հոս ալ սկսած է հրատարակել «Արմավենի» անուն լրագիր մը թելադրությամբ և թերևս նյութական ձեռնավորությամբ Մկրտիչ Եպ. Քեֆսիզյանի...: Մուրատյանը «Արմավենի» հրատարակեց, վասնզի Քեֆսիզյան զայն օգտագործել կուզեր: ...«Արմավենի» քանի մը ամիս միայն կշանք ունեցավ, նախ անոր համար որ Աբրահամ Մուրատյան Եգիպտոսի կլիմային շօղովեցավ և մեկնեցավ, և հետո Եգիպտոսի... հայերը չէին կրնար թերթ մը ապրեցնել»¹¹:

Այդ շարքը կարելի է տակավին շարունակել, սակայն այսքանն էլ բավական է ցույց տալու, թե ինչպիսի շփոթ վիճակ է տիրում Եգիպտահայ անդրանիկ պարբերականի շուրջը ստեղծված թեկուզ սղբատիկ գրականության մեջ:

«Արմավենի» լրագրի ստեղծման գործում նուրբար փաշայի կատարած դերի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա մեզ հայտնի աղբյուրներում: Չի բացառվում, որ նուրբար փաշան է կատարել լրագիր հրատարակելու առաջարկությունը, սակայն ամենայն

⁶ «Բաղմավիկ», 1907, էջ 73—74:

⁷ «Եգիպտահայ տարեցույց», 1914, էջ 148—149:

⁸ «Եգիպտահայ տարեցույց», 1925, էջ 75—76:

⁹ «Արև», 26 մարտի 1932: Այդ ցուցակում ներկայացված են Եգիպտահայ 70 պարբերականների հրատարակչական ցուցանիշները:

¹⁰ «Արև», 26 մարտի 1932:

¹¹ Ա. Ալպոյանյան, Արարական Միացյալ Հանրապետության Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 294—295:

հավանականությունը նա գործել է ոչ թե սեփական նախաձեռնություններով, այլ Քեֆսիզյանի և նրա շուրջը համախմբված այն մեծատունների խորհրդով, որոնք հուլյան էին կապում «Փարիզի» խմբագրի հրատարակատեսակի տաղանդի հետ: Եզրիպոսի պետական ակնհավոր հայ գործիչը միաժամանակ հայկական գաղութի մյուլթիկլիկ կամ ազգագրիչ էր, և բավական աշխույժ մասնակցություն էր բերում մեծատունների հակասահմանադրական պայքարին: Նա հավանաբար միջնորդել է, որպեսզի եզրիպոսական իշխանություններն արտոնեն «Արմավենի» լրագրի հրատարակությունը:

Ժիշտ չէ բնութագրված նաև Խորենյան զպրոցի հոգաբարձության դերը: «Արմավենին» հրատարակվում էր ոչ միայն հոգաբարձության «ձեռնառնություններով», այլև նրա «տնօրինություններով»: Լրագրի առաջին համարում այդ մասին ասված է. «Գպրոցին հոգաբարձությունն իր վրա առավ լրագրույս տնօրենությունը» և այլն¹²: «Արտոնագրեր» ստացվել է Խորենյան զպրոցի հոգաբարձության ատենապետ Հովսեփ Մանուկյանի անունով, և նրան էլ վերապահված էր լրագրի համարները ստորագրելու իրավունքը:

Արբանյակ Մուրատյանը լրագրի ոչ թե «տնօրենություն», այլ խմբագիրն էր: Այդ իրողությունը հաստատող բավաբանիվ փաստեր կան հենց «Արմավենիի» էջերում: Նրա առաջին համարում նշված է. «Հոգաբարձություն... լրագրույս... խմբագրությունը հանձնեց պ. Ա. Մուրատյանին, որո ուղիղ և ազատական սկզբունքը, ճշմարիտ ազգային ոգին և հառաջդիմության ունեցած սերը հայտնի ստուգություններ են»¹³: Այնուհետև լրագրի յուրաքանչյուր համարի շորթորդ էջում կարդում ենք՝ «Խմբագիր Ա. Մուրատյան»:

Անկասկած, Քեֆսիզյանը կարևոր դեր է կատարել «Արմավենի» լրագրի ստեղծման գործում, սակայն ակներև շափաղանցություն է, երբ Ա. Պալյանը և Ա. Ալպոյաճյանը փորձում են նրա ճակատը դարձրել մեկնաստի գափնեպասով: Քեֆսիզյանի «Նյութական ձեռնառնություն» մասին թեկուզ տարտամ ակնարկություն անգամ չկա ժամանակակիցների հաղորդումներում: Այդ մասին չի ակնարկում նաև նրա մտերիմ գաղափարակիցը՝ Պալլադարյանը, որը փայլում էր Քեֆսիզյանին շոյալորեն մեծարելու մարմառով: Ողջունելով «Արմավենի» լրագրի լույս ընծայումը, նա գրել է. «Այս լրագրուն հիմնադրությունը եզրիպոսի առաջնորդական փոխանորդ գեր. տեր Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին ազգասիրական ջանից ու հորդորանաց արդյունքն է»¹⁴:

Այսպիսով, «Արմավենի» լրագիրը հիմնադրվել է եզրիպոսահայ մեծատունների և Քեֆսիզյանի ջանքերով, նրա «տնօրենությունը» վարում էր Խորենյան զպրոցի հոգաբարձությունը, արտոնատերը Հովսեփ Մանուկյանն էր, խմբագիրը՝ Արբանյակ Մուրատյանը:

Եզրիպոսահայ անդրանիկ պարբերականի առաջին համարը լույս է տեսել 1865 թ. մարտի 16-ին, երկրորդը՝ ապրիլի 1-ին, երրորդը՝ ապրիլի 16-ին, չորրորդը և հավանաբար վերջին համարը՝ մայիսի 1-ին¹⁵: «Փարիզ» լրագրի համեմատությամբ, «Արմա-

¹² «Արմավենի», 16 մարտի 1865:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ «Արշալույս Արարատյան», 17 ապրիլի 1865:

¹⁵ Այդ հետևությունը կարելի է անել Արբանյակ Մուրատյանի կողմից «Արմավենի» լրագրի չորրորդ համարում զետեղված մի ծանուցումից, որտեղ ասված է. «Մեր զբերքերուն մեկ մասը վաճառելու մտադիր ըլլալով կիմացնեմք մայրաքաղաքիս ընթերցասեր ազգայնաց, որ եթե անոցմե զնե ուղեն, կրնան միշտ և ամուսյս 20-ը ամեն օր երեկոյան ըստ տաճկաց ժամը 10-են հետո մեր գրասենյակն հրամայել և նայիլ ու իրենց

վենին» նվազ տարածված էր, և շատ նեղ էր նրա «գործակալներին» կամ տարածմանն օժանդակողներին շրջանակը: Այն դեպքում, երբ «Փարիզը» տարածված էր շուրջ տաս երկրների ավելի բան բսան բաղադրերում, «Արմավենին» «ստորագրության կետեր» կամ բաժանորդագրություն ընդունող գործակալներ ուներ միայն Եգիպտոսի և Թուրքիայի հինգ բաղադրերում՝ Կահիրեում («Շալոց առաջնորդարանը»), Ալեքսանդրիայում («Շալոց Լեկզեցի»), Կ. Պոլսում («Կիլիկիա լրագրույն գրասենյակ»), Զմյուռնիայում («Ե Մերոպյան վարժարան») և Աֆիոն-Կարահիսարում:

Որպես լրագրի դադարելու պատճառ առաջ բաշված փաստարկները (խոլերայի համաճարակը, խմբագրի հյուժախտը և այլն) հաղիվ թե համապատասխան են իրականության: Ի դեպ, նշենք, որ խոլերան Եգիպտոսում «ճարակիլ» սկսեց լրագրի դադարելուց ամիսներ հետո միայն: Գալով հյուժախտին, ապա «Արմավենին» լրագրում ասված է, որ Արրահամ Մուրատյանը «ճախորդ հիվանդության մը պատճառով» դադարեցրել է «Փարիզը» լրագրի հրատարակությունը և, ապաքինվելուց հետո, տեղափոխվել է Եգիպտոս¹⁶: Եթե, իբրք, Եգիպտոսի կլիման բացասաբար անդրադառնար Մուրատյանի առողջական վիճակի վրա, ապա նա Տրիեստե և Կ. Պոլիս կատարած կարճատև ուղևորությունից հետո վերադառնալից զնա Եգիպտոս: Հայտնի է, որ Մուրատյանը մինչև 1869 թ. որպես դասատու աշխատել է Կահիրեի հայկական դպրոցում:

«Արմավենին» լրագրի հրատարակության դադարելու պատճառը պետք է փնտրել հակաբեֆսիզյան այն ելույթների մեջ, որ 1865 թ. մարտ-ապրիլ-մայիս ամիսներին, այսինքն «Արմավենին» լրագրի լույս ընծայվելու ժամանակաշրջանում տեղի ունեցան Կահիրեում: Քեֆուիլյանը, ինչպես նշվեց, ստիպվեց հեռանալ Եգիպտոսից: Իհարկե, այդ պայմաններում նրա շահերի պաշտպանությունը ստանձնած լրագիրը չէր կարող այլևս շարունակել իր գոյությունը:

* «Նեղոս»: Շարաֆաթերթի, Ալեքսանդրիա, 1889 թ.: Խմբագիր՝ Անտոն Ուշտունի: Ա. Պալյանի ասելով «Նեղոսը» լույս է տեսել 1887 թ.: Մյալովում են նաև Վ. Զարդարյանը և Ա. Ալպոյանյանը, երբ գրում են, որ այդ շարաֆաթերթը լույս է տեսել «միայն հինգ թիվ»¹⁷: Նրանք չեն նկատել, որ իրենցից առաջ ուրիշ հեղինակներ անդրադարձել են այդ հարցերին և ավել ճիշտ պատասխան: Ընդգծելով, որ ինքը տեսել է «Նեղոսի» առաջին վեց համարները, Մ. Պոտուրյանը հավաստում է, որ նրա առաջին համարը լույս է ընծայվել 1889 թվականի հունվարի 2-ին, նոր տոմարով: Նույնն է գրում նաև Գ. Լևոն-

պետք եղածը գնել: Նաև «Փարիզը» լրագրես ալ սակավաթիվ օրինակներ կգտնվին բովենրնս, որոնք կեն գնով կվճարենք: Պատկերներ ու գրասենյան մըն ալ ունիմք ծախու» («Արմավենին», 1 մայիսի 1865): Դա նշանակում է, որ Մուրատյանը պատրաստվում էր հեռանալ Եգիպտոսից: Անհրաժեշտ ենք համարում նաև հայտնել, որ մենք, հենվելով արխիվային մի վավերագրի վրա, գրել ենք. «Այդ լրագիրը հրատարակվել է ընդամենը երեք համար» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 4, էջ 285): Վիեննայից մեզ ուղարկված միկրոֆիլմերից պարզվեց, որ լույս է տեսած եղել նաև «Արմավենին» լրագրի 4-րդ համարը:

¹⁶ «Արմավենին», 16 մարտի 1865: 1870 թ. Մուրատյանը մեկնել է Կ. Պոլիս, այնտեղ էլ 1903 թ. սեպտեմբերին վախճանվել է:

¹⁷ Ա. Ալպոյանյան, ԱՄՁ-ի Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 274:

յանը, և ավելացնում, որ «Նեղոսը» ունեցել է «չորս ամիս կյանք»¹⁸: Առնյանի օգտին է խոսում 1898 թվակիր արխիվային մի վավերագիր, որտեղ ասված է, որ «Նեղոսը» լույս է տեսել «բնդամենը 18» համար¹⁹: Գ. Առնյանը, սակայն, չգիտես ինչից երկնով Անտոն Ռշտունուն և Ղևոնդ ք. Փափաղյանին համարում է միևնույն անձը («Անտոն Ռշտունին, որ նույնն է Ղևոնդ քհնյ. Փափաղյան» կամ «եղիպտոսից Կալաց փոխադրվելով «Նեղոսի» խմբագիր Անտոն Ռշտունին կամ Ղևոնդ քհնյ. Փափաղյանը»²⁰): Դա, իհարկե, ճիշտ չէ: Երբ Ղ. ք. Փափաղյանը եղիպտոսից արտարավեց, Ա. Ռշտունին մնաց այնտեղ, բանտից դուրս գալով շարունակեց պայքարել ազգային ջոջերի դեմ: Նրա մասին բազմաթիվ հաղորդումներ կան եղիպտոսյան մամուլի էջերում: Նրան հանդիպում ենք նրվանդ Օտյանի և Վահան Թերեյանի զխավորած սահմանադրական պայքարի աշխույժ մասնակիցների շարքերում²¹: «Նեղոսը» շարվում էր Ղ. ք. Փափաղյանի տառերով և տպագրվում Միգրաճի «Ունիվերսալ» տպարանում:

«Փարոս»: Լրագիր ազգային, գրական և քաղաքական, Կահիրե: «Փարոսը» ունեցել է երկու շրջան, առաջինը՝ 1897—1898 թթ., երկրորդը՝ 1901—1902 թթ.: Տնօրեն-խմբագիր՝ Հնարություն Ալիբար, ծավալը՝ 4 էջ (50×33 սմ): Ակնբերտերեն, Հովհ. Պետրոսյանը «շտվելով Պալատի ցուցակից, նշում է, որ «Փարոսի» առաջին շրջանը սկսվել է 1896 թ. և վերջացել 1898 թ.: Դա սխալ է: «Փարոսի» առաջին շրջանի առաջին համարը լույս է տեսել 1897 թ. մայիսի 21-ին, իսկ վերջինը՝ 1893 թ. մայիսի 25-ին: Կահիրեից Պոլիս գրված 1898 մայիսի 26 թվակիր մի նամակում ասված է. «Երեկ լրագրի («Փարոսի» — Շ. Թ.) վերջին թիվն լույս տեսավ, որով Ա տարին կվերջանա. մտադիր չեն Բ շրջան հրատարակել զի վնասով կեննե հղեր, ընդամենը 178 բաժանորդ ունենալուն համար»²²: Մի ուրիշ նամակում (1898 հունիսի 18 թվակիր) կարդում ենք «...լրագիրն հավետ խափանված է, վերջին թիվն էր 101 կիսաթերթի, և տպարանն այլում 20 ոսկու ծախված...»²³: «Փարոսի» երկրորդ շրջանը սկսվում է 1901 թ. սեպտեմբերի 19-ին և շարունակվում մինչև 1902 թ. կեսերը: Կահիրեի «Արշալույս» լրագրի № 291-ում (1902, հունիս) «Փարոսը» հիշատակված է լույս տեսնող պարբերականների շարքում: Նրա տնօրեն-խմբագիրը նորից Շ. Ալիբարն էր, որն ավելի քան երկամյա բացակայությունից հետո վերագրաձեռն էր եղիպտոս: Ա. Պալատյանը «Փարոսը» համարում է երկօրյա, իսկ Մ. Պոտուրյանը, Հովհ. Պետրոսյանը և ուրիշներ՝ եռօրյա լրագիր: Իրականում «Փարոսը» առաջին շրջանում եղել է եռօրյա, լույս է տեսել շրջաշրջաթի և շաբաթ օրերը, իսկ երկրորդ շրջանում՝ երկօրյա, լույս է տեսել երեքշաբթի, հինգշաբթի և շաբաթ օրերը: Առաջին շրջանում «Փարոսը» շարվում էր սեփական տառերով և տպագրվում ուրիշ տպարանում: Ոչինչ հայտնի չէ նրա երկրորդ շրջանի տպարանական պայմանների մասին:

«Լրաբեր»: Ամենօրյա լրագիր (խմբատիպ): Ալեքսանդրիա, 1897—1908 թթ.: խմբագիր՝ Գրիգոր Սարաֆյան: Այս լրագրի տարեթվերի մասին կան իրարամերժ տեղեկություններ: Մ. Պոտուրյանի ասելով «Լրաբերը» «կարճատև կյանք մը» ունեցել է,

¹⁸ Գ. Առնյան, Հայ պարբերական մամուլը, էջ 524:

¹⁹ ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ք. 12, վ. 9432:

²⁰ Գ. Առնյան, Հայ գիրքը և տպագրական արվեստը, էջ 242:

²¹ ՏԷՍ «Ազատ խոսք», 1906, տետր 6, էջ 87:

²² ԳԱԹ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, ք. 12, վ. 9441:

²³ Նույն տեղում, վ. 9444:

քայց նա ոչինչ չի հաղորդում նրա հիմնադրման և զազարման թվականների մասին, չովհ. Պետրոսյանը շգիտես ինչ հիման վրա նշել է, որ այդ լրագիրը «1901 թ. լույս է տեսել մի քանի համար»։ Մեր կարծիքով ընդունելի պետք է համարել «Հանդես ամսօրյայի» հաղորդումը, որտեղ խոսվում է «Լրաբերի» 1897 թ. հիմնադրվելու մասին²⁴։ Նույն թվականն է առաջարկում նաև Ա. Պալյանը։ Որքա՞ն կյանք է ունեցել այդ լրագիրը։ Այս հարցին Ա. Պալյանը պատասխանում է. «բավական երկար ժամանակ»։ Համեմայն դեպս կան անմիտելի փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ «Լրաբերը» շարունակում էր լույս տեսնել 1903 թ.²⁵, ինչպես նաև 1906 թ.²⁶, զազարել է հավանաբար 1908 թ.։

* «Փյունիկ»։ Աղզային, գրական և քաղաքական հանդես, հմբագիր՝ Սմբատ Բյուրատա (Տեր-Ղազարենց), արտոնատեր՝ Ժյուլ Մյունիել²⁷։ «Փյունիկն» ունեցել է Երկու շրջան. առաջինը՝ 1899 թ. Կահիրեում, երկրորդը՝ 1901—1903 թթ. Ալեքսանդրիայում։ Համարյա յոթոր ցուցակներում նշված է, որ «Փյունիկի» առաջին շրջանը տևել է 1899—1900 թթ.։ Դա, իհարկե, ճիշտ չէ։ Բացի այդ, ոմանք այն համարում են կիսամյա, ոմանք էլ՝ շաբաթավերթի։ Առաջին շրջանում՝ 1899 թվականի ապրիլի 4-ից մինչև նույն թվականի հոկտեմբերը ներառյալ «Փյունիկը» եղել է կիսամյա հանդես, լույս է տեսել ընդամենը 14 համար, 16 էջ ծավալով (28×20 սմ), չհաշված գունավոր շապիկը։ Համարակալված է 1—224 էջ։ Առաջին երկու համարները տպագրվել են Սարգիս Գարրիխյանի, իսկ մնացյալ 12-ը՝ Մնտիկյանի տպարանում։ Առաջին շրջանը փակվում է 1899 թ. նոյեմբերի սկզբին, խմբագրի և տպարանատիրոջ միջև ինչ-որ թյուրիմացության պատճառով, որն ի վերջո վերածվել է դատական գործի²⁸։ Երկրորդ շրջանում «Փյունիկը» հրատարակ-

²⁴ Տե՛ս «Հանդես Ամսօրյա», 1903, էջ 224։

²⁵ Եղիպտոսահայ «Փեթակ» շաբաթավերթի 1903 թ. 2-րդ համարում Պետրոսյանը տեսել է հայտարարություն այդ ժամանակ «Լրաբերի» լույս տեսնելու մասին։

²⁶ Տե՛ս Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 372։ «Լրաբերի» մասին Օտյանը գրում է. «...խմորատիպ այլանդակ հրատարակություն մըն էր այդ օրավերթը, որուն խմբագիրն էր Գրիգոր Սարաֆյանը։ ...հմբագիրը համառոտն ու կանոնավորաբար կշարունակեր իր օրավերթը, շաբաշար աշխատելով։ Ամբողջ լուրերը ինք կլիարգմաներ ֆրանսերեն թերթերն, հետո վերջին ժամուն կկած հեռագիրները կարդալու համար կըըընր Մենշին հրապարակին սրճարանները, ուր ընդհանրապես ցուցադրված կըլլան դորձակալությանց հեռագիրները, բայց որովհետև արգիլված էր պատեն կախված այդ հեռագիրները ընդօրինակել, պ. Գրիգոր Սարաֆյան զանոնք մի առ մի կսերտեր, զոց կըններ ու հետո զուրս կըլլեով սրճարանն կլիարգմաներ ու «Լրաբեր»-ին մեջ կհրատարակեր։ Ինք կպատրաստեր նաև թերթին բազմատիպ խմորը։ Կարծես 140-ի շափ բաժանորդ ուներ, որոնք լիուլի կբավեին իր ծախքերուն և ապրուստին։ Նույնիսկ... 190—120 ոսկի խնայած էր...» (նույն տեղում)։

²⁷ Եղիպտոսում ապրող ֆրանսիացի հայասեր մտավորական, որը տարիներ շարունակ դորձակցել է Սմբատ Բյուրատաի հետ։

²⁸ Տե՛ս «Արշալույս», 30 դեկտեմբերի 1899։ Այդ կապակցությամբ Սմբատ Բյուրատաը հայտարարում է. «Մանոթ է, որ «Փյունիկը» դադրած է անցյալ նոյեմբերի սկիզբին խմբագրությանս հետ բնավ անընթաց շունեցող ու մեր կամքն անկախ պատճառով մը, այսինքն Մնտիկյան տպարանին հանկարծակի փակումովը։... Հիշյալ տպարանն իր յոթոր մեթենաներով ու զույթերով օրինական արգելքի տակ զրված է այս օրեն ի վեր՝

վել է Ալեքսանդրիաում, 1901 թ. հունիսի 8-ից մինչև-1903 թ. հունիս կամ հուլիս ամիսը, նախ շաբաթավերջի, հետո՝ եւօրյա և վերջում՝ օրաբերքի: «Փյունիկը» որպէս շաբաթավերջի հրատարակվել է 1901—1902 (№ 1—51 կամ 52) և 1902—1903 թթ. (№ 1—32), իսկ որպէս եւօրյա՝ 1903 թ. (№ 33—39): 1903 թ. հուլիսից «Փյունիկը» արդէն օրաբերքի էր, բայց հայտնի չէ, թե՛ քանի համար է լույս տեսել Մ. Պետրոսյանը նշում է, որ «Փյունիկ» օրաբերքը «չառ քիչ թիվերով իր վախճանին հասավ»²⁹: Մինչև 1903 թ. 31-րդ համարը «Փյունիկը» տպագրվել է Ստեփանյանի «Արարք», իսկ 32 համարից սեփական «Փյունիկ» տպարանում: 1901—1902 թթ. տարեշրջանում «Փյունիկը» լույս է տեսել 520, իսկ 1902—1903 թթ.՝ 312 էջ չհաշված օրաբերքը: «Փյունիկը» սպաքարի օրգան էր, մտրակում էր ազգային շոքերին, պաշտպանում հայ աշխատավոր ժողովրդի շահերը: Առաջին համարի առաջնորդող հոդվածում ասված է. «...հոռետեսության համաձայնական բռնված շնք և, ընդհակառակն, առանց լավատես ըլլալու մեծ հայտարարներն մեր ժողովրդին վրա, որուն համար պիտի գրենք և որով միայն պիտի զբաղինք: Ներմուծել առողջ գաղափարները ընկերության փտած ընդհանրուն մեջ, ... վառ պահել միշտ մեծ զգացումը՝ մայր-հայրենիքի վերակենդանացման օրինավոր հույսը՝ հայ գաղթականության սրտին մեջ: ...Այդ ցրված, վճատ ու ջախջախ բեկորները հայության բերել մոտեցնել իրարու, նոր ուժ մը կազմել, գաղափարներու հոսանք մը խաղացնել անոր մեջ և ազատասիրության ձգտումները բանավարության հետ հաշտեցնել... հանրության իրական շահերը պաշտպանել, անհատները վարժեցնել կամքի, կորովի և ձևներեցության»³⁰:

* «Արշալույս»: Ազգային, գրական և բաղաբական անկախ հայաբերք, Կահիրե: Ըստ Ա. Պալյանի «Արշալույսը» շաբաթավերջի էր, իսկ Հովհ. Պետրոսյանի և ուրիշների կարծիքով՝ պարզապէս լրագիր: Առաջին շրջանում՝ 1899 թ. օգոստոսից մինչև 1905 թ. ապրիլը «Արշալույսը» եղել է եւօրյա լրագիր, երկրորդ շրջանում՝ 1908 թ. հունվարի 1-ից մինչև 1914 թ. սկիզբը՝ շաբաթավերջի, իսկ 1905—1907 թթ. լույս չի տեսել, ինչպէս նշում է լրագրի խմբագրությունը³¹: Ա. Պալյանն եղիշև Քորոսյանին համարում է «Արշալույս» լրագրի «հիմնադիր-տնօրէն-խմբագիրը», իսկ Հովհ. Պետրոսյանի ասելով՝ «Արշալույսը» ունեցել է երկու խմբագիր՝ Եղ. Քորոսյան և Գևորգ Փափազյան: Սկզբնական շրջանում Քորոսյանը լրագրի «տեր և տնօրէնն» էր, իսկ հետագայում՝ երբ այն դարձավ Ազգային անկախ միության օրգան, նա հանդէս եկավ որպէս «խմբագրության ներկայացուցիչ»³²: Գևորգ Փափազյանը եղել է ոչ թե խմբագիր, այլ վարչական գործերի պատասխանատու³³: 1911 թվականից նրան այդ պաշտոնում փոխարինել է Շահեն

խմբագրության պահանջումին գոհացում արվելու համար, և որ ի մոտո պիտի վերերեի «Փյունիկը» սպասելով մեր դատին ելրին, զոր ստանձնած է պաշտպանել քաղաքիս հայ փաստաբան մեծ. տիար Սմբատ Փափազյանը»: Պետք է հետեցնել, որ դատական գործը վերջացել է համեմայն զեպս ոչ Բյուրատի օգտին, քանի որ «Փյունիկը» այլևս լույս չտեսավ Կահիրեում:

²⁹ «Բազմավեկ», 1907, էջ 75:

³⁰ «Փյունիկ», 1899, № 1, էջ 1:

³¹ Տե՛ս «Արշալույս», 4 հունվարի 1910:

³² Տե՛ս նույն տեղում:

³³ Տե՛ս նույն տեղում:

Հաճեցանք: «Արշալույսը» սկզբում տպագրվում էր Ս. Դարբինյանի, հետագայում՝ սեփական համանուն տպարանում: 1900 ապրիլի 16 թվակիր արխիվային մի վավերագրում ասված է. «(Թորոսյանը) վերջապես հաջողվեցավ ժողովրդական (հանդանակության) մասին»³⁴: Մավալը 4 էջ էր, բայց էջերի չափսերը համախ փոխվել են: Չնայած իր երկարատև գոյությանը, այս լրագիրը համարյա հետք չի թողել...: Եղիշե Թորոսյանի ասելով, «Արշալույսի» ուղղությունն եղել է «անկախ և ազատ, զերծ կուսակցական միջամտություններ»³⁵: Իսկ իրականում այն հաստատ ուղղություն չի ունեցել: Երվանդ Օտյանը գրել է. «Եղիշե Թորոսյանը իր թերթը առաջնորդարանի օրկանը ըրած էր և ասով բավական զրամ կրաշեր... սակայն այսօր կատարի հակառակորդը եղած է»³⁶:

«Նոր օր»: Լրագիր արգային, բանասիրական և քաղաքական, Կահիրեի խմբագիր՝ Սմբատ Բյուրատ, ապա՝ Սմբատ Փափազյան, արտոնատեր՝ Ժյուլ Մյունիե: Ա. Պալանք և Վ. Զարդարյանն այն համարում են երկօրյա, իսկ Հովհ. Պետրոսյանը և ուրիշներ այն ուղղակի լրագիր են անվանում: Իրականում «նոր օրը» եղել է եօրյա լրագիր, լույս էր տեսնում «շաբաթն երկու անգամ»³⁷: Մ. Պոտուրյանն էլ, որը տեսել է «նոր օրի» առանձին համարներ, այն անվանում է «կիսաշաբաթյան»³⁸: Երբ է հիմնադրվել «նոր օրը». այդ հարցին Պոտուրյանը պատասխանում է՝ «1900-ի հունիսին»: Այդ անհիմն տեղեկությունն էլ ցուցակից ցուցակ անցնելով հասել է մինչև մեզ...: Եթե ընդունենք Պոտուրյանի տեղեկությունը, ապա Սմբատ Բյուրատը չէր կարող «նոր օրի» առաջին շրջանի խմբագիրը լինել (այն ինչ հաստատ է), քանի որ նա 1900 թվականի սկզբներից այլևս Կահիրեում չէր. «Յուր կույր կնոջ և երկու տղաքներուն հետ Բորթ-Սաիդ փախավ, ուրկն կիպրոս պիտի անցնել, բայց Ալեքսանդրիա ելեր է»³⁹: Երկրորդ, հիշյալ վավերագրում «նոր օրի» մասին ասված է. «Յարդ (մինչև 1900 թ. ապրիլի 16-ը—Հ. Ք.) 60 թիվ լույս տեսած է»³⁹: Եթե «նոր օր» եօրյա լրագիրն առանց հաստատմանի լույս ընծայվեր, ապա պետք է հիմնադրված լիներ 1899 թ. սեպտեմբերին, բայց այդպես չի եղել, նրա առաջին տարեշրջանը փակվել է 1904-ի փոխարեն 95 համարով: Ուստի կարող ենք հետևել, որ այն հիմնադրվել է այդ թվականի նոյեմբերին, այսինքն «Փյունիկի» դադարումից անմիջապես հետո: Այդպիսով հասկանալի է դառնում, թե ինչու Ս. Բյուրատը և Ժ. Մյունիեն (դադարած «Փյունիկի» խմբագիրն ու արտոնատերը) ձեռնամուխ են լինում «նոր օրի» հրատարակությանը: «նոր օրը» սկզբում տպագրվում էր Ս. Դարբինյանի, ապա՝ Թորոսյանի փափազյանի տպարանում: Այն Կահիրեի լրարանը ներթափանցիկ իրավական սեփականությունն էր: 1901 թ. կեսերին զո՞ղ զնաց այդ հաստատության ներքին տարածայնություններին:

*«Ազատ խոսք»: Պարբերաթիվ: Խմբագիր՝ Երվանդ Օտյան: Այս պարբերականը համարյա բոլոր ցուցակներում ներկայացված է ոչինչ շատ ու տվյալներով, չնայած որ նշանակալից տեղ է գրավում եզրկատակայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ:

³⁴ ԳԱՔ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, Բ. 12, վ. 8483:

³⁵ «Արշալույս», 4 հունվարի 1910:

³⁶ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 279—280:

³⁷ ԳԱՔ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, Բ. 12, վ. 9483:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում:

Հովհ. Պետրոսյանը և սրան հետևելով ուրիշներ «Ազատ խոսքը» համարում են «ամսագիր», մինչդեռ այն հրատարակվել է «մերթ ընդ մերթ... դիպվածային մեկնեաներու օժանդակությամբ», ինչպես վկայում է Երվանդ Օտյանը⁴⁰, «Ազատ խոսքը» հիմնադրվել է 1901 թ. օգոստոսին Փարիզում, որտեղ և լույս են տեսել նրա առաջին երեք «տետրերը», յուրաքանչյուրը 16 էջ (12×19 սմ): Տպարան՝ «Հայկական»: 1902 թ. սեպտեմբերին «Ազատ խոսքը» տեղափոխվել է Ալեքսանդրիա, տպագրվել է սկզբում «Արքա» (Արամ Ստեփանյան), այսպե՛ս «Գամբետա» տպարաններում: 1902 թ. լույս են տեսել 5—9 տետրերը (65—142 էջ), 1903 թ.՝ 10-րդը (143—162 էջ), 1906 թ.՝ 1—13-րդը (113—208 էջ), որով և փակվել է նրա հին շրջանը: Նոր շրջանում «Ազատ խոսքը» վերածվել է երզնիական շարաֆաթների՝ նախկին ծավալով: 1906 թ. լույս են տեսել նրա առաջին և երկրորդ հատորները, առաջինում ընդգրկված են 1—20, երկրորդում՝ 21—32 տետրերը (1—512 էջ): 1907 թ. լույս է տեսել նրա երրորդ հատորը (33—39 տետրեր, 513—616 էջ): Այնուհետև «Ազատ խոսքի» հրատարակությունը կազում է: Դժվարությամբ լույս է բնծայվում չորրորդ հատորը: 1908 թ. հրատարակվում են վերջին երեք տետրերը, ընդամենը 48 էջ: Նոր շրջանի բոլոր տետրերը տպագրված են Գ. Նազարեթյանի տպարանում: Խոսելով «Ազատ խոսքի» մասին Երվ. Օտյանը գրում է. «Առաջին օրվն մեր նպատակը եղած է բացարձակապես անկախ թերթ մը ունենալ, ուր կարող ըլլանք իրենք ու մարդիկ անկաշահնորեն դատել և, եթե հարկ տեսնենք, դատափեսել: «Ազատ խոսքը» ոչ հին կամ նոր հնչակյաններու օրգանն է, ոչ դաշնակցականներու, ոչ սահմանադրականներու, ոչ միութենականներու և ոչ ալ խնամակալաններու... բացարձակապես ինքզինքին կոպտկանի»⁴¹: «Ազատ խոսքի» էջերում Երվանդ Օտյանը մերկացրել է կղերսփաշայական վերնախավի չոջերին, խարազանել նրանց բազաբական շիմադրկությունը, դատապարտել է այն ամենը, ինչ հակասում էր հայ ժողովրդի և ղեմօրոտիայի շահերին:

* «Արտեմիս»: Ամսահանդես ընտանեկան և գրական, օրգան բաներորդ գարու հայ կանանց, կահիրե, 1902—1903 թթ.: Ծավալը՝ 32, երբևէն էլ 48 էջ, (26×17 սմ): Տպագրվում էր սեփական համանուն տպարանում: Հիմնադիր, տեր և տնօրեն-խմբագիր Մառի Պելլերյան: Առաջին համարի առաջնորդողում ասված է. «Արտեմիս» պիտի հանդիսանա խորհող և լուրջ մայրը, իմաստուն և պարտաճանաչ դատարար, որ խանդաղին պաշտելով հանդերձ մին իր զավակը, մշտն իր աշակերտը, խստիվ կըհանդիմանն և, շատ անգամ դուցե շարաշար կծեծն զայն՝ ուղղելու համար որևէ թերություն կամ մոլորություն...: «Արտեմիս» պիտի գրազվի զավառացի կնոջ ներկա տխուր կյանքով, նա պիտի ջանա արթնցնել՝ անոր նախապաշարումներով թմբած հողուլն ու տգիտությամբ բնած մտքին մեջ՝ դիտակցությունը իր թշվառ վիճակին»⁴²:

⁴⁰ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 371:

⁴¹ «Ազատ խոսք», 1906, էջ 1: «Ազատ խոսքի» կապակցությամբ խոսելով Երվ. Օտյանի մասին, Հովհ. Պետրոսյանը նրան է վերագրել Երվանդ Սրմաբեշխանյանի մի շարք պատմվածքները («Քարիտեղծին», «Զուկին փոխարեն», «Գինովին վարձքը» և այլն) և Միքայել Կյուրճյանի «Մարտիկ ազա» վիպակը: Նա Օտյանին է վերագրել նաև Մ. Կյուրճյանի «Պարույր» ծածկանունը:

⁴² «Արտեմիս», 1902, էջ 1: Հովհ. Պետրոսյանը Մառի Պելլերյանին շփոթել է ֆրանսահայ գրող Մարի Սվաճյանի հետ, նրան է վերագրել վերջինիս ստեղծագործությունները և Փարիզ տեղափոխել «Արտեմիսը»...

«Ժողովուրդ»: Ամսաթերթ քննասիրական, Կահիրե: Հիմնադրվել է 1903 թ. հունվարին, լույս է տեսել 1—12 համար, ծավալը՝ 16, երբեմն էլ 20 էջ (26×17 սմ): 1904 թ. հունվարից «Ժողովուրդը» վերածվել է շաբաթաթերթի, տպագրվել է 1—22 համար, նախկին ծավալով և չափով: Առաջին տարեշրջանի խմբագիրն էր Վ. Պալյանը, երկրորդինը՝ Ավետիս Պալյանը: Առաջին շորս համարները տպագրվել են Ալեքսանդրիայի «Արարես», իսկ մնացյալները՝ Կահիրեի «Արարատ» տպարանում: «Ժողովուրդը» առաջադրում էր «...իդձերուն թարգմանն ըլլալ եզրիպատրեակ ազգայնոց այն ինքնադիտակ, ծանրախոհ, հարգալի և հետևաբար հարգելի մեծամասնության որ բարեկարգ պայքարեն խույս չի տար, որ կասկածելի փողահարություններն չի վրդովվիր, որ իր հայրենակիցը կսիրեն հայությունը բարձրացնելու համար և հայությունը կսիրեն հայրենակիցը ազնվացնելու համար»⁴³: «Ժողովուրդը» եղել է անբովանդակ մի հրատարակություն, որակավոր աշխատակիցներ չի ունեցել և խմբագիրը տարրեր ծածկանուններով մեծ մասամբ լցրել է նրա էջերը:

«Ազատ բեմ»: Գրական, ազգային և քաղաքական շաբաթաթերթ, հիմնադրվել է 1903 թ. ապրիլի 18-ին Ալեքսանդրիայում: Խմբագիր-տնօրեն՝ Երվանդ Օտյան. խմբագրությունը մասնակցել են Վահան Տիտանյանը (Թևրիզյան), Մ. Կյուրճյանը, Լեոն Արամյանը և ուրիշներ: Տպարան՝ «Արարես», ծավալը 4 էջ (47×32 սմ), իսկ երրորդ տարվա 34-րդ համարից (1905 թ. դեկտեմբերի 9)՝ մեծացրած ծավալով: 1906 թ. ապրիլի 21-ին, «Ազատ բեմը» հրատարակում են վերակազմվալ հնչակյանները (Բարսեղ Օճանյան, Օննիկ Թաշճյան և Լևոն Լարենց), որոնք այն տեղափոխում են Կահիրե և վերածում եռօրյա լրագրի: Տպարան՝ «Կիլիկիա»: «Ազատ բեմի» նոր շրջանի ուղղության մասին ասված է, որ թերթը հնչակյան կուսակցության օրգանը չէ, բայց «հրատարակիչները Հնչակյան հեղափոխական կուսակցության նվիրվածներ և անոր քաղաքական սկզբունքներուն ու դավանանքներուն պինդ փարած անհատներ են և իրենց թերթին ազգային-քաղաքական ուղղությունը հիմ ունի բնականաբար Հնչակյան հեղ. կուսակցության վարդապետությունները»⁴⁴: Դադարել է 1907 թ.:

«Փնթակ»: Ազգային, գրական, քաղաքական և զավեշտական շաբաթաթերթ, Ալեքսանդրիա: Խմբագիր՝ Սեֆոն Թյունֆենկճյան, տպագրվել է սկզբում «Արտեմիս», ապա սեփական տպարանում, ծավալը՝ 8 էջ (45×17 սմ): «Փնթակը» լույս է տեսել 1903 թ. ապրիլի 4-ից մինչև հուլիսի վերջերը, ըստ Երվանդ Օտյանի՝ 15—16 համար⁴⁵: Դադարել է «անընդունելության պատճառով»⁴⁶:

«Պարտեզ»: Շաբաթական հանդես գրական, գիտական և մանկավարժական, Ալեքսանդրիա: Լույս է տեսել 1903 թ. նոյեմբերից մինչև 1904 թ. հոկտեմբերը, ընդամենը 50 համար, ծավալը՝ 32, երբեմն էլ 16 էջ (27×20 սմ): Խմբագիր՝ Միհրան Ասրանազ, տպարան՝ «Ասրանազյան»:

«Հայկի»: Զավեշտական շաբաթաթերթ, հիմնադրվել է 1897 թ. Վառնայում: 1903 թ. տեղափոխվել է Ալեքսանդրիա և շարունակվել մինչև 1904 թվականը: Տպագրվել է սեփական տպարանում: Խմբագիր՝ Տիրան Փափազյան:

⁴³ «Ժողովուրդ», 1903, էջ 1:

⁴⁴ «Ազատ բեմ», Կահիրե, 19 սեպտեմբերի 1906:

⁴⁵ Տե՛ս Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 300:

⁴⁶ «Բազմավեպ», 1907, էջ 76:

*«Լուսաբեր»: Ազգային, բաղաբաղան, տնտեսական և գրական եռօրյա լրագիր: Կահիրե, 1907—1908 թթ.: Առաջին համարը լույս է տեսել 1904 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Տպագրվում էր սեփական տպարանում, ծավալը՝ 4 էջ (50×30 սմ): Խմբագիր՝ Վահան Քյուրճյան, շուրջ մի տարի էլ՝ Արփիար Արփիարյան: Իր նամակներից մեկում, Արփիարյանը գրում է. «Երբ Էդիպոսս եկա շարաթամբերթ մը հիմնելու կհետամտեի. բայց «Լուսաբերեն» ստացած առաջարկությանս վրա լավագույն համարեցի հետամտիլ արդեն գոյություն ունեցող Թերթի մը զարգացումը»⁴⁷: «Լուսաբեր» առաջին համարում ասված է. «...անոր զլխավոր պաշտոնը պիտի լինի ազգային շահերու լուսաբանությունը և պաշտպանությունը: ...Իրեն ամեն հայու սեփականությունը արձագանք պիտի տա ամեն լուրջ կարծիքներու, ամեն օգտավետ առաջարկներու և ամեն օրինավոր դատերու»⁴⁸, 1908 թ. «Լուսաբերը» միացվեց «Արև» օրաթերթին, ծնունդ տալով մի նոր՝ «Լուսաբեր-Արև» պարբերականի:

«Հորիզոն»: Շարաթամբերթ, Կահիրե-Ալեքսանդրիա, 1904—1905 թթ.: Խմբագիր-տնօրեն Կ. Փաշայան, ապա՝ Արտ. Հանրմյան և Հակոբ Ասատուրյան, «Հորիզոն» համարվում էր Եգիպտոսի դաշնակցականների օրգանը:

*«Գրասեր»: Կիսամսյա հանդես (խմբատիպ), Ալեքսանդրիա, հրատարակություն Գրասիրաց միություն, լույս է տեսել 1904 թ. ապրիլի 1-ից, 12 համար «անընթեռնելի ձևագիր տպագրության մը», մի համար էլ տպագիր՝ որպես «տասնօրյա գրական հանդես» և դադարել է⁴⁹: Խմբագիրն անհայտ է:

*«Շիրակ»: Գրական և ընկերական ամսաթերթ, հիմնադրվել է 1905 թ. հունվարին Ալեքսանդրիայում, 1906 թ. տեղափոխվել է Կահիրե, իսկ 1909 թ.՝ Պոլիս: Խմբագիրներ՝ Վահան Քերեյան, Միրայել Կյուրճյան (1905 թ.) Արփիար Արփիարյան (1906—1907 թթ.): 1905—1907 թթ. լույս է տեսել ընդամենը 20 համար, բոտ որում 1905 թ.՝ 11, 1906 թ.՝ 6 և 1907 թ.՝ 3 համար, ծավալը 64 կամ 80 էջ (22×15 սմ): «Շիրակին» աշխատակցում էին զարասկրի արևմտահայ գրականության խոշորագույն դեմքերից՝ Ատոմ Յարջանյանը (Սիամանթո), Գանիել Վարուժանը, Երվանդ Օսյանը և ուրիշներ: Առաջին համարի առաջնորդում «Շիրակի» ուղղության և նպատակների մասին ասված է. «...հիմնադիրները հավանությունը չունին հայ գրականության մեջ նոր զարագույն մը բանալու, այլ համեստ գիտակցությունը և հաստատ կամքը խզված ավանդություն մը շարունակելու: «Շիրակի» ուղղությունը պիտի ըլլա, ուրիմն, գրագիտներու ընտրելախումբի մը օգնությամբ աշխատիլ հայ դպրությանց վերականգնումին՝ արտասահմանի մեջ: Անկարելի ըլլալով, որ ներկա ժամուն հայ գրողը շանդրադանահայ շարունակի մշտահեծ ջավերուն, անոնցմե իր հուզումին արյունը և մտածմանց հյուսիսը չծծե՛ «Շիրակ» պիտի ընն ազգային գրականություն մը, առանց մտնելու կուսակցական նկատառումներու և մասնավորությանց մեջ, լայն պիտի բանա իր էջերը բոլոր նշմարիտ ու վավերական գրագետներուն առջև, ընծայելով այսպես անոնց գերազանց միջոցը կատարելու իրենց վրա ծանրացող պարտքն հանդեպ հայ դպրությանց և անով՝ հանդեպ ազգային վերածնունդի գործին»⁵⁰:

47 Թեոդիկ. «Ամենուն տարեցույցը», 1923, էջ 363:

48 «Լուսաբեր», 1 դեկտեմբերի 1904:

49 «Բաղամավեպ», 1904, էջ 382:

50 «Շիրակ», 1905, էջ 2:

* «Սիսուան»: Աղզային, գրական, բանասիրական ամսաթերթ, Ալեքսանդրիա, լույս է տեսել 1905 թ. հունվարից, ընդամենը երկու համար, ծավալը՝ 32 էջ (27×19 սմ), բացի շապկից: «Սիսուանը» սպարավել է սեփական համանուն տպարանում: Խմբագիրները Ս. Բյուրատ, Ե. Սրմաքեշխանյան:

* «Օրենք»: Շարաթներ, Ալեքսանդրիա, 1905 թ.: Խմբագրական մարմին՝ Երվ. Օտյան, Վահան Տիտանյան (Քեքելյան) և Միհրան Տամատյան: «Օրենքը» լույս է տեսել ընդամենը 13 համար, 4 էջ ծավալով (29×23 սմ): Տպագրվել է «Վահան Քեքելյան և ընկ.» տպարանում: Բաժանվում էր ձրի: Վահան Զարգարյանը «Օրենքը» համարում է «օրենսդրական թերթ մը», մինչդեռ այն այդպիսի թերթում չի ունեցել, եղել է Ազգ. սահմանադրության կողմնակիցների պայքարի օրգանը:

* «Քերթիկ»: Ծրաթերթ, Ալեքսանդրիա, խմբագիր՝ Երվանդ Օտյան, հրատարակիչ՝ Գ. Նազարեթյան, տպարան՝ «Արար» (Արամ Ստեփանյան): «Քերթիկի» առաջին համարը լույս է տեսել 1906 թ. հուլիսի 11-ին, իսկ վերջինը՝ օգոստոսի 17-ին, ընդամենը 28 համար: Առաջին մի քանի համարներն եղել են երկու, այնուհետև շորս «փոքրագիր» էջով⁵¹: «Քերթիկը» «տեղեկությունաց աղբյուր մըն» էր, հաղորդում էր «քաղաքական, ազգային, տեղական լուրեր, օրվան հեռագիրներ, սակարանի և առևտրական տեղեկություններ, կարևոր արժեքի վերաբերյալ վիճակահանությունաց շահող թիվերը, երկաթուղաց և շոգենավերու ժամանակացույցները» և այլն⁵²:

* «Կրակ»: Շարաթներ, Ալեքսանդրիա, խմբագիրներ՝ Երվանդ Օտյան և Բարսեղ Շահպազ, տպարան՝ «Արար»: «Կրակը» լույս է տեսել 1906 թ. սեպտեմբերին, ընդամենն երեք համար, «կարմիր թղթի» վրա և ուներ «ձայրահեղ հեղափոխական» բովանդակություն: «Կրակի» բազմաթիվ մասին Երվանդ Օտյանը դիպուկ կերպով գրել է «Կրակի» ծրագրերը ձայրահեղ հեղափոխականություն էր, մինչև անիշխանություն, ոչնչականություն հասնող...: «Կրակի» առաջին թիվով ցարականությունը կործանեցինք, երկրորդ թիվով սուլթանությունը տապալեցինք, թերթը բավական աղմուկ հանեց...: Մեր գրածները անվազն հիմարություն կնկատվեին ողջխոհներու կողմեն»⁵³:

* «Նոր ժամանակներ»: Քաղաքական և գրական շարաթներ, լույս է տեսել 1906 թ. դեկտեմբերին Կահիրեում, ընդամենը երկու համար, ծավալը՝ բացի շապկից 16 էջ, (21×13 սմ): Խմբագիր՝ Վահան Քեքելյան, տպարան՝ «Հայկական» (Օ. Հայկալյան): Առաջնորդողում («Հայտագիր»-ում) ասված է. «Այս նոր թերթը պիտի ըլլա քաղաքական և գրական, բայց պիտի շանանք որ ըլլա նաև—այսպես ըսելու համար—առողջապա-

⁵¹ Տե՛ս «Հանդես Ամսօրյալ», 1907, էջ 127:

⁵² «Ազատ խոսք», 1906, էջ 174—175: «Քերթիկի» մասին Երվ. Օտյանը գրում է. «Քերթիկը», բնականաբար, դրամադուխ շուններ, հրատարակության հողը վրան առած էր փորագրիչ տպարանատեր պ. Գր. Նազարեթյան, խմբագրապետը ես էի, իսկ թերթին վարիչը՝ պ. Երվանդ Անդրեասյան...: Չմոռնամ ըսելու որ մեկ քանի անձեր նյութական օժանդակության մը անորոշ խոստումը բրին մեզի, այս հրատարակության առաջին քալերը դյուրացնելու համար: «Քերթիկ»... անընդհատաբար շարունակվեցավ շորս շարաթ, բայց տեսանք որ կարելի չէր շարունակել անպատիժ կերպով այս հրատարակությունը, որ մեզ շարաթը հողեցնեցին զատ կսպանար նաև ի վերջո պարտքի տակ խեղդել» (Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 372—373):

⁵³ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 537:

հանան: Մեր այստեղ մշակել առաջադրած ազդային քաղաքականությունն է՝ ա) Արտասահմանի հայությունը կորստեւեւ և այլասերումն պահել ձգտող ջանքերը քաջալերել և մեր պայմաններուն ներածին շափ մտանաչցիլ անոնց. բ) Աշխատիլ՝ զորացնելու և կազմակերպելու արտասահմանի հայոց օգնությունը առ հայրենիքի հայությունը. գ) Զանալ՝ հաստատելու միություն մը արտասահմանի մտավորական ուժերու միջև, որոնք տարածեն ազատ մարդու և քաղաքացիի առաքինություններ հայ ժողովուրդին մէջ և ընեն, միևնույն ժամանակ, ինչ որ պետք է հիշեցնելու ու պաշտպանելու համար հայոց դատը ժողովուրդներու և կառավարությանց դատաստանին առջև⁵⁴:

«Պիծակ»: Զավեշտական շարաթափերթ, Կահիրե: Ըստ Վ. Զարդարյանի լույս է տեսել 1906 թ., միայն մէկ համար, խմբագիր՝ Սիսակ Մուրադյան:

* «Ասկեմաչլան» Հ. Բ. Ը. միություն: Պատկերազարդ վեցամյա, Կահիրե: Առաջին հատորը (1906—1913 թթ.) լույս է տեսել 1914 թ., երկրորդ հատորը (1913—1919 թթ.)՝ 1919 թ.: Երկրորդ հատորի ծավալը՝ 71 էջ (16×21 սմ): Տպարան՝ Հ. Բ. Ը. միություն, Կահիրե:

«Մուրակ»: Քաղաքական և գրական կիսամսյա հանդես, Ալեքսանդրիա: Լույս է տեսել 1908 թ. մայիսի. 1-ից մինչև հուլիսի 1-ը, ընդամենը հինգ համար, ծավալը՝ 4 էջ: Խմբագիր-տնօրեն՝ Բարսեղ Շահպաղ, տպարան՝ Գ. Նազարեթյանի:

* «Արև»: Օրաթերթ: Ալեքսանդրիա, 1908 թ.: Խմբագիր՝ Նրվանդ Օտյան, հրատարակիչ՝ Գ. Նազարեթյան: Ծավալը՝ 4 էջ (30×22 սմ): Հովհ. Պետրոսյանի և ուրիշների ասկում «Արևը» հիմնադրվել է 1907 թ., մինչդեռ նրա առաջին համարը լույս է տեսել 1908 թվականի մայիսի 11-ին և շարունակվել մինչև նույն թվականի հուլիսի վերջը կամ օգոստոսի սկիզբը: «Արևը» իր 22-րդ համարից փոխանցվել է «Ջոզիպոսի» հայոց հրատարակչական ընկերությանը», իսկ 91-րդ համարից հետո, ինչպես նշվեց, միացվել է «Լուսաբերին», ստեղծելով ի նոր օրգան՝ «Լուսաբեր-Արևը»:

* «Լուսաբեր-Արև»: Ազդային և քաղաքական երկօրյա լրագիր, Կահիրե, 1908—1913 թթ.: Առաջին շրջանում՝ 1908 թ. մինչև 1912 թ. նոյեմբերը խմբագիր-արտոնատեր՝ Վահան Քյուրբճյան, գործակցությունը կեոն Մկրտիչյանի: Երկրորդ շրջանում՝ մինչև 1913 թ. սկզբները խմբագիր՝ Սուրեն Պարթևյան, տեր և տնօրեն՝ Արմենակ Մեոթիմեոյան: Ծավալը՝ 4 էջ (50×34 սմ): «Լուսաբեր-Արևը» տպագրվում էր սեփական տպարանում: 1913 թ. մարտին լույս է տեսել այդ լրագրի վերջին համարը: «Լուսաբերը» և «Արևը» բաժանվել են: Առաջինը, «Լուսաբեր» վերանվանվելով, շարունակել է հրատարակվել, երկրորդը՝ ժամանակավորապես դադարել է: Համարյա բոլոր ցուցակներում այդ լրագրերի միացման և բաժանման տարեթիվերի վերաբերյալ տեղ են դրել անճշտություններ: Հովհ. Պետրոսյանը և ուրիշներ նրանց բաժանումը, ինչպես նաև «Լուսաբերի» սկզբնաձևումը գնում են 1912 թ. վերջերին: Բացի այդ, Հովհ. Պետրոսյանը սխալվում է, երբ «Լուսաբեր-Արևը» համարում է «Գաշնակցության թերթը»: Հանրահայտ իրողություն է, որ Վ. Քյուրբճյանը և ի. Մկրտիչյանը եղել են հակադաշնակցական մտավորականներ:

* «Ավել»: Կիսամսյա զավեշտաթերթ, Կահիրե: Երկրորդ համարից վերածվել է շարաթափերթի, լույս է տեսել ընդամենը 27 համար: «Ավելը» հիմնադրվել է 1908 թ. օգոստոսի 1-ին, դադարել է 1909 թ. փետրվարի առաջին շարաթերթ: Խմբագիր՝ Վ. Քյուրբճյան, տպարան՝ «Հայկական», ծավալը՝ 16 էջ (27×18 սմ): Առաջին համարի խմբա-

⁵⁴ «Նոր ժամանակներ», 1906, № 1, էջ 1:

գրական հողվածում ասված է. «Պետք զգացինք հանրային «Ավելի» մը, որ մարքենք մեր աղտոտ բարբերք, ձաղկենք զխոսիվունները և ոչնչացնենք այն բաները, որոնք հանրության մտքին հետադիմության պատճառ կդառնան: Քաջ գիտնալով ժողովրդի այժմու կյանքը որ առհասարակ տոամեներով և ողբերգություններով պաշարված է, մտադրեցին մեր այս «Ավելով» ուրախություն և խինդ պատճառով հասարակության»⁵⁵:

«Նշարակ»: Պարբերական հրատարակություն, Կահիրե, 1908 թ.: Խմբագիր՝ Հրանտ Ալատրին, տեր և տնօրեն՝ Երվանդ Քերեստեչյան, տպարան՝ Քոփայալանի:

«Ոմանց տարեցույցը, հայ զավեշտական տարվա», Ալեքսանդրիա, 1909 թ., ծավալը՝ 16 էջ, կազմող՝ Երոտ (Երվանդ Օտյան):

«Լուսին»: Հանդես (խմորատիպ), Կահիրե, 1909—1910 թթ.: Հրատարակություն Գալուստյան պատանեկան միության, խմբագիրներ՝ Մարտիրոս Պալայան, Հ. Քյուրապյան, Արմ. Շամլյան, Ն. Գևորգյան:

«Մալեշ»: Զավեշտական շաբաթաթերթ, Կահիրե, 1911—1912 թթ., ծավալը՝ 16 էջ (22×16 սմ): Խմբագիր՝ Գրիգոր Համբիկյան, տպարան՝ Զարեհ Ն. Պերպերյանի:

«Անցած-դարձածները»: Պարբերաթերթ, Կահիրե, 1911—1912 թթ., հրատարակիչ՝ Երվանդ Քերեստեչյան:

* «Միութուն»: Ամսօրյա պաշտոնաթերթ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության, Կահիրե, 1912—1919 թթ.: Ծավալը 16 էջ (26×18 սմ), խմբագիր՝ Վահան Մալեզյան, տպարան՝ Հ.Բ.Ը. Միության:

* «Հոսանք»: Շաբաթաթերթ, Կահիրե: Առաջին համարը լույս է տեսել 1912 թ. հունվարի 14-ին, ընդամենը 32 համար, ծավալը՝ 16 էջ (26×19 սմ): Տեր և խմբագիր՝ Սուրեն Պարբեչյան և Ս. Հայաջյան, տպարան՝ Զարեհ Ն. Պերպերյանի: Առաջին համարի առաջնորդող հողվածում ասված է. «Հոսանքը» պիտի ձգտի միության կապ մը դառնալ, մտավոր ու հոգեկան հաղորդակցության հոսանք մը հարուցանել հայրենի մեծ կեդրոններուն ու եզրիպատհայ գաղութին միջև, ազգային այժմեական իրադարձությանց առթիվ միշտ լսելի ընծայելով զերակշիռ ձայնը եզրիպատարնակ այն ականավոր հրատարակագիրներուն, որոնք պարծանքը կկազմեն թրքահայ զրականություն... Կյանքի փշալից ու դարանալար ճամբուն վրա մեր պատրանքները մեկիկ-մեկիկ կորսնցնելիս ետք՝ տակավին խանդաղատ հուզումով մը կանդորդառնանք այսօր թև գրական կապը ամենեն դիմացունեն ու հավատարիմը կմնա ընկերական մեր բոլոր կապերուն»⁵⁶: «Հոսանքին» աշխատակցում էին Տիգրան Կամսարականը, Վահան Քերեչյանը, Վահան Մալեզյանը, Միրայիկ Կյուրճյանը, Հ. Անթյանը և ուրիշներ:

«Եզրիպտահայ տարեցույցը»: Ալեքսանդրիա, 1912 թ., տպարան՝ Արամ Ստեփանյանի («Արաքս»):

* «Հոսանք»: Կահիրե, 1913—1915 թթ. Երկօրյա լրագիր: 1915 թ. մարտի 3-ից դաշնակցության «անպաշտոն»: Իսկ 1923 թ. «պաշտոնական» օրգանը: 1926 թ. ապրիլի 1-ից «բաղադրական, գրական և հասարակական օրաթերթ»: Խմբագիր՝ Ստեփան Եսայան և Արտ. Հանրմյան (1917—1922 թթ.), ապա՝ Վահան Նավասարդյան գործակցությամբ Լ. Նազարյանցի, Գ. Մխիթարյանի, Բ. Բաշյանի, Գ. Լալլանի և ուրիշներ: Արտոնատեր՝ Հ. Ամիրյան, 1928 թվականից՝ Օ. Մամառյան: Ծավալը՝ 4 էջ (57×41 սմ), (62×45 սմ): Տպագրվում է սեփական համանուն տպարանում:

⁵⁵ «Ավելի», 1908, № 1, էջ 1:

⁵⁶ «Հոսանք», 1912, № 1, էջ 3:

* «Գալուստյան միություն»։ Կիսամյա հրատարակություն Գալուստյան ընթաց-
ավարտից միության, Կահիրե։ Առաջին համարը լույս է տեսել 1913 թ. մայիսին, ծա-
վալը՝ առանց շապկի 32 էջ (26×17 սմ), տպարան՝ Զարեհ Ն. Պերպերյանի։

* «Սավառնակ», ամենուն շաբաթաթերթը (երգիծաթերթ), Կահիրե, հիմնադրվել է
1914 թ.։ Մավալը՝ 8 էջ (28×20 սմ)։ Արտոնատեր՝ Երվ. Մարրյան, տպարան՝ «Ոսկե-
տառ»։

* «Եգիպտոսի տարեցույց»։ Կահիրե, 1914—1918 թթ., խմբագիր՝ Սուրեն Պարթև-
յան, ծավալը՝ 240—280 էջ (24×16 սմ)։ 1919 թ. տեղափոխվում է Ալեքսանդրիա և
սկսվում է նոր շրջան։ Կազմող՝ Մարտիրոս Ոսկյան, հրատարակիչ՝ Ա. Ստեփանյան,
տպարան՝ «Արաբոս», ծավալը՝ 132 էջ (13×19 սմ)։ Ոսկյանի տարեցույցը Սուրեն
Պարթևյանի «Եգիպտոսայ տարեցույցի» շարունակությունն էր։ Ոսկյանը դրել է. «Դի-
մեցիք Եգիպտոսայ տարեցույցի» հարգելի հեղինակին անոր թույլտվությունն ըս-
տանալու մեր հրատարակելիք համանուն գործին համար, որը պիտի ըլլա իրենին մեկ
ուղղակի շարունակություն»⁵⁷։ Ս. Պարթևյանն ընդատառել է նրան։ Տարեցույցի առաջին
համարը լույս ընծայելուց հետո Ոսկյանը դժգոհվել է Աղանալում։ 1924—1925 թթ. շա-
բաթական Պարթևյանի և Ոսկյանի գործը, Լ. Ահմեյանը վերսկսել է «Եգիպտոսայ
տարեցույցը», ծավալը՝ 280 էջ (24×16 սմ)։

«Նարաշու»։ Մաղրաթերթ, Ալեքսանդրիա, 1915 թ.։

* «Արև»։ Երկօրյա լրագիր («Ազգային շահերու պաշտպան օրգան»), Ալեքսանդրիա։
Առաջին համարը (վերահրատարակության) լույս է տեսել 1915 թվականի մայիսի 11-ին։
1922 թ. դեկտեմբերի 11-ից ազգային, գրական և քաղաքական օրաթերթ, «Պաշտո-
նաթերթ Ռամկավար ազատական կուսակցության Եգիպտոսի շրջանակին»։ 1924 թ.
օգոստոսի 9-ից տեղափոխվել է Կահիրե, որտեղ և հրատարակվում է մինչև այսօր։
Խմբագիր՝ Վահան Թեքեյան, սպա՝ Միրայիկ Կյուրճյան, հետադալում՝ Հովհ. Պողոսյան
և ուրիշներ։ Արտոնատեր՝ Լևոն Մկրտչյան, 1923 թ.՝ Հակոբ Փափազյան, 1924 թվականից՝
Տիգրան Հաճըրլյան և ուրիշներ։ Մավալը՝ 4 էջ (58×40 սմ), (60×45 սմ)։ Տպագրվում
է սեփական համանուն տպարանում։

«Անիվ»։ Ալեքսանդրիա, 1915 թ.։

«Հայելի»։ Երգիծաթերթ, Կահիրե, 1915 թ.։ Հրատարակիչ-խմբագիրներ՝ Միհրան
Տամատյան և Գ. Բաղդատունի (Ա. Ամատունի)։

«Անապատի Հուշարձան»։ Գրական պարբերաթերթ, Կահիրե, 1916—1917 թթ.։
Խմբագիր՝ Կարո Պալյան։

* «Նշույլներ»։ Գրական հավաքածու։ Հրատարակություն Հայ երիտասարդաց միու-

⁵⁷ «Եգիպտոսայ տարեցույց», 1919, էջ 3։ Ոսկյանի դիմումին Ս. Պարթևյանը պա-
տասխանել է հետևյալ երկտողով. «Թույլտվություն կիսորոն ինձմե «Եգիպտոսայ
տարեցույցը» այս տարի որդեգրելու, քանի որ ուրիշ գրադրամներ զիս կարգիլեն անով
շահագրգռվելի։ Գիտես արդեն թե «Տարեցույցը» սրտիս որքան քիչ մտտիկ հոգեզավակ
մը եղած է ինձի, իր ապերախտ խորթ հայրը, որուն համար նշակատոր եղած, հոգին
բերանը եկած է, խնդրը Այս անգամ դուն տիրություն ընել կփորձվիս անոր։ Բարի
հաջողություն։ Կամալիմ սրտագին որ ավելի երախտաճանաչ ըլլալու գրական պատճառ-
ներ ձեռք բերես իրմե, առանց զիս բոլորովին մոռցնելու, խոտելի դարձնելու իրեն»
(նույն տեղում)։

թյան, Կահիրեի Առաջին համարը լույս է տեսել 1916 թ.: Մավալը՝ 32 էջ (14×20 սմ), տպարան՝ «Ոստան» (Սոկրատ Սարրաֆյան):

«Հառաջդիմասեր»: Տեղեկատու Հառաջդիմասեր ընկերության: Ալեքսանդրիա, 1917 թ.:

«Մժողով»: Երգիծական թերթ, Կահիրեի, 1917 թ.: Խմբագիր՝ Ս. Սարրաֆյան:

* «Պրիսմակ»: Զավեշտաթերթ, Ալեքսանդրիա, 1917 թ.: Խմբագիր՝ Գ. Բաղրատունի (Ա. Ամատունի): Մավալը՝ 22 էջ (19×13 սմ), տպարան՝ Ա. Գասապյանի:

* «Ուրբունի»: Տեղեկատու Հայ որբախնամ ընկերության, Ալեքսանդրիա, 1919—1921 թթ., ծավալը՝ 16 էջ (22×15 սմ): Առաջին պրակը լույս է տեսել 1919 թ.: Տպագրվում էր նախ Ա. Ստեփանյանի, ապա՝ Ա. Գասապյանի տպարանում:

* «Զահակիր»: Գրական հավաքածու, Կահիրեի, 1919 թ., խմբագիր՝ Վարդան Գեվորջյան, ծավալը՝ 134 էջ (24×15 սմ): Տպարան՝ Գրիգոր Ճիհանյանի:

«Հայ վրանաֆաղափն տարեգիրք», Ալեքսանդրիա, 1920 թ.:

«Մարտիկ աղա»: Ազգային երգիծաթերթ, Կահիրեի, 1921 թ.: Երգիծարան Վ. Զազարյանին գրավանձառ Վ. Զարդարյանի հետ շփոթելով, ոմանք վերջինիս համարել են «Մարտիկ աղախ» խմբագիրը և հրատարակիչը: Իր կազմած ցուցակում Վ. Զարդարյանը երգիծաթերթի խմբագիր է նշել Վ. Զազարյանին:

«Ասեղ»: Երգիծաթերթ, Ալեքսանդրիա, 1923 թ.: Հրատարակիչ-խմբագիր՝ Վ. Գասապյան: Տպարան՝ Ա. Գասապյանի:

* «Զեկուցում» Պոզոսյան ազգային երկսեռ վարժարանի Աղեքսանդրիո: Լույս են տեսել 1923—1924, 1924—1925 և 1925—1926 թվակիր երեք պրակներ: Մավալը՝ 85 էջ (16×24 սմ): Տպարան՝ «Հուսարեր»: Հավանաբար շարունակվել է նաև հետագա տարիներին:

* «Նոր շարժում»: Գրական, գեղարվեստական և գիտական, Կահիրեի, 1923—1924 թթ.: Հրատարակվում էր պրակ առ պրակ: Առաջինը լույս է տեսել 1923 թ.: Դուրվարին, խմբագիր՝ Գուրգեն Մխիթարյան, ծավալը՝ 16 էջ (25×13 սմ): Տպարան՝ «Հուսարեր»:

«Արարատ»: Կիսամսյա հանդես, Կահիրեի, 1923 թ.:

* «Կայծ»: Ամսագիր «Զարթոնք» միության, Ալեքսանդրիա, 1924—1925 թթ.: Առաջին համարը լույս է տեսել 1924 թ. հոկտեմբերի 1-ին: Գաղարել է 1925 թ. ապրիլ կամ մայիս ամսին: Մավալը՝ 16, երբեմն էլ 32 էջ (22×13 սմ): Խմբագիրն ու տպարանն անհայտ են:

* «Հայ բուժակ»: Բժշկական և առողջապահական ամսաթերթի Հիմնադրվել է 1920 թ. Պոլսում, 1924 թ. տեղափոխվել է Ալեքսանդրիա, որտեղ և շարունակվել է շուրջ մի տարի: Հիմնադիր՝ բժիշկ Ալթունյան, տնօրեն-խմբագիր՝ բժիշկ Հ. Քաշճյան, ծավալը՝ 16 էջ (19×26 սմ): Տպարան՝ Ա. Ստեփանյանի:

«Մասիս»: Ծրգան հայ ուսանողական միության (Ռամկավար աղատական կուսակցության): Լույս է տեսել 1924—1925 թթ. Ալեքսանդրիայում, ապա՝ տեղափոխվել է Կահիրեի: Տպարան՝ Ա. Ստեփանյանի, ապա՝ հավանաբար, «Արև»:

* «Փունջ»: Հայ և օտար գրակառույցների մանկական երկշաբաթաթերթ: Հիմնադրվել է 1925 թ. Ալեքսանդրիայում, ապա՝ տեղափոխվել է Կահիրեի, որտեղ և շարունակվել է մինչև 1946 թվականը: Հրատարակիչ՝ Մ. Քարամյան, խմբագիր՝ Լ. Աճեմյան: Մավալը՝ 16 էջ (23×15 սմ): Տպարան՝ Ա. Գասապյանի, ապա «Սահակ-Մեսրոպ»: Այդ պարբերականի նպատակն էր «հայ մանուկին ընթերցանության համար նյութեր մատակարարել»: «Փունջը» ինքնուրույն գրվածքներ շատ քիչ է տպագրել, նյութերի մեծ մասը

մարզմանված են ֆրանսերենից և ուրիշ լեզուներից: Արևմտահայերենով ներկայացված են արևելահայ դասականների մի շարք գործերը⁵⁸:

*«Արաբ»: Գրական պարբերաթիւրթ, Ալեքսանդրիա, 1925 թ.: Հրատարակութուն «Զարթոնք» միութիւն: Արտոնատեր՝ Արամ Ստեփանյան: Տպարան՝ «Արաբ»: Ըստ Վ. Զարդարյանի լույս է տեսել «մի քանի թիվ»: Այս պարբերաթիւրթը հիմք է ծառայել համանուն «անկախ հայաթիւրթ» շարաթիւրթի հրատարակութիւնը: Հիմնադիր՝ Արամ Ստեփանյան, արտոնատեր-խմբագիր՝ Շավարշ Ստեփանյան: Մալալը՝ 4 էջ (56×40 սմ): Տպարան՝ «Արաբ»:

*«Հայկական սինեմա»: Պատկերազարդ էրգիծաթիւրթ շարաթիւրթ, Կահիրե, 1925—1926 թթ.: Արտոնատեր՝ Ալ. Սարուխան, խմբագիր՝ Վարդան Զաղարյան: Առաջին տարեշրջանը սկսվել է 1925 թվականի հունվարի 24-ին և վերջացել դեկտեմբերի 26-ին (№ 1—39): Երկրորդ և վերջին տարեշրջանում լույս է տեսել 11 համար (№ 40—50): Մալալը՝ 8 էջ (32×24 սմ): Տպագրվել է նախ «Փարոս», ապա՝ «Հուսարեր» և վերջում՝ «Արև» տրպարաններում:

«ԱՅիկնոս»: Քաղաքական անկախ շարաթիւրթ, Ալեքսանդրիա, հավանաբար 1925—1927 թթ.: Արտոնատեր-խմբագիր՝ Հարութիւն Ասլանյան: Տպարան՝ Ա. Ստեփանյանի: Ըստ Վ. Զարդարյանի երկու տարի հրատարակվելուց հետո դադարել է, իսկ 1928 թ. տեղափոխվել է Կահիրե, որտեղ լույս է տեսել միայն 6 կամ 7 համար:

«Բիւրոլ ու մկան»: Հրատարակութուն Պերպլեյան վարժարանի երեց կարգերու, Կահիրե, հավանաբար 1926—1929 թթ., խմորատիպ:

*«ՀՕԿ»: Պարբերական պրակ, Կահիրե, 1926 թ.: Առաջին համարը լույս է տեսել 1926 թ. հուլիսի 1-ին: Խմբագրին անհայտ է: Մալալը՝ 16 էջ (27×19 սմ): Տպարան՝ «Փարոս»: Առաջնորդող հոդվածում ասված է. «ՀՕԿ-ը շունի քաղաքական որևէ հանգամանք և որևէ կայս պորժող» քաղաքական հասանքներու հետ, որոնք իրենց գոյութիւն իրավունքը շատոնց սպանած են»⁵⁹:

«Հայտագիր»: Ազգային պարբերագիրք, Կահիրե, հավանաբար 1926—1928 թթ.: Հրատարակիչ-խմբագիր՝ Պաղտասար Նաթանյան: Ըստ Վ. Զարդարյանի «Հայտագիրը» լույս է տեսել «5 թիվ»:

*«Հայ վարժարան»: Մանկավարժական ամսագիր, Կահիրե, 1926 թ.: Խմբագրական կազմ՝ Թ. Բազվորյան, Հ. Շեմս, Բ. Թաշյան: Մալալը՝ 32, երբեմն էլ 48 էջ (23×16 սմ): Տպարան՝ «Հուսարեր»:

«Աւարա»: Անկախ հայաթիւրթ, Ալեքսանդրիա, 1926—1930 թթ.: Արտոնատեր-խմբագիր՝ Արամ Ստեփանյան:

«Լուսաբնակ»: Օրդան (շարաթիւրթի) Սոցիալ-դեմոկրատ հեղափոխական կուսակցութիւն, Կահիրե, 1927—1928 թթ.: Արտոնատեր՝ Սարգիս Միքայելյան:

«Նոր արվեստ և մշակույթ»: Հանդես, Կահիրե, 1927 թ.: Հրատարակիչ-խմբագիրներ՝ Սարգիս Պալայան, Պողոս Սիմոնյան: Տասը տարվա դադարից հետո 1946 թ. վերստին⁶⁰ լույս է տեսել ճոխացված բովանդակութիւնը: Տպարան՝ «Նուպար»:

⁵⁸ Տե՛ս «Փունջ», 1925, № 1, էջ 1:

⁵⁹ «ՀՕԿ», № 1, էջ 1:

⁶⁰ Հովհ. Պետրոսյանը դրանք համարել է տարբեր պարբերականներ և դետեղել չոկ էլուսներին ներքո, մինչդեռ այդպես վարվելու բավարար հիմք չկա, պարբերականի

«Հեղին սյուն»: Հոգևոր սարբերաթերթ, Կահիրե: Լույս էր տեսնում 1927 թվականից: Արտոնատեր-խմբագիր՝ Բյուզանդ Կենդյուպեոյուկյան: Մավալը՝ 16 էջ (26×13 սմ): Տպարան՝ «Հարեթ-Պաղտասար»:

*«Սարկավազին եզիպտահայ տարեցույցը»: Հիմնադրվել է 1921 թ. Պոլսում, 1928—1929 թթ. տեղափոխվել է Ալեքսանդրիա: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Հարուսթյուն Մանավյան: Մավալը՝ 224, 181, երբեմն էլ ավելի պակաս էջ (23×17 սմ): Տպարան՝ Արամ Ստեփանյանի: Դադարել է հավանաբար 1951 թ.:

«Վահագն»: Զեռագիր թերթ, լույս է տեսել 1928 թ., հավանաբար Ալեքսանդրիայում:

*«Կայծակ»: Մարմնակրթական ամսաթերթ, օրգան «Կայծակ» Հայ մարմնամարզական միության, Կահիրե, 1929 թ.: Արտոնատեր՝ Թադես Գալֆայան: Խմբագիրն անհայտ է: Մավալը՝ 16 էջ (20×26 սմ): Տպարան՝ «Հարեթ-Պաղտասար»: «Կայծակը» պաշտպանում էր եզիպտահայ մարմնամարզական միությունների միավորման ծրագիրը:

«Ովկասիս»: Կրոնա-բարոյական ամսաթերթ, Կահիրե, 1929 թ.: Խմբագիր՝ Հ. Գալեմբերյան:

«Խարույկ»: Հրատարակություն Պերպերյան դպրոցի սաների, Կահիրե, հավանաբար 1930—1931 թթ., խմբատիրույ՝ Լույս է տեսել 23 համար:

*«Համասպրամ»: Եզիպտահայ ամսագիր, հրատարակություն Հայկազնյան միության, Կահիրե, 1930 թ.: Խմբագրի և արտոնատերի անունները չեն նշված, հավանաբար՝ Լ. Թևիկյան և Հ. էսեկյուկյան: Մավալը՝ 16, երբեմն էլ՝ 24 գեղատիպ էջ (26×19 սմ): Տպարան՝ «Սահակ-Մեևրոպ»:

«Լպուտ»: Երգիծաթերթ: Կահիրե, 1930 թ.: Արտոնատեր-խմբագիր՝ Վարդան Զազարյան, ըստ Վ. Զարգարյանի՝ նաև Ալ. Սարուխան:

*«Ալպում»: Պատկերազարդ տարեգիրք, Կահիրե, 1932 թ.: Մավալը՝ 22 գեղատիպ էջ (48×33 սմ): Հրատարակիչ՝ Գրիգոր Գալֆա:

«Աշխատանքի կոչ»: Հայ ժողովրդային միության ձայնը, Կահիրե, 1932 թ.: Մավալը՝ 16 էջ, Տպարան՝ «Սահակ-Մեևրոպ»:

*«Զերլին»: Ազգային և քաղաքական, երգիծական շաբաթաթերթ: Կահիրե, 1931—1933 թթ.: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Երվ. Մօրլյան: «Սավանակ» երգիծաթերթի տարբերակն է: Մավալը՝ 8 էջ (30×22 սմ): Տպարան՝ «Ոսկետառ»:

*«Հայ դպրոց»: Հրատարակություն Հայ ուսուցչական միության, Կահիրե: Հիմնադրվել է 1933 թ. Մինչև 1935 թ. լույս են տեսել առաջին հատորի 10 սրակները: Խմբագրի անունը չի նշված, խմբագրվել է հավանաբար Հայ ուսուցչական միության վարչության կողմից: Մավալը՝ 48 էջ (22×13 սմ): Տպարան՝ «Սահակ-Մեևրոպ»: Մի քանի տարի դադարելուց հետո 1938 թ. վերստին սկսում է լույս տեսնել մեծացրած ծավալով՝ 80 էջ (24×16 սմ): Տպարան՝ Հ. Փափազյանի: Հովհ. Պետրոսյանը վերահրատարակվող «Հայ դպրոցը» թլուրիմացաբար համարել է նոր պարբերական և ներկայացրել առանձին գլխի տակ, մինչդեռ այն հանդիսանում է առաջինի շարունակությունը:

«Զարուհե»: Գրական, գիտական, գեղարվեստական հավաքածու, օրգան հեշակյան երիտասարդական միության, Կահիրե, 1935—1937 թթ., խմբատիրույ՝ Խմբագիրներ՝ Մ. Պալյան, Մ. Պելլերյան և Զարուհի Մազկունի:

անունը չի փոխվել և հրատարակիչները մնացել են նույնը («Իրիսոգրաֆիա», էջ 426, 529):

*«Լույս»։ Պարբերագիրք Հոգեշահ Հոգվածներու, Կահիրե, 1936 թ. Կաղմոզներ՝ Քեղոզր Ե. Տաղլյան և Կիրակոս Է. Քումայան։ Նյութերի կեսը տպագրվում էր հայատառ ֆուրբերին։ Մավալը՝ 20 էջ (20×14 սմ)։ Տպարան՝ «Սահակ-Մեսրոպ»։

*«Համազգային տարեգիրք»։ Հրատարակություն Համազգային ընկերության։ Կաղմոզ՝ Գ. Մխիթարյան, Կահիրե, 1936—1938 թթ.։ Մավալը՝ 351 էջ (24×17 սմ)։ Տրպարան՝ «Սահակ-Մեսրոպ»։

*«Ազատ միտք»։ Եւրասիական ընդարական, գիտական, տնտեսական, Կահիրե, 1936—1937 թթ.։ Խմբագրապետ՝ Ա. Ալյոտյան, արտոնատեր՝ Ա. Հերյան։ 11-րդ համարից արտոնատեր-խմբագրապետ՝ Ա. Ալյոտյան, իսկ 23-րդ համարից խմբագրապետներ՝ Ղ. Սարգսյան և Ա. Ալյոտյան։ Լույս է տեսել ընդամենը 52 համար, առաջինը՝ 1936 թ. օգոստոսի 15-ին, վերջինը՝ 1937 թ. օգոստոսի 7-ին։ Մավալը՝ 8 էջ (40×27 սմ)։ Տպարան՝ «Սահակ-Մեսրոպ»։ Վերջին համարի առաջնորդողում ասված է, որ «Ազատ միտքը» չի եղել «ոչ մեկ կուսակցության և ոչ մեկ միության բերանը»⁶¹։

*«Ամենուն գիրք»։ Կրոնարարական ժողովածու, Ալեքսանդրիա, 1937 թ.։ Խմբագիրն անհայտ է։ Մավալը՝ 16 էջ (22×16 սմ)։ Տպարան՝ Ա. Ստեփանյանի։ Լույս էր տեսնում պրակ առ պրակ։ Առաջին պրակի առաջնորդողում ասված է, որ հրատարակության նպատակն է՝ հայ երիտասարդությունը դաստիարակել ազգային-քրիստոնեական ոգով։

*«Արմավենի տարեգիրք»։ Հրատարակություն Գալուստյան ազգային վարժարանի շրջանավարտից միության, Կահիրե, 1938 թ.։ Լույս է տեսել միայն մեկ համար։ Մավալը՝ 240 էջ (24×19 սմ)։ Տպարանն ու խմբագիրն անհայտ են։

*«Գրասերի առաջնորդ»։ Հրատարակության մտավորական սպասարկությանց գրասենյակի, Կահիրե։ Հրատարակվում էր տետր առ տետր։ Ըստ հայտարարության պետք է լույս տեսներ «ամիսը մեկ անգամ», սակայն առաջին տետրը լույս է տեսել 1938 թ. գեկտեմբերին, իսկ երկրորդը՝ 1939 թ. մարտին։ Մավալը՝ 16 էջ (22×15 սմ)։ Տրպարան՝ «Սեան»։ Բաժանվում էր ձրի։ «Գրասերի առաջնորդի» նպատակն էր. «Ընթերցասիրության նպաստել տալով հետաքրքրական ծանոթություններ, տեսություններ և նույնիսկ գեղեցիկ հատվածներ մեր զրականութենեն, ինչպես նաև ծանոթացնել նոր հրատարակվող հայերեն գրքերու, պարբերականներու և լրագրներու բովանդակությունները, և հայ մտավոր արտադրությանց մասին զազափար տալ»⁶²։

*«Բանաստեղծիկն ձայնը»։ Պարբերական մտածմանց, բնագիտության և գրականության, Կահիրե, 1938 թ.։ Խմբագիր՝ Արշամ Տատրյան։ Մավալը՝ 32 էջ (24×17 սմ)։ Տպարան՝ «Սահակ-Մեսրոպ»։ Լույս է տեսել միայն մեկ համար։

*«Գիր և առվեստ»։ Կիսամյա պարբերամթերթ, պատկերազարդ, Կահիրե, 1938 թ.։ Խմբագիր՝ Ք. Կոստանզյան, հրատարակիչ՝ Գ. Գալֆա։

*«Հազար ու մեկ գիտելիքներ»։ Պարբերական ժողովածու, Կահիրե, 1938—1939 թթ.։ Հրատարակիչ՝ Է. Կոնսուլյան։

*«Դալարիք»։ Տեղեկատու Ալեքսանդրիո ազգային վարժարանաց, պատկերազարդ ամսագիր, Ալեքսանդրիա, 1939 թ.։ Տպարան՝ Ա. Գասապյանի։

⁶¹ «Ազատ միտք», 7 օգոստոսի 1937։

⁶² «Գրասերի առաջնորդ», 1938, № 1, էջ 16։

«Ավետարանի ծայն»: Ալեքսանդրիա, 1939—1949 թթ.:

*«Հայաճամար եփպոսոսի և Սուղանի»: Տարեգիրք, Կահիրե, 1939 թ.: Հավաքեց և դասավորեց Մ. Քաշճյան: Մավալը՝ 195 էջ (15×20 սմ): Տպարան՝ «Սահակ Մեսրոպ»: Լույս է տեսել միայն մեկ համար:

*«Ջարրոնք»: Գիրք-հիշատակարան նախկին որբերու, Կահիրե, 1939—1940 թթ.: Հրատարակիչ՝ Դավիթ Շահլամյան: Հրատարակվում էր պրակ առ պրակ: 1939 թ. լույս են տեսել 1—4, իսկ 1940 թ.՝ 5—10 պրակները: Մավալը՝ 16 էջ (17×25 սմ): Տըպարան՝ «Հարեթ»:

*«Շողակար»: Հրատարակություն Կահիրեի Հայ ուսանողական միության: Հրատարակվում էր պրակ առ պրակ, հիմնականում հայերեն և մասամբ ֆրանսերեն լեզվով: Խմբագիրն անհայտ է: Մավալը՝ 16 էջ (22×15 սմ): Տպարան՝ «Սահակ-Մեսրոպ»: Պրակները թվական չեն կրում: Ամենայն հավանականությամբ լույս է տեսել 1939—1940 թթ.:

«Շարժում»: Հրատարակություն Հայ ուսանողական միության, Կահիրե, 1941 թ.: Խմբագիրն անհայտ է:

*«Էջեր հայ գրականության»: Հրատարակություն հայ գրքի բարեկամներու ընկերակցության, Կահիրե, 1942—1943 թթ.: Խմբագիրն անհայտ է: Հրատարակվում էր պրակ առ պրակ: Մավալը՝ 32 էջ (13×20 սմ): Տպարան՝ «Նեղոս»:

*«Կյանք և զիր»: Գիրք-հիշատակարան հայ երիտասարդության, Կահիրե, 1944—1947 թթ.: Հրատարակիչ՝ Դավիթ Շահլամյան: Հրատարակվում էր պրակ առ պրակ: Մավալը՝ 24 էջ (25×18 սմ): Տպագրվում էր սկզբում «Նուպար», ապա՝ «Նոր աստղ» տպարանում: 1944—1945 թթ. լույս են տեսել 1—12, 1946—1947 թթ.՝ 1—8 պրակները: 1948 թ. «Կյանք և զիր» վերածվել է տարեգրքի: Հրատարակիչներ՝ Ա. Այվոյանյան և Դ. Շահլամյան, կազմող՝ Հ. Ժամկոչյան: Մավալը՝ 162 էջ (24×17 սմ): Տպարան՝ «Նոր աստղ»:

«Նշխատանք»: Գրական հանդես, խմբագիրներ՝ Խ. Հովհաննեսյան և Մ. Պեյլերյան: Հրատարակություն՝ Հայկական ընթերցասրահի, Կահիրե, 1944—1946 թթ.: Տպարան՝ «Նուպար»:

*«Տեղեկատու պրակ Գալուստյան շրջանավարտից միության»: Կահիրե, 1945 թ. և հաջորդ տարիներ: Խմբագիրն անհայտ է: Մավալը՝ 16 էջ (21×14 սմ): Տպարան՝ «Նուպար»:

*«Տեղեկատվություն հայ ազգային խորհրդի Ալեքսանդրիոն»: Հրատարակություն Եգիպտոսի հայ ազգային խորհրդի, Ալեքսանդրիա, 1946 թ.: Ստորագրում էին Ս. Շահպաղը և Ալ. Սարուխանը: Մավալը՝ 24 էջ (20×27 սմ): Տպարան՝ Ա. Ստեփանյանի:

*«Հուսարբեր»: Գրական, գեղարվեստական և դիտական բաժին «Հուսարբեր» օրաթերթի, Կահիրե, 1944—1954 թթ.: Արտոնատեր՝ Օ. Մաճառյան: Մավալը՝ 24 էջ (27×18 սմ): Տպարան՝ «Հուսարբեր»:

«Տեղեկատու պրակ եգիպտահայ ներգաղթյունների միության»: Կահիրե, 1947 թ.:

*«Ջանակիր»: «Շարաթաթերթ ավանդապահ, համադրական և բնաշրջական հոռոգի մության քաղաքական, գրական և ընկերային», Կահիրե: Արտոնատեր-խմբագիր՝ Հայկ Ժամկոչյան, գրական խմբագիր՝ Արշամ Տատրյան: Առաջին համարը լույս է տեսել 1948 թ. մայիսի 5-ին: Առաջին տարեշրջանը փակվել է 1949 թվականի հուլիսի 18-ին,

52-ի վերաբերյալ 24 համարով, երկրորդ տարեշրջանը՝ 1950 թվականի նոյեմբերի 20-ին՝ 14 համարով: Մինչև 1954 թ. հունվարի 15-ը լույս են տեսել եւս 17 համարներ: Մավալը՝ 8 էջ (25×30 սմ): Այնուհետև, «Ջահակիրը» վերածվել է ամսաթերթի: Արտոնատերը նույնն է: Պատասխանատու տնօրեն և խմբագիր՝ Հրանտ Տատրյան: Մավալը՝ 8 էջ (29×22 սմ): Հրատարակվում էր զգալի հապաղումներով: Տպագրվում էր սկզբում «Յուպար», այսպէ՛ «Արդելուհի» և վերջում՝ «Սահակ-Մեսրոպ» տպարանում: Մի քանի տարի զաղարկուց հետո «Ջահակիրը» նորից սկսեց լույս տեսնել որպէս շաբաթաթերթ և շարունակվում է մինչև այսօր: Խմբագիր՝ Սարգիս Պալայան, արտոնատեր՝ Արդա Սերոբյան:

«Բաւի լուր»: Գիրք հոգեշահ հոգվածներու, Ալեքսանդրիա, 1948—1950 թթ.:

«Անդաւստան հայ մտի»: Պարբերաթերթ, Կահիրե, 1943 թ.:

«Նոր իտիլա»: Երգիծաթերթ, Կահիրե, 1949 թ.: Խմբագիր՝ Գ. Կարինյան (Հայկ Ժամկոչյան):

«Նոյլան աղավնի»: Պարբերագիրք, հայ-մարզն ու իր մշակույթը, Կահիրե, 1950—1951 թթ.։ Հրատարակիչ՝ Արշամ Տատրյան: Լույս են տեսել 1—3 համարները: Մավալը՝ 80 էջ (24×17 սմ): Տպարան՝ «Ոստան»:

«Բանն Աստուծոյ»: Պարբերաթերթ, Կահիրե, 1950 թ.: Խմբագիր՝ Արա Սեհնբյան: Եգիպտահայերը ստեղծել են նաև մի շարք հայատառ թուրքերեն, թուրքերեն, անգլիերեն, ֆրանսերեն պարբերականներ:

«Մամակ»: Հայատառ թուրքերեն լրագիր, Կահիրե, 1898 թ.: Խմբագիր՝ Հովհ. Հ. Պալըզճյան⁶³, ն. Գասպարյանն այն համարում է հայերեն լեզվով հրատարակություն⁶⁴, մինչդեռ «Մամակը» եղել է «տաճկարարտ», ինչպես նշված է 1898 թվակիր արխիվային մի վավերագրում⁶⁵: Երբ էլ հիմնադրվել «Մամակը»: Այդ հարցին բավական պարզ պատասխան է տալիս արխիվային մի ուրիշ վավերագիր (1898 մարտի 22 թվակիր), որտեղ ասված է. «...լրագիրն...ցարդ 2 թիվ ելած է»⁶⁶: Մինչև նույն թվականի մայիսի 26-ը «Մամակից» լույս էր տեսել 25 համար⁶⁷: Կարևոր է հետևյալն, որ «Մամակը» հիմնադրվել է 1898 թվականի մարտի կեսերին և եղել է հավանաբար եոթյա լրագիր:

«Politique Morale»: Հանդես, Կահիրե, 1867—1868 թթ.: Խմբագիր՝ Շառլ Անջալյան:

«The Egyptian Grafic»: Կահիրե, 1902 թ.: Խմբագիր՝ Տիրան Քելեկյան, հրատարակիչ՝ Գ. Գալֆայան:

«Յենի Ֆիհր»: Թուրքերեն լեզվով ամսագիր, Կահիրե, 1903 կամ 1904 թթ.: Խմբագիր՝ Տիրան Քելեկյան: Բաժանվում էր ձրի:

«La Justice»: Կահիրե, 1908 թ.: Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Անն Յեհմի:

«The Cairo Weekly»: Կահիրե, 1905 թ.: Խմբագիր՝ Տիրան Քելեկյան, հրատարակիչ՝ Գ. Գալֆայան:

«The Sphinx»: Կահիրե, 1913 թ.: Խմբագիր՝ Ալեքսանդր Պելկիրջյան:

* «La Caravane»: Երգիծական շաբաթաթերթ ֆրանսերեն լեզվով, Կահիրե, 1938 թ.: Արտոնատեր-խմբագիր՝ Ալ. Սարուխան:

63 Տե՛ս Ա. Հ. Դարուաշյան, նյութեր եգիպտոսի հայոց պատմության, էջ 57:

64 Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961 թ., № 3—4, էջ 327:

65 Տե՛ս ԳԱՍՔ արխիվ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ., ր. 12, վ. 9435:

66 նույն տեղում, վ. 9434:

67 Տե՛ս նույն տեղում, վ. 9441:

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅԱՆԿ

1. Մարտիգմի կլասիկներ

- Կ. Մարքս, *Կապիտալ*, հ. 3, *Երևան, 1949*;
 К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, изд. 2. т. 9.
 Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 22, *Երևան, 1951*;
 Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հ. 31, *Երևան, 1952*;

2. Արխիվային ֆոնդեր

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, արխիվային բաժին, Իզմիրլյանի ֆոնդ, թղթապղանակ № 10 (վավերագիր 19, 23, 129, 132, 133), 11 (վ. 177), 12 (վ. 315, 316, 323, 325, 334), 13 (վ. 385, 395), 14 (վ. 429, 432, 450, 566): Ա. Ալպոյաճյանի ֆոնդ, թղթ. № 6 (վ. 13⁵), 11 (վ. 27³, «Հայ դպրոցի պատմություն» ձեռագիր աշխատությունը), 14 (վ. 31⁴), 15 (վ. 31¹): «Զանազան հեղինակների» ֆոնդ, թղթ. № 68բ (վ. 149):

ՀՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆոնդ № 56, ցուցակ 4, դործ 219, ֆոնդ № 57, ցուցակ 2, դործ 68, 680, 683, 703, 713, 1267, 1299, 1315, 1359, 1403: Ֆոնդ Գերագույն հոգևոր խորհուրդ էջմիածնի, Եզրպտահայ թեմ. «Տեղեկագիր ի մասին եզրպտահայոց հաստատությանց» (1924 թ.), «Տեղեկագիր քաղաքական ժողովուրդական շրջանին» (1934—1937 թթ.), «Տեղեկագիր Կահիրեի ազգային առաջնորդարանին» (1944 թ.), և. Հովհաննիսյանի նամակ-տեղեկագիրը (1948 թ.):

ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվային բաժին: Թորոս Ազատյանի ֆոնդ, բաժին № 8 (վ. 2832, 3684, 3686, 4976, 4977, 4989, 4990, 4991, 5007, 5721, 5732), 11 (վ. 89, 90), 12 (վ. 1139, 1140, 1151, 1165, 1176, 1164, 1166, 5486, 5496, 5547, 5578, 5556, 5746, 5747, 5751, 5756, 5772, 6082, 6090, 9407, 9408, 9412, 9413, 9419, 9420, 9432, 9434, 9439, 9441, 9443, 9444, 9445, 9451, 9463, 9468, 9477, 9483, 9486): Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, բաժին № 1 (վ. 1593, 2239), 2 (վ. 2806), 3 (վ. 86, 82): Ա. Սաֆրաստյանի ֆոնդ, դործ 227: Ա. Ալպոյաճյանի ֆոնդ, «Տպագրության արվեստ և հայր» ձեռագիր աշխատությունը: Թատերական բաժին, Գ. Լեոնյանի անտիպ նյութերը, և. Սանթալյանի, Ա. Քեսեջյանի, Ղ. Սարգսյանի և Ժ. Արիստակյան-Պոլյակինայի ձեռագիր հուշերը եզրպտահայ թատրոնի մասին:

ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Հ. Աճառյանի «Հայ գաղթականության պատմություն» ձեռագիր աշխատությունը:

3. Հրապարակված աղբյուրներ և գրականություն

ա) Հ ա յ Ե ր և ն

- Աբու Սահլ, Պատմություն Եկեղեցեաց և վանօրեից Եղիպտոսի, Թարգմ. Ղ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1895:
- Աբրահամյան Աշ. Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա և Բ, Երևան, 1964, 1967:
- Ազոց Ս. Գ., Աշխարհագրություն շորից մասանց աշխարհի, Ափրիկէ, մասն երրորդ, Վենետիկ, 1802:
- «Ազգային սահմանադրություն հայոց», Կ. Պոլիս, 1863:
- Ալպոյանյան Ա., «Եղիպտահայ գաղութի ծագումը» («Ամենուն տարեցույցը», Բեռլին, 1923):
- Ալպոյանյան Ա., «Ի՞նչ կրսեն հին թուղթերը» («Եղիպտահայ տարեցույց», Աղևսանդրիա, 1925):
- Ալպոյանյան Ա., «Հայ-կաթոլիկ եկեղեցական կազմակերպությունը Ի Կահիրե» («Եղիպտահայ տարեցույց», Աղևսանդրիա, 1926):
- Ալպոյանյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիո, հ. 2. Կահիրէ, 1937:
- Ալպոյանյան Ա., Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Կահիրէ, 1940:
- Ալպոյանյան Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, հ. 1 և 2, Կահիրէ, 1941, 1955:
- Ալպոյանյան Ա., Պատմություն Եվզոկիո հայոց, Կահիրէ, 1952:
- Ալպոյանյան Ա., Արարական Միացյալ Հանրապետության Եղիպտոսի նահանգը և հայերը, Կահիրէ, 1960:
- Ալպոյանյան Ա., Պատմություն Մայաթիո Հայոց, Բեյրութ, 1961:
- Աղազարմ Ն. Մ., Եկեղեցապատկան կալվածները և Կահիրէի միթինկը, Կահիրէ, 1903:
- Աղազարմ Ն. Մ., Նոթեր Եղիպտոսի հայ գաղութին վրա, Կահիրէ, 1911:
- Աղազարմ Ն. Մ., «Կարապետ Գալուստի կտակը» («Եղիպտահայ տարեցույց», Աղևսանդրիա, 1926):
- Աղազարյան Մ., Սիսի վերջին աթոռակալը և իր մեղադարտ դավառականը, Բեյրութ, 1926:
- «Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարկան երկրների մասին» (Թարգմ. Հ. Թ. Նալբանդյան), Երևան, 1965:
- Արշարունի Վ., Մեր դպրոցները գաղութներուն մեջ, Աղևսանդրիա, 1929:
- Ա. Բ. Շ., «Հայ հատվածներ», նամակ Եղիպտոսից («Մուրճ», Թիֆլիս, 1905, № 5):
- Բարազյան Է., Ինքնակենսագրություն և հուշեր (ազգային գործերու կապակցությամբ), Կահիրէ, 1960:
- «Բյուզանդական աղբյուրներ. Պրոկոպիոս Կեսարացի» (Թարգմանություն Հրաչ Բարթեկյանի), Երևան, 1967:
- Գարամանյան Ա., «Հայ աարըր Եղիպտոսի պետական, տնտեսական և առևտրական ասպարեզներուն մեջ», («Եղիպտահայ տարեցույց», Կահիրէ, 1914):
- Գարբիելյան Հ., Ժամանակակից սփյուռքահայ բուրժուական ռեակցիոն փիլիսոփայությունը, Երևան, 1960:
- Գալֆայան Ամբ., Համառոտություն ժամանակակից պատմության, Վենետիկ, 1851:
- Գասպարյան Ս., Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Երևան, 1962:

- Կարեգին (Հովսեփյանց) կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ, «Թէոզորոս գրիչ և նկարիչ» («Կեանք և գիր» տարեգիրք, Կահիրէ, 1948):
- Կարեգին (Հովսեփյանց) կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ, Հիշատակարան ձեռագրաց, Ան-
թիլա, 1951:
- Կարաաշյան Ա. Հ., Նյութեր եզրպտոսի հայոց պատմության համար. Պատմություն
եզրպտոսի եկեղեցիներու և գերեզմանատուններու, Կահիրէ, 1943:
- Կարունի, «Եզրպտոսի գաղութը» («Մատակոչ», Երևան, 1928, № 133):
- Կյուզալյան Կ., «Պատմություն հայ կրթական և հրատարակչական Համազգային ըն-
կերության» («Համազգայինի և Նշան Փայանձյան ձեռարանի ջրանհիսգածակը
1929—1954», Պեյրով, 1954):
- Կուչակյան Թ., Եզրպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները և պատմություն շինության
ս. Գրիգոր Լուսավորիչ նորաշեն եկեղեցվո, Կահիրէ, 1927:
- Կուրյան Խ. Ա., Հայ բողոքականությունը եզրպտոսի, որպէս հասարակություն և եկեղեցի,
Կահիրէ, 1936:
- Կալիբրյան Ս., Պատմական տեսություն եզրպտոսի հայ կաթողիկէ եկեղեցվոյ, Կահիրէ,
1913:
- Կարբինյան Արտակ, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Փարիզ, 1947:
- Կարդելի Հովն., Ժամանակագրութիւն հայոց, ս. Պետերբուրգ, 1891:
- Կիմաճյան Հ. Մ., Շիբբ մանունը ի Միջերկրականէ, Կ. Պոլիս, 1877:
- Եւսմյան Հ., «Հայերը եզրպտոսի մէջ» («Եզրպտոսի հայ տարեցույց», Կահիրէ, 1916):
- Եւվանդ Հ., Պարզ խոսքեր հայ ժողովուրդին, Կահիրէ, 1933:
- Եւվանդ Հ., Ռամկավար ազատական կուսակցությունը, իր այսօրը և վաղը, Բոստոն,
1947:
- Զարգաշյան Վ., Հիշատակարան տարեգիրք, Կահիրէ, 1941, 1942:
- Զարգաշյան Վ., «Հայ լրագրությունը եզրպտոսի մէջ 1865—1932 թթ.». («Արև», 26
մարտի 1932):
- «Զեկուցում Պողոսյան ազգ. երկսեռ վարժարանի Աղերսանդրիոյ, 1923—1924 տարվա
գործունեության», Կահիրէ, 1924:
- «Զեկուցում Պողոսյան ազգ. երկսեռ վարժարանի Աղերսանդրիոյ, 1924—1925 տարվա
գործունեության», Կահիրէ, 1925:
- «Զեկուցում Պողոսյան ազգ. երկսեռ վարժարանի Աղերսանդրիոյ, 1925—1926 տարվա
գործունեության», Կահիրէ, 1926:
- Էփրիկեան Ս. Վ., «Աղերսանդրիոյ հայերը» («Գեղունի», 1902, № 3):
- «Ընդհանուր կանոնադիր հայ կրթական և հրատարակչական Համազգային ընկերության»,
Կահիրէ, 1928:
- Թերզիպաշյան Ա., Նուպար, Կահիրէ, 1939:
- Թորոսյան Ա., Հիշատակարան (Նուպար փաշայի արձանի բացման առթիվ), Կահիրէ,
1904:
- Քոփուզյան Հ. Խ., «Հայ-եզրպտական կայեր» («Սովետական Հայաստան», 1959, № 11):
- Քոփուզյան Հ. Խ., «Եզրպտոսի պարբերական մամուլի մասին», («Պատմա-բանա-
սիրական հանդես», Երևան, 1966, № 4):
- Քոփուզյան Հ. Խ., Հայերի մասնակցությունը Սիրիայի և Լիբանանի ազգային-ազատա-
գրական շարժումներին 1925—1958 թթ., Երևան, 1968:

- Բուխուզյան Ն. Խ., «Եզիպտահայ գաղթօջախները XIV—XVIII դդ.» (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972):
- «ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետ Կամախեցուց կամ Գարանաղցուց», Երուսաղեմ, 1915:
- Լազյան Գ., Հայաստանը և հայ դատը, Կահիրէ, 1946:
- Խարանասյան Ն., Հայոց թիվը, Բոստոն, 1965:
- Խանդավուր Ս., «Եզիպտահայ ավետարանական հասարակությունը», (Եզիպտահայ տարեցույց», Կահիրէ, 1916):
- Խաչիկյան Լ. Ս., Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, Երևան, 1955:
- Խախիսյան Ա., Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Ալեք, 1930:
- Խուրշուդյան Լ., Սիյուրահայ կուսակցությունները ժամանակակից Հոսպոսի, Երևան, 1964:
- «Մրազիր հնչակյան կուսակցության», Լոնդոն, 1897:
- «Մրազիր վերակազմված Հնչակյան (ազգայնական-ազատական) կուսակցության, Բոստոն, 1919:
- «Մրազիր Հ. Հ. դաշնակցության», Թիֆլիս, 1917:
- «Մրազիր ազգային ուսմկավար կուսակցության», Բոստոն, 1919:
- Կիստուր Ա., Հայ ազատագրության ճանապարհին, Պեյրուս, 1949:
- Կիստուր Ա., Հուշեր և փուշեր, Պեյրուս, 1956:
- Կիրակոսյան Ջ., Հակոբյան Հ., Գաշնակները իմպերիալիզմի գործակալներն են Մեր-ձավոր Արևելքի երկրներում, Երևան, 1960:
- Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1967:
- Հակոբյան Հ., Գաշնակցությունը կլտանդե դադուսը, Կահիրէ, 1948:
- «Հայ ազգային խորհուրդ Ազերսանդրիոյ», Ազերսանդրիա, 1946:
- «Հայ դատը», Հայկպ, 1947:
- «ՀԲԸ միության ոսկեմատան, 1906—1933», Կահիրէ, 1933:
- «ՀԲԸ միություն, 1933—1958», Եզիպտոսի շրջան, Ազերսանդրիոյ մասնաճյուղի ար-ձախված հոբելյան, 1958:
- «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը», զծեր Հ. Հ. դաշնակցության կեանքեն», Պուր-րեշ, 1930:
- «Հայ պարբերական մամուլի պատմությունից», Երևան, 1963:
- «Հայ սահմանադիր ուսմկավար կուսակցությունը», Թիֆլիս, 1912:
- Հանգույց Ն., Մտածումներ Հ. Հ. դաշնակցության մասին, Փարիզ, 1930:
- Հովհաննիսյան Աշոտ, Գաշնակցությունը և պատերազմը, Երևան, 1924:
- Հովհաննիսյան Աշոտ, Գաղութահայ խնդիրներ, Երևան, 1925:
- Հովհաննեսյան Ա. Տ., ժամանակագրական պատմություն Ս. Երուսաղեմի, հատոր 2, Երուսաղեմ, 1890:
- «Հուշարձան Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության հազար հինգհարյուրամյակի», Երուսաղեմ, 1938:
- Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 2, մասն Ա. Երևան, 1957:

- Մասրաֆ Բ., «Հայ կաթողիկէ հասարակութիւնը եզրիպտոսի մեջ» («Եզրիպտահայ տարե-
ցույց», Կահիրէ, 1914):
- Մատրեոս Ունհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:
- Մաւրունի Ալ. (Մյասնիկյան Ա.), Կուսակցութիւնները զազմութեան մեջ, Թիֆլիս,
1924:
- Միր-Նոն, «Հայ գաղթականութիւնը (եզրիպտոսում)» («Անահիտ», Փարիզ, 1899, № 7):
- Մկրտչյան Մ., Հայ ժողովրդական պանդիտութեան երգեր, Երևան, 1961:
- Մ (Րմբեան) Հ. Գ., Թուրքահայոց հին վաճառականութիւնը և վաճառականը, Կ. Պո-
լիս, 1908:
- Մսրլյան Գ., Ականավոր հայեր եզրիպտոսի մեջ, Կահիրէ, 1947:
- Նարեանցի Մ., «Ռամկավար կուսակցութեան կազմութեան պարագաները» («Եզրիպտա-
հայ տարեցույց», Աղեքսանդրիա, 1924):
- Նալբանդյան Հ., Հայ քաղաքական մտքի ուղղութիւնը երկկ և աչտոր, Կահիրէ, 1923:
- Նալբանդյան Հ., «Պատր ալ-Ջամալի» («Արև», 27 և 28 մայիսի 1931):
- Նալբանդյան Հ., «Հայեր, որոնք կառավարած են եզրիպտոսը», («Արև» 2 սեպտեմբերի
1931 և հաջորդ համարներ):
- Նալբանդյան Հ., «Մուրատ պելի մասին» («Արև», 2 հոկտեմբերի 1931):
- Նալբանդյան Հ., «Ծիովանի Բողաբի, հայազգի անձնական բժիշկ Մոհամմեդ Ալի փա-
շալի» («Արև», 1 հոկտեմբերի 1932):
- Նալբանդյան Հ., «Ազա Կարապետ Գալուստ» («Արմավենի» տարեգիրք, 1937—1938):
- Նալբանդյան Հ., «Աղեքսանդրիոյ Պողոսյան ազգային վարժարանը», («Արմավենի»
տարեգիրք, 1937—1938):
- Նավասարդյան Վ., Գաշնակցութեան անկիրը, Կահիրէ, 1924:
- Նավասարդյան Վ., Գաշնակցութեան քաղաքական ուղին, Կահիրէ, 1925:
- Նավասարդյան Վ., Նեղուցները, Կահիրէ, 1947:
- Նավասարդյան Վ., Բոլշևիզմը և դաշնակցութիւնը, Կահիրէ, 1949:
- Նուպարյան Մ., Նուպարյան և Շահնաղարյան զիշեթօթիկ վարժարանը, Կ. Պոլիս, 1872:
- Շահպազ Ս., Եզրիպտական ազգութեան նոր օրերը, Աղեքսանդրիա, 1929:
- Շադլյան Ա., «Եզրիպտահայ» («Մուրճ», Թիֆլիս, 1904, № 9):
- «Ոսկեմատչան-Հիշատակարան (1902—1952) Տիգրան Երկամ հայ մշակութային միու-
թեան», Աղեքսանդրիա, 1952:
- «Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցութեան», հատոր Ա և Բ, Պեյրութ, 1962, 1963:
- Պալյան Կ., Եզրիպտոս և արաբական ճարտարապետութիւնը, Կահիրէ, 1914:
- Պալյան Ա., «Եզրիպտահայ լրագրութիւնը» («Եզրիպտահայ տարեցույց», Կահիրէ, 1914):
- Պետրոսյան Մ., «Հարյուրամյակ մը ազգային կրթութեան Կահիրէի մեջ» («Արմավենի»
տարեգիրք, 1937—1938):
- Պերբրան Է., Նուպար փաշա 1825—1899, Բարզմ. Մ. Նուպարյան, Կ. Պոլիս, 1910:
- «Պերճապալձառ Յազուպ Արթին փաշա Չրաքյան» («Բազմավեպ», 1919, № 2):
- Պէլպէլյան Ա., Պատմութիւն հայոց, Կոստանդնուպոլիս, 1871:
- Պոտուրյան Մ., «Եզրիպտահայ լրագրութեան քառասունամյայ պատմութիւնը, 1865—1905»
(«Բազմավեպ», 1907, № 2):
- «Պողոս պել Յուսուֆյան» («Բազմավեպ», 1844, № 6):
- Պողոսյան Մ., Թուրքահայ սպայի մը օրագրի (պատերազմի և զինազարի հուշեր
կիրանանի, Պաղեստինի և Եզրիպտոսի 1916—1919), Փարիզ, 1947:

- Սավալանյանց Հ. Թ. Ս., Պատմություն Երուսաղեմի, հատոր 2, Երուսաղեմ, 1931:
- Սափրիշյան Ս., Երկամյա պանտիստություն ի Հապեշտան, Երուսաղեմ, 1871:
- Սեբոբյան Մ., Մեր պայքարը հայ ազատագրության ուղիով, Կահիրե, 1948:
- Սեբոբյան Մ., Հայաստանի անկախության առթիվ, Կահիրե, 1950:
- «Սիմեոն դպրի լեհացույ ուղեգրություն, տարեգրություն և լիշատականօր», Վիեննա, 1936:
- Սիմոնյան Հ., Սփյուռքահայությունը սոցիալ-քաղաքական պայքարի ուղիներում, Երևան, 1968:
- Սուֆյան Հ., Եզրիպտոսի հայ մեմուրները ու իշխանները Ֆաթիմյան շրջանին, Կահիրե, 1928:
- Սվազյան Գ., Հայրենիքիս հետ, Երևան, 1964:
- Ստեփանյան Գ., Արփիար Արփիարյան, Երևան, 1955:
- Ստեփանյան Գ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատոր 1 և 2, Երևան, 1962, 1969:
- «Վան վանօրէից, որ ի ս. քաղաքն Երուսաղեմ», Վենետիկ, 1895:
- Վարսեղյան Մ., Հ. Հ. Դաշնակցության պատմություն, հատոր 1 և 2, Փարիզ, 1932, Կահիրե, 1950:
- Վարդապետյան Ա., Հայաստանի օգնության կոմիտե, Երևան, 1966:
- Վրացյան Ա., Կեանքի ուղիներով (ղեկեր, դեմքեր, աչքումներ), Կահիրե, 1955:
- Տաշյան Հ., Ակնարկ մը հայ հնագրության վրայ, Վիեննա, 1896:
- Տամատյան Մ., Ռամկավարություն, Աղեքսանդրիա, 1910:
- Տեմիրճյան Ե., «Հայ զեղարուեստը և արուեստագետները Եզրիպտոսի մեջ» («Եզրիպտահայ տարեցույց», Կահիրե, 1914):
- Տոնիկեան Ս., Թէ հայը ինչո՞ւ չի հաջողիր քաղաքական գետնի վրա, Կահիրե, 1935:
- Բաֆֆի, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1959:
- Օհանյան Բ., «Սրորը Եզրիպտահայոց մեջ» («Եզրիպտահայ տարեցույց», Կահիրե, 1916):
- Օրագյան Ա., «Հայ ճարտարագետներ Եզրիպտոսի մեջ, Ֆաթիմյան շրջան» («Կեանք և գիր» տարեգիրք, Կահիրե, 1948):
- Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հատոր Բ և Գ, Կ. Պոլիս, 1914, Պեյրուս, 1961:
- Օսյան Ե., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1962:
- «Օրենք և կանոնք ազգային առաջնորդարանի հայոց լեզրիպտոս», Կահիրե, 1930:
- Ал-Джабарту Абд Ар-Рахман, Египет в период экспедиции Бонапарта (1798—1801), М., 1962.
- Ал-Джабарту Абд Ар-Рахман, Египет под властью Мухаммада Али (1806—1821), М., 1963.
- Беллев И. П., Примаков Е. М. Египет: время президента Насера, М., 1974.
- Ватоллина Л. Н. Современный Египет, М., 1949.
- Кильберг Х. Восстание Араби-паши в Египте (Антибританское национально-освободительное движение в Египте 1879—1882), М., 1937.
- Кильберг Х. Египет в борьбе за независимость. Антиимпериалистическое национально-освободительное движение 1918—1924, Л., 1950.
- Курегелашвили Ш. Революция 1952 г. и крах британского господства в Египте, М., 1966.
- Левин Э. И. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте, М., 1972.

- Луцкий В. Б. Англия и Египет, М., 1947.
 Луцкий В. Б. Новая история арабских стран, М., 1966.
 «Новейшая история арабских стран (1917—1966)», М., 1968.
 Ротштейн Ф. А. Захват и закабаление Египта, М., 1959.
 Сейранян Б. Г. Египет в борьбе за независимость 1945—1952, М., 1970.
 Топузян О. Х. «Армянский торгово-судный капитал Египта в первой половине XIX в.» («Арабские страны», М., 1974).
 Фридман Л. А. Капиталистическое развитие Египта (1882—1939), М., 1963.
 Фридман Л. А. Египет (1882—1952). Социально-экономическая структура деревни, М., 1972.

г) Օ տ ա Ր լ հ դ ու ն հ Ր ո ղ

- Azadian A. Les Eaux d'Egypte, Le Caire, 1930, vol. I.
 Ahmed I. M. The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism, London, 1960.
 André P. J. L'Islame et les Races, Paris, 1922, t. I, II.
 „Annuaire statistique de l'Egypte“, Le Caire, 1912.
 Artine Y. La Propriété Foncière en Egypte, Le Caire, 1883.
 Artine Y. L'Instruction Publique en Egypte, Paris, 1890.
 Artine Y. „Essai sur les causes du rencherissement de la vie matérielle au Caire („Bulletin de l'Institut d'Egypte. Le Caire, 1907, t. V, fasc. II).
 Avédissian O. Peintres et Sculpteurs Arméniens, Le Caire, 1959.
 Berque I. Histoire Sociale d'un village égyptien au 20e Siècle, 1957.
 Bowring J. Report on Egypt and Candia, London, 1840.
 Bréhier L. L'Egypte de 1798 à 1900, Paris, 1900.
 Browne W. G. Travels in Africa, Egypt and Syria, from the year 1792 to 1798, London, 1799.
 Burton R. F. Of a Pilgrimage to Al-Medinah and Meccah, London, 1924, t. I.
 Canard M. „Un Vèzir chrétien à l'Epoque Fatémide. L'Arménien Bahram“ („Annales de l'Institut d'Etudes Orientales de la Faculté des Lettres d'Alger, 1954, №12).
 Canard M. Notes sur les arméniens en Egypte à l'Epoque Fatémide („Annales de l'Institut d'Etudes Orientales de la Faculté des Lettres d'Alger, 1955, №15).
 Cattani R. Le Règne de Mohamed Aly d'après les Archives Russes en Egypte, Roma, 1936, t. III.
 Clot-Bey A. B. Aperçu général sur l'Egypte, Bruxelles, 1840, t. I, II.
 Chafik Ah. L'Egypte Moderne et les influences étrangères, Le Caire, 1931.
 Chahbaz S. „Les Arméniens en Egypte“ („Cahiers d'Alexandrie“, Alexandrie, 1966).
 Cressaty, L'Egypte d'Aujourd'hui, Paris, 1912.
 Cromer, Modern Egypt, London, 1908, vol. I, II.
 Crouchley A. E. The Economic Development of Modern Egypt, London, 1938.

- Crouchley A. E.* „A Century of Economic Development“ („L'Égypte Contemporaine“, Le Caire, 1939, 30e Année).
- Crouchley A. E.* „The Charter of the Bank of Egypt“ („Bulletin de l'Institut d'Égypte, Le Caire, 1939, t. 21).
- Dahan, C. M.* „Recherche sur la nationalité des sujets ottomans établis en Égypte“. („L'Égypte Contemporaine“, Le Caire, 1918, No. 37).
- Deny I.* Sommaire des Archives Turques au Caire, Le Caire, 1930.
- „Documents extraits des Archives Historiques du Ministère de la Guerre de France“. Note sur l'Insurrection du Caire. („Revue d'Égypte“, Le Caire, 1895, t. II).
- „Documents diplomatiques concernant l'Égypte, de Méhémet-Ali jusqu'en 1920“, reunis par l'Association Égyptienne de Paris, Paris, 1920.
- Dodwell H.* The Founder of Modern Egypt. A Study of Mohammed Ali. London, 1931.
- Douin G.* L'Égypte de 1829 à 1830. Correspondance de Consuls de France en Égypte, Rome, 1935.
- Dulaurier M. F.* „Les Arméniens en Autriche, en Russie et en Turquie“ („Revue des deux Mondes“, Paris, 1854).
- El-Grilly.* „The Structure of Modern Industry in Egypt“. („L'Égypte Contemporaine“, Le Caire, 1918, t. 38).
- „L'Égypte Indépendante. Par le Groupe d'Études de l'Islame“, Le Caire 1938, t. F.
- Fahmy M.* La Révolution de l'Industrie en Égypte et ses conséquences sociales. au XIXe siècle, Leiden, 1954.
- Farag M.* Les Négociations Anglo-Égyptiennes de 1950—1951 sur Suez et le Sudan, Genève, 1955.
- „Fédération Égyptienne de l'Industrie“. Annuaire 1949—1958, Caire-Alexandrie, en 6 tomes.
- Forbin M.* le Cte. Voyage dans le Levant en 1817 et en 1818, Paris, 1819.
- Gavillot I. G. A.* Essai sur les droits des européens en Turquie et en Égypte, Paris, 1875.
- Girard M. P. S.* Mémoire sur l'Agriculture, et le Commerce de l'Égypte (Description de l'Égypte... t. 17e), Paris, 1824.
- Hamont T. H.* L'Égypte sous Méhémet-Ali, Paris, 1843, t. I, II.
- Hanotaux G.* Histoire de la Nation Égyptienne, Paris (ահթվակիր), t. VI.
- Heyworth-Dunne I.* An Introduction to the History of Education in Modern Egypt, London (ահթվակիր).
- Hitti Ph. K.* History of the Arabs, London, 1951.
- Holinski B.* Nubar Pasha devant l'histoire, Paris, 1886.
- Hugonnet L.* En Égypte, Paris, 1883.
- Issawi Ch.* Egypt. An Economic and Social Analysis, London, 1946.
- Issawi Ch.* Egypt at Mid-Century, London, 1954.
- Jomard M.* Mémoire sur la population comparée de l'Égypte ancienne et moderne (Description de l'Égypte... t. 19e), Paris, 1829.

- Jomard M.* Description de la Ville et de la Citadelle du Caire. (Description de l'Égypte... t. 18e), Paris, 1829.
- Landes D. S.* Bankers and Pashas, Cambridge, Mass. 1958.
- Laorty-Hadji, G. R. P.*, L'Égypte, Paris, 1856.
- Levi I. G.* „Les débuts de la Législation Sociale en Égypte“ („L'Égypte Contemporaine“, Le Caire, 1934).
- „Livre d'or de la Fédération Égyptienne de l'Industrie“, Le Caire, 1948.
- Madden R. R.* The Turkish Empire, London, 1862.
- Makrizi*, Histoire des Sultans Mamelouks, traduit par M. Quatremère, Paris, 1832, t. 1.
- Makrizi*, Description Topographique et Historique de l'Égypte, traduit par U. Bouriant, Paris, 1895.
- „Mémoire Militaire et Politique sur l'Égypte“. Note remise en 1798 à M. Abancourt. („Revue d'Égypte“, Le Caire, 1896, t. II).
- Mengin M. F.* Histoire de l'Égypte sous le Gouvernement de Mohamed-Ali, Paris, 1823, t. II.
- Mengin M. F.* Histoire sommaire de l'Égypte sous le Gouvernement de Mohammed-Aly, Paris, 1839.
- Merruau P.* L'Égypte Contemporaine (1840—1857), Paris, 1858.
- Muskau P.* Egypt under Mohammed Ali. translated from german by Evans Lioys, London, 1847.
- Ninet I.* Le Commerce européen d'importation en Égypte et le Bazar égyptien, Berne, 1866.
- Paton A. A.* History of the Egyptian Revolution, London, 1863, Vol. I, II.
- Perron B.* „Lettre sur les Ecoles et l'Imprimerie du Païcha d'Égypte“. („Journal Asiatique“, Paris, 1843, t. II).
- P. et H.* L'Égypte sous la domination de Méhémet-Ali, Paris, 1848.
- Raymond A.* „Une Liste des Corporations de métiers au Caire en 1801“. („Arabica“, Paris, 1957, t. IV, fasc. 2).
- Regny E. de.* Statistique de l'Égypte 1870, 1871, 1872, 1873, Alexandrie.
- Reinaud* „De la Gazette Arabe et Turque imprimée en Égypte“ („Journal Asiatique“, Paris, 1831, t. 8).
- „Relations du Royaume d'Égypte, écrites par le P. S. François Paumter“,... qui demeurait dans le dit Royaume des années 1710, 1711 et 1712 („Revue d'Égypte“, Le Caire, 1896, t. III).
- Rivlin H. A.* The Agricultural Policy of Mohamed-Aly, Oxford University, 1953.
- Sabry M.* La Génèse de l'Esprit National Égyptien, Paris, 1924.
- Sabry M.* L'Empire égyptien sous Mohamed-Aly et la Question d'Orient (1811—1849), Paris, 1930.
- Sabry M.* L'Empire égyptien sous Ismail et l'Ingerence Anglo-Française (1863—1879), Paris, 1933.
- Senior N. W.* Conversation and Journals in Egypt and Malta, London, 1882, Vol. I.

- Szazy Et. de*, „Le Statut Personnel des non-musulmans en Egypte et la Réforme“, (L'Egypte Contemporaine“, Le Caire, 1939, No 184).
- Tager I.* Portrait Psychologique de Nubar Pacha („Cahier d'Histoire Egyptienne“, Le Caire, 1949, No. 5—6).
- Thédénat-Duvaut.* L'Egypte sous Mohammed Aly, Paris. 1821, Vol. I.
- „Twentieth Century Impression of Egypt“, London, 1909.
- Volney C. F.* Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785, Paris, 1807, t. I.
- Zohrab Kh.* „Etude sur les privilèges des Patriarcat“ („L'Egypte Contemporaine“, Le Caire, 1929).

դ) Պարբերական մամուլ

- «Ազատ բնմ», Ալեքսանդրիա, 1903, Կահիրե, 1905—1907:
- «Ազատ խոսք», Ալեքսանդրիա, 1902—1908:
- «Ազատ միտք», Կահիրե, 1936—1937:
- «Արարս», Ալեքսանդրիա, 1927—1948:
- «Արձազանք», Թիֆլիս, 1882—1893:
- «Ամենուն տարեցույցը», կազմող Թևոզիկ, Կ. Պոլիս, 1910, 1913, 1921, Փարիզ, 1923, 1924, 1928, 1929:
- «Ամենուն տարեցույցը», կազմող Կ. Գևորգյան, Բեյրութ, 1963:
- «Արմավենի», Կահիրե, 1865, № 1—4:
- «Արմավենի» տարեգիրք, Կահիրե, 1938:
- «Արմենիա», Մարսիլ, 1885—1914:
- «Արշալույս», Կահիրե, 1899—1905, 1908—1914:
- «Արշալույս Արարատյան», Ջմլուռնիա, 1845, 1851—1853, 1866—1869:
- «Արև», Ալեքսանդրիա, 1908, Կահիրե, 1922—1955:
- «Արևելյան մամուլ», Ջմլուռնիա, 1871—1908:
- «Արևելք», Կ. Պոլիս, 1884—1890, 1899—1904:
- «Արտեմիս», Կահիրե, 1902—1903:
- «Բազմավիպ», Վենետիկ, 1844—1952:
- «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1896—1918:
- «Գեղունի», Վենետիկ, 1901—1909:
- «Եղիզյանահայ տարեցույց», կազմող Սուրեն Պարմելյան, Կահիրե, 1914, 1915, 1916, 1917. կազմող Մարտիրոս Ոսկյան, Ալեքսանդրիա, 1919. կազմող Լ. Աճեմյան, Ալեքսանդրիա, 1925, 1926:
- «Եվրոպա», Վիեննա, 1847—1863:
- «Ընդարձակ օրացույց, Փրկչյան աղգային հիվանդանոցի հայտց», Կ. Պոլիս, 1900, 1901, 1902, 1905, 1907, 1908, 1909, 1910, 1921:
- «Իրավունք», Վառնա, 1898—1904:
- «Լուսաբեր», Կահիրե, 1904—1908:
- «Լուսաբեր-Արև», Կահիրե, 1908—1912:
- «Կյանք և դիրք» տարեգիրք, կազմող Հայկ Ժամկոչյան, Կահիրե, 1948:

- «Համազգային տարեգիրք», կազմող Գ. Մխիթարյան, Կահիրե, 1936 և 1937:
 «Հայահամար եգիպտոսի և Սուդանի», կազմող Մ. Թաշճյան, Կահիրե, 1939:
 «Հայ դպրոց», Կահիրե, 1933—1935, 1938:
 «Հայ վարժարան», Կահիրե, 1926:
 «Հանդես Ամսօրյա», Վիեննա, 1886—1952:
 «Հոսանք», Կահիրե, 1912:
 «204», Կահիրե, 1926:
 «Հոսարեր», Կահիրե, 1922—1955:
 «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1852, 1865—1869, 1875—1883:
 «Մեղու», Կ. Պոլիս, 1865—1874:
 «Միություն», Կահիրե, 1912—1919:
 «Մորձ», Թիֆլիս, 1889—1907:
 «Նեղոս», Ալեքսանդրիա, 1889, № 1—6:
 «Շիրակ», Ալեքսանդրիա, 1905—1907:
 «Ջահակիր», Կահիրե, 1948—1954:
 «Սարկավազին եգիպտահայ տարեցույցը», կազմող Հ. Մանավյան, Կահիրե, 1931, 1934, 1936, 1939, 1940, 1945, 1946, 1948, 1951:
 «Սինոն», Երուսաղեմ, 1868—1875, 1927—1952:
 «Տեղեկատվություն», Ալեքսանդրիա, 1946:
 «Փյունիկ», Կահիրե, 1899, Ալեքսանդրիա 1901—1903,
 «Փորձ», Թիֆլիս, 1879:
 «Յրենք», Ալեքսանդրիա, 1905:
 „Arabica“, Paris, 1956—1958.
 „Bulletin de l'Institut d'Egypte“. Le Caire, 1909—1913, 1933—1934, 1938—1951.
 „Cahiers d'histoire égyptienne“, Le Caire, 1949—1952.
 „Egyptian and Oriental Society“, Cairo, 1947.
 „Le Journal Asiatique“, Paris, 1828—1845.
 „Le Journal Officiel du gouvernement égyptien“, Le Caire, 1934, 1953—1954.
 „L'Egypte Contemporaine“, Le Caire, 1915—1918, 1928—1934, 1936, 1939—1952.
 „La Revue du Caire“. Le Caire, 1946—1948.
 „La Revue d'Egypte“, Le Caire, 1895—1896.
 „La Revue des deux Mondes“, Paris, 1853—1860.

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Յ Ա Ն Կ*

Արբաս փաշա 36, 68, 84
 Արդելի Լաֆիֆ 222
 Արդուլ Համիդ II 120, 121, 144, 151
 153—155, 161
 Արելյան Հովհաննես 305
 Արովյան Բարսեղ 301, 306
 Արովյան Խաչատուր 195
 Արքահամյան Աշոտ 6
 Արքահամ քհն. 21
 Արու Սահլ 16
 Աղայան Հ. 203
 Աղոնց Գլուկեր Ս. 39, 44
 Աղամյան, Կևարիչ 311
 Աղիլ իբն Ռուզբիկ 18
 Աղատյան Արմենակ 219
 Աղաբ էմե 296
 Աղարիա 71
 Աղնավորյան Հովսեփ 210
 Աղնիվ, ղերասանուհի 305
 Աղուրի Նաչիր 178, 179
 Ալատին Հրանդ 328
 Ալ-Աֆղալ 18
 Ալլենբերգ 236
 Ալեքսան, երաժիշտ 97
 Ալեքսանյան երվանդ 307
 Ալեքսանյան Հարություն 205
 Ալեքսանյան Տիգրան 294
 Ալեքսանյան Փարիս 77, 78
 Ալմուսյան, բժիշկ 330
 Ալմուսյան Բ. Կ. 216

Ալի ալ-Արմանի 23
 Ալի բեյ 23
 Ալի Մահեր 231
 Ալ-Մուսթանսիր խալիֆա 18
 Ալուան, լուսանկարիչ 107
 Ալպոլյաճյան Արշակ 5, 6, 8, 13, 29,
 39, 46, 50, 70, 73, 84, 101, 123,
 220, 239, 275, 282, 298, 316—318,
 333, 334
 Ալ-Ջարբութի 11, 30, 31, 55—57, 65
 Ալ-Ջուլուշ, հայազգի վեդիք 18,
 Ալփիար Հարություն 197, 199, 202, 313
 Անարոնյան Ավետիս 204, 300
 Անճեղ Արդուլ Գաղեր 261
 Անճեղ ալ-Սեիդ Արդուլ Սևուդ 227, 228
 Անճեղ Զիվեր 265
 Անճեղ Շաֆիկ 11
 Աղաշարմ Նաղարեթ 5, 38, 72, 82, 164
 Աղաղարյան Միհրան 252
 Աղամոն երվանդ 116, 156, 161
 Աղասեր, զաշնակցական զործիր 160
 Աղամինի-Ջարել 206
 Աղամունուհի Մկրտիչ 141, 142
 Աղբալյան Նիկոլ 249, 250, 258, 259
 286
 Աճեմյան Լևոն 329, 330
 Ամատունի Ա. 329, 330
 Ամիրյան* Հ. 300, 328
 Ամիրբալյան Վ. 306
 Այվազ, սառաֆ 22, 27
 Այվատյան Եղ. 154
 Անանյան է. 215

* Կաղմել է ժ. Մ. Աղոնցը:

- Անատոլիեի, Երաժիշտ 308
 Անդրանիկ, դերասան 305
 Անդրանիկյան Հրանդ 311, տե՛ս նաև
 Հրանդ Ա.
 Անդրանիկյան Մկրտիչ 116, 156
 Անդրանիկյան Տ. 311
 Անդրեասյան Երվանդ 326
 Անդրև Պ. Ժ. 172
 Անջալյան Շարլ 335
 Անտոնյան Արամ 281
 Աշրղյան, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք
 144
 Աշրբյան Պ. 116
 Աշրաֆ սուլթան 19
 Ապրոյան Առաքել 53, 86, տե՛ս նաև
 Առաքել
 Ապրոյաններ, առևտրականներ Զոյու-
 ճիայում 56, 81
 Առանձնար 160
 Առաքել (Ապրոյան) 36
 Առաքելյան, նկարիչ 210, 311
 Առաքելյան Կարապետ 106
 Ասատուրյան Հակոբ 188, 325
 Ասլանյան Հարություն 331
 Ասլանյան Ստեփան 80
 Աստղիկ, ղերասանուհի 206
 Աստվածատրյան Վ. 218
 Աստվածատուր վրդ. 78 տե՛ս նաև Հով-
 հաննեսյան Ա. Տ.
 Ասքանազ Միհրան 188, 201, 324
 Ավետիսյան Օննիկ 296, 309, 310
 Ավետիք, ոսկերիչ 67
 Արարի փաշա 37, 38, 86, 175
 Արամյան Լևոն 324
 Արթին բեյ տե՛ս Զրարյան Արթին
 Արիստակիան Գ. 307
 Արիստակիան-Պոլյայինա Ժ. 204 302,
 307
 Արիֆյան Կարապետ 106
 Արձիվ Հայկ 306
 Արծրունի Վահրամ 260, 291
 Արմեն Արմենյան ամոլ 205, 206
 Արշակունի Արտավան 14, 15
 Արշակունի Եղուարդ 219
 Արշակունի Հովհաննես 14, 15
 Արշակունի Հովհաննես 14
 Արշարունի Վիկտորիա 282
 Արսեն Երկաթ 299
 Արտեմիս, նկարիչ 311
 Արփիարյան Արփիար 151—153, 196,
 197, 202, 204, 210, 325
 Արփիարյան Տիգրան 202
 Ափրիկյան Կ. 307
 Բարազյան Էթեն 10, 156, 160, 209,
 226, 254, 255, 294, 308
 Բարևի, ղերձակ 67
 Բաղատունի Գ. 203, 304, 329, 330
 Բաղատունի Տիգրան դ' Ապրո 51, 86,
 87, 116, 117, 133, 134, 310
 Բազավի փաշա 260
 Բադր ալ-Գամալի 18
 Բաղդասար ղելլի 70
 Բաղչյան, ձուլագործ 104
 Բարթոլ Աբրահամ 138—140, 142
 Բարթոլ Հակոբ 116
 Բարթոլ փաշա տե՛ս Բարթոլ Աբրահամ
 Բարիբյան, Երաժիշտ 308
 Բարսեղյան Վ. 307
 Բատրիկոջ Ջոն 28, 29, 39, 42
 Բեկարյան Պապա Գրիգոր 97
 Բեհրամ ալ-Աբմանի, տե՛ս Պահլավունի
 Վահրամ
 Բելլարս սուլթան 19
 Բեռնար Տրիստան 301
 Բերգաս Հանրի 308
 Բիզան Հարություն 83
 Բյուրբյուլյան Ս. 148
 Բյուրատ Սմբատ (Տեր-Ղազարենց) 136,
 137, 139, 153, 184, 188, 197, 201,
 202, 204, 300, 320—322, 326
 Բոնապարտ Նապոլեոն 10, 23, 26
 Բոնաֆորդ, անղլիացի պաշտոնատար
 147, 148
 Բրատն Վ., ճանապարհորդ 40
 Բրեհիև Լ. 56

Բրունետի, Էրաժիշտ 308
 ԲուլիաՎելիի, Էրաժիշտ 210

Գարամաճյան Ա. 100, 104, 110, 111, 112
 Գարրիկի Մարաշցի 36, 68, 72, 73, 90
 Գալեմբերյան Հ. 332
 Գալբանյան Հ. 270
 Գալբանյան Ն. 270
 Գալճյան Հրանդ 210
 Գալփահճյան Վ. 302
 Գալփաբյան Հակոբ 217
 Գալֆա (Գալֆայան) Գրիգոր 332, 333, 335
 Գալֆայան Ամբրոսիոս 80
 Գալֆայան Թադևոս 332
 Գալֆայան (Կանաչյան) Ք. 307, 308
 Գալֆայան Մ. 138
 Գալֆայան Սրբուհի 46
 Գալֆայան Փերուզ 306
 Գայաներյան Ն. 218
 Գասապյան Ա. 202, 330, 333
 Գասապյան Վ. 259, 330
 Գասոպարյան Գ. 150
 Գասոպարյան Ղ. 90
 Գասոպարյան Ն. 335
 Գասոպարյան Սարգիս 7
 Գատիֆյան Հովհաննես 102
 Գարազաշյան քույրեր 206
 Գարաբաշյան Ն. 106
 Գարտաշյան Արտաշես 10, 40, 61
 Գեորգ Դ կաթողիկոս 77
 Գեորգ Ե կաթողիկոս 130, 161, 162, 168, 170
 Գեորգ, սառաֆ 53
 Գեորգոֆ Մ. 103
 Գըլբճյան Սարգիս 252
 Գյուգալյան Գառնիկ 293
 Գյուղել Յուսուֆ 79
 Գնաչյան Մկրտիչ 190
 Գոճամանյան Բյուզանդ 311
 Գրանդյան 94
 Գրիգոր Դարանաղցի 22

Գրիգոր իշխան 15
 Գրիգոր Խլաթեցի 19
 Գրիգոր Մադիսարոս 18
 Գրիգոր Վկայասեր, կաթողիկոս 15, 17
 Գրիգոր Տաթևացի 97
 Գրիգորյան, նկարիչ 210
 Գրիգորյան, Նշակյան զործիչ 153
 Գրիգորյան Կ. 157
 Գրիգորյան Հ. 53
 Գուշակյան Թորգոմ Լպ. 10, 142, 143, 223, 255, 256,
 Գուրյան Ն. 290
 Գևորգյան Ն. 328
 Գևորգյան Պ. 106
 Գևորգյան Վարդան 330

Դահան Կոնստան 225
 Դամակյան Արդել Քերիմ 216
 Դալիթյան Սերոբբե 163
 Դարբինյան Արտակ 156
 Դարբինյան Թուրեն 273
 Դարբինյան Սարգիս 199, 320, 322
 Դաֆֆերիս լորդ 116, 176
 Դեմիրճյան Երվանդ 210, 309, 310
 Դեմիրճյան Ե. 215
 Դեմիրճյան Կ. 215
 Դեմիրճյան Մ. 270
 Դեմիրճյան Ստեփան 35, 84, 92, 93
 Դեմիրճյան Ֆ. 311
 Դերձակյան Ս. 266
 Դյուլորին էդ. 39—40
 Դյուլի Ալթուն 94
 Դոզլի Հ. 33
 Դուրյան Եղիշե, Երուսաղեմի հայոց
 պատրիարք 236, 256
 Դուրյան Ղևոնդ արքեպ. 252
 Դուրյան Պետրոս 204, 300

Եկանյան Ժ. 265
 Եկենյան Աստղիկ 302
 Եկենյան Բնադրիս 302, 305
 Եկենյան Ստեփան 302
 Եկմալյան Մակար 308

Եղիաշար ամիրա 88 տե՛ս նաև Պետ-
րոսյան Եղիաղար ամիրա
Եղիաղարյան Ալեքսան 96, տե՛ս նաև
Միսաբյան Ալեքսան
Եղիայան Գրիգոր 310
Եսայան Ստեփան 328
Երամյան Վ. 304
Երկանյան Գ. 106
Երոտ տե՛ս Օտյան Երվանդ

Զաղարյան Վարդան 330—332
Զաղըր ճանիկ 219
Զաղուլ Սաադ 220—223
Զամարյան Անտոն 102
Զարդարյան Հ. 303
Զարդարյան Ռուբին 281
Զարդարյան Վահան 161, 315, 316, 318,
322, 326, 327, 330—332
Զարիֆյան Հովհաննես 305, 306
Զարարիա, Երոտաղեմի հայոց վանքի
միաբան 96
Զաքարյան Զ. 291
Զորյան Աշոտ 311
Զուգերման 207

Էթմեբջյան Մ. 216
Էլ-Գրիտլի 110
Էսեկյուլյան Հ. 332
Էրվինո Պոլ 206
Էրիզլեր Հայկ 110, 138, 142
Էքսերճյան Վ. 210
Էքսերճյան տիկին 204

Թագվոր, ոսկերիչ 67
Թագվորյան Գ. 299
Թագվորյան Թագվոր 217, 331
Թագվորյան, նկարիչ 210, 311
Թաղեոս սարկավազ 21
Թալաի բին Ռուզզիկ 18
Թահեր փաշա 57
Թաղիկյան Պետրոս 89
Թաղիաղյան Մեսրոպ 34, 81, 83
Թաշճյան Հ. 330

Թաշճյան Մ. 304, 334
Թաշճյան րուրեր 289
Թաշճյան Օ. 324
Թաշյան Բենիամին 281, 299, 328, 331
Թելվյան Լ. 332
Թեմիրյան Ա. 218
Թեոֆի նեսիմ 222, 223
Թերզիրաշյան Գ. 203, 306
Թերզյան Թ. 204
Թերզյան Հ. 150
Թերեյան Վահան (Տիտանյան) 137,
156, 196, 197, 201, 202, 207, 236,
246, 254, 294, 300, 319, 324—326,
328, 329
Թեթրիկաղի Քերովրի 56
Թիբերի էլիա 265
Թյուբյունճյան Խոսրով 272
Թյուբյունճյան Տելեմար 259, 286
Թյուրապյան Հ. 328
Թյուֆենկճյան Սեֆոն 201, 324
Թորոսյան Եղիշե 124, 197, 199, 321,
322
Թորոսյան Սիմոն 179
Թոփալյան Արա 311
Թոփալյան Գ. 200
Թոփալյան Գեորգ 108, 217
Թոփալյան Հ. 216, 328
Թոփուզյան Գ. 218
Թրյան Դավիթ 206
Թումայան Կ. 333
Թումայան Պսակ վրդ. 274
Թուրշյան Հ. 7
Թուրշուճյան Ե. 137
Թեֆիկ փաշա, խզիվ 207

Ժամկույան Հայկ 274, 299, 334, 335
տե՛ս նաև Կարինյան Գ.
ժոմառ Մ. 39

Իբսեն 205
Իզմիրյան Մատթեոս եպ. 8, 150, 157
Իլիաս, սառաֆ 27
Իշխանյան Գ. 105

Իսափի Շարլ 213

Իսմայիլ ալ-Վերդանի 180, 181

Իսմայիլ փաշա, խզիվ 33

Իփեկյան Գասպար 203, 205, 306

Իփեկյան Գեորգ 103, 203, 306

Իփեկյան Նուրիջան 103

Իփեկյան տիկին 204

Իփիկճյան Ստեփան 108

Լազյան, ազգային զործիչ 146

Լազյան Գարրիկ 254, 328

Լանդուա Վիկտոր 96

Լանցոնի Մ. 209, 308

Լարենց Լեոն 324

Լեմոնճյան Պապա Համբարձում 97

Լեբեջյան Կ. 107, 113

Լյուրերբա 93

Լյուզոլ Ժան 267

Լուցկի Վ. Բ. 7

Լևի Ֆ. 209

Լեոն V Հայոց թագավոր 19—21

Լեոնյան Գարեգին 205, 318, 319

Խաթանասյան Երվանդ 254

Խալլաթ Խալիլ 27, 112, 125

Խանդամուր Հալիպաղուն 133

Խանջյան Ֆրանզյուզ 259

Խաչատուրյան Արթին 93

Խաչատուրյան-Գասպարյան Գոհար 308

Խաչատուրյան Մ. 56

Խաչատուրյան Ս. 291

Խաչատուրյան Ստեփան 93,

Խաչատուրյան Վալա Սարգիս 311

Խերյան Մ. 168

Խնդամյան, ոսկերիչ 106

Խոջա Իպրահիմշահ 22

Խոսրով Ա Հայոց թագավոր 14

Խոսքանց Կարապետ 148, 150

Խորասանջյան Զ. 218

Խորասանջյան Վ. 109

Խրիմյան Հալրիկ 85, 130, 144, 154

Մաղկունի Զ. 332

Սերենց 195

Կամիլ Մուսաֆա 178, 180, 181

Կամսարական Արմենակ 102, 103

Կամսարական Խաչատուր 102

Կամգարական Հովհաննես 14

Կամսարական Ներսես 14

Կամսարական Տարիա 311

Կամսարական Տիգրան 99, 102, 103, 125,

142, 165, 202, 204, 328

Կանսյան Դրո 272

Կառվարենց Շահան 299

Կավակիրի 178

Կարախանյան Ռուբեն 308

Կարապետ, ղերձակ 67

Կարապետ Գալուստ 63, 76, 89, 186,

310

Կարապետ կաթողիկոս Կիլիկիայի 20

Կարապետ, սառաֆ 57

Կարապետ, սառաֆբաշի 53

Կարապետ սարկավազ 70

Կարապետյան Կ. 203, 302, 306

Կարապետյան Պ. 116

Կարապետյան Տ. 210, 309, 310

Կարինյան Գ. (Հայկ Ժամկուչյան) 335

Կարենցի Գալիթ վրդ. 73

Կարոմիլիս, հույն պետական զործիչ

169, 170

Կեղղյուպեյուկյան Բ. 291, 332

Կեստիկյան Լ. 215

Կիրակոս Երուսաղեմցի 71, 72

Կլիֆորդ լոյդ 85

Կլոտ Ա.—Բ. 11, 26, 43—48, 50, 66,

67

Կլուրեղյան Օ. 206

Կլուրճյան Միրայիլ 196, 202, 204,

323—325, 328, 329

Կոկանյան Ա. 104

Կոկանյան Լ. 294

Կոմիտաս վրդ. 208, 209, 300, 308

Կոստույան Հ. 333

Կոստանդին կաթողիկոս Դրազարկեցի 20

Կոստանդյան Ք. 333

Կոստանյան, ղերասան 306

Կրեղյան Ա. 216

Կրեղյան Վ. 216
Կրոմեր լորդ 11, 51, 63, 81, 85, 176,
183
Կուսուշյան Գամիր 206
Հալաճյան Ս. 328
Հալեպլյան Օ. 200, 326
Հակոբ, սառաֆրաշի 53
Հակոբ վրդ. 71
Հակոբյան Ա. 201
Հակոբյան Ռազվոր 69
Հակոբյան Ժագ, 299
Հակոբյան Հակոբ 311
Հակոբյան Հակոբ 104
Հակոբյան Հակոբ, առևտրական 218
Հակոբյան Պոլ 102
Հակոբջան, կոշկակար 67
Հանելյան Շահն 321—322
Հաճրնյան Տիգրան 329
Հանյան Երվանդ 113
Հանյան Սամիկ 113
Համամճյան Աստիկ 97
Համբար Գավիթ 270
Համբարձումյան Համբար 311
Համբրիկյան Գրիգոր 328
Համոն Պ. Հ. 11, 28, 29, 54, 57, 58,
64
Հանրմյան Արտավազդ 172, 325, 328
Հեթում նղրեցի 20
Հեկեկյան Հովսեփ 92—94
Հելվերթ-Դուն Ժ. 94
Հերյան Ս. 333
Հինդի, սառաֆ 27
Հիտլեր 257
Հյուսելիյան (Ա. Արփիարյանի աճարե-
կիրք) 153
Հովակիմ, ոսկերիչ 67
Հովակիմյան Գ. 218
Հովիվյան Շ. 157
Հովհաննես զրիչ 19
Հովհաննես Գարդելի 20, 21
Հովհաննես, երկաթագործ 67
Հովհաննեսյան Ա. Տ. 9

Հովհաննեսյան Խ. 334
Հովհաննեսյան Աշոտ 250
Հովհաննեսյան Լևոն 293, 302
Հովհաննեսյան Ռոդա 303
Հովսեփյան Գարեղին, Տանն Կիլիկիո
կաթողիկոս 17
Հրանդ Ա. 216
Հրաչ Երվանդ 243
Հուստինիանոս առաջին 14

Ղազարյան Մ. 218

Ճանդյուլյան Հ. 151

Ճիհանյան Գր. 330

Մաթոսյան Կարապետ 101, 102

Մաթոսյան Հովհաննես 101, 102

Մաթոսյան Ռ. 216

Մաթոսյաններ 99, 102, 125

Մալեզյան Վահան 161, 203, 328

Մախոսյան Վարդան 210

Մահգոր Սարիթ 260

Մամուղ սուլթան 29

Մամառյան Շնիկ 260, 267, 328, 334

Մամարյան Մ. 104

Մամասյան Վահան 149, 196

Մամուրյան Ղուկաս 90

Մախո, ղեմիրչիբաշի 67

Մանանդյան Հակոբ 14

Մանավյան Հարություն 300, 332

Մանավյան Վահրամ 309, 311

Մանթաշով Ա. 112

Մանմեն Մ. Ֆ. 49, 50, 94

Մանիսալյան Ջ. 289

Մանիսալյան Սոֆի 289

Մանսուրյան Եղբայրներ 218

Մանուել զրիչ 21

Մանուկ Հ. 218

Մանուկյան, նկարիչ 210

Մանուկյան Հովսեփ 94, 315

Մանուկյան Սարգիս 108

Մասիկյան Պ. 299

Մասիսյան Մ. 265

- Մասկո Պ. 25
 Մասրաֆի Բյուզանդ 102
 Մատթեոս Առճալիցի 15, 16, 18
 Մարդարյան Հ. 217
 Մարկոսյան եղբայրներ 93
 Մարության Մանվել 306
 Մարիավել 94
 Մաքսիմոֆ (Կահիրեի ռուսական հյու-
 պատոսարանի աշխատակից) 154
 Մելիք, լուսանկարիչ 107
 Մելիքյան Ռոմանոս 308
 Մելրոնյան (ձխախոտադորձական ձեռ-
 նարկութիւն) 99
 Մելրոնյան Գ. 102
 Մելրոնյան Կ. 102
 Մեծարենց Մխաբ 300
 Մեհճեղ Հալաբի 79
 Մեոթիմեոսյան Արմենակ 116, 245, 327
 Մեսրոպ տե՛ս Սուրբասյան Մեսրոպ եպ.
 Մերջանյան, մանկապարտեղ 287
 Մի՛րան, սառաֆրաշի 53
 Մի՛անոֆ Կարապետ 148, 150
 Մի՛րան երկաթ 308
 Մինասյան Բյուզանդ 106
 Մինասյան Խոսրով 218
 Միննանջյան Գրիգոր 150
 Մխաբյան Ալեքսան 52, 87
 Մխաբյան Մխաբ 113
 Միրայել Ալվազ 32
 Միրայելյան Նուրար 7
 Միրայելյան Սարգիս 331
 Մխիթարյան Գուրգեն 328, 330, 333
 Մխիթարյան Ն. 216
 Մկրյան Հովհաննես ա. քն. 79
 Մկրտիչյան Լեոն 156, 161, 170, 181,
 327, 329
 Մկրտչյան Գրեգուար 309
 Մկրտչյան Մազեհ 311
 Մյունիե ժյուլ 153, 320, 322
 Մյուսե Ալ. դե 206
 Մնակյան Մարտիրոս 206, 303
 Մնտիկյան եղբայրներ 199, 320
 Մուլլան Ալեքսանդր 56
 Մո՛ւսմմեղ Ալի 13, 14, 24, 25, 27—
 30, 32, 33, 35, 45, 47, 50, 52—54,
 57, 58, 63, 68, 80—84, 87, 94, 97,
 222
 Մո՛ւսմմեղ Սարբի 11, 35
 Մոմչյան Վահան 106
 Մոստիջյան Հարութիւն 163
 Մովսեղ Խորենացի 89
 Մսրլլյան Գեորգ 6
 Մսրլլյան Երվանդ 200, 329, 332
 Մութաֆյան Հովհաննես 112, 138, 142,
 208
 Մութար բեյ 93
 Մուստաֆա ալ-Նահաս փաշա 261
 Մուստաֆա Զեբեքչի 23
 Մուրադյան Ն., Եկարիչ 311
 Մուրադյան Սիսակ 327
 Մուրատյան Աբրահամ 94—96, 198,
 316—318
 Մուրատյան Գեորգ 108
 Յարբլյան Արմենուհի 204
 Յարբլյան Վարվառիա 204
 Յաղմաջյան Բարթամ 218
 Յակոբ (Յաղոբ) Արթին 116—118,
 156, 163, 210
 Յակոբյան Ն. 113
 Յաղոբ (Կամ Հակոբ) 23
 Յանիս 18
 Յարջանյան Ատոմ (Սիամանթո) 325
 Յո՛ւաննես Բաղաժոր Եթովպայի 62
 Յուսուֆ ալ-Արմանի 92, 94
 Յուսուֆ, սառաֆ 27
 Յուսուֆ Քյաշեֆ 94
 Յուսուֆյան Պետրոս 53, 96, 218
 Յուսուֆյան Պողոս 28, 40, 63, 72,
 73, 81, 82, 87, 90
 Նազարբեկյան Ավ. 152, 153
 Նազարեթյան Գր. 200, 201, 323, 326,
 327
 Նազարյան Գ. 308
 Նազարյանց Լիպարիտ 307, 328

նազդիմ, Կ. Պոլսի ոստիկանապետ 152
 նաթանյան Միքայել 157
 նաթանյան Պաղտատար 331
 նալբանդյան Հակոբ 6, 38, 259
 նալբանդյան Միքայել 148
 նապոլեոն Բոնապարտ տե՛ս Բոնապարտ
 նապոլեոն
 նասիրյան Հրանդ 307
 նասիպ-Թորգոմ 215
 նավասարդյան Վահան 250, 251, 259,
 267, 269, 328
 նաֆիլյան Լեոն 210
 նեյղան Զենոբ 97
 ներսես ներքինի 14
 ներսես Շնորհալի 15, 18
 ներսես պատրիարք 145, տես նաև Վար-
 ժապետյան ներսես
 նիզամյան Լ. 203
 նիկոլայ (Նիկողայոս) 23
 նիկոլայ Բ կայսր 163
 նիկոլայ մեծ իշխան 149
 նշանյան Ա. 274
 նշանյան Տրդատ 203
 նոկրաշի փաշա 271
 նովիկով նիկոլայ 268
 նորեկյան հաչիկ 303, 304, 306
 նուբարյան Առաքել 29
 նուբարյան Մկրտիչ 53
 նուբար փաշա նուբարյան 36, 51, 61,
 76, 77, 84—87, 92, 96, 115, 116,
 144, 179, 206, 207, 225, 316
 նուրյան, ճարտարապետ 210
 Շալճյան Սեպուհ 218, 307
 Շահբաղյան Եղիա 113
 Շահեն, հնչակյան զործիչ 153
 Շահլամյան Գավիթ 299, 315, 334
 Շահմուրադյան Արմենակ 209, 303
 Շահպաղ Բարսեղ 326, 327
 Շահպաղ Ստեփան 226, 270, 271, 299,
 334
 Շաղոյան Ավետիս քհն. 163
 Շամլյան Ա. 311, 328

Շամժառ Ալֆրեդ 260
 Շապանյան Վ. 210, 311
 Շավարշ Տ. 203—204
 Շարավի Ալի 220
 Շաֆիկ Ահմեդ 279
 Շեմս Հմայակ 299, 331
 Շեյխ Ռաշիդ Ռիդա 165
 Շերիֆ փաշա 116
 Շիմշիտյան Ռսկան 210, 246, 311
 Շիրմանյան Լևոն 203, 205, 303, 304
 Շիրվանշահ Ալ. 204, 205
 Շնորոբյան Հովհաննես 137

 Ռսկերչյան Հայկազուն քհն. 290
 Ռսկյան Մարտիրոս 143, 329

 Չաղբջյան Ավետիս 293
 Չաղբջյան Գ. 110
 Չաղբր Ս. 311
 Չալրիկյան Ա. 106
 Չալլակյան Ն. Ա. 216
 Չալկովսկի 308
 Չափրաստ, ղերասան 206
 Չելեբի Օսման 23
 Չերազ Մինաս 154, 163, 178
 Չեքիջյան Գ. 299
 Չիլինկիրյան Մ. 274
 Չինճյան, հնչակյան զործիչ 153
 Չոպանյան Արշակ 9
 Չպուրջյան Գ. 142, 198
 Չրարյան Արթին 28, 35, 36, 82—84,
 86, 87, 92—94
 Չրաբյան Խոսրով 92
 Չուխաճյան Տիգրան 206

 Պալալյան Մարտիրոս 218, 328, 332
 Պալալյան Սարգիս 331, 335
 Պալարյան Հասմիկ 311
 Պալրզճյան Հովհաննես 335
 Պալրզճյան Սահակ 299
 Պալթաղարյան Դուկաս 317
 Պալլան Ավետիս 315—322, 324
 Պալլան Կարո 18, 210, 211

Պալլան Մ. 290
 Պալլան Վահան 324
 Պալունի Զավեն 290
 Պահլավունի Վահրամ 18, 87
 Պահլավունի Վասակ 18
 Պաղտասարյան Քաղեոս 210, 211
 Պապիկիան Շ. 215
 Պապիկիան Հակոբ 159
 Պապիկիան Օննիկ 270
 Պատկանյան Ռ. 148
 Պատոն Ա. Ա. 82, 83
 Պատրիկ Առաքել 311
 Պասկուարելլո, իտալացի երաժիշտ 308
 Պարթևյան Սուրեն 202—204, 302, 327—329,
 Պարթևյան Վ. 306
 Պարոնյան Հակոբ 300, 311
 Պարտիզպանյան Պարույր 309, 310
 Պարբրճյան Եզրայրենի 108
 Պեղիբճյան Սոփոն 210, 311
 Պեղիբճյան Ալեքսանդր 335
 Պելլերյան Մառի 200, 323, 332, 334
 Պենլյան Մառի 204
 Պեննկլյան Սերովբե 206, 207
 Պենլյան Տիրուհի 204
 Պենտերյան Մ. 106
 Պեշիկիճյան Մկրտիչ 204
 Պետդիկյան Գ. 157
 Պետիկյան Գ. 311
 Պետրոսյան Եղիազար ամիրա 52, տե՛ս
 նաև Եղիազար ամիրա
 Պետրոսյան Հովհաննես 315, 319—323,
 327, 331, 332
 Պետրոսոֆ Հակոբ 97
 Պերի Մարիան Շ. 219
 Պերճուհի, զերասանուհի 305
 Պերպերյան Ա. 216
 Պերպերյան Զարեհ 200, 328, 329
 Պերպերյան Շ. Պ. 188
 Պերպերյան Շահան 290
 Պերպերյան Օննիկ 290
 Պերբերյան Հակոբ 142
 Պերբեհարյան Պ. 188

Պիոնյան Կ. 290
 Պողոս Արևելցի 71
 Պողոս Եպ. 71
 Պողոս Նուրար տե՛ս Պողոս փաշա
 Պողոս Բ Երուսաղեմի հայոց պատրի-
 արք 70
 Պողոս փաշա Նուրարյան 115, 116, 133,
 134 138, 139, 156, 163, 168, 173,
 185, 227, 287 310
 Պողոսյան Հովհաննես 329
 Պողոսյան Օ. 203
 Պոտուրյան Մ. 315, 316—322
 Պրոկոպիոս Կեսարացի 14
 Պուլոս, սառաֆ 27
 Պուտախյան Մկրտիչ 150
 Պուտրոս Ղուլի փաշա 180

Զախախյան Մանվել 96
 Զամալ Ահմեդ 180
 Զամալյան Արշակ 254, 255
 Զեղաշիրյան Գ. 218
 Զեվահիրճյան Ալեքսան 138
 Զեվահիրճյան Ստեփան 198
 Զհանշահ 19

Թայմոնտ Ա. 42
 Թափայելյան Գևորգ 56
 Թաֆալելյան Գրիգոր 215
 Թելիսյան Գալուստ 57
 Թելիսյան Գրիգոր 57
 Թելիսյան Մ. 57
 Թիադ բեյ 116
 Թշտունի Անտոն 138, 149, 150, 196,
 318, 319
 Թոտշիդ 27
 Թուզվելտ Ֆ. ԱՄՆ-ի հանրապետության
 նախագահ 155

Սարբի Շ. 218
 Սարբի Մոհամմեդ 85
 Սաղալյան Զարեհ 215, 293
 Սաղունի, հնչակյան գործիչ 153
 Սաիդ փաշա, խզիվ 68, 84

Մահական Սարգիս 299
 Մահակ վրդ. 71
 Մամի փաշա 35
 Մամսոնյան Սիմոն 311
 Մայաթ-Նովա 300
 Մանամյան Մանվել 301, 302, 305
 Մանդիս Գեորգ 22
 Մանթալայան Խաչիկ 204, 301, 303, 306, 307
 Սապահգուլյան, Հնչակյան զործիչ 153, 172
 Սապպարի, սառաֆ 27
 Սավալանյանց Տիգրան 76
 Սարաջյան Եպ. 154
 Սարաֆյան Գրիգոր 319, 320
 Սարգսյան, առաջնորդական տեղապահ 38
 Սարգսյան Գեորգ 102
 Սարգսյան Ս. 307
 Սարըլյան Ղ. 333
 Սարճատ, դաշնակցական զործիչ 160
 Սարյան Շահան 301
 Սարոյան, սուկորական 112
 Սարրաֆյան Սոկրատ 200, 215, 330
 Սարուսթ փաշա 260
 Սարուխան Ալեքսանդր 270, 309—311, 331, 332, 334, 335
 Սափրիչյան Տիմոթեոս 37
 Սարջան Գրիգոր 70
 Սարջան Հակոբ 70
 Սահրաստյան Արշակ 9, 298
 Սեթյան Հ. 328
 Սելվաշյան-Գաղանջյան 113
 Սեկալի Աշիլ 267
 Սեղոսյան Ստեփան 56
 Սետեֆյան, լուսանկարիչ 107
 Սերոբյան Աիդա 335
 Սերոբյան Մուշեղ 169
 Սեֆերյան Վահրամ 216
 Սեֆերյան Տիգրան 267, 270
 Սրմիկյան, Հնչակյան զործիչ 153
 Սիմեոն Լեհացի 22
 Սիմոնյան Պոզոս 331
 Սիպիլ 300

Սիրանուշ 205—207, 301, 310
 Սկոտ Մոնզրիս 85
 Սուլսրէրի, Անգլիայի արտարին զործերի միեկտոր 147
 Սպենդարյան Ալ. 308
 Սվադյան Գառնիկ 267, 270
 Սվանյան Հարություն 75, 148
 Սվանյան Մատի 323
 Ստեփան, ղերձակ 67
 Ստեփանյան Արամ 201, 303, 321, 323, 326, 328—334
 Ստեփանյան Լ. 113
 Ստեփանյան Շավարշ 331
 Սրմաթեշխանլյան Երվանդ 202, 323, 326
 Սրվանձտյանց Վ. 307, 308
 Սուլեյման Բարեմ Զեյու 23
 Սուքիասյան Մեսրոպ Եպ. 77, 78
 Սուֆյան Հ. 6
 Սքառչիլի, Երաժիշտ 210, 311
 Սևահոջյան Արա 335
 Սևահոջյան Շավարշ 254
 Սևումյան Լյուսի 308
 Վահան, սառաֆ 22
 Վաղարշ Բ Հայոց Խոսրով Ա Բագավորի որդին 14
 Վարանդյան Միքայել 160
 Վարդան ալ-Ռումի 15
 Վարդան, ղերձակ 67
 Վարդան Մամիկոնյան 205
 Վարդանյան Մամբրե քահանա 153
 Վարդան պատմիչ 17
 Վարդ Պատրիկ 306
 Վարդյան Արփիար 302, 303, 305
 Վարժապետյան Ներսես, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք 76, 144
 Վարուժան Դանիել 325
 Վեհապետյան, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք 144
 Վինսենտ էզգար, 85
 Վոլթեր (Գալֆայան) Օննիկ 203, 302, 304—306
 Վոլենկ Ս.—Ֆ., ճանապարհորդ 28

Տա՛իր սուլթան 20
Տալլյան Թեոդոր 333
Տամատյան Միհրան 137, 139, 141,
151, 156, 157, 169, 170, 172, 201,
210, 326, 328
Տամատյան, տիկին 204
Տատրյան Արշամ 299, 333—335
Տատրյան Հրանդ 335
Տարազճյան Գ. 116
Տեոսեյան Խ. 299
Տեր-Գրիգորյան էմին 205, 302
Տերենց-Մարգարյան 311
Տեր-Ստեփանյան եղբայրներ 113
Տիգրան Երկաթ 202
Տիգրան, կապալառու 105
Տիգրան փաշա տե՛ս Բաղրատունի Տիգ-
րան գ՛Ապրո
Տիրատուր 0. 113
Տիրունի Սարգիս 252

Բաֆֆի 37, 193, 195, 204

Ուսումնական Գևորգ Եպ. 163
Ուսումնական, լուսանկարիչ 107
Ուսումնական Կարապետ 74

Փալամոստյան Ժիրայր 311
Փաշայան Կ. 140, 325
Փափաղյան Ա. 113, 161
Փափաղյան Գևորգ 321
Փափաղյան Թորգոմ 199, 322
Փափաղյան Լ. 270
Փափաղյան Հակոբ 329, 332
Փափաղյան Ղուկաս 150
Փափաղյան Ղևոնդ ր՛ն. 149, 150, 196,
198, 301, 319
Փափաղյան Սմբատ 321, 322
Փափաղյան Վահրամ 206
Փափաղյան, տիկին 204
Փափաղյան Տիրան 201, 324
Փափաղյան Ֆ. 113
Փեհրիկյան Հակոբ 150
Փիլիպոսյան Տիրան 102
Փորթուղայան Մկրտիչ 92, 122, 144,
146, 187

Քարամյան Մ. 330
Քելեկյան Տիրան 161, 202, 335
Քելչիչյան Զայրմար 217
Քելչյան Բյուզանդ 115, 151
Քելչյան Կ. 108
Քենեջյան Ս. 206
Քերեջյան Զ. 106
Քերեստեջյան Երվանդ 328
Քեֆսիկյան Մկրտիչ Եպ. 76, 77, 94,
316—318
Քյուչուկյան Վ. 203, 327
Քյուրբանյան Վահան 200, 325, 327
Քյուրբեջյան Ա. 216
Քյուտիկյան Նոնիա 306
Քոնթիկյան Մ. 265
Քրուշի Ա. 58

Օժև էմիլ 206
Օղևնիկ 168
Օհանյան ամուլ 305
Օհանյան Բարսեղ 201, 270, 324
Օհանյան Պ. 198
Օհանջանյան Համո 246
Օտայան Երվանդ 10, 104, 105, 107, 119,
121, 134, 137—141, 154, 160, 176,
179, 195—199, 201, 202, 204, 205,
311, 319, 320, 322—327
Օրադյան Արտաշես 296
Օրյով, իշխան 23
Օրմանյան Մադաթիա, Կ. Պոլսի հայոց
պատրիարք 142, 146

Ֆախալյա, սառաֆ, 27
Ֆահմի Արդել Ազիզ 220
Ֆասուլաճյան Թովմաս 205
Ֆասուլաճյան Թովմաս 205
Ֆենտյան Ա. 106, 109
Ֆերհատյան Ա. 100
Ֆիլիկա Պողոս Մեկերջաճյան 89
Ֆորբեն 65
Ֆրեսկորալդի, ճանապարհորդ 21
Ֆրիդման Լեոնիդ 7, 107
Ֆուադ Ֆազալոր 222, 227

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ն եր ա ծ ու թ յ ու ն 5

Բ Ա Ժ Ի Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ 1805—1882 ԹԹ.

Գլուխ առաջին. Եգիպտանայ գաղութի զարգացումը	13
1. Եգիպտահայ դադուբի զարգացման պատմությունից	
2. Եգիպտահայ դադուբի զարգացման պատմանները: Հայերի հոսքը Եգիպտոս	
Գլուխ երկրորդ. Հասարակական-տնտեսական և ֆազաֆական հարաբերությունները	42
1. Արհեստագործությունը	
2. Առևտուրը: Հայ առևտրականները և առևտրավարկատուները	
3. Եգիպտահայ աշխատավորների վիճակը: Սահմանադրական պայքարը	
4. Եգիպտոսի ինքնուրույնության պայքարը և հայերը	
Գլուխ երրորդ. Մշակույթը	88

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե Ր Կ Ր Ա Ր Դ

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ 1882—1917 ԹԹ

Գլուխ առաջին. Եգիպտանայերի տնտեսական կյանքը: Գաղութի սովաբացումը	98
1. Արդյունաբերությունը	
2. Առևտուրը	
3. Գաղթականների հոսքը Եգիպտոս	
Գլուխ երկրորդ. Հասարակական-ֆազաֆական հարաբերությունները	127
1. Սահմանադրական պայքարի վերելքը: Համայնքային վարչա- կառավարման օրգանները	
2. Հայկական հարցը և Եգիպտահայերը	
3. Ազգային-ազատագրական պայքարը և հայերը	
Գլուխ երրորդ. Մշակույթը	183
1. Դպրոցները	
2. Մշակութային ընկերությունները	
3. Պարբերական մամուլը և տպարանները	
4. Թատերական և երաժշտական կյանքը	

Բ Ա Ճ Ի Ն Ե Ր Ր Ո Ր Գ
 ԵՊԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՐ 1917—1952 թթ.

Գլուխ առաջին. Հայերի դերի նվազումը եգիպտոսի տնտեսական կյանքում: Հայ-եգիպտական հարաբերությունները	212
1. Հայ-եգիպտական հարաբերությունների ճգնաժամը	
2. Համայնքային արտոնությունների սահմանափակումը	
Գլուխ երկրորդ. Հասարակական-մշակութային հարաբերությունները	242
1. «Անհայրենիք պետություն» ջնտրքը և կուսակցական պայքարը	
2. Գեմեղապետական կազմակերպությունները: Եգիպտահայ ազդային խորհուրդը	
Գլուխ երրորդ. Մշակույթը	275
1. Դպրոցները	
2. Մշակութային ընկերությունները	
3. Պարերական մամուլը: Տպարանները	
4. Թատերական և երաժշտական կյանքը: Կերպարվեստը	
Վ ե ռ ջ ա Ր ա ն	312
Եգիպտահայ պարերական մամուլի ցուցակ (1865—1952)	315
Ազդույունների և գրականության ցանկ	336
Անվանացանկ	347

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (ՕՆՆԻԿ) ԽԱՉԻԿՈՎԻՉ ԹՈՓՈՒՋՅԱՆ
ОГАНЕС (ОННИК) ХАЧИКОВИЧ ТОПУЗЯН

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
(1805—1952)

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
Ժ. Մ. ԱՒՈՆՑ

Նկարիչ

Գ. Բ. ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Գեղարվեստական խմբագիր

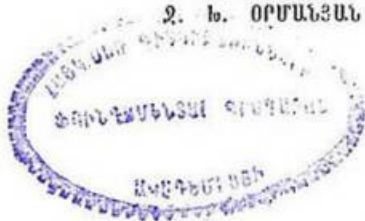
Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Սրբագրիչ

Ջ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

ՎՋ 02139

Պատվեր 724

Հրատ. 4734

Տպարանակ 2000

Հանձնված է շարվածքի 5.10.1977 թ.: Ստորագրված է տպագրության 13.09.1978 թ.:
Տպագրական 22,5 մամուլ, պայման. 20,9 մամուլ, հրատ. 21,62 մամուլ: Թուղթ N 1,
60×84¹/₁₆, գինը, 3 ռ. 50 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, 19, Բարեկամության 24 դ.

Издательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван, Барикамунян, 24-г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

Эчмиадзинская типография Издательства АН Армянской ССР

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220061587